

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

V CİLD

**BƏKİR ÇOBANZADƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK
ELMİNİN BANİSİ KİMİ**

BAKİ – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
V cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə Adil Babayevin “Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçilik elminin banisi kimi” adlı monoqrafiyası və alim haqqında sonradan yazmış olduğu məqalələr, habelə müxtəlif elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin tezisləri toplanmışdır.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

BİR NEÇƏ SÖZ

Bütün başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçiliyimizin də sovet dövrü ziddiyyətli, həm də coşğun inkişaf dövrüdür. Bu dövr 1920–1992-ci illəri əhatə edir. “Dilçiliyin cəmi 60 il müddətində keçdiyi inkişaf yolu keçmişin bir neçə əsrindən qat-qat artıq olmuşdur. (A.A.Axundov)”. “Azərbaycan dilçiliyi oktyabr meyvəsidir” (Ə.Dəmirçizadə). “Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi prof. M.H.Hüseynzadənin dediyi kimi, Azərbaycan dilçilik elmi də Sovet hakimiyyəti illərində çox böyük inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını tarixi cəhətdən nəzərdən keçirmiş olsaq, onu zaman etibarını ilə bir-birindən fərqlənən iki dövrə ayırmalıyıq. Birinci dövrə XI əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü, yəni 900 ildən artıq bir dövrü, ikinciyə isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrü, yəni vur-tut 40 illik bir dövrü daxil etmək olar. Çox rəqəmlərlə (zamana görə) fərqlənən bu dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyinə aid görülən işlərin kəmiyyət və keyfiyyətə fərqi zaman fərqlərinin tam əksini təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyi Sovet hakimiyyəti illərində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə o qədər yaxşılaşmışdır ki, bu elm sahəsində 900 ildə görülən işlər indi 9 ay ərzində görülən elmi işlərlə müqayisə edilə bilmir¹.

¹ Hüseynzadə M.H. “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” ADU Elmi əsərləri, 1960, №2.

Məhz bu dövrdə dilçiliyimiz bir elm kimi tam formalaşa bildi. Bu, ona görə mümkün olmuşdur ki, hakimiyyəti xalqımıza mədəni muxtariyyət vermişdi. “İnqilabın ilk illərində Azərbaycanda dilçilik öz qarşısına daha çox praktik məqsədlər qoymuşdu. Savadsızlığın aradan qaldırılması, təlim-tədris işlərinin yüksəldilməsi üçün, hər şeydən əvvəl əlifba, orfoqrafiya, terminalogiya kimi tətbiqi məsələlərlə məşğul olmaq lazım gəlirdi”².

Dilçiliyin bu tətbiqi problemlərini günün aktual tələblərinə çevirən güclü sosial şərait yaranmışdı. Hələ 1921-ci ilin dekabrında Azərbaycan XKS yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etmişdi. 1923-cü ilin sentyabrında Respublika Xalq Komissarları Soveti yanında Q. Musabəyovun rəhbərliyi ilə Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi yaradılmışdı. 1924–25-ci dərslər ilində Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi kurslarında oxuyanların sayı ötənillikə nisbətən 8 dəfə artmışdı. 1922–26-cı illərdə bu kurslar vasitəsilə 42,7 min adam öz savadsızlığını ləğv etmişdi³.

Bu illərdə savadsızlığın ləğv edilməsi sayəsində ölkəmizdə savadlılar 1926-cı ildə bütün əhalinin 25,2, 1931-ci ildə 31,4, 1933-cü ildə bütün əhalinin 50,9 faizini təşkil edirdi.

1920-ci il 12 may tarixli dekretində Azərbaycan İnqilab Komitəsi təhsil ana dilində olan yeni tipli məktəblər təşkil edilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı.

1925-ci il may ayının 25-də açılan ümum-Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı yeni tipli məktəbin

² Axundov A. A. “Ümumi dilçilik”. B., 1988, səh.68.

³ «История Азербайджана», III том. I Часть, 1963, стр 424.

gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan dilinin təhsildə birinci mövqeyə keçirilməsi haqqında hələ 1921-ci il mayın 14-də birinci Ümum-Azərbaycan Sovetlər qurultayında universitetin türkləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi⁴.

Demək olar ki, XKS bütün iclaslarında universitet təhsil məsələləri gündəlikdə dururdu. 1920-ci il 7 iyul tarixli dekret ilə XKS universitetin professor və müəllim heyətini “Əvəzedilməz ixtisaslaşdırılmış işçilər” elan etmişdi. 13 iyul 1920-ci il dekreti ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi universitetin professorları və başqa akademik heyətini hərbi və əmək səfərbərliyindən azad etmişdi⁵.

Respublika hökuməti universiteti təcrübəli elmi kadrlarla möhkəmlətmək qayğısına da qalırdı. Həmin illərdə Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalısı universitetdə işləməyə dəvət edilmişdi. Bunlar arasında prof. S.A. Kazımov, H. Şaxtaxtinski, M.İbrahimov, M.P.Əfəndiyev, S.Hüseynov, B.R.Mirzəyev, Ş. Quliyev, D. Həsənov, D.Məmmədov, M.H.Əliyev, M.K.Ələkbərli, H.Biləndərli, M. Şaxtaxtinski, T.Şahbazi, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə.Ə.Haqverdiyev, K.Cəfərov, B.A.Talıblı, Z.H. Şaxtaxtinskaya, F.B.Rzabəyli, M.A. Topçubaşov, A.Hacıyeva, A. Talışinski, Rüstəmbəyov və başqaları var idi⁶.

Həmin illərdə respublikamızda milli mütəxəssis kadrlar azlıq təşkil etdiyi üçün universitetdə mühazirə oxumaq üçün kənardan alimlər dəvət edilirdi. Bunların

⁴ Атакишиев А. «История Азербайджанского Государственного Университета», Б., 1989, стр. 65.

⁵ Yenə orada, səh. 68.

⁶ Yenə orada, səh. 70.

arasında N.Y.Marr, V.V.Bartold, İ.İ.Meşşaninkov, A.Somoyloviç, Romaskeviç, R.Şor, B.M.Dansinq, Q.Juze, A.O.Makovlevski, M.Aşmarin, Y.E.Bertels, N.Dmitrev, A.S. Qubaydilin, B.B.Komorovski, S.V.Vasilyev, A.D.Qulyayev, S.N. Sredinski, M.S.Xəlfın, M.F. Köprülüzadə, B.V.Çobanzadə və başqaları var idi⁷.

Göstərmək lazımdır ki, bu alimlərdən B.V.Çobanzadə universitetdə yüksək səviyyədə mühazirələr oxusa da o, Bakıya yeni türk əlifbası komitəsinə elmi rəhbərlik üçün dəvət edilmişdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, Sovet Hakimiyyətinin ilk illərində milli dilçilik elmimizin qarşısında çoxlu problemlər dururdu. Dilimizin elmi-nəzəri qrammatikasını hazırlamaq, onun struktur elementlərini ardıcıl şəkildə elmi tədqiqata cəlb etmək o dövrdə mümkün deyildi. Çünki bu dövrdə dilçiliyimiz hələ ən vacib praktik məsələləri həll etməli idi ki, bunlarsız nəinki elmin, habelə maarif və mədəniyyətin inkişafı mümkün deyildi. Azərbaycan dilçiliyinin bu dövrdən bəhs edənləri hamısı məhz belə bir real gerçəkliyin dilçiliyin qarşısında durduğunu qeyd etmişdi⁸.

Bütün bu mənbələrin təsdiq etdiyi kimi Azərbaycan dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edərək həm əməli-təcrübi

⁷ Атакишиев А. Yenə orada, səh. 131–132.

⁸ Hüseynzadə M. H. “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı”. ADU elmi əsərləri, 1960, №2; Habelə Bağırov Q.K., Çobanzadə B.V. «Языковое строительство в АССР». Наука в Азербайджане за 15 лет»; Б.-1935; Dəmirçizadə A.M. «Азербайджанское языкознание», «Вестник высшей школы», 1950, №9; Şirəliyev M.Ş. “40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı”. “Elm 40 ildə məcmuəsi”, B.-1960; Qasımov M.Ş. “Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı”, B., 1958; Dəmirçizadə Ə.M. “Azərbaycan Sovet dilçiliyi 40 ildə”, API elmi əsərləri XI c., 1960; Seyidov Y.M. “Azərbaycan dilçiliyini yarananlar”.

vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etdi, həm Sovet hakimiyyətindən əvvəl Azərbaycan dili qrammatikasına aid, lüğətçiliyinə aid yazılmış əsərləri meydana çıxarıb nəzərdən keçirirdi⁹.

Habelə elmi nəzəri problemləri həll edərək dünya dilçiliyi səviyyəsinə yüksələ bildi. 1920-ci illərdə Azərbaycan dilçiliyi əsasən B.Çobanzadə, Q.Bağirov, F.Ağazadə, A.Tağızadə, X.Səid, İ.Həsənov, A.Şərifov, Ə.Babazadənin səyi ilə yaradılırdı¹⁰.

Bundan əlavə, A.Şaiq, İ.Hikmət, Səid Mirqasımzadə, C.Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə və başqaları Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər sahələrində çalışırdılar. Dilçiliyimizin inkişafında müəyyən rol oynamış bu ziyalılar içərisində, ilk növbədə Azərbaycan dilçiliyini sözün həqiqi mənasında yaradan, onun əsasını qoyub inkişaf etdirən prof. B.Çobanzadə haqqında xüsusi danışmaq lazım gəlir. Dilçiliyimizin özül daşını qoymuş, onun bütün sahələrinə elmi əsər həsr etmiş bu zəhmətkeş alimin fəaliyyəti məlum səbəblərə görə filoloji ictimaiyyətdən gizlədilmiş və əsərlərinin oxunması yasaq edilmişdi.

Halbuki Azərbaycan dilçiliyinin istər nəzəri, istərsə də tətbiqi sahələrinin əsaslandırılması B.Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. B. Çobanzadə milli filologiyamızın bütün sahələrinə aid qiymətli əsərlər həsr etmişdir. İndiyədək müxtəlif məqalələrdə B.Çobanzadənin dilçilik və metodistlik fəaliyyəti haqqında müəyyən qədər bəhs edilmişdir. Alimin bütün yaradıcılığı monoqrafik şəkildə

⁹ Şirəliyev M.Ş. "40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı", B., 1960.

¹⁰ Axundov A.A. "Ümumi Dilçilik", B., səh. 69.

məhz bu kitabda araşdırılır. Əsər bugünün tələbləri əsasında o dövrün siyasi və elmi durumunu nəzərə alaraq yazılmışdır.

Əsərdən ali məktəb tələbələri və aspirantlar Azərbaycan dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslıq, dil və ədəbiyyat tədrisi metodikası sahəsində bir dərs vəsaiti, B.Çobanzadə yaradıcılığı ilə maraqlananlar bir mənbə kimi istifadə edə bilərlər.

Əsər B.Çobanzadənin geniş və hərtərəfli yaradıcılığını əks etdirən ilk monoqrafiyadır. Bu səbəbdən də burada bəzi nöqsanların olması təbiidir. Əsərin nöqsanlarını göstərəcək xeyirxah həmkarlarıma əvvəlcədən minnətdarlıq edirəm.

GİRİŞ

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı tarixində prof. Bəkir Vahab oğlu Çobanzadənin xüsusi yeri var. Elmi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü Sovet hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edən B.Çobanzadə böyük Türkoloq alim kimi təkcə Azərbaycanda və Krımda deyil, bütün sovetlər ölkəsində məşhur yenilikçi alim kimi tanınır. B.Çobanzadə təkcə dilçi türkoloq alim kimi deyil, görkəmli metodist, yeni əlifba uğrunda böyük mübariz, istedadlı ədəbiyyatşünas və şair olmuşdur. Elmi yaradıcılığının ilk dövrlərində dünyagörüşündə bəzi ziddiyyəli cəhətlər olduğuna baxmayaraq, B.Çobanzadə ictimai inkişaf tariximizdə özünə müəyyən yer tuta bilən görkəmli alim kimi diqqəti cəlb edir.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə 1893-cü ilin 15 mayında Krım Quberniyasının Simferapol qəzasının Qarasubazar kəndində yoxsul bir çoban ailəsində anadan olmuşdur. Bunu o, şeirlərinin birində belə etiraf edir:

Nə mirzə var soyumda, nə aytulu Bay

Babam bir çoban, anam Zeydabay.

B.Çobanzadənin istər həyatı, istərsə də ədəbi və elmi fəaliyyəti çox az tədqiq edilmişdir. Alimin həyat və yaradıcılığı son vaxtlara kimi müəmmal bir şey kimi elmi tədqiqatdan kənar qalmış, heç kəs bu alimin elmi konsepsiyasını öyrənməyə cəsarət etməmişdi. Bu haqda ilk elmi məqaləni Türk alimi Abdulla Battal Kaymas yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kaymas mütəəssüb bir türk kimi hərəkət edərək B.Çobanzadənin elmi və

siyasi görüşlərinin əsl mahiyyətini verməyə çalışmışdır. Bildiyimiz kimi, B.Çobanzadə Macarıstanda B.Çobanzadənin təhsilini davam etdirdiyi zaman onun vətəninə oktyabr inqilabı baş vermişdi. B.Çobanzadə çox həvəslə vətənə qayıdıb əmək fəaliyyətinə başlamışdı. Kaymasın fikrincə, Çobanzadə sovet rejimini ələcsiz qalaraq qəbul etmişdi. Məqalədə bəzi tarixi hadisələr təhrif edilmişdi. O yazır: Babası ilə anası övladlarının Çobanzadə olduğunu dünya gözüylə gördükdən sonra birincisi (atası nəzərdə tutulub – **A.B.**) qaliba 1932-ci ildə, ikincisi isə daha sonra həyata gözlərini qapamışdılar¹¹. Burada alimin həm atasını, həm də anasının vəfat etdiyi illər düzgün verilmir¹².

Məqalə müəllifi bir neçə ziddiyyətli ifadə də işlədir. B.Çobanzadə bütün türk sistemli dillərin eyni mənşədən nəşət etdiyini təsdiq edirdi. Bununla belə, o, əsrin əvvəllərindəki bəzi ziyalılar kimi, müasir türk dili ailəsinə mənsub olan dilləri türk ədəbi dilinin ləhcə və ya dialekti hesab etmirdi. Kaymas isə B.Çobanzadəyə “başqa türk dilləri osmanlı türkcəsinin ləhcəsidir” ideyasını zorla isbat etmək istəyir.

O, Krım türkcəsinə zəngin və gözəl inteqral türk dilinin sadəcə kiçik bir qolu və dialekti olduğunu bilmiyormu idi, əlbəttə, bu bilimli gənc bu konudan və bilməzlikdən çox uzakdı¹³.

¹¹ B. Kaymas. “Krımlı filoloq şair B. Çobanzadəni tanıtma təcrübəsi – Türk dili araşdırmaları yiliki”

Ankara, 1954, səh. 239.

¹² Bu haqda irəlidə danışacağıq

¹³ Yenə orada, səh.237–238.

Qərribə burasıdır ki, məqalə müəllifi bir səhifə sonra Çobanzadə haqqında əvvəlcə dediyinin əksini deyir.

B.Çobanzadə türk ədəbi dilini bütün türk xalqları üçün məqbul görmür. O yazır: İstanbul yazı dilinin bütün dünya türkləri üçün ümumi yazı dili ola biləcəyinə inanmıyor.

Məqalə alim haqqında yazılmış ilk elmi əsər kimi qiymətli cəhətlərə malikdir.30 səhifədən ibarət olan bu məqalədə alimin həyatı, dilçilik, ədəbi və elmi fəaliyyəti haqqında geniş bəhs edilir. Məqalədə yaxşı cəhətlərdən biri də budur ki, müəllif 1919-cu ildə İstanbulda çıxan “Gök kitab” adlı məqalələr və mənzumələr məcmuəsindəki şeiri ilə dəftərdə əlyazmasında olan şeirləri tutuşdurub nəşir səhvlərini aradan götürmüşdür. Əsər müəllifi B.Çobanzadənin 6 şeirini də ixtisarla verir.

Məqalə müəllifi Çobanzadəni hərtərəfli bir ziyalı kimi qiymətləndirərək yazır: “B.Çobanzadə xalqın dib təbəqəsindən çıxan yetişən, ruhca olğun, kafaca dolğun, qəlbə sezgin bir simadır¹⁴ .

SSRİ-də bu işin ilk təşəbbüskarı müasir sovet türkoloqu Feodor Dimitreviç Aşnin olmuşdur. O, 1963-cü ildə may ayında Moskvada B.Çobanzadənin anadan olmasının 70 illiyinə həsr edilmiş elmi müşavirələrdə məruzə ilə çıxış etmiş, özbəkçə çıxan “Lenin bayrağı”adlı qəzetdə «Корюмли совет Тюркологы» başlığı ilə böyük bir məqalə dərc etdirmişdir. F. Aşnin düzgün mövqeyindən yanaşaraq onun müsbət və məhdud cəhətlərini göstərir. Dəlillərlə sübut edir ki, B.Çobanzadənin xalqa etdiyi xidmət onun

¹⁴ Yənə orada. səh.233.

dünyagörüşündəki məhdud cəhətlərdən qat-qat çoxdur. Ona görə də bu çalışqan, əməksevər alimi yenidən elmi ictimaiyyətə qaytarmağı təklif edir. Məqalədə oxuyuruq:

Professor Çobanzadə çox sürməyən on altı il davamında cəngəndən və səmimiyyətlə əməkdar xalqa, onun mədəni inkişaf işlərinə xidmət etdi. Latinlaşdırma cəbhəsində beş il içində qazanılan böyük müvəffəqiyyətlərdən sonra B.Çobanzadəyə “Ümumittifaq sahəsində mədəni inqilabı dərinləşdirməyə yardım etdim” deməyə tamamilə haqq verdi”¹⁵

Bundan əlavə F. Aşnin “Görkəmli Azərbaycan dilçisi” adı ilə bir məqalə yazmış və onu nəşr olunmaq üçün Bakıya göndərmişdi. Görkəmli Türkoloq N.A. Baskakov, E.İ. Ubryatova, A.A.Reformatskinin məqalə haqqında müsbət rəyi olmasına baxmayaraq, 6 səhifədən ibarət olan bu məqalə nəşr olunmamışdır. Bu məqalədə də B.Çobanzadənin elmi-ədəbi yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilir. Bundan əlavə A.Zamanov B.Çobanzadənin iki əsəri haqqında Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunda məruzə etmişdir.

Bunlardan sonra B.Çobanzadənin həyat və yaradıcılığına aid ətraflı məlumat verən bir mənbə yoxdur.

B.Çobanzadə öz əməyini satıb çörək qazanan bir ailədə anadan olmuşdur. Onun anası Zübeydə evlərdə paltar yuyar bu yolla da əri qurd Vahaba kömək edərdi. Bəkirin atası Vahaba çox qorxmaz adam olduğu üçün

¹⁵ F. D. Aşnin. «Корюмли совет Тюркологы» (özbəkce) “Lenin bayrağı”, 16 mayıs, 1963, №39 (629), səh.3.

qurd-ləqəbi vermişdilər. Bəkirin atası Qurd Vahab çoban idi.

Bəkirin özündən kiçik bir bacısı da var idi. Vahab kişi nə oğlu Bəkiri, nə də qızı Züleyxanı oxutmaq imkanına malik idi. Lakin Bəkirin fitri istedadı və elmə həvəsi onun savad öyrənməsinə kömək edirdi. O, kənd mollasının yanına gedərək ev işlərini görər, beləliklə ondan “əlifbey” öyrənərdi. Bir qədər böyüdükdən sonra atası onu da çoban etmək məqsədilə özü ilə qoyun otarmağa aparır. B.Çobanzadə tərcümeyi-halında da bunu təsdiq edir ki, on yaşında çoban olmuş və muzzurluq etmişdir. Bəkir Kırım universitetinin professoru ikən 1922-ci ildə yazdığı bir şeirində özünün uşaqılıq – çobanlıq illərini belə yad edir:

*On yaşına keçəndə çoban idim,
Yayla astında çalışım kurqan edi.
Ava açık, kök yüksək, ruzigar taya,
Ayrı-ayrı karine tovlar kaya.
Uzak yolnan ötkən atnın tapırdısın,
Ozençiknin kır astında şırıldısın,
Men bir kırakta uzanır, dınlar edim.
Baraklarman, Kumlarman çınlar edim.*

Göründüyü kimi, Bəkir çobanlıqda da istedadlı uşaq olduğunu bürüzə vermişdi. Vaxt tapdıqca molladan əvvəlcə “Çərəkə” sonra isə şərq klassiklərinin şeirlərini öyrənirdi. 1906-cı ildə istanbullu Yusif Zıyanın açdığı rüşdiyyə məktəbinə gedən Bəkir az müddətdə öz biliyi ilə hamının diqqətini cəlb edir. Paltarı hamısınınkindan köhnə olan bu arıq uşaq həmişə arxada oturardı. Məktəbdə

o, 43 № -li şagird kimi tanınırdı. Nəhayət, imtahanlar başlanır. Kırmda çıxan “Günəş” qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Kaspirinski və mühərrir-şair Həsən Səbri Ayvazov imtahanlarda iştirak edirlər. Başqa şagirdlərdən sonra bu köhnə paltarlı, arıq oğlana növbə çatır. Ondan familiyasını soruşurlar. Uşaq familiyasını bilmədiyindən müəllmləri bizim çoban Qurd Vahabın oğludur – deyə Bəkiri komissiya üzvlərinə təqdim edirlər. Sonralar alimin arvadı Ruqiyyə xanım danışırdı ki, Bəkir özü mənə həmin imtahan haqqında maraqlı bir hadisə demişdi. Demək bütün bu uşaqlar növbə ilə imtahan verir. Növbə Bəkirə çatanda onu qabağa – imtahan verməyə dəvət edirlər. Uşaq qabağa getməkdən imtina edir. Nəhayət, Həsən Səbri özü lap arxada oturan uşağın yanına gedir. Yavrum, niyə önə çıxmırsan. Utandığından qızaran uşaq şalvarındakı cırıq yeri göstərüb gözləri dolur. H.Səbri başını aşağı-yuxarı yelləyib uşağa sual verir:

– Nə oxumusan?

– Nə istəyirsiz soruşun. Quranı, Sədini, Hafizi, Füzulini yaxşı bilirəm.

Həsən Səbri:

– İsmayıl bəy, sən Allah bura gəl, burada bir dərya var – deyir.

İsmayıl bəy uşağın yanına gəlir. O da bu uşağın qeyri-adi istedad sahibi olduğunu görür.

Komissiya üzvləri ilk dəfə olaraq Bəkirə – Çobanzadə deyirlər.

Bəkir onların bütün suallarına “əla” cavab verdiyindən komissiya üzvlərini heyrət götürür. Onlar qeyri-ixtiyari “ bax belə, Çobanzadə” – deyirlər.

Bəkir buraxılış imtahanları həcmində ondan imtahan qəbul edilməsini xahiş edir. Ondan buraxılış sinifləri səviyyəsində imtahan götürürlər. Beləliklə, 1909-cu ildə həmin məktəbi Əlaçı şəhadətnaməsi ilə bitirir. Bəkirdən imtahan götürmüş olan Həsən Səbri Ayvazov Bəkirin çox istedadlı uşaq olduğunu anasına dedikdən sonra, Zübeydə mütləq oğlunu oxudacağına söz verir. Kəndin xırda sənətkarları oxumağa getmək istəyən Bəkirə yol pulu yığıb verir və onu Türkiyəyə yola salırlar.

B. Çobanzadə hələ vətəndə ikən ölkədə 1905-ci il inqilabı baş vermişdi. Lakin gənc Bəkir bu inqilabın mahiyyətini, siyasi mündərəcəsini və xarakterini hələ dərk edə bilmirdi. Çünki ölkədə bir-birinin ardınca baş verən siyasi hadisələr hələ çox gənc olan Bəkirin siyasi istiqamət seçə bilməsinə mane olurdu. Lazımı təhsili və təcrübəsi olmayan Bəkirin dünyagörüşü məhz belə bir siyasi şəraitdə formalaşdı. Birinci rus inqilabından bir neçə il sonra, yəni 1909-cu ildə B. Çobanzadə təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedir.

B. Çobanzadənin arvadı Ruqiyyə xanım ərinin xatirələrinə əsaslanaraq bizə demişdi ki, kənd şəraitindən çıxan uşaq İstanbul kimi böyük şəhərin həyat tərzinə uyğunlaşa bilmirdi. Belə ki, kənd sənətkarlarının oxumaq üçün ona toplayıb verdikləri pulu Bəkir tezliklə xərcləyib qurtarmış, buna görə də burada darıxmağa başlamışdı.

B. Çobanzadə İstanbula gələn kimi oxuya bilmir. O, şəhərdə bir çayçının yanında şagird işləyir. Çox istedadlı və bilikli olduğuna görə çayçı Bəkiri çox istəyirdi. Bir gün “Sultani” məktəbinin rəhbərlərindən biri çay içmək

üçün həmin dükana gəlmişdi. Çayçı öz şagirdi, Bəkirin çox istedadlı uşaq olduğunu, Quranı, Sədini, Hafizi, Füzulini əzbər bildiyini söyləyir. Həmin adam bir köhnə paltarlı “cocuğun” belə istedadlı olmasına şübhə etdiyini bildirdikdə Bəkir deyir: – Bəli, mən Quranı, Sədini, Hafizi və Füzulini yaxşı bilirəm. Bəkir Qurandan və Şərq klassiklərindən bir neçə parça əzbər dedikdən sonra təəccüblənən bu adam onu mütləq məktəbə düzəldəcəyinə söz verir və bir neçə gündən sonra Bəkir “Sultani” məktəbinə qəbul edilir. Bu işdə ona kömək edən bu adam İstanbulda Krım Tələbə Cəmiyyətinin sədri Cəfər Seyid Əhməd idi.

Bu dövrdə Sultan Türkiyəsində də müxtəlif siyasi hadisələr baş verirdi. Hələ keçən əsrin axırlarından başlayaraq gənc türklərin Əbdül-Həmid rejiminə qarşı siyasi etiraz səsləri eşidilməkdə idi. Çünki həm xarici təsir, həm də Əbdül-Həmid rejimi ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vururdu.

Əbdül-Həmid rejiminə qarşı ölkə də başlanan hərəkata inqilabi təşkilat olan “İttihad və tərəqqi” başçılıq edirdi. Hökumət isə öz növbəsində başlanmaqda olan xalq hərəkətini boğmağa cəhd edirdi. 1897-ci ildə “İttihad və tərəqqi” təşkilatı üzvlərindən 3 nəfəri edam edilmiş, 70 nəfəri isə katorqaya sürgün edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində təqiblərə – sürgün və edamlara baxmayaraq, ölkədə milli hərəkət getdikcə qüvvətlənirdi. Bu vaxt Rusiyada birinci rus inqilabı baş verdi. Rus inqilabının dalğaları bütün şərq xalqları kimi Türk xalqını da oyatdı¹⁶.

¹⁶ А.Ф.Миллер. «Краткая история Турции», Москва, 1948, стр.117.

1906-cı ildə “İttihad və Tərəqqi” öz iqamətgahını xaricdən vətənə köçürərək gizli inqilabi işi daha da qüvvətləndirirdi. Xalq o vaxt bu təşkilata çox ümid bəsləyirdi. 1906-cı ildə isə Ərzurum şəhərində siyasi tətillər oldu. Bu tətillər ölkədə Əbdül-Həmid rejiminə qarşı hərəkatın qüvvətləndiyini xəbər verirdi. Niyazi və bəy və mayor Ənvər paşa birləşərək 1908-cil il iyulunda (28-də) Sultan Əbdül-Həmidə təhlükə qarşısında qoydular. Sultan Əbdül-Həmid konstitusiyaya elan etməyə və ölkədə ədalət, azadlıq bərpa etməyə söz verdi. Bununla da, inqilabın birinci mərhələsi bitmiş oldu. O vaxt çoxları Əbdül-Həmidin vədlərinə inanmışdılar. Hətta mütərəqqi türk şairi Tofik Fikrət 1908-ci il inqilabını yaxşı qarşılayaraq ona ümidlər bəsləyirdi. O “Doğan Günəş” şeirində inqilabdan razı qaldığını bildirmiş, sonra 1912-ci ildə ümidlərinin əbəs olduğunu görərək “Xani-Yəğma” satirasını yazdı¹⁷.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, inqilabçı şairimiz Sabir 1908-ci ildə yazdığı “Osmanlılar, aldanmayın, Allahı seversiz” şeirində türk xalqını hüşyar olmağa, yalan vədlərə inanmamağa çağırırdı:

*Osmanlılar aldanmayın, Allahı seversiz
İranlı kimi yatmayın, Allahı seversiz.
Qanuni -əisasi verilib ya inanırsız
Mir Haşimi fəzlüllahınız yoxmu sanırsız
Əksik deyil onlar, vəli sizlər nə tanırsız.
Bir gün tanıyıb onları labüdüsanırsız,*

¹⁷ Bax : Ə.Mirəhmədov. “Sabir”, Bakı, 1958, səh.312–313.

*Ancaq usanırsız da, qanə boyanırsız.
Qansızları gəc qanmayın, Allahı sevərsiz
İranlı kimi yatmayın, Allahı sevərsiz*¹⁸.

Şeirin məzmunundan göründüyü kimi, Sabir özünəməxsus bir açıqgözlüklə Türkiyə hadisələrini obyektiv qiymətləndirə bilirmiş.

O, türk xalqına müraciət edərək deyirdi ki, İranda Mir Haşim olduğu kimi, sizdə də Əbdül-Həmid vardır. Belə də oldu. Əbdül-Həmid irticasına qarşı hərəkət getdikçə genişlənməyə başladı. İstanbuldan qaçmış “istinad” rəhbərləri geri qayıdaraq Makedoniya ordusunu ayağa qaldırdılar. Makedoniya ordusu Mahmud paşanın və Mustafa Kamal paşanın (sonralar türk milli-azadlıq hərəkətinin rəhbəri Kamal Atatürkün) rəhbərliyi altında İstanbula tərəf hərəkət etdi. Bu dəfə ordu rəhbərləri İstanbulun Avropa ilə əlaqəsini kəsdilər. Əbdül-Həmid hakimiyyətdən salındı.

15 yaşlı gənc olan Bəkir Çobanzadənin İstanbulda “Sultani” məktəbində təhsil aldığı dövr məhz belə bir siyasi mündərəcəyə malik idi. Hələ lazımi dünyagörüşü əxz etməmiş olan Bəkir belə siyasi hadisələri dürüst qiymətləndirə bilmirdi.

İttihadçıların türk birliyi adlı ideyaları, gənc Bəkirin beyninə batmışdı. Əsrimizin əvvəllərində türk birliyi ideyası daha güclü idi. Z.Göyalp İstanbulda çıxan “Gizil alma” (Qırmızı alma) kitabında deyirdi:

¹⁸ M.Ə.Sabir. “Hophopnamə”, 1960, səh.123–124.

*Vətən nə Türkiyədi, nə də ki, İran.
Vətən böyük müqəddəs ölkədir–Turan.*

Bu ideyanın mahiyyətini o vaxt çoxları dərk etmirdi. Bu ideya sürətlə Azərbaycana, Krım və başqa türk ölkələrinə yayılmaqda idi. Yerli burjuaziya da belə bir ideyanın genişlənməsinə hər cəhətdən yardım edirdi. Çox vaxt türk birliyi ideyası təhrif edilir və başqa türk dilli xalqların müstəqilliyini alırdı. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində nəşr edilən bəzi mətbuat orqanları milli dilimizi, milli mədəniyyətimizi şübhə altına alır. Hər cəhətdən osmanlı Türkiyəsindən asılı olduğumuzu sübut etməyə çalışırdı. B.Çobanzadə isə heç vaxt ümumtürk ideyasını təhrif etməmişdir. Bunu hətta Kaymas da təsdiq etmişdir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “dil bülletenində” Kaymas yazır:

“İstanbul yazı dilinin bütün dünya türkləri üçün ümumi yazı dili ola biləcəyinə inanmıyor (238).” Bunu biz B.Çobanzadənin sonrakı ədəbi və elmi fəaliyyətində də görürük. B.Çobanzadə 8 dekabr 1915-ci ildə Türkiyədəki “Sultani” məktəbini aliylul-əla şəhadətnaməsi ilə bitirir. “Sultani” məktəbində oxuduğu zaman universitetin 3 illik ərəb və fransız dili üzrə ali kursunu bitirib lisey və məktəbdə dərs demək hüququ da almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra o yenə də pulsuzluq ucundan vətənə qayıda bilmir. Yenə həmin çayçının yanında köhnə paltarla şagirdlik edir. Xilqətən ürəyi yumşaq olan çayçı Bəkirə yolpulu düzəltmək üçün imkan verir.

B.Çobanzadə ali orta savad alaraq 1915-ci ildə vətənə qayıdır. Bu vaxt I Dünya müharibəsinin əks-

sədası Rusiyaya yayılmışdı. Ona görə də ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyət gərgin idi. Hələ Rusiya Dünya müharibəsinə qoşulmamışdısa da, çar hökumətinin müharibəyə cəlb edilməsi gözlənilirdi. Belə bir şəraitdə, əlbəttə, asanlıqla iş tapıb asudə işləmək ali orta savadlı Bəkir üçün çox çətin idi. Bir müddət işlədikdən sonra (o, müxtəlif işlərdə valideyninə kömək edirdi) Bəkir ali təhsil almaq arzusunda olduğunu bildirdi. Lakin belə bir arzu heç bir real əsasa malik deyildi. Çünki Bəkirin nəinki oxumaq üçün, hətta yolpulu da yox idi. Lakin bir təsadüf Bəkirin ali təhsil almasına əsl imkan yaratdı. “Sultani” məktəbinin zəmanəti ilə o Peşte Universitetinə göndərildi. Buna görə yenə də əvvəlki kimi kəndin kiçik kustar təsərrüfatçıları – xeyriyyəçilər pul yığıb onu oxumağa göndərdilər. Ata-anasının maarifpərvərliyi də Bəkirin ali təhsil almasına xeyli kömək etdi. 1916-cı ildə Macarıstana gedərək Peşte Universitetinin filoloji-fəlsəfə fakültəsinə daxil oldu. 4 il hələ o vaxt məşhur alim olan akademik Dyul Nemətin mühazirələrini dinləyir, onun rəhbərliyi altında ərəb və türk filologiyasının əsaslarını mənimsəyirdi.

Bu dövrdən də o, elmu və ədəbi fəaliyyətə başlayır. Həmin illərdə B.Çobanzadə “On dörd yaşında ikən” adlı bir hekayə yazmış, hekayəni Enis Behicə ithaf etmişdir.¹⁹

1918-ci ildə Peştedə çıxan Turan jurnalında Macar dilində “Rusiya tatarlarının kultur hamleləri” adlı 14 səhifəlik məqalə yazmışdır.

O, şeir yaradıcılığına da həmin universitetin tələbəsi ikən başlamış, müxtəlif imzalarla yazmışdır. Görünür,

¹⁹ Bu haqqda onun bədii yaradıcılığından danışarkən ətraflı bəhs edəcəyik.

B.Çobanzadənin o vaxt ən çox yayılmış təxəllüsü Sidqi imiş. Bunu vaxtilə Çobanzadənin müəllimi, sonralar Macarıstan Xalq Respublikası Elmlər Akademiyasının Dilçilik institutunun direktoru olmuş akademik D.Nemet də təsdiq edir. Nemet «Вопросы языкознания» jurnalında dərc edilmiş məqaləsində bir çox sovet türkoloqunun Macarıstanda təhsil almasından danışarkən B.Çobanzadənin də adını çəkir və onu bədii təxəllüsü olan Sidqi (Bəkir Sidqi Çobanzadə) adı ilə təqdim edir²⁰.

Görünür, D. Nemet Çobanzadəni təkcə dilçi və ədəbiyyatşünas kimi deyil, eyni zamanda şair kimi də tanımışdır. Macarıstanda tələbə ikən B.Çobanzadə həmişə doğma vətən haqqında yazırdı. Onun şeirlərinin mövzusu ictimai həyatdan alınırdı. Buna görə də onun yaradıcılığında intim şeirlər çox azdır. O həmişə siyasi-ictimai mövzularda yazır, yoxsul təbəqənin ağır güzaranını tərənnüm edirdi. Onun tələbə ikən yazdığı şeirlər içərisində uşaqlıq illərini xatırlayaraq yazdığı “Tuvdım bir evde” adlı şeiri özünün tərcümeyi halı haqqında qiymətli material verdiyi üçün burada ondan nümunə verməyi lazım bilirik.

*Tuvdum bir evde, tavanı çomur,
İçində kül olmuş necə yaş, ömür
Düşünüb danışdım odsuz ocaqda,
Ölsən də həməndir, burda qalsan da.
Qonşumuz hacılar, mirzələr idi.*

²⁰ Д. Немет. «Общие проблемы тюркского языкознания в Венгрии», «Вопросы языкознания»

*Hər biri şişman bəy, bir nəhəng idi.
Onlarda toy olsa, yox bizə yuxu.
Ölərsə, get ona dualar oxu.*

Bu kiçik şeir parçasında Bəkir Çobanzadənin varlı-yoxsul məsələsinə münasibəti əsl vətəndaş mövqeyindəndir. Çünki burada o varlı-yoxsul zümrənin mənafelərinin bir-birilə zidd olduğunu təsdiq edir. O, dərk edir ki, varlı heç vaxt kasıbın pis vəziyyətinin qayğısına qalmaz. B.Çobanzadə özünün mənsub olduğu yoxsul təbəqənin mövqeyində durur.

Hələ Dünya müharibəsi ərəfəsində ikən hər cür sıxıntıya baxmayaraq, Macarıstanda fəhlə hərəkatı güclənir: fəhlələr bahalıq əleyhinə, əməkhaqqının azlığının və s. qarşı narazılıqlar edirdilər²¹.

Sağ liderlər siyasi mahiyyət daşıyan böyük fəhlə tətilərini məhdudlaşdırmaq, seçki hüququ ilə kifayətlənmək istəyirdilər, lakin fəhlə sinfi ölkədə hakim olan monarxiya rejimini devirmək kimi siyasi məqsəd uğrunda mübarizə edirdi.

Avropa və Macarıstanda baş verən belə böyük siyasi əhəmiyyəti olan hadisələr tələbə Bəkir Çobanzadənin gözü qarşısında baş verir, şüurunu məşğul edirdi. Doğrudur, Macarıstan vətəndaşı olmadığına və ölkədəki siyasi hadisələrin gedişinə qaynayıb-qarışmadığına görə B.Çobanzadə belə hadisələrin siyasi mündəricəsini tam mənası ilə dərk edə bilmirdi. Bununla belə, Bəkir artıq Türkiyə inqilabı zamanında olduğu

²¹ Ətraflı məlumat üçün bax: «История международного и национального освободительного движения», Москва, из-во ВПШ и АОН КПСС, 1962. стр.421.

kimi, az savadlı adam deyildi. İndi o, ali təhsil və müəyyən dünya görüşünə malik idi. O, indi hansı ictimai quruluşun kütlələrin mənafeyini müdafiə etdiyini bilirdi. Bəkir Çobanzadə haraya (Türkiyə və Macarıstana) gedirdisə, inqilab baş verirdi. Bu, hər şeydən əvvəl əsrimizin əvvəllərindəki ictimai vəziyyət ilə əlaqədar idi. Üç inqilab (I Rus inqilabı, 1908-ci ildə Türkiyə inqilabı, 1919-cu ildə Macarıstan inqilabı) görmüş Bəkir Çobanzadə müəyyən qədər sinfi şüur qazanmışdı. Bunu biz onun “Tuvdım bir evde”, “Ax tabılsam” və s. şeirlərində görə bilərik.

O, 1919-cu ilin 15 mayında Macarıstanda Budapeşt universitetini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra 1920-ci ildə “Kodeks-Komanikus” da zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Özü tərcümeyi-halında qeyd edir ki, elmi rəhbərləri də akademik İqnats Tsiqer, Sniel və Nemet olmuşdur²². Bir müddət Budapeştdə şərq akademiyasında müəllim işləyir. Universiteti bitirməsi haqqında olan diplom hansı münasibətlə isə Türkiyədə siyasi xadim olan Cəfər Seyidəhməd Krımerin əlinə keçmişdir. Kaymas həmin diplomu C.Seyidəhməddə gördüyünü və onun üzərində aşağıdakı sözlərin yazıldığını qeyd edir:

“Macarıstan Darülfününün türk filologiyası ərəb və macar ədəbiyyatı tarixi üzrə ikmal edən Bəkir Sidqi əfəndinin imtahanlar nəticəsində fəlsəfə doktoru ünvanını ixraz elədiyinə dair”.

²² Bax: “B. Çobanzadənin şəxsi işi”, Azərb. SSR EA Arxivi, şifr 153/1957.

Macarıstanda təhsilini tamamlayan Bəkir Çobanzadə Seyidəhmədin çağırışı üzrə 1920-ci ildə İsveçrəyə getmiş, bir müddət burada qaldıqdan sonra 8 iyul 1920-ci ildə İstanbula gəlmiş, burada da bir qədər qaldıqdan sonra vətənə qayıtmışdır. Bu vaxt Krım milli firqəsi ağılara qarşı gizli mübarizə edirdi. Lakin B.Çobanzadə bu təşkilatın mübarizi deyil, ideoloqu idi. Bu təşkilat daxili əks-inqilabçılara qarşı mübarizə etməsinə baxmayaraq, millətçi təşkilatçı idi. B.Çobanzadə bu təşkilatdakı işlərlə əlaqədar olaraq şair Osman Akçokraklı, mühərrir Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Özenbaşı, şair Şövqi Bektora, Temurcan Odabaş və başqaları ilə əməkdaşlıq edirdi. Bu vaxtlar yaranan Krım milli firqəsinə daxil olur. B.Çobanzadənin əvvəlki dövr yaradıcılığı çox məhdud və zəif olduğundan onun yaradıcılığını inqilabdan əvvəlki və sonrakı deyə iki dövrə bölmək lazım gəlir: İnqilabdan əvvəl B.Çobanzadə əsasən bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, “Anan kayda” və “Altın yarıq” kimi poemalar yazmışdır. Bu əsərlər həm forma, həm də məzmun cəhətdən zəif olduğundan onlar haqqında danışmağa ehtiyac hiss edilmir. Özbəkçə “Lenin bayrağı” qəzetinin redaksiya qeydində deyildiyi kimi:

– Burjuaziya kurumunu, bütün ictimai və milli zülmələrnən beraber guçli boran gibi siirib atkan və milliy medəniyyətlərini çeçəklənməsi içyun geniş imkaniet doqurtan ulu oktyabr revalyuçiyası, Bekir Çobanzadənin də talantına talant, küçine kuç koşdı. Çobanzadə emekdar xalkını ekspluatasiyanın asırlıq zındənlərindən

azad etken oktyabr revolyusiyasını “okseyzler toyı deb adlandırırđı”²³.

B.Çobanzadə 1919-cu ildə yazmış olduđu “Ax, tabılsam” şeirində inqilabı “oksuyuzlar toyı” adlandırıb onu alqışlayaraq deyirdi:

*Oksyuzqe toy bolqanda
Kalbi kuvanc Tolqanda,
Ax, tabılsam, yırlasam,
Son oylansam, dəqsılsam.*

Bəkir Çobanzadə ali təhsilli mütəxəssis kimi ilk əmək fəaliyyətinə Tutayk Pədoqoji Texnikomunda dərş deməklə başlamışdı. Eyni zamanda o, Tatarıstan xalq maarif komissarlığında tatar dili şöbəsinə rəhbərlik edir. 1921-ci ildə Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü çağırışının üzvü kimi fəaliyyətini genişləndirir.

1922-ci ildən Kırım universitetinə dəvət edilərək həmin universitetin professoru vəzifəsində işləyir. İki il sonra həmin universitetin rektoru olur. Bu universitetdə “Türk dillərinin müqayisəsi qrammatikası” fənnindən mühazirələr oxuması türk dili ailəsinə mənsub olan ayrı-ayrı dillərin qrammatik qanun və kateqoriyalarını yaxından öyrənməsinə səbəb olurdu.

B.Çobanzadə eyni zamanda “Kırım okul işləri” və “İleri” jurnalında və “Yanki Yolpan” qəzetində məqalələr çap etdirirdi. B.Çobanzadənin mövzu dairəsi geniş, qaldırıldığı məsələlər aktual idi. Çar üsul-idarəsi zamanı tatar xalqının mədəni inkişaf səviyyəsinin aşağı

²³ “Lenin bayrağı”: (Taşkent), 6 iyul 1959, №54, (228).

olduğunu, xalqın maariflənmə cəhətdən geri qaldığını B.Çobanzadə öz gözü ilə görmüşdü. Bu məsələni o, “Bilgi” jurnalında bir daha işıqlandırır²⁴.

Ümumi türk dilçiliyi ilə o vaxt az adam məşğul olurdu. Milli respublikalarda elmi kadrların kifayət qədər olmaması, ayrı-ayrı türk dillərinin ətraflı tədqiq edilməməsi türk dilçiliyində bir növ boşluq yaratmışdı. Professor Boqoroditskinin və Valid Cələbi əfəndinin həmin mövzuya aid əsərləri istisna edilərsə, B.Çobanzadə öz dediyi kimi (“Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” 1924, səh.6) türk dilçiliyinin əsas məsələlərini işıqlandıra biləcək bir əsər meydanda yox idi. Ona görə də B.Çobanzadə öz mülahizələrini kiçik bir məqalə şəklində cəmləşdirərək 1923-cü ildə “Yanki çolpan”da nəşr etdirir²⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadənin 1924-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi eyni adlı əsərin əsas müddəaları bu məqalədə verilmişdir²⁶.

Bundan əlavə “İləri”, “İlk adım” və s. jurnallarında elmi və ictimai-siyasi mövzularda məqalələr çap etdirir. “İləri” jurnalının 10-cu nömrəsində Oktyabr inqilabının tatar ziyalılarının mənəvi inkişafı üçün geniş yol açdığından və onların qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edən məqalə nəşr etdirmişdir²⁷.

²⁴ V.B.Çobanzadə. “Tatarlar doğrusunda çarizm okuv siyaseti”, “Bilgi”, 1921, №1, səh.17–19

²⁵ B.V.Çobanzadə. Türk –tatar lisaniyyətinə mədxəl. “Yanki çolpan”, 1923, №1. səh54–61.

²⁶ Əsər haqqında irəlidə ətraflı danışacağıq.

²⁷ B.Çobanzadə. “Oktyabr inqilabı və Krim-tatar intelegensiyası”, “İləri”, №10. səh57–64.

Həmin jurnalın dördüncü nömrəsində B.Çobanzadə Oktyabr inqilabından sonra mədəni quruculuq işlərində türk-tatar ziyalılarının qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edirdi²⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə Bakıda yaşadığı dövrdə belə, yeri gəldikcə Krım mətbuatında çıxış edirdi.

B. Çobanzadə Krım universitetinin professoru ikən kübar ailədən olan Əli Bulqakovun qızı Dilara ilə evlənmişdi. Türk tədqiqatçısı Kaymas bu izdivac haqqında belə bir əhvalat danışır ki, o, B. Çobanzadənin “qara tatar” (kasıblığa işarədir) olduğu halda nə üçün kübar qızı Dilara ilə evlənmişdi, deyə krımlı Bəkir Akçar baydan soruşmuşdur. O, cavabında demişdir: “Mənim adaşım filoloq olmaqdan başqa həm də şair idi. Şairin də hərəkətlərindən pək məntiq aranmaz”.

Alimin həbs edilmə anketindən məlum olur ki, 1937-ci ildə onun 19 yaşında Mustafa adında bir oğlu da varmış. Deməli, Mustafa 1918-ci ildə anadan olmalı idi. Onda Bəkir tələbə idi. Hər halda bu aydınlaşmamış qalır.

B. Çobanzadə həmin arvadını Bakıya da gətirmiş, 1926-cı ildə onu boşayır. 1930-cu ildə Ruqiyə adlı bir krımlı qadınla evlənir. Bu qadın Bakıda yaşayırdı.

İstər Krım universitetinin professoru kimi, istər ictimai xadim kimi, istərsə də mətbuatda tez-tez çıxış edən kamil bir türkdillik kimi B. Çobanzadə o zaman SSRİ-nin türkdilli respublikalarında elmi ictimaiyyətin hörmətini qazanmışdı.

²⁸B.Çobanzadə. “Mədəniyyət quruculuqda Krım tatar intelleqensiyasının bəşəriyyəti”, “İleri” - 1926. № 4, səh 6—16.

Bu vaxt Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdu. Dilimiz, mədəniyyətimiz, ictimai inkişaf tariximiz elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Dilimiz dövlət dili elan edildikdən sonra o, çox geniş bir miqyasda həm inkişaf etməyə, həm də onun qrammatik qanun və kateqoriyaları diqqətlə öyrənilməyə başladı.

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda inqilabi doktrinanı adamların şüuruna yeritmək üçün milli mədəniyyətimizin, elmimizin və ədəbiyyatımızın coşğun inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Lakin istər təsərrüfat quruculuğu sahəsində həmin hərəkəti irəlilədə bilən və onun başında duran milli kadrlarımız kifayət qədər yox idi. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda bir dənə belə ali məktəb olmaması üzündən yüksəkixtisaslı kadrlarımız kifayət qədər deyildi. Bu səbəbdən də istər dilçilik, istərsə də başqa elmlər sahəsində yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq üçün çox vaxt başqa şəhərlərdən alimlər dəvət edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu alimlər bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, milli mədəniyyətimizin və dilçilik elmimizin inkişafına kömək edirdilər. Bu alimlər ali məktəblərimizdə mühazirələr oxuyur, dərsliklər hazırlayırdı və s. sahələrdə çalışırdılar²⁹.

Belə alimlərdən biri də haqqında danışdığımız Bəkir Vahab oğlu Çobanzadədir. Çobanzadə Azərbaycan Sovet filologiyasının yaranması və inkişafında görkəmli rol oynamışdır³⁰.

²⁹ A.Babayev. "Azərbaycan dilçiliyinin tarixi". B –1996, səh.136–137.

³⁰ a) Ш.Ф. Мехтиев. «Азербайджанскому Государственному университету им. С.М. Кирова 40 –лет». – Уч. записки .АГУ, №2. 1960. Стр. 4.

b) М.Хüseynзadə. "Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı" – S.M. Kirov adına ADU "elmi əsərləri", 1960. №2, səh. 49.

c) Müxtəsər dilçilik lüğəti (tərtibçi Ə.Cəfərov),1960, səh.43

Respublikamız misli görünməmiş bir sürətlə inkişaf etdiyi, xalqımızın mədəni həyatında böyük dəyişikliklər getdiyi bir vaxtda, əlbəttə, savad məsələsi çox aktual bir problem kimi qarşıda durmaqda idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq hökumət dilimizin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi. Bildiyimiz kimi, o vaxt Azərbaycan xalqı ərəb qrafikası ilə yazırdı. Bu qrafika isə həddindən artıq əlverişsiz olduğu üçün məktəblərdə, nəşriyyat işində çoxlu əngəl törədirdi. (bu məsələdən irəlidə ətraflı bəhs edəcəyik).

Azərbaycanın görkəmli alimləri və dövlət xadimlərinin səyi nəticəsində köhnə ərəb əlifbasını

ç) Aşnin F.D. “Koryumlu sovet tyurkoloqi” – Lenin bayrağı (Özbəkçə), 1963, 16 may, №39.

A. Abdullayev, “40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf yolları” – “Azər.məktəbi jurnalı”, 1960, №4, səh.57-58.

Babayev A.M. “Azərbaycan Sovet dilçilik elminin inkişafında prof. B. Çobanzadənin rolu”. B., 1969.

Babayev A.M. “Dilçiliyə giriş”, B., 1992.

Babayev A.M. “Azərbaycan qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə tarixən uyğunluğu məsələsi və yeni əlifba ideyası”. “M.F.Axundov adına APDİ elmi əsərləri”, XII seriya, №3, 1966.

Babayev A.M. “B.V.Çobanzadənin ədəbi görüşləri”. “M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları”, B. 1966.

Babayev A.M. prof. B.V..Çobanzadə Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi kimi “M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları”, B., 1968.

Babayev A.M. B.V.Çobanzadə “Bilik” №30, 1968.

Babayev A.M. “Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında prof. B. Çobanzadənin rolu”. M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları”, B., 1968.

Babayev A.M. prof. B.V. Çobanzadənin universitet fəaliyyəti, ADU “elmi əsərlər” (Dil və ədəbiyyat seriyası), 1970, №5-6.

Babayev A.M. Milli filologiyamızın fədaisi, “Yeni Turan” qəzeti, 26 may, 1993.

Babayev A.M. Türk dünyasının alimi, “Türkologiya”, 1995, №1–2, səh.27–37.

Babayev A.M. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”, B. 1996.

dəyişdirərək, dilimizin fonetik qanunları ilə uyğunlaşa bilən bir əlifba seçmək məsələsi ümumdövlət işinə çevrildi. Əlifba seçmək adı, texniki iş deyil, mühüm elmi problemdir. Buna görə də yeni əlifbanı tətbiq etmək və həmin əlifba zəminində vahid orfoqrafiya yaratmaq kimi bir işə ümumiyyətlə türkologiyani və xüsusilə, Azərbaycan dilini kamil bilən bir alim rəhbərlik etməli idi. Doğrudur, o vaxt bizdə layiqli alimlər var idi. Lakin bunların bəzisi dilçi deyildi, bəzisi də elmi cəhətdən aşağı səviyyədə idi.

Məhz belə bir cəhəti nəzərə alaraq görkəmli ictimai xadim Azərbaycan MİK sədr S.Ağamalıoğlu Kırım universitetinin professoru B.Çobanzadəni yeni türk əlifbasının elmi rəhbərliyinə dəvət etməyi lazım bildi. S. Ağamalı oğlu 1924-cü ilin yayında Kırma gələrkən Azərbaycan universitetində dərslər deməklə yanaşı, yeni türk əlifbası komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün B.Çobanzadə ilə razılaşdı. Həmin ilin payızında B.Çobanzadə Bakıya gəlməyə söz verdi.

Azərbaycan başqa türk respublikalarına nisbətən elmi və mədəni cəhətdən çox inkişaf etmişdi. Respublikanın paytaxtı Bakı şəhəri də ən böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Buna görə də burada elmi yaradıcılıq üçün geniş imkan var idi. Bunları nəzərə alan B. Çobanzadə 1924-cü ilin payızında Bakıya gəlir. B. Çobanzadə Bakıya gəldiyi ilk vaxtlardan Azərbaycan dövlət Universitetində dərslər deməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminalogiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışır.

Yeni əlifba komitəsi yanında fəaliyyət göstərən elmi şura B. Çobanzadənin rəhbərliyi altında yeni türk əlifbasının layihəsini hazırlayırdı³¹.

1928-ci ildə o, Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin instruktur kurslarında yeni əlifbanın xüsusiyyətləri və onun tətbiq etmək lüzumu haqqında mühazirələr oxuyur. Həmin ildə o, Moskva Şərq xalqları institutunda həqiqi üzv seçilir. Burada aspirantlara türk məşğələlərinin rəhbəri olur.

1929-cu ildən etibarən B. Çobanzadə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində terminologiya komitəsinə rəhbərlik edir. Azərbaycanda ilk dəfə nəşr edilən üç dildə (Azərbaycan, rus, alman) “Canlı şivələr” lüğətinin təşkilində və elmi rəhbərliyində yaxından iştirak edir. Eyni zamanda tətbiq-tətəbbə cəmiyyətinin rəyasət heyətinin elmi katibi və cəmiyyətin tarixi və dilçilik seksiyasının rəhbəri kimi geniş ictimai fəaliyyət göstərir.

Məlum olduğu üzrə, 1929–30-cu illərdə həmin tətbiq-tətəbbə cəmiyyəti əsasında Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradılır ki, bu vaxtdan da professor B. Çobanzadə həmin institutda aspirantura xətti ilə yüksək ixtisaslı elmi kadrlar yetişdirilməsində var qüvvəsi ilə çalışır. Müasir Azərbaycan filologiyasının görkəmli nümayəndələri, daha doğrusu, aparıcı qüvvəsi hesab edilən akademik M.A.Dadaşzadə, M.Ş.Şirəliyev, akademik F.S. Qasımzadə, EA müxbir üzvü Ə.M.Dəmirçizadə, professor M.Hüseynzadə, professor Q.G.Bağirov, professor Ə.Cəfərov və başqaları B.

³¹ B. Çobanzadə. Yeni əlifba uğrunda mübarizəsindən ayrıca bəhs edəcəyik.

Çobanzadənin yetişdirmələridir. Eyni zamanda (1930-cu ildə) əvəzçiliklə Fərqanədə Özbəkistan Ali Pədoqoji İnstitutun özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru – rəhbəri olmuşdur.

Bu qədər əməli və ictimai işlə məşğul olmasına baxmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər də yazır. Özünə xas olan bir enerji ilə milli filologiyamızın inkişafına kömək edirdi. Cəmi 16 il davam edən pədoqoji fəaliyyəti müddətində 15 kitab və 100 dən artıq nəşr edilmiş əsər yaza bilmişdir³².

B. Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir elmi müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Onun 1924-cü ildə çapdan çıxan “Türk- tatar lissaniyyatına mədxəl” adlı kitabı ozamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Bundan əlavə ozamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926–27), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929) ; “Türk qrameri”(1929–1930); “Elmi qramerin əsasları” (1932), “Türk dilinin metodikası” (1932), “Türk dili və ədəbiyyatı” (1936) və s. kitablar B. Çobanzadənin qələminə məxsusdur. Bundan əlavə, dilimizin və ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinə aid çoxlu məqalələrin müəllifidir.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, SSRİ də Marrizmin və Yafəs nəzəriyyəsinin hakim müddəa kimi qəbul edildiyi bir vaxtda B.Çobanzadə bu müddəaların tam təsiri altına düşməmiş, həmin nəzəriyyələrin elmi cəhətdən əsassız

³² B. Çobanzadənin Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyaları da vardır.

olduğunu dərk edə bilməmişdir. Lakin Marrın təsiri altında dilin sinfi hesab edildiyi və türk dillərində Yefetidologiyanın hakim mövqə tutduğu bir vaxtda B. Çobanzadə öz müddəaları ilə meydanda tək qalmış olurdu. Ona görə də B. Çobanzadəyə şiddətli hücumlar edilir və Marrizim əhkamını qəbul etməməkdə ittiham edilirdi... Belə ittihamların təsiri nəticəsində B. Çobanzadə özünün Marrizmi qəbul edən yeganə məqaləsi olan “Lissaniyyətdə antimarksist cərəyanlar” (Radlovçuluq, Uşakovçuluq)³³ adlı məqaləni yazdı. Bu məqalənin təzyiqli nəticəsi olduğu bir də ondan anlaşılır ki, məqalənin sonunda “ardı var” yazılır və gələn məqalədə Köprülüzadə və Nadir Asim haqqında danışılacağı haqqında vəd edilir, sonra isə məqalə nəşr edilmir.

B. Çobanzadənin türkologiyada tutduğu elmi mövqə bəzilərinin xoşuna gəlmirdi. B. Çobanzadə haqqında yayılmaqda olan “pantürkistlik” şaiyəsi getdikcə genişlənməkdə idi.

Bu, B. Çobanzadə yaradıcılığının çox geniş elmi, pedoqoji və ictimai fəaliyyəti dövrünə təsadüf edirdi. 1932-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı təşkil edildikən sonra o həmin filialın həqiqi üzvü kimi fəaliyyət göstərir, ali məktəblərdə mühazirələr oxuyur həm də Moskvada Şərqi xalqları elmi tədqiqat institutunda əməkdaşlıq edirdi.

Bu dövr ictimai şüurun müxtəlif sahələrində müxtəlif cərəyanların əmələ gəldiyi dövr kimi xarakterizə edilir. Məs.: ədəbiyyatda füturizm, dilçilikdə

³³ “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”, 1931 №9, № 12, səh. 98–103.

purizm, musiqi və başqa mədəniyyət sahələrində köhnə irsə mənfi münasibət özünü göstərirdi. Buna görə də hər kiçik büdrəmədən təşvişə düşüb həmin büdrəmənin mahiyyətinə fikir vermədən düşmənçilik adlandırırdılar. Hətta, adi texniki məsələ olan proletariat və ya proletariyat ifadələrinin orfoqrafiyasında bir-birlərini düşmən adlandırırlar. Belə bir vaxtda B. Çobanzadənin türk dillərinin eyni ailəyə mənsub olması kimi düzgün ideyası o vaxtın “alimlərini” təşvişə salıb onun pantürkist adlandırılmasına zəmin yaratdı. B. Çobanzadənin dilçilik fəaliyyətinin zirvəsi hesab edilə bilən “Türk-tatar lissaniyyətinə mədxəl” əsəri çoxlarının “tənqid” hədəfinə çevrilmişdi. O, həmin əsərində yazırdı:

–Bütün lisan ailəsi (türksistemli dillər – **A.B.**) bir ümumi lisandan doğulmuşdur. Bu lisana ana lisan (прямаязык) təbir olunur³⁴.

İndi adi tələbəyə belə məlum olan “Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur” və hər bir türk dili ana dil əsasında nəşət etmişdir, müddəasını o zamanın bəzi alimlərinin dərk edə bilməmələri üzündən onu pantürkist – burjua ideoloqu kimi qələmə vermişdilər.

Akademik V.V.Vinoqradov və B.A. Serebrennikov bu məsələlərdən danışarkən yazırlar: “Türk dillərinin eyni mənbədən nəşət etməsi haqqındakı fikir bizim türkoloqların bəzilərini hətta qorxudur”. Belə də olmuşdur.

Professor M.Rəfilə B.Çobanzadənin bu düzgün mövqeyini dərk edə bilmədiyindən ona amansız hücumlar edərək alimin bütün xidmətlərini inkar edir,

³⁴ B.Çobanzadə. “Türk-tatar lissaniyyətinə mədxəl”. Bakı, 1924, səh. 62.

onun “iç simasını açaraq ifşa etməyi” tələb edirdi. O, yazırdı:

–Professorun ikinci addımı (səhv hərəkəti nəzərdə tutur – **A.B.**) Azərnəşr tərəfindən nəşr edilən “Türk-tatar lissaniyyətinə mədxəl” adlı kitabı oldu. Burada professor B.Çobanzadə türk-tatar xalqlarını vahid bir türk-tatar milləti kimi tədqiq edərək bu xalqların tarixi inkişafını vahid bir halda götürür və öz qarşısında türk-tatar dillərini ümumi bir əsas üzrə birləşdirmək vəzifəsini qarşıya qoyurdu³⁵.

B.Çobanzadənin irəli sürdüyü, lakin bəzilərinin dərk edə bilmədiyi bu müddəanı düz otuz il sonra akademik V.V. Vinqradov və B.A.Serebrennikov da təsdiq etdi.

“Azərbaycan xalqı öz mənşəyini qədim albanlardan, hətta midyalılardan ala bilər. Lakin müasir Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsinə mənsub olması təmamilə aydındır və onu sübut etmək üçün heç bir qüvvə sərf etməyə ehtiyac yoxdur”.³⁶

B.Çobanzadəyə hücum edənlərin tezislərinin əksəriyyəti təsadüfi olub, elmi müddəalarla uyğunlaşmırdı.

B.Çobanzadəyə edilən hücumların haqsız və yersiz olduğunu bildikdən sonra ona qarşı edilən çıxışların tarixinə bir nəzər salmaq faydasız olmaz.

B.Çobanzadə ilk elmi fəaliyyətə Kırmda başladığı kimi, ona qarşı ilk hücum da Kırmda başlamışdır. İlk dəfə

³⁵ M.Rəfili, prof. Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalı, 1931, №2, səh. 30.

³⁶ V.V.Vinqradov və B.A.Serebrennikov – о состоянии и задачах советского языкознания –известия АН СССР отд. лит. и языка, 1954, том XIII, вып. 4, стр. 321

Ruk familiyalı birisi B.Çobanzadəni burjua millətçisi adlandırmışdır³⁷.

“İleri” jurnalının 1929-cu il I nömrəsində B.Çobanzadə haqqında yazılmışdı: “Son dövrdə B.Çobanzadə daha ziyadə gizli, fəqət əvvəlki B.Çobanzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməklə milli firqənin general yolu indiki Çobanzadə üçün əsas bir yol olub qaldı”.

B.Çobanzadə həmin qəzetdən onun ünvanına deyilən böhtanlarla razılaşmamış, həmin məqaləyə cavab tərifi ilə bu qəzetdə çıxış edərək sosializm işinə sadıq olduğunu qey etmişdi³⁸. Lakin B.Çobanzadənin bu səmimi etirafı Krım ara qızıışdıranlarının qulağına çatmadı. Bir-birinin ardınca ona qarşı böhtanlar yağdırılaraq “pantürkist”, burjua millətçisi və s. adlandırmışdı³⁹.

Krımда başlanmış olan bu böhtançı hücumların təsiri çox keçmədən Azərbaycana da gəldi. Azərbaycanda yetişməkdə olan bəzi milli kadrlar tənqidin mahiyyətini dərk etmədiyindən onu şəxsi-qərəzlik vasitəsinə çevirərək B.Çobanzadəni burada da təhdid etməyə başladılar. Bakıda Çobanzadəyə ilk hücumu professor M.Rəfili etdi. O, B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi və ictimai

³⁷ Рук – некоторые пожелания к совещанию по нац. строительству – «Красный Крым» qəzeti, 27 avqust, 1929.

³⁸ Вах. «Красный Крым» qəzeti, 29 dekabr, 1929.

³⁹ «Земанели – не революционер, а буржуазный националист», «Красный Крым», 1929, 29 декабр, № 229. а) Buzlu Çobanzadənin mektubu münasibetilen “İleri”, 1929, №20, səh. 2–4. б) N.İ.K. Şeker göstərib şan tutdırılmasın, “İleri”, 1929, №1, səh. 33–6. в) Boçaqov A.K. Milli Firka (Krımда milli əksinqilabi təşkilatdır) Simferopol Krım qosizdat -1930) Ayserezli- “Bolşevik yolu”, 1934 №1-2, səh. 323–34.(Акмесджит).

həyatında böyük mövqe tutduğundan narahat olaraq professoru “ifşa etməyə” çağıraraq yazırdı:

“Professor Çobanzadənin burjua konsepsiyası ətrafında ətraflı bir tənqid olmadan, bu konsepsiya bütünlüklə və amansız bir surətdə ifşa edilmədən Azərbaycanda türk-marksist ədəbiyyatşünaslığının müvəffəqiyyətli bir surətdə qurulması mümkün deyildi. Məsələ çox ciddidir. Professor Çobanzadənin adı ilə ədəbiyyat və lissaniyyət sahəsindəki bütün elmi tədqiqat işlərimiz, ədəbi, elmi və pedoqoji kadrların hazırlanması məsələsi əlaqədardır. Onun burjua konsepsiyasının ifşası olduqca ciddi siyasi bir vəzifədir”⁴⁰.

Mərhum professor Rəfili təkcə Çobanzadəyə deyil, bir çox elm ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərini ya şəxsi-qərəzlik nöqtəyi-nəzərindən ya da inkar etmək yolu ilə tədqiq və təhlil etmişdir. Hətta M.F.Axundovu, C.Məmmədquluzadəni ləkələyib onların xalqımızın ictimai inkişaf tarixindəki rolunu kiçiltmək kimi inkaredici məqalələri ilə M.Rəfili mədəniyyət tariximizə ciddi zərər vurmuşdu⁴¹.

Qeyd etmək istərdik ki, M.Rəfilinin bu məqaləsini M.Hüseyn çox haqlı olaraq tənqid etmişdir⁴². M.Rəfilidən sonra Mustafa Quliyev Çobanzadəni burjua millətçisi, pantürkist adlandırmağa başladı. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, çox dərin fəlsəfi və elmi savada malik olan, görkəmli alim və ictimai xadim olan M.Quliyev bəzən

⁴⁰ M.Rəfili, prof. Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, № 2, səh.30.

⁴¹ Bax: M.Rəfili. “İ.V.Stalinin dilçiliyə dair dahiyənə əsəri və sovet ədəbiyyatşünaslığı məsələləri” – “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalı, 1952, № 8.

⁴² Mehdi H. “Ədəbiyyat və sənət məsələləri”, Bakı, 1958, səh. 286–287

ifrat xırdaçılığa yol verir, qərəzçilik mahiyyətli məqalələr nəşr etdirirdi.

B.Çobanzadə haqqında “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında o qədər çox məqalə nəşr edilməsində M.Quliyevin rolu az deyildi. Çünki o, jurnalın məsul müdiri kimi elə məqalələri tez nəşr edirdi. M.Quliyev özü B.Çobanzadənin “Nasionalizmdən internasionalizmə” kitabı haqqında böyük tənqidi bir məqalə nəşr etdirmişdir. O, B.Çobanzadənin əsərindən çox tutarsız faktlar gətirərək onu tənqid edərək yazırdı:

“Sözümüzə davam edəlim. Çobanzadə həmin kitabının bir yerində sadəcə savadsız və boş bir şey söyləməkdədir”.

“Avropa burjuaziyasının sənətə baxışı məlumdur.Onun şüarı “sənət-sənət üçündür” boş və riyakar cümlədən başqa bir şey deyildir⁴³.”

Təəccüblüdür ki, “Sənət-sənət üçündür” şüarını tənqid edən Çobanzadənin bu fikrini M.Quliyev boş və riyakar adlandırır. Jurnalın elə həmin nömrəsində M.Quliyev Ə.Nazimin məqaləsini dərc etmişdir. Bu məqalədə də burjua millətçisi, pantürkist ziyalı adlandırılır⁴⁴.

Həmin məqalənin ardı “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının beşinci nömrəsində getmişdir (səh. 27–30). Qəribə burasıdır ki, məqalənin sonunda “İdarədən” başlığı altında bir qeyd verilərək Ə.Nazimin özü pantürkist burjua millətçisi adlandırılır. Həmin qeyddə deyilir: “...Bundan başqa, Nazim məqalədə bir kəlmə də olsun öz pantürkist

⁴³ M.Quliyev. Pantürkizmlə belə mübarizə etmək olmaz.(prof. B.Çobanzadənin ədəbi görüşləri əleyhinə), “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, № 3, səh. 57.

⁴⁴ “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, № 5, səh. 30.

səhvlərindən bəhs etməmişdir. Məcmuəmizin gələn nömrəsində bu barədə məqalə olacaqdır”.

Biz tənqidçinin özünün də amansız tənqid edildiyini də qeyd etməklə tənqiddən düzgün istifadə edilmədiyi haqqındakı fikrimizi bir daha qeyd məqsədini izləyirik. Belə sağlam olmayan tənqidlər nəticəsində Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyəti B.Çobanzadənin ədəbi-siyasi görüşlərini tənqid edən geniş münaqişə iclası keçirdi və onun haqqındakı tənqidləri doğrultmağa çalışdı. Həmin münaqişə iclasında B.Çobanzadənin özü çıxış edərək deyirdi:

– “Məni müdafiə edən bir çox firqəçi, komsomol tələbələrım vardır, mən onlarla fəxr edirəm”. Professor hər tərəfdən hücumla məruz qaldığı bir iclasda belə deməklə özünün yetişdirdiyi kadrların gələcəkdə elm və ədəbiyyatımızı inkişaf etdirəcəklərinə inamı olduğunu göstərirdi. Lakin professorun bu çıxışı da “tənqidçiləri” təmin etmədi. İclasdan bir qədər sonra Ə.Sadiq professorun bu çıxışını riyakarlıq adlandıraraq onu müsavatist, pantürkist, idealist adlandırırırdı.

Belə bir şəraitdə B.Çobanzadənin elmi nüfuzu durmadan artır. 1930-cu ildən Azərbaycan elmi-tədqiqat pedaloqiya və pedaqogika institunun həqiqi üzvü seçilmişdi. 16 mart 1935-ci ildə isə Paris ümumdünya dilçilik cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

30-cu illərin tənqidi sağlam yollarla inkişaf etmədiyi (əlbəttə, biz bu dövrdəki tənqidimizin qiymətli cəhətlərini inkar etmirik) üçün hətta, gənc istedadlar sonrakı elm və ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri də belə “tənqid”çiliklə məşğul olurdu.

Buna görə də gənc tənqidçilər bir-birini şübhəli adam, hətta düşmən adlandırırdı. Məsələn: görkəmli yazığımız Hüseyn Mehдинin bəzi tənqidi məqalələri buna misal ola bilər. Doğrudur, Mehдинin belə məqalələri onun yaradıcılığının ilk dövrlərinə təsadüf etməklə onun yaradıcılığında da öteri bir haldır. Tənqidimizin sonrakı inkişafında Mehdi görkəmli yer tuta bildi. Buna baxmayaraq, tənqidçilik fəaliyyətinin ilk dövrlərində Mehdi bəzi səhvlərə yol vermişdi. Məsələn: Məqalələrinin birində Mehdi B.Çobanzadəni Trotski ilə eyniləşdirir. O yazırdı.

–“Azərbaycan proletar ədəbiyyatının varlığını belə inkar edən professor B.Çobanzadə əleyhinə apardığımız mübarizə təbii ki, eyni zamanda Trotskizm əleyhinə çevrilmişdi. Lakin ədəbiyyat cəbhəsinə soxularaq Marksizm adı ilə fəaliyyət göstərən bir sıra tənqidçilərin hələ də maskaları sona qədər yırtılmamış, burjuva liberalizm məfkurəsini ifadə edən bir çox nəzəriyyəçilər hələ də ifşa edilməmişdir”⁴⁵.

Bir neçə ay əvvəl Mehdi Hüseyn Çobanzadənin siyasi görüşlərini qeyri-real bir mövqedən tənqid edirdi”⁴⁶.

Mehдинin başqalarını pantürkist, düşmən adlandırıdığı bir şəraitdə onun özünün də başqaları, həm də müasir, görkəmli sovet şairi tərəfindən düşmən adlandırılması o dövr tənqidimizin xarakterini dərk etmək üçün yaxşı sübut ola bilər. Məsələn, şair Rəsul

⁴⁵ H.Mehdi. Proletar ədəbiyyatının Lenin mərhələsi uğrunda –“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, № 11–12, səh. 32

⁴⁶ H.Mehdi. Böyük bolşevizm sənəti uğrunda –“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, № 6. səh. 15.

Rza Mehdi Hüseynin tənqid fəaliyyətini amansız tənqid edərək “düşmən ideyaların kökünü kəsməli” deyirdi⁴⁷.

Bu misalı verməklə məqsədimiz o zamankı tənqidçilərin nahaqdan bir-birindən şübhələnib, bir-birini düşmənçilik, antiproletar fəaliyyətində ittiham etdiklərini göstərməkdir. Hətta ən görkəmli yazıçı və alimlər belə tənqidlərə məruz qalırdılar ki, bunlardan biri də professor Çobanzadədir. Yuxarıda haqqında danışdıqlarımızdan əlavə irili-xırdalı bir sıra məqalələrdə B.Çobanzadənin ədəbi-siyasi və dilçilik görüşləri bu və ya digər tərzdə tənqid edilir⁴⁸.

Belə tənqidçilər artmaqda davam edirdi. Bir tərəfdən də şəxsiyyətə pərəstişlə əlaqədar olaraq ölkədə belə tənqidlərə məruz qalanlar amansız təqib edilirdi.

Bu dövrdə araqızışdıranların fəaliyyəti nəticəsində Respublikada Bağırov özbaşınalığı dövrü başlamış oldu. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə xalqımızın görkəmli oğul və qızları böhtançı ittihamnamələrin qurbanı olurdu. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi oçerklərində oxuyuruq:

–“Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə Azərbaycan K(b)P mərkəzi komitəsinin birinci katibi vəzifəsini tutmuş avantürkist Bağırov inqilabi qanunçuluq və partiya həyatının Lenin normalarının kobudcasına pozurdu.

⁴⁷ R.Rza. “Düşmən ideyaların kökünü kəsməli”- “Ədəbiyyat” qəzeti, 1937, № 31, 27 avqust

⁴⁸ a) Q.Bağırılı. “Azərbaycanda dil və mədəniyyət quruculuğu tarixinə bir nəzər” – “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurnalı, 1932, № 11–12, səh. 6–11.

b) O.Əfəndizadə. “Azərbaycan mədəniyyəti cəbhəsi mübarizə qarşısında”, “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurnalı, 1931, № 7–8, səh. 68–74

Əslində, bu zaman Azərbaycan K(b)P və B.K. büroları partiyanın kollektiv orqanları kimi fəaliyyət göstərmirdi.

UİK(b) və nizamnaməsini kobudcasına pozan Bağirov və onun əlaltıları partiyadan ucdantutma xaric etməyə meydan verir, mənəbpərəstlik, çuğulçuluq, partiyanın sırayı üzvlərinin rəyinə etinasızlıq yayırdılar. Bu cinayətkarlar respublikada partiya təşkilatı sıralarına inamsızlıq və yersiz şübhə toxumu səpirdilər. Bunun nəticəsində Azərbaycan K(b)P MK və BK-nın şəhər, rayon, partiya təşkilatlarının adına kommunistlər haqqında minlərlə böhtançı ərizələr gəlirdi...

...Həmin illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin Tağı Şahbazi, Vəli Xuluflu, Böyükağa Talıblı, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Mikayıl Müşfiq, Yusif Vəzir Çəmənəminli və başqaları kimi görkəmli xadimlər cəza tədbirlərinin qurbanı olurdular.

...Şəxsiyyətə pərəstiş respublikanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına mənfi təsir göstərirdi⁴⁹.

Respublikanın bir sıra partiya, dövlət, ədəbiyyat və incəsənət nümayəndəsi kimi B.Çobanzadə də pərəstiş dövrünün qurbanı oldu⁵⁰.

Belə dedi-qoduların, böhtançı hücumların ilk nəticəsi B.Çobanzadənin uzun müddət elmi rəhbəri olduğu ümumttifaq yeni əlifba komitəsinin elmi rəhbərlikdən və onun üzvlüyündən azad edilməsi oldu.

⁴⁹ “Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri”. Bakı, Azərnəşr, 1964, səh. 575–576

⁵⁰ Вах: N.A.Раşауев. “Очерки истории культурного строительство советского Азербайджана”. Bakı, Azərnəşr, 1965

UIYTƏ MK orqanı olan “Культура и письменность востока” adlı jurnalının 7-8-ci nömrələrində oxuyuruq:

–“UIYTƏ MK rəyasət heyəti prof. Polivanovu və prof. B.Çobanzadəni elmi şüarın üzvləri tərkibindən xaric etdi⁵¹”.

B.Çobanzadənin elmi yaradıcılıq diapazonu genişlənməkdə, nüfuzunun artmaqda olduğu bir vaxtda ölkədə qanunsuzluq, özbaşınalıq baş alıb getməkdə idi. Bir tərəfdən Stalin–Berya–Yejov amansızlığı, bir tərəfdən də respublika rəhbərliyinə soxulmuş istedadsız, milli mənlik hissindən uzaq olan Mircəfər Bağirovun cinayətkar fəaliyyəti və xalqa düşmən mövqeyi Azərbaycan xalqının başına min bir bəla gəlməsinə səbəb oldu. Sovet hakimiyyətinə və bolşeviklər partiyasına alim, ziyalı, şair, sənətkar lazım deyildi. O ki ola müsəlman ölkələrindən. Buna görə də müsəlman, ilk növbədə türk respublikalarına divan tutmağa başladılar. Bu cəhətdən ən çox qurban verən Azərbaycan oldu.

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının rəhbəri M.Bağirovun maymaqlığı (bəlkə, bilərəkdən edirmiş) üzündən Azərbaycan XDİK və Dövlət təhlükəsizlik idarəsinə çoxlu erməni soxulmuşdu. Onlar çoxdan bu xalqa divan tutmağa məqam gözləyirdilər. Nəhayət, belə bir məqam gəldi. 1905, 1918, 1919-cu ildəki erməni qırğını azərbaycanlılar çoxdan unutmuşdu. Amma ermənilər bir an belə türkün düşmən olduğunu unutmamışdı. “Bolşevizm”, “beynəlmiləçilik”, “kommunizm işinə sədaqət” bayrağı altında onlar

⁵¹ Вах: «культура и письменность востока», 1931, №7–8, стр.218

xalqımıza divan tutur, Moskvanın cəlladları ilə birləşərək xalqımızın 10 mindən çox oğul və qızını məhv edir. Bunun üçün M. Bağirov Stalindən “molodes” alırdı. 1937-ci ildə erməni xisləti özü üçün çox əlverişli şərait tapmışdı. 1934-cü ilə qədər hazırlıq işləri gördükdən sonra əzizimiz bolşeviklər partiyası və sovet hökuməti əsil qırğına başlaya bildi. Yəni 1934-cü il dekabrın 1-nə qədər diktatura öz proletariatını belə bir qırğına psixoloji cəhətdən hazırlayırdı. “Qolçomaq”, “Kolxoz düşməni” “Sosializmin düşməni” kimi damğalar şəhərə, ziyalılara vurula bilmirdi. Ona görə də yeni bir üsula əl atılmalı idi. Bu da Bolşeviklər partiyasının və Sovet dövlətinin rəhbərlərinə qarşı “terror aktı iştirakçısı” damğası oldu. Bəs terror? Bunun da əlacını tapdılar. 1934-cü ilin dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovu öldürdülər. Buna görə də SSRİ MİK xüsusi qərar verdi. Bu qərar Kommunist Partiyası Sovet hakimiyyəti düşmənlərini dərhal məhv etməyi tələb edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-yə soxulmuş ermənilər bu qərardan millətimizə qarşı genosid aləti kimi istifadə etdilər. Onlar Dövlət Təhlükəsizliyi idarəsinə soxularaq böyük bir erməni bandası yaratdılar. Markaryan, Qriqoryan, Qalstyan, Avanesov, Ohanesov, Badalyan və onlarla “yanlar” Azərbaycan xalqından – onun alimlərindən, şairlərindən, ziyalılarından, hərbi xadimlərindən, kənddə bir balaca dərin düşünməyi bacaran nümayəndələrindən əsil intiqam aldılar. Az bir müddətdə 70 min nəfərə qədər azərbaycanlıni sovet ölüm dəyirmanına tökdülər. Onlardan biri də öz elmi fəaliyyəti ilə bütün türk dünyasında məşhur olan, Bakıda apardığı geniş elmi ictimai və pedoqoji fəaliyyəti ilə Sovet İttifaqında məşhur

olan professor B.Çobanzadə idi. 1936-cı ilin axırları və 1937-ci ilin əvvəlində DTK zindanlarına atılanların şəxsi işinin arayışında yazılırdı ki, həmin dövrdə Azərbaycanda əksinqilabi millətçi, pantürkist təşkilat mövcud olmuşdur. Həmin təşkilatın vəzifəsi silahlı üsyan və sovet dövləti rəhbərlərinə qarşı terror yolu ilə Azərbaycanı və başqa türk respublikalarını SSRİ-dən ayıraraq müstəqil türk-tatar dövləti yaratmaqdır. Bu təşkilatla bağlı 12493№-li cinayət işi başlanır. Bütün həbs edilib ölüm məşininin ağzına atılanlar məhz bu sayılı cinayət işi ilə əlaqələndirilir.

26.01.1937-ci il tarixində AXDİK DTİ 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini təhlükəsizlik leytenantı Şer B.Çobanzadə haqqında belə bir arayış tərtib edir. B.Çobanzadə – 1893-cü il təvəllüdü, Simferapollu, Krım tatarı, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, dilçi, API və ADU – da dil və ədəbiyyat kafedrasının rəhbəri SSRİ EA Azərbaycan filialının baş elmi işçisi B.Çobanzadə görkəmli pantürkist xadim, “milli firqənin” keçmiş katibi, Krım qurultayının üzvü olub.

1924-cü ildən Bakıda yaşayır. Fasiləsiz əksinqilabi iş aparır.

a) 1926-cı ildən firqə MK-sı adından müsavət MK-sı ilə söhbətlər aparır. (müttəhim Baharlıının ifadəsindən).

b) Bu günə qədər əks-inqilabçılarla (Yaqub Zəki, Şirinski və b.) əlaqəsi vardır. Onların arasında əksinqilabi, faşist və dağıdıcı iş aparır.

c) R.Axundov B.Çobanzadə ilə partiya və Sovet hakimiyyəti əleyhinə söhbət aparıb (müttəhim Çiçikalovun ifadəsindən).

ç) Öz ədəbi əsərlərində və mühazirələrində əksinqilabi millətçi ideyalar yayır.

Deyilənləri (nə tutarlı deyilənlər imiş! – A.B.) nəzərə alaraq B.Çobanzadəni həbsə almağı və onu Azərbaycan SSR c.m. 72/73-cü maddələri üzrə məsuliyyətə cəlb etməyi zəruri sayıram.

DTİ-nin 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini, Təhlükəsizlik leytenantı Şer.

Bu vaxt alim Kırmda “Dağ fəhləsi” (Qoriyak) sanatoriyasında istirahət edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-nin məktubu əsasında SSRİ XDİK Şimali Qafqaz ölkəsi üzrə DTİ əməliyyat müvəkkili Barski 28.1.1937-ci il tarixdə Kislovodsk şəhərində gecə ikən həbs etdi. 29.01.1937-ci ildə Kırım DTİ rəisi Pletnikov Pyatiqorsk türmə rəisinə yazır: “Məhbus B.Çobanzadə ikinci mərtəbədə 15 nömrəli kamerada saxlanmaq üçün göndərilir. Bizdən xəbərsiz onu heç yerə etap etməyin (göndərməyin)”.

31 yanvar 1937-ci ildə B.Çobanzadə üçün 554 №-li cinayət işi açılır. Pyatiqorsk həbsxanasında açılan bir neçə anket və arayışı özündə birləşdirən, sonradan Bakıda tərtib ediləcək 3 cildlik cinayət işinin içinə əlavə edilən işdəki məlumatlardan bəlli olur ki, müttəhim B.Çobanzadə inqilabdan əvvəl heç bir partiyada olmayıb, ağların ordusunda iştirak etməyib, atası Vahab kişi 1928-ci, anası Zübeydə 1930-cu ildə vəfat edib. 26.01.1937-ci ildə haqqında arayış tərtib edilən kimi Azərbaycan XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-in əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin

və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqil Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Voroşilov küçəsində yerləşən 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan, müttəhimin arvadı Ruqiyyə Kireyevna Çobanzadə sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədən) aşağıda dayanmış yük maşınının içinə atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq olub məhv oldu.

Həmin axtarışda aşağıdakılar aşkar edilib götürülmüşdür:

1. Şəxsi kitabxanasından kitablar – 38 ədəd.
2. İran və Türk qəzetləri – Cümhuriyyət və Turan.
3. Məktubları.
4. Foto şəkil – 5 ədəd.
5. Qovluqlar içərisində müttəhimin əlyazmaları.
6. Bloknot, tələbələrin dərslər qiyməti olan dəftər.

Vəssalam daha heç nə!

Bundan əlavə, işdə olan 715 №-li protokolda göstərilir ki, paltarlar doldurulmuş bir çemodan kmendanturaya təhvil verilib.

Bu Bakıdakı axtarışın nəticəsi. Bəs Kırıda müttəhimin qaldığı otaqda (“Qoriyak” sanatoriyasında) Kırım DTİ əməkdaşı Barski axtarış aparır. Axtarışda sanatoriyanın həkimi Çuqunov və XDİK Şimali Qafqaz Ölkəsi üzrə idarənin əməkdaşı Poqrebnyak və Çutkin iştirak edir. Bu axtarış Bakıdakına nisbətən daha “dərindən və

ətraflı” olmuşdur. Axtarışda aşağıdakı əşyalar cinayət faktı kimi götürülmüşdür.

1. Pasport – 1 ədəd
2. Kislovodskdan göndərdiyi sifarişli məktubun qəbzi (1).
3. 677028 №-li kassaya etdiyi 1000 manat pul.
4. Hərbi bilet.
5. Dil və ədəbiyyat institutunun verdiyi arayış (12.1.1937), (iş yerindən).
6. Vəsiqə № 686.
7. Özbəkistan Dövlət Universitetindən məktub № 10. 1811.
8. Vəkalətnamə № 10\1597.
9. 48 manatlıq haqq-hesab.
10. Qəbzlər № 5001, № 20.
11. Bakı-Minvod (qatara bilet) № 001719 – 1 ədəd.
12. Dəri portmanat
13. Telefon nömrələri olan qeyd dəftəri.
14. 41 səhifədən olan elmi əsəri.
15. Elmi qeydlər olan dəftər

Görün ittiham üçün nə qədər əşyayi-dəlil tapılıb?!

Fevralın əvvəlində başqaları kimi yalan, uydurma ittihamlar əsasında həbs edilən B.Çobanzadəni Bakıya gətirirlər. Əsil faciəli günlər də bundan sonra başlayır. 1930-cu ildən nahaq töhmətlərə, yalan ittihamlara psixoloji cəhətdən alışmış olan B.Çobanzadə haqqında cinayət işi qaldırılır. Cinayət işi 3 cilddən, 1021 səhifədən ibarətdir. Cinayət işi başlanıb: 27.01.1937.

Qurtarıb: 1.09.1937.

İttiham edilir: Azərbaycan SSR C.M.64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə

Oxucuda tam təsəvvür yaratmaq üçün cinayət işi haqqında geniş məlumat verməyi lazımlı hesab edirik. Çünki belə bir təfəsilat oxucuda DTK cəlladlarının Stalin, Ejov, Berya üçlüyünün göstərişi ilə alimlərimizin başına nələr gətirdikləri haqqında müəyyən fikir oyada bilər. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə Bakıya gətirildikdən sonra fevralın7-dən avqustun 25-dək üst-üstə 57 dəfə dindirilməyə aparılmışdır. Bu dindirmələrin 11-i 3 gün fasiləsiz davam etmişdir. Dindirmə protokollarını təmkinlə, dəqiqliklə araşdırdıqdan sonra mütləq statistik məlumat verməyi lazım bildik. Birinci cilddə 14 dindirmə protokolu, üçüncü cildə 8 dindirmə protokolu vardır. Aşağıda dindirmə tarixləri və dindirənlər haqqında tam və dəqiq məlumatı veririk (işdəki səhifələri göstərməklə).

Birinci cilddə:

7-9 fevral (səh.18-69) – Şer, Ohanesov.

14 fevral – (70-82) – imzalar yoxdur, başqa xətlə yazılıb.

16 fevral – (83-97) – Şer, Ohanesov.

17-19 fevral – (98-108) – Şer tək.

Buradaca məlumata müdaxilə etmək istəyirik ; 3 gün dindirmədən sonra cəmi 10 səhifəlik protokol tərtib edilir. Bu o demək deyilmi ki, Şer müttəhimin boynuna çox şeyləri qoya bilmir, öz siyahısını müttəhimə təkrar etdirə bilmir. Buna görə də daha amansız cəllad X.Qriqoryan işə

qarışmalı olur. Görün indi səhifələrin sayı necə çoxalır, “canilər”in siyahısı genişlənir:

- 3-5 mart (səh.109-168) – Qriqoryan, Ohanesov.
- 16 mart (169-179) – Şer, Ohanesov.
- 17 mart (180-205) – Şer, Ohanesov.
- 20 mart (206-213) – Şer tək.
- 20 mart (214-230) – Şer (bir gündə iki dəfə – **A.B.**)
- 21 mart (231-246) – Şer, Ohanesov.
- 23 mart (247-259) – Şer tək.
- 24 mart (260-269) – Şer tək.
- 17-20 aprel (270-332) – X.Qriqoryan, Gerasimov.
- 23-25 aprel (333-359) – X.Qriqoryan, Gerasimov.

Bu dindirmə ilə istintaq işinin birinci cildi tamamlanır. Oxucuya bu faktlarla dərindən nüfuz etməyi xahiş edirəm. X.Qriqoryan işə girişən kimi dindirmələr günlərlə uzanır və protokoldakı səhifələr çoxalır. Nələri necə soruşub müttəhimin boynuna qoyur, bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. İstintaq işinin ikinci cildi tamam dindirmələrdən ibarətdir. Qey edək ki, bundan sonra dindirməni X.Qriqoryan aparır.

- 27-29 aprel – (360-393) – Qriqoryan, Ohanesov.
- 4-7may – (394-407) – Qriqoryan, Ohanesov.
- 7 may – (408-524) – Gerasimov, Qriqoryan, Ohanesov.

Görün bugünkü dindirmədə nələr olub:

İşgəncə, qayıqla, təpiklə vurmaq, təhqir etmək nəticəsində 80 səhifəlik protokola yerləşdirilə bilən “dəqiq” məlumatlar. Kimin ağına gələ bilər ki, ölüm qorxusu altında psixoloji cəhətdən əzilən, nəm, rütubət yerdə gecələyən, Allahın havasını belə udmağa həsrət qalan bir adam cəlladların qabağında belə dəqiq ifadələr verə bilər.

Bu dindirmə Özbəkistanda olan “əksinqilabçı” pantürkistlərin ifşa edilməsinə həsr edilmişdir. Müttəhim birgə fəal əksinqilabi iş apardığı özbək yoldaşlarının adlarını “deyir”. Bunlar aşağıdakılardır:

Yunusov Fikrət, Haşimov Ağacan, Elbəy Çolpan, Abdul Həmid Qədr, Əbdürrəhman Sədət Xoşsuvarov, Qəyyum Rolsaazan, Əliyev Abdullaxan, Rəmzi, Batu, Aşur Əli Zahiri, Altay Səid Əhmədov, Feyzi, Hadi Qeylan, Səid Mahmud əfəndi. Belə siyahıların sayını artırmaq üçün cinayət işini genişləndirmək daha çox adamı buraya cəlb etmək üçün iş davam edir. Yəni dindirmələr.

14 may – (525-528) – Qriqoryan (cəmi 3 səhifəlik dindirmə – **A.B.**).

11 iyun – (529-541) – Qriqoryan, Ohanesov.

13 iyun – (542-546) – Qriqoryanın imzası.

25 iyun – (547-572) – görün neçə saat dindiriblər. 30 səhifəlik protokol.

Dindirənlər – cəlladlar dəstəsi XDİK müavini Gerasimov. 4-cü şöbənin rəisi Qriqoryan, şöbə rəisi Zıkov, 4-cü şöbə katibi – Ohanesov.

5-9 iyul – (573-617) – Qriqoryan, Ohanesov.
13-14 iyul – (618-654) – Qriqoryan, Ohanesov.
16-17 iyul – (659-685) – Qriqoryan, Ohanesov.
20-21 iyul – (686-703) – Qriqoryan, Ohanesov.

İkinci cild bu dindirmələrlə qurtarır. Üçüncü cild yenə dindirmələrlə başlanır.

27 iyul – (704-719) – Qriqoryan tək.
28-29 iyul – (720-737) – Qriqoryan, Ohanesov.
29 iyul – (738-745) – Qriqoryan, Ohanesov.
29 iyul – (746-751) – Qriqoryan, Ohanesov.

Diqqət edin: bir gündə 3 dəfə dindirmə.

2 avqust – (752-756) – Qriqoryan tək.
25 avqust – (757-758) – Qriqoryan tək cəmi bircə səhifəlik protokol. Çünki müttəhimi dindirmək olmur. O, ayaq üstə dura bilmir, suallara cavab vermək iqtidarında da deyildir.
25 avqust – (759-760) – Qriqoryan tək.

Göründüyü kimi, ikinci dəfə həmin gün dindirməyə cəhd göstərilir. Ona isti və soyuq su verilir. Onu döymək lazım deyil, çünki onsuz da taqəti yoxdur.

Sentyabrın 1-də (761-771) altı günlük “istirahətdən” sonra Qriqoryan əzrail kimi yenə müttəhimin gözünə görünür. Müttəhimə cinayət işinin qurtarması və 10 bəndlə təqsirli bilinib işinin məhkəməyə

göndərilməsi protokolunu ona oxuyur və ondan bu haqda qəbz alır.

Bu, dünyaşöhrətli, məhsuldar bir alimin cəllad caynağında min bir əzablarla dolu dindirilmə tarixinin icrası idi.

İndi qayıdaq dindirilmələrin mahiyyətinə. Yuxarıda dediyimiz kimi alimi fevralın lap əvvəlində Bakıya gətirirlər. Onun hansı gün Azərbaycan DTİ-nə təhvil verilməsi haqqında işdə heç bir sənəd yoxdur. Birinci dindirmədə onu “başa salırlar” ki, hər şeyi desə buraxarlar. Filoloqlar sadələvh, hər şeyə inanan olurlar. Ona görə də müstətiqin məkrinə inanır. Brinci dindirmədə:

Müstətiq: Hansı antisovet siyasi təşkilatda olmuşuz?

Cavab: Mən 1920-24-cü illərdə “Milli firqənin” üzvü olmuşam. 1920-22-ci illərdə “milli firqənin” rəhbərlərindən biri – katibi olmuşam. 1926-cı ildə “milli firqənin” əksinqilabçı olduğunu bildim. Amma mən onun əksinqilabi fəaliyyətində iştirak etməmişəm. 1926-cı ildən “milli firqə” ilə əlaqəmi tamam kəsmişəm.

Burada müstətiq onun boynuna “milli firqə” ilə müsəvat partiyası arasında əlaqə yaratdığını qoymaq istəyir. Müttəhim bunu etiraf edir.

Müstətiqin Əziz Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında nə bilirsən sualına o, belə cavab verir:

Ə.C. Qubaydulinin xariclə əlaqəsi haqqında mənə heç nə məlum deyil.

Fevralın 16-dakı 3-cü dindirmədə müstəntiq soruşur:

- İstintaqa məlumdur ki, siz həbs edilənə qədər əksinqilabi millətçi mövqedə olmusunuz. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Boynuma alıram. Həbs olunana qədər mən əksinqilabi millətçi mövqedə olmuşam. Həbs edilən günə qədər sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə mövqeyində olmuşam.

Sual: Siz habelə əməli surətdə əksinqilabi iş aparmısınız.

Cavab: Boynuma alıram. Mən şəxsən həbs olunana qədər əməli olaraq əksinqilabi iş aparmışam. Ötən protokolda dediklərimdən əlavə, mən aşağıdakı əksinqilabçılarla əlaqədə olmuşam.

Yaqub Zəki, Kentaqoy Bilal, Əsgərzadə (Salman Mümtaz), Adıgözəlzadə Ələkbər, Şirinskaya Reveda xanım, Termatevosov Aleksandr Qriqoryeviç (işə bax. pantürkist erməni millətçisi ilə dost imiş. – **A. B.**), Haqverdiyev Əbdülrəhim, Axundov Ruhulla, Həsənov İdris, Bukşpan Aleksandr Semenoviç, Zeynallı Hənəfi, Zifeld Artur, Rudolfoviç, Baqri Aleksandr Vasileviç, Biləndərli Hüseyn, Qiyasbəyli Mədinə xanım, Feyzullayev K., Abbasov İsmayıl, Əsgərov Baba, Akimova Asya, Refatov A., Axundov Aqa, Sultanov Rüstəmbəy.

Şimali Qafqazda

Alim Paşa – Solqar, Əbusufyan - Kumık, Ədhəm Feyzi, Şövqi Bektora.

Özbəkistanda

Fitrət Yunusov, Hadi Alim, Əliyev (adı? – **A.B.**), Tulyaqanov Dusura, Qəyyum Ramazan, Haşimov Atajan, Şakircan Rakim, Konkinbek Abdulla, Dursun (adı? – **A.B.**)

Ermənistanda

Acaryan (adı? – **A.B.**)

Türkmənistanda

Geldenov, Borkev, Perenqanev.

Leninqrada

Samoyleviç A.M., Molov S.Y. (1928-dən onunla əksinqilabi əlaqədəyəm)

Müstəntiq: Bu məsələyə qayıdacağıq. Bunlarla əlaqəniz necə idi?

Cavab: Əksinqilabi görüşləri bir –birimizə deyirdik.

Dindirməni Şer aparıb. Ona görə də burada ermənilərin də adı çəkilib. Məntiqə bax, pantürkist millətçi Ç.Bəkir türkün düşməni, millətçi Termastevosovla və Acaryanla birlikdə işləyirmişlər ki, sovet hakimiyyətini yıxıb müstəqil türk-tatar dövləti yaratsınlar! Bundan əlavə, necə olurdu ki, uzun müddət birgə əksinqilabi iş apardığı adamın familyasını müttəhim deyir, adını bilmir. Bununla da müstəntiq

razılaşır. Daha sonra bu dindirmədə dediği adamlardan tək cə Yunusov Fitrətin, Atacan Haşımovun və Qəyyum Ramazanovun adını mayın 7-də çəkir. Mayın 7-dəki dindirmədə ona daha çox özbək “həmməsləki”, “həmkarı” tapırlar.

3-5 mart dindirməsi protokolundan:

Sual: Sizdə bu fikir (pantürkizm) nə vaxt yaranmışdı?

Cavab: Pantürkizm ideyası hələ mən Türkiyədə oxuyanda məndə yaranmışdı. Yuxarıda dediyim kimi əksinqilabi fikir isə məndə 1925-ci ildə yarandı.

Sual: Siz mübarizənin yolunu necə düşünürsünüz?

Cavab: Mən hesab edirdim. 1. Tatarıstan, Özbək – Türkmənistan, Krım, Qazaxıstan və Azərbaycan əksinqilabçılarının işini əlaqələndirib birləşmiş mərkəzdən idarə etmək.

2. Emiqrasiyada olan, pantürkist, əksinqilabi əhval-ruhiyyəli dairələrlə əlaqə yaratmaq. Bu cəhətdən mən D.Seyidametova və professor Köprülüzadəyə ümid edirdim (ş.i.səh 158).

Sual: Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün siz nə etmişdiniz?

Cavab: Bu suala cavab verərkən mən 1925-30-cu illər arasındakı əməli fəaliyyətimdən danışacağam. Bizim əksinqilabi təşkilat Bakıda 5 əksinqilabi qrup yaratmışdı.

Birinci qrup – Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi.
Rəhbəri – Çobanzadə (niyə mən yox? – **A.B.**)

İkinci qrup – Bakıda təhsil alan Krım tələbələri.
Rəhbəri – Çobanzadə (yənə mən əvəzinə Çobanzadə – **A.B.**)

Üçüncü qrup – Azərbaycan ziyalıları. Rəhbəri – İsmayıl Hikmət: O, 1927-ci ildə SSRİ-dən gedəndən sonra qrupun bir hissəsi mənim ziyalılardan ibarət qrupuma qoşuldu.

Dördüncü qrup – Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri – Qubaydulin Əziz idi.

Beşinci qrup – Qazan tatarlarından ibarət idi. Rəhbəri – Qubaydulin Əziz idi.

Müstəntiq Şer dairəni daha da genişləndirmək məqsədi ilə Çobanzadənin nəinki tələbələrinin, habelə heç tanımadığı adamların adlarını da buraya əlavə etdirirdi. Görün 3 gün aramsız davam edən, əzab və işgəncələrlə dolu dindirmə protokolunda nə qədər əksinqilabçı, millətçi adamların adları meydana gəlir. Yuxarıda deyilən 5 qrupun siyahısına baxın:

Sual: Əksinqilabçı qrupların tərkibini deyin.

Cavab: Əksinqilabçı qrupların aşağıdakı üzvləri mənə məlumdur.

I qrup: – Rəhbəri Çobanzadə (yenə niyə birinci şəxs yox – **A.B.**)

- 1) Cabbar Məmmədzadə – bitərəf. – Bakıda ali məktəb müəllimi.
- 2) Ağazadə Fərhad (1929-da ölüb)
- 3) Qarabağlı – (Şer siyahı tərtib edəndə müttəhimin adını da bilməyib. – **A. B.**) bitərəf, müəllim.
- 4) Ələkbərli Qulam – bitərəf, ADU tələbəsi, indi pedoqogika institutunun işçisi.
- 5) Seidov Əhmədi – Ali partiya məktəbi müəllimi.
- 6) Qasimov Əli Səbri – Tərcüməçi, bitərəf.
- 7) Əfəndizadə Əbdülkərim – 1934-də ölüb.
- 8) Abdullayev (adı yoxdur) Bakı XMŞ işçisi.
- 9) Salman Mümtaz – yazıçı.
- 10) Əsgərov Baba – ADU müəllimi AK(b) üzvü.
- 11) Abbasov İsmayıl – keçmiş tələbə, indi hardadır bilmirəm.
- 12) Əmirxanov (adı yoxdur) – bitərəf, keçmiş tələbə, yerini bilmirəm.

- 13) Əlizadə İsmayıl – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi Az. AN da işləyir.
- 14) Sultanlı Əli – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi APİ-nin müəllimi.
- 15) Çitinayev (adı yoxdur) – keçmiş ADU tələbəsi, Moskvadadır.

İkinci qrup Kırım tatarlarından ibarətdir. (Bu qrup yalnız keçmiş tələbələrdir. – **A.B.**) – Rəhbəri Çobanzadə.

1. Yaqub Zəki – ADU-nun keçmiş tələbəsi, indi APİ-nin müəllimi
2. Kürkcü Hüseyin – ADU-nun keçmiş tələbəsi, Kırmda müəllim.
3. Akimova Asya – ADU-nun keçmiş tələbəsi, məktəb müəllimi.
4. Toplu Osman – Kırmda müəllim.
5. Ametov İsmayıl – Kırmda müəllim.
6. Refatov Rəşid – Simferopolda müəllim.
7. Enan Əbdürrəhman – Kırmda müəllim.
8. Refatov Asan – Kırmda müəllim.
9. Tanabəyli Ağmolla – Kırmda işləyir.
10. Kegərbayev Osman – Dağıstanda aqronom işləyir.
11. Tarki Zəki – Kırmda müəllim.
12. Bayasanov Bilal – Bakıda müəllim.
13. Bayasanov Osman – Bakıda müəllim.

14. Qasimov Tofiq – Bakıda yaşayır.
15. Şeyxamirov Osman – Bakıda yaşayır.
16. Cəlilov Rəcəb – Gəncədə yaşayır.
17. Şeyxəhmədova Xədicə – həkim, Simferopolda yaşayır.
18. Hacı oğlu Məhəmməd – həkim, 1930-da ölüb.
19. Jurqçi Ömər – həkim, Simferopolda yaşayır.

“Əhsən” Şerin “usta” – savadsız müstəntiqliyinə!

Kırım-tatar təşkilatı içində azərbaycanlıları da verir.

Üçüncü qrup.

1. Musaxanlı Atababa – API tələbəsi. Bakıda müəllim.
2. Zeynallı Hənifə – Az.QIZ keçmiş işçisi indi “AzFAN” işçisi.
3. Əfəndizadə Cabbar – 1928-ci ildə Türkiyəyə gedib.
4. Tağızadə Abdulla – Az AN işçisi.
5. Xocayev Xalid Səid – “AzFAN”- da elmi işçi.
6. Müşfiq Mikayıl – keçmiş tələbə indi şair.
7. Hüseyinzadə Əli – Leninqradda aspirant
8. Rzaquliyev Mikayıl – Pedaqogika inst. İşçi
9. Cavid Hüseyin – şair
10. Əhməd Cavad – yazıçı (Əhsən Şer ziyalıları yaxşı tanıyırmış).

11. Kəmbulat Mikayıl – 1929-da ölüb (önləri isə inandırmaq üçün buraya salıblar – **A.B.**).
12. Alim Paşa Soqavat – Dağıstanda yazıçı
13. Yusifov Surxay – Dağıstanda yaşayır.
14. Şaiq Abdulla – yazıçı
 - Dördüncü qrup – Rəhbəri Qubadulin Əziz
 1. Salamzadə Əziz – Leninqradda Akademiyada asistent
 2. Məmmədov Ağamir – Az. İşçi
 3. Bukşpan A. – ADU – professor (deməli, yəhudi də pantürkist imiş).
 4. Bayramov Məmməd – API müəllimi
 5. Xulufu Vəli – AzFAN işçisi
 6. İmanov Həsən – AzFAN işçisi
 7. Ələkbərov Ələsgər – AzFAN işçisi
 8. Salamov Möhsün – Azərb. Dövlət Muzeyinin direktoru
 9. Biləndərli Hüseyn Əli – ADU müəllimi
 - Qubaydunli Əzizin Kazan tatarlarından ibarət qrupu
 1. Şərifov Abdulla – Bakı Ali Partiya məkətəbi müəllimi
 2. Səhətov (ardı yoxdur – **A.B.**) yerin bilmirəm
 3. Xəlfın Məcid – Bakıda müəllim.

İndi oxucu təsəvvürünə gətirə bilərmi ayaq üstə, soyuq, rütubət, qaranlıq yerdə qalasan, işgəncələr verələr, sonra da döyülüb təhqir ediləndən sonra cəlladının qabağında 60 nəfər haqqında dəqiq məlumat verə biləsən, özü də hər qrup ayrı-ayrı. Yəni

birinci qrupda 15 nəfər, ikinci qrupda 19 nəfər, üçüncü qrupda 14 nəfər, dördüncü qrupda 9 nəfər, beşinci qrupda 3 nəfər.

Buradan cəlladın siyahını necə bəzən savadsız-məntiqsiz tərtib etməsi də aşkarlanır.

Yenə həmin dindirmədə müstəntiq soruşur:

Sual: Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün əksinqilabi mərkəz yaratmışdınız mı?

Cavab: Yox.

Sual: Siz hədəf danışırsınız. Bəs nə üçün bu işi başlamışdınız? Başqa ölkələrə gedirdiniz.

Məlumdur ki, qurultaydan sonra alimin işi ümumittifaq miqyasına çıxmışdı. Yəni Azərbaycan yeni türk əlifbası komitəsi türkoloji qurultayın qərarı ilə SSRİ MİK tərkibinə keçmiş, özü də BİQKHTA (Ümumittifaq Yeni türk əlifbası Mərkəzi Komitəsi) adlanmışdı. Buna görə də Çobanzadə 1927– 30-cu illərdə türk respublikalarında yeni əlifba və orfoqrafiya problemləri ilə əlaqədar olaraq konfranslar keçirmişdi. Bu haqda irəlində geniş bəhs edəcəyik.

Aprelin 17-dən başlayaraq Qriqoryan işə qarışır. Bundan sonra suallar ciddiləşir. Dindirmə günlərlə – 3 gün davam edir. Bundan əlavə, suallar sərtləşdikcə cavablarda özünü ittiham daha da canlandır. 17-20 aprel dindirməsində (bu 13-cü dindirmə idi) müstəntiq Qriqoryan və Gerasimovun imzası belə yoxdur. Başqa xətlə Ohanesov qol çəkmişdir.

İşin ciddiləşdiyini gören B.Çobanzadə özünün ən qəddar cəlladından aman diləmək belə istəyir. Lakin ona imkan vermirlər.

İşin ikinci cildi də tam dindirmələrdən ibarətdir. Cinayət işinin üçüncü cildində alimin bədbəxtlik yoldaşları cəlladın ölüm dəyirmanında üyüdülmən başqa ziyalılarımızın döyülərək B.Çobanzadə haqqında verdikləri ifadələr də vardır. Bunlara nəzər yetirin:

1. Vəli Xulufunun – 29-1-37, 26-27-11-1937, 25-28-11-1937, 20-IV-1937-ci il dindirmə protokolundan çıxarmışlar.
2. Əli Kərimovun – 15 -17-IV-1937-ci il.
3. Ruhulla Axundovun – 9-IV-1937-ci il.
4. Hənəfi Zeynallının – 15 – 17-IV-1937-ci il tarixli, 15– 20-V-1937, 25–29-V.
5. Qubaydulın – 19-20-IV-1937, 23-30-IV-1937, 19– 23-V-1937, 1-VII-1937, 4–5-1937, 16–17-VIII.
6. Mahmudzadə A. – 27-IV-37, 1-VI-37, 4-VII-37, 7-VII-37.
7. Tixomirov B.N. –10-V-1937.
8. Biləndərli H. – 20-23-V-1937, 26-VIII-1937.
9. Yaqub Zəki – 13-VI-37, 21-VI-37, 21–25-VI-37, 21-25-VI
10. Dadaşov Ağakərim– 19-VI-37, 27-VII-37
- 11.Xəlfin – 19-VI-37, 13 – 19-VI-37, 13– 14-VII-37
- 12.Xalid Səid – 6– 21-VI-37, 13– 14-VI-37
- 13.Əfəndiyev M. – 27-II-37, 26-VI-37, 27-VI-37
- 14.Salmanov Rza– 23-VI-37, 29-VI-37
- 15.Kərimov Əli –8-9-VII-37, 27-VII-37
- 16.Dövlətov İ.N. –7-VII-37

17. Əhməd Cavad – 25-VII-37
18. Səfərov Həsən – 27-VII-37, 7-VIII-37
19. Fərəczadə A. – 1-VIII-37
20. Kamal Sani Suriya – 2-VIII-1937

27 iyul 1937-ci il dindirməsində təzəcə rütbəsi artırılmış 4-cü şöbənin rəisi Dövlət təhlükəsizliyi baş leytenantı X.Qriqoryanın “Sizə məlum olan əksinqilabçıların tərkibini deyin” sualına B.Çobanzadə aşağıdakı cavabı verir.

Cavab: Mənə məlumdur ki, əksinqilabçı tərkibə aşağıdakılar daxildir:

1. Baqri Aleksandr Vasileviç – professor, Slavyaşünas.
2. Juze Panteleyman Krestoviç – professor, tarixçi.
3. Yelpitevski Sergey Vladimiroviç – professor, botanik.
4. Pisarevski Qriqori Qriqoreviç – tarixçi, professor.
5. Uvor-uvor – (adı –**A.B.**) – elmi işçi.
6. Belyayev – (adı yox – **A. B.**) – dilçi, indi Rostovdadır.
7. Ryumin – (adı yox – **A.B.**) elmi işçi.
8. Aşmarin Nikolay İvanoviç – dilçi, professor (1926-da Bakıdan gedib – A.B.)
9. Baybakov – (adı – **A.B.**) – tarixçi professor.
10. Lapuxin – (adı –**A.B.**) – professor .
11. Kovonko Aleksandr Serqeeviç – professor, riyaziyyatçı.
12. Konfovski Boris Borisoviç – professor, pedaqoq.
13. Makovelski Aleksandr Osipoviç – professor, psixoloq.
14. Yevlaxov Aleksandr Mikayloviç – tarixçi, professor.
15. Fridolin Pyotr Petroviç – professor.
16. Şirokoqorov İvan İvanoviç – professor, təbib.

- 17 Akimov- (adı yox – **A. B.**) – dos. şərqşünas.
18. Paxomov Yevgeni Aleksandroviç – dos, arxeoloq.
19. Budnik Svirski – elmi işçi.
20. Linin (adı) – indi Rostovdadır.
21. Sısoev (adı) – dossent
22. Selixaneviç – professor, pedoqoq.
23. Mizerpitski Polin Qriqoreviç – təbib, professor. Moskva.
24. Lukov İvan İvanoviç – professor.

Görün Qriqoryan bəzilərinin adlarını belə bilmədiyi halda tərtib etdiyi əksinqilabçılar siyahısına bircə erməni salıbmı.

Çobanzadəni V. Xulufu və Qubaydulin Əzizlə 1 avqustda, Ruhulla Axundovla 22 avqustda üzləşdirmişlər.

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin işi 1036 səhifədən ibarətdir. Avqustun 22-də R.Axundovla üzləşdirirlər. B.Çobanzadəni əvvəlcədən R.Axundovun əleyhinə hazırlamışlar. Burada B.Çobanzadənin R.Axundov haqqında dediklərini ikinci dəfə qəti şəkildə rədd edir. Üzləşdirməni Qriqoryan aparır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Xalq DİK Sumbatovun təsdiqi ilə 9 səhifədən ibarət ittiham qərardadı (заклучение) tərtib edilir. Burada göstərilir ki, guya:

1. Həbs edilən günə qədər əksinqilabçı – pantürkist təşkilatın mərkəzinin üzvü olaraq UİK(b)P və Sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə mövqeyində olmuşdur. Bu təşkilat Milli Respublikaların SSRİ-dən silah işlətməklə ayrılmasını və “vahid – türk-tatar dövləti” yaratmağı planlaşdırırdı.

2. Kırmda, Azərbaycanca, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyana hazırlaşmaq üçün bilavasitə və fəal iş aparmışdır.

3. Türkiyə və Polşa kəşfiyyatının agenti olaraq fəal cəsusluq işi aparmışdır.

Başqa sözlə, Azərbaycan SSR C.M. 21/64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə cinayətdə ittiham edilir.(vəssəlam – **A.B.**)

Bundan başqa ittiham maddəsi, sübut, dəlil yoxdur.

Bundan sonra, müttəhim yenə də ümidini itirmədən görün kimə ərizə yazır.

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarı 3-cü dərəcəli komissar Y.D.Sumbatova”.

Professor – filologiya doktoru Çobanzadədən:

Ərizə

İstintaq qurtardıqdan sonra icazə verin aşağıdakıları bildirim,

Hər şeydən əvvəl mən öz izahatlarıma tam səmimi-düzgün olduğunu təsdiq edirəm. Məhz mənim bu izahatlarıma göstərir ki, bu bəyanatım boş-mənasız deklarasiya deyildir. İstintaqa məlum olduğu kimi, mən uzun müddət burjua-millətçi olmuşam. Mənim həyatımın əsas mərhələləri izahatlarımda tam əks olunmuşdur ki, mən burada onların bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənəcəyəm.

(Burada o müxtəlif yerlərdə, müxtəlif təsirlər altında pantürkist – millətçi ideyaları qəbul etdiyini göstərir – **A.B.**)

Sonra davam edir.

Bu keçmişimdə ağ ləkələr kimi aşağıdakıları göstərə bilərəm:

1. Mən bu ixtisar üzrə Sovet şərqində ilk professoram ki, mənə bu adı sovet hakimiyyəti vermişdir. Mən bu respublikaların ana dilində ilk mühazirələr oxuyuram. Öz ixtisasım üzrə universitetdə ilk kurslar yaradılmışdır. (Bədbəxtliyinin də səbəbi bu imiş ay yazıq – **A. B.**)

2. Mən bütün elmi yaradıcılığım boyu 150 elmi əsər yazmışam. Bunlardan 100-ü Azərbaycan dilində olub, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilmişdir. (Sumbatov bunu istiyirdimi? – **A. B.**)
Bu işlərin çoxu indi də öz elmi dəyərini itirməyib.

3. Mən demək olar ki, təmənilə boş bir yerdə yüzlərlə dilçi və ədəbiyyatşünas kadr yetişdirmişəm. Bunlar içərisində onlarla yüksək ixtisaslı elmi işçilər, assistentlər vardır ki, onlar ölkəmizdən xaricdə də məşhurdur. Təkrar edirəm, bununla mən öz cinayət fəaliyyətimi ört-basdır etmək, öz əksinqilabi işimi kiçiltmək istəmirəm. Mən təmənilə, səmimiyyətlə bildirirəm: Mən təmənilə, tərksilah olmuşam: mən gələcəkdə hər hansı bir əksinqilabi iş görəcəyimdən qəti imtina edirəm və Böyük Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında ucsuz-bucaqsız vətənimizdə sosializm quruculuğu işlərində sonsuz əzmimlə çalışmağa hazırım. Mən qəti və dönməz olaraq öz keçmişimlə,

keçmişdə əlaqədə olduğum bütün əks-inqilabi-millətçi təşkilatlar və şəxslərlə əlaqəni təmamilə və qəti şəkildə kəsməyi qərara almışam. Buna görə də mən bu məqsəd üçün istintaqda özümü ifşa etməkdə bütün vasitələrdən istifadə etmişəm. Buna görə də mən böyük Kommunist Partiyasından və Sovet Hökumətindən xahiş edirəm ki, mənə öz ixtisasım üzrə işləməyə, habelə Sovet İttifaqının qüdrətinin möhkəmlənməsi naminə işləməyə aman versin.

21-IX-1937 prof. B.Çobanzadə”.

Beş səhifəlik rusca çox savadlı, amma şəraitisizlikdən əyrı sətirlərlə, göy mürəkkəblə yazılmış bu aman diləmə ərizəsinin üstündə sentyabr 29 da qırmızı karandaşla yazılıb: tov. Qriqoryan сшить в дело, – vəssəlam!

Bu da böyük ümidlə həyatını xilas etmək üçün əl atılmış son saman çöpü.

Cinayət işinin 10-15-ci səhifəsində SSRİ Ali məhkəməsinin hərbi kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolu gəlir (11-X-1937). İnsanlığın – bəlkə də, bizim millətin ən qəddar düşmənlərindən olan cəllad İ.Motuleviçin, İ.M. Zaryanovun, Y.K. Jıqurun, SSRİ prokurorunun baş köməkçisi V.S. Rozovskinin iştirakı ilə “tərtib edilən” protokol bircə səhifədir. Hər şey əvvəldən yazılıb. Təkcə açıqca seçilən ittiham qurbanının familiyası başqa makinədə yazılır.

Qərar hissəsi (əvvəlcədən hazırdır) belədir.

1. İşə (adı çəkilənlər) 1-dekabr 1934 – cü il qanunu ilə baxılsın.
2. B.Çobanzadə (başqa xətlə yazılıb – **A. B.**) 64, 63-1, 70, 73, maddələrədə məhkəməyə verilsin.
3. İşə bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçisiz, ittihamçısız, şahidsiz baxılsın.
4. Qətimkan tədbiri kimi həbs qüvvədə saxlanılsın.

Bu haqda müttəhimdən qəbz də alıblar. (Qanunun “aliliyinə” bax ki, özünə ittihamnamə vermək haqqında qəbz də alırlar. – **A. B.**) Bağlı məhkəmə iclasının protokolu cəmi səhifə yarımındır. İclas 11:20 də başlanıb 11:40 qurtarıb.

Bu 20 dəqiqə içində sədr kimin işinə hansı maddə ilə baxılacağını elan edir. Katib məlumat verir ki, müttəhim gətirilib, şahidlər çağırılmayıb. (Görəsən kimə məlumat verir, axı cəlladlar öz qurbanlarını qabağında göürdü – **A. B.**)

Sədr işin mahiyyətini müttəhimə izah edir və özünü günahkar bildiyini soruşur. Müttəhim özünün cinayətini tamamilə boynuna alır.

Sonra sədr müttəhimə son sözü verir. (Görəsən, bu nə üçün imiş, axı hər şey hazırdır.)

Məhkəmə müşavirəyə gedir.

Bundan sonra hökm oxunur.

Hökm: Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının səyyar sessiyası (Motuleviç, Zaryanov, Jiqur) 12 oktyabr 1937-ci ildə B.V.Çobanzadənin 64, 63-1, 70, 73 cü maddələr üzrə cinayət işinə baxaraq qərara alır:

B.V.Çobanzadə əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəzaya –güllələnməyə məhkum edilsin. Hökm qətidir. Ondan şikayət vermək olmaz.

SSRİ MİK 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən hökm dərhal yerinə yetirilməlidir.

İşin 1021-ci səhifəsində B. Çobanzadənin 13-X-1937-ci il tarixdə güllələnməsi haqqında Şevolovun imzaladığı arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci şöbəsində cild-8, səh. 33 saxlanılır.

Arvadı Çobanzadə Ruqiyyə Kerey qızının heç yerdə evi olmadığı üçün Xaçmazdakı qohumu R. Abdulingildə qalır və oradan Zaqafqaziya hərbi prokurorunun baş köməkçisi Çesnokova iki ərizə yazır. Orada göstərir ki, mən ərimə görə səkkiz il həbs düşərgələrində əziyyət çəkmişəm. İndi mənə məlum deyil ki, o ölüb ya qalır. Nəhayət, 1956-cı il 18 sentyabrda SSRİ Baş Prokurorluğunun hərbi prokuroru ədliyyə podpolkovniki B. Plexanov SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasına məktub göndərir. Beş bəndli izahatla B.Çobanzadənin işində cinayət tərkibi olmadığını bildirir və ona bəraət verilərək işə xitam verilməsini xahiş edir. (ş.i. səh.130)

Nəhayət, SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası səyyar sessiyasının B.V.Çobanzadə haqqında 12-10-1937-ci il tarixli qərarı ləğv edilsin. İşdə cinayət tərkibi olmadığı üçün işə xitam verilsin.

İş arxivində ARX №PR №26926-da saxlanılır.

Oxucuda Motuleviç, Zaryanov və Jiqur cəlladxanasının iş rejimi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqəti cəlb etməyi lazım bilirik. Deməli, hər bir müttəhimin qətlinə fərman vermək üçün cəmi 15-20 dəqiqə ayrılırdı. 1937-ci il oktyabrın 12-də

saat 9-dan 11:20 dəqiqəyə (B.Çobanzadənin məhkəməsinə) qədər 7 nəfərin işinə baxılmışdı... B.Çobanzadənin “məhkəməsi” başlandı 11:20 – qurtardı 11:40.

Qubaydulın Əzizin “məhkəməsi” başlandı 11:40 – qurtardı 12:00. Diqqət edin, bircə dəqiqəni belə boş buraxmırlar. Qurbanın birini bu qapıdan çıxarmamış digərini o biri qapıdan gətirirlər. Əlimizə keçən sənədlərdə yenə buna inandırıcı sübutlar vardır. Yenə həmin gün Böyükağa Talıblının “məhkəməsi” başlanıb 15:05 – qurtarıb 15:25. Mikayıl Hüseynovun “məhkəməsi” başlanıb 15:25 – qurtarıb 15:45. Hənəfi Zeynallının “məhkəməsi” başlanıb 16:25 – qurtarıb 16:40. Vəli Xulufunun “məhkəməsi” başlanıb 18:00 – qurtarıb 18:20.

Oktyabrın 13-də

Əli Nazimin “məhkəməsi” başlanıb 13:25 – qurtarıb 13:40. Xalid Səidin “məhkəməsi” başlanıb 15:10 – qurtarıb 15:25. Saniyev Kəbinin “məhkəməsi” başlanıb 22:05 – qurtarıb 22:25. Tixomirovun “məhkəməsi” başlanıb 22:25 – qurtarıb 22:40.

Əziz oxucu, diqqət et. Gecə yarıya qədər davam edən məhkəmələrdə xalqımızın say-seçmə oğullarının qırğını davam edirdi. Müqayisəsi uzaq olsun, bir qoyunu kəsmək üçün 25-30 dəqiqə lazım gəldiyi halda həmin cəlladların ölüm hökmü verməsi üçün 15-20 dəqiqə kifayət edirdi. Əllərinə fürsət düşmüş cəlladlar fasilə də etmir. Bayram da keçirmir. (Yeni il bayramında da) gecəli-gündüzlü işləyirlər. Amma həbsxanalar ağzına

qədər dolu idi. Onlar adamlar üçün ölüm hökmü protokolunu belə doldurmur. 5-6 nüsxə kopirovkadan çıxmış protokola tək-cə müttəhimin adını yazırdılar. Buna da vaxt çatmadıqda bəzi müttəhimi başqa şəhərdəki həmkarlarının sərəncamına göndərirdilər. Məsələn: Tağı Şahbazini Qroznı şəhərində “fəaliyyət göstərən” Nikitçenko, İyevlev və İşenko, İyevlev və İşenko üçlüyünün sərəncamına göndərmişdilər. Orada 1937-ci il yeni il axşamı ADU-nun rektoru Tağı Şahbazi günorta çağı 15 dəqiqəlik məhkəmədən sonra ölüm cəzasına məhkum edilmişdi.

Bakıda iş daha çox olduğu üçün Nikitçenko, İyevlev və İşenko özlərini qatil həmkarlarının köməyinə çatdırdılar. Tağı Şahbazidən cəmi iki gün sonra Bakıda Azərbaycanın istedadlı dilçi alimi Abdulla Məmməd oğlu Tağızadənin qətlinə hökm vermək üçün buraya gəldilər.

Akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, Matuleviç və Nikitçenkonun hərbi tribunalı 1937-38-ci illərdə xalqımızın 70 mindən çox oğlu və qızını məhv etmişdir⁵².

⁵² Bax: Bünyadov Z.M. “Qırmızı Terror”. B., 1993, səh.269.

I FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN YENİ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI VƏ ORFOQRAFIYASI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Bəlli olduğu kimi B.Çobanzadəni Bakıya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin işinə elmi rəhbərlik üçün dəvət etmişdilər. Bu dəvət haqqında daha dəqiq məlumatı son vaxtlar 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından biri olan Xalid Səid Xocayevin əlimizə keçən bir kitabından aldım. X.Səid 1929-cu ildə “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı əsər çap etdirmişdir. Əsərin üstündə yazılanlardan məlum olur ki, müəllif bu kitabda Bakı-Kırım-Türküstan, Bakı-Türküstan-Özbəkistan kimi regionlarda yeni türk əlifbasının qəbulu ilə bağlı xatirələrini vermişdir.

Kitabın cildinin aşağı hissəsində yazılıb: “Birləşmiş türk əlifbası ilə birinci olaraq bu əsər təb olunur.”

Kitab əziz Ubeydulinin müqəddiməsi ilə başlayır. Kitabda oxuyuruq: “Zatən osmanlılar, qazaxlılar, özbəklər arasında da bu ideya (yeni əlifba ideyası – **A. B.**) yox deyildi. Ancaq, onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etmirdilər. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Yeni Türk Əlifbası Komitəsi) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərinin yekununu göstərməyə və qonşu türk cumhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazımdı. Komitə bundan əvvəl onlar ilə xüsusi surətdə görüşməyi daha

müvafiq saydı. 1923-cü ilin sentyabr ayında bir heyyyəti səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar İttifaqında olan bütün türk cumhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətdar adamlar ilə görüşəcəkdi.

Heyyət aşağıdakı dörd nəfərdən ibarət təşkil olunmuşdu.

1. Səmədağa Ağamalı oğlu – Yeni Əlifba Komitəsinin sədri
2. Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi redaktoru.
3. Vəli Xulufu – YEK-nin üzvü.
4. Xalid Səid – əmələ fakültəsi və melerasion texnikumunun dil və ədəbiyyat müəllimi. (səh.9)

Burada S.Ağamalıoğlunun və Mirzə Cəlilin şəkillərini də vermişdir.

Daha sonra müəllif yazır: “ İyunun 3-də günortadan sonra 4 ilə 5-in arasında Ağməscid (Simferopol – **A.B.**) səhərində iclas oldu. Sədr ilk sözü Ağamalıoğluna verdi. O, yeni əlifba haqqında, onun üstünlükləri və zəruriliyi haqqında danışdıqdan sonra dedi:

– Yoldaşlar, həyat sizin təkamülünüzü gözləmir. O, yürümək, yüngürmək, çalışmaq istəyir. Bunu yapa bilməzsinizsə siz təkamülünüz ilə bərabər əzilib, əriyib, puç olub gedəcəksiniz. (səh. 20)

Sonra sədr hələ o vaxt bütün Şərqdə ilk doktor-professor olan B.Çobanzadəyə söz verdi. B.Çobanzadə dedi:

–Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqtəyi nəzərdən yanaşalım:

Birinci: Əlifbanı bir lisanda olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: Bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir. (Əhalisinin ümumi nəzəri etibara alınmalıdır).

Üçüncü: Bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil təbiidir. Madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncü: Yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzər etibara alınmalıdır.

Beşinci: Bizə bir birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına toplayıb elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəliləyəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəl təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi. Verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdu. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir

mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış olan yeni əlifba məsələsinə bu gün Krım xalqı və gənclərinin yardım etməsinə ümid edirəm. Komissiyon da təşkil etmək müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım etməyinizə əminik. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq”. (səh. 21)

Elə burdaca S.Ağamalıoğlu B.Çobanzadəni öz dediyi komissiyona rəhbərlik etməyə və bunun üçün Bakıya gəlməyə razı saldı.

1924-cü ilin payızında B.Çobanzadə Bakıya gəldi. Bu vaxtdan da Çobanzadə həm Bakı universitetinin professoru kimi, həm də yeni əlifba komitəsi yanındakı elmi şuranın rəhbəri kimi geniş elmi və ictimai fəaliyyətə başlayır. Onun rəhbərliyi altında yeni əlifba layihəsi hazırlanır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu vaxt hələ heç də hamı türk əlifbasına keçməyin tərəfdarı deyildi. Köhnə əlifba tərəfdarları ərəb əlifbasının guya yazı üçün əlverişli olduğunu sübuta çalışırdılar. Buna baxmayaraq, B.Çobanzadənin rəhbərliyi altında işləyən elmi şura əlifba layihəsini sürətlə hazırlayır, bu layihəni ümumittifaq miqyasında türkoloqların müzakirəsinə verməyə çalışdı. Bunun üçün mütləq türkoloji qurultay çağırılmalı idi. Yeni əlifba düşmənləri açıqca türkoloji qurultay çağırılması əleyhinə çıxırdılar. Böyük siyasi xadim, mədəniyyət və elm xadimi olan R. Axundov 1925-ci ilin noyabrında o zaman fəvqəladə komissiyanın rəhbərliyinə soxulmuş M.C.Bağirovun və onun əlaltılarının fitnələrini ifşa edərək Mərkəzi Komitəyə yazırdı: “Şübhəsiz, türkoloji qurultay bütün sovetlər ittifaqı ilə birlikdə

Azərbaycan üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisədir. Təklif edirəm: Fövqəladə komissiyaya tapşırılsın ki, lazım olmayan yerə burnunu soxmasın və Mərkəzi Komitəyə vəz oxumasın.”⁵³

Tərəqqipərvər Azərbaycan ziyalılarının coşqun fəaliyyəti nəticəsi olaraq yeni latın əlifbası çox sürətlə yayılmağa, kütlələrin hörmətini qazanmağa başlayırdı. Köhnə əlifbanın çətinliyi üzündən bu əlifba ilə nəşr edilən qəzet və jurnalları oxumaq çətin olduğuna görə mətbuata abunəçilik məsələsi ləng gedirdisə, yeni əlifba ilə nəşr edilən qəzet və jurnallar geniş oxucu kütləsinə çox asanlıqla yol tapırdı. Məsələn, T.Qasım adlı birisi Binəqədi nahiyəsində yeni əlifba ilə nəşr edilən qəzet və jurnallara çoxlu abunə yazılmasından bəhs edirdi.⁵⁴

Yuxarıda dediyimiz kimi, bir tərəfdən maarifpərvər ziyalılar və geniş xalq kütlələri yeni əlifbanın həyata keçirilməsini alqışlayır və onun məcburi tətbiqini arzu edirdilərsə, çoxlu mühafizəkarlar da köhnə əlifbanın guya “üstünlüklərini” sübuta çatdırır və hər vasitə ilə yeni əlifbanın yolunu kəsirdilər. Yeni əlifbanın kütləvi məktəblərdə qəbulu maarif nazirlikləri ilə əlaqədar idi. Görünür, nəinki Azərbaycanda, habelə başqa respublikalarda köhnə əlifba tərəfdarları yeni əlifbaya geniş meydan verməkdən çəkinirdilər. Bu isə hamıdan əvvəl kütləvi məktəblərə öz mənfi təsirini buraxırdı. Məsələn, Gürcüstan SSR Marneuli rayonunda azərbaycan dili və ədəbiyyatından dərs deyən gənc müəllim Ə.Qarabağlı yeni əlifbaya keçmək işini ləngidən Gürcüstan SSR

⁵³ Sitat Q.Mədətovun “Ruhulla Axundov (Bakı, 1957, səh.19) kitabından götürülmüşdür.

⁵⁴ Bax: “Yeni yol” qəzeti, 1924, 26 oktyabr, №39.

Maarif Nazirliyinin işindən narazılığını “Yeni yol” qəzetində yazırdı.⁵⁵

B.V.Çobanzadə yeni əlifbanın mütləq qəbul ediləcəyinə inanaraq onun həyata keçirilməsi uğrunda yorulmadan çalışırdı. Hələ B.Çobanzadə Bakıya gəldikdən bir neçə ay sonra yeni əlifba ilə nəşr edilən “Yeni yol” qəzetinin əməkdaşı onunla görüşüb yeni əlifba, terminologiya, fonetikanın bəzi məsələləri və s. haqqında öz mülahizələrini söyləməyi xahiş etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sual-cavab uzun olduğundan həmin müsahibə qəzetin bir neçə nömrəsində dərc edilmişdir. Müsahibənin əvvəlində prof. B.Çobanzadə deyir:

– Mən Bakıya təzə gəlmişəm. Burada məktəblər daha əsri (müasir) daha əməli və xalqa yaxındır.

Yeni əlifba haqqında fikriniz nədir sualına belə cavab vermişdir:

–Türklər, məlum olduğu üzrə, on üç əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan ən fənasını ərəb əlifbası saymaq mümkündür. Ərəb əlifbası yalnız ərəb və farsca yazmağa alışan ziyalıların əlifbasıdır ki, bu gün təmiz və xalq türkcəsi ilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz.

Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətinidir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişdirmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana

⁵⁵ Bax: “Yeni yol” qəzeti, 1924, 16 noyabr, №37. (91)

gətirmiş oluruq. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır.⁵⁶

O, yeni əlifbanın gələcəkdə milli mədəniyyətimizin və elmimizin inkişafına misli görünməmiş dərəcədə kömək edəcəyinə inanaraq deyirdi:

– Yeni və dilimizin qanunlarına uyğun bir əlifba xalq dili ilə ədəbi üslub arasındakı divarı yıxaraq vahid bir maarif və ziyalı sinif yetişdirəcəkdir ki, çox keçmədən bunlar bütün xalq arasında elmin və texnikanın mənfəətlərini nəşr və ümumiləşdirə bilərlər. Çox asan isbat etmək mümkündür ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə SİXİ-SİXİYA bağlamış və türk xalq dilinin ədəbiləşməsinə mane olmuş və olacaqdır. Latin əlifbasının ən böyük məziyyətlərindən biri dilimizin əcnəbilər tərəfindən çox tez öyrənilməsinə və bu surətlə ədəbiyyatımızın millətlər arasında bir yer almasına yardım etməsidir.⁵⁷

Bildiyimiz kimi, yeni əlifbanın qəbulu və həyata keçirilməsində ən böyük dönüş nöqtəsi 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda çağırılan I Ümumittifaq türkoloji qurultayı olmuşdur. Yeni əlifbaya keçmək üçün başqa türkdilli xalqları da bu işə cəlb etmək, müxtəlif əlifba layihələrini birləşdirib vahid türk əlifbası yaratmaq, dilimizdə işlənməkdə olan ərəb və fars tərkiblərindən ibarət olan istilahları atıb, yeni istilahları qəbul etmək işində bu qurultay çox böyük rol oynamışdır. Əlbəttə, bu qurultayın keçirilməsinin təşəbbüskarlarından birinin də B.Çobanzadə olduğu aydındır. Lakin qeyd etmək lazımdır

⁵⁶ “Yeni yol” qəzeti, 1924, №35 (89) 3 noyabr.

⁵⁷ Bax: Yenə orada, 1924, №35 (89) 3 noyabr.

ki, ümumittifaq miqyaslı bir qurultay keçirmək ideyası B.Çobanzadədə sonralar, yəni 1925 və 1926-cı illərdə deyil, Bakıya gəldiyi və yeni əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbər təyin edildiyi ilk vaxtlardan əmələ gəlmişdi. 1924-cü ildə onunla olan müsahibədə o belə bir qurultayı çağırmaq məsələsini ortaya atmışdır. O yazırdı:

– Burada istilah (terminoloji) məsələsi öz özünə açılaraq xalq lüğətçiliyi ilə əldə edəcəyimiz material, bizə bu xüsusda ən böyük istinadgah və zəmin olacaqdır. Bu xüsusda Bakı kibi bir yerdə lisanıyyat, istilah və ədəbi dil məsələsilə uğraşan bir elmi əqcüman vücuda gətirmək və vaxıt-vaxıt bunun təşəbbüsü ilə digər türk mətbuat və maarif xadimlərindən ibarət qurultay çağırmaq hər halda faydadan xali olmazdı ⁵⁸.

1925-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan yeni əlifba komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun sədarəti altında Moskvada keçirilən Orientalistlər iclası yeni əlifbaya keçmək üçün I Türkoloji qurultay çağırmağı lazım bildi və bunu SSRİ şərqşünasları elmi cəmiyyəti ilə Azərbaycan tədqiq tətəbbə cəmiyyətinə həvalə etdi. Bu təsadüfi deyildi. Çünki, istər Ağamalıoğlu, istərsə də B.Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi yeni türk əlifbası komitəsi yanındakı elmi idarə geniş fəaliyyətləri ilə ümumittifaq miqyasında nüfuz qazanmışdı. Bir halda ki, qurultayın çağırılması, əsasən Azərbaycan təşkilatlarına həvalə edilmişdi, onda onun harada keçiriləcəyi də aydın idi.

⁵⁸ Bax: “Yeni yol” 1924, 7 noyabr, №36 (90), səh. 3. (ikinci məqalə).

Bu məsələ barəsində B. Çobanzadə Azərbaycanın tədqiq və tətəbbə cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının 20 oktyabr 1925-ci il iclasında etdiyi məruzədə deyirdi:

– Gənc Azərbaycan qoca Şərfin intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdi. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi⁵⁹.

Bundan sonra Səmədağa Ağamalıoğlu başda olmaqla bir çox məşhur şərqşünasların yaxından iştirakı ilə qurultayı çağırmaq üçün təşkilat komissiyası fəaliyyətə başlayır. Bu təşkilat komissiyası dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalələr nəşr etməklə I Ümumittifaq türkoloji qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi⁶⁰.

Professor B.Çobanzadə isə nəinki YTƏ orqanları olan jurnallarda, habelə respublikanın bir çox qəzet və jurnallarında I Ümumittifaq türkoloji qurultayının əhəmiyyətindən, onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edirdi. Qurultay haqqında qabaqcadan çox aydın təsəvvürə malik olan B. Çobanzadə “Maarif işçisi”

⁵⁹ B.Çobanzadə. Тюркологический съезд. – Резюме доклада читанного на заседании тюркологической секции об-ва 20.X-1926 в сборнике Известия общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, АССР, 1926, №1, стр.102

⁶⁰ Вах: Бюллетен орг комиссии по созыву I всесоюзного тюркологического съезда. Баку 1926. (Bunlar 4 ədəd kitabçadan ibarətdir. Dövlət kitabxanasında aşağıdakı şriflərlə saxlanılır. №1-p29527, №2 p29528, №4 p 29529.

jurnalında bu qurultayın planı və əməli vəzifələrini müəyyən edirdi.⁶¹

Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyəti və SSRİ Şərqsünaslar Cəmiyyəti Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırırdı. Qurultay Maarif sarayında (İndiki Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası binası) keçirildi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Qurultayın rəyasət heyyyətinə 22 nəfər ən görkəmli alim və dövlət xadimləri seçildilər. Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru və Yeni Əlifba Komitəsinin Elmi Şurasının rəhbəri Bəkir Çobanzadə də qurultayın rəyasət heyyyətinə seçilmişdi. Biz qurultay haqqında təfsilatlı məlumat vermək niyyətilə deyil, B.Çobanzadənin necə alimlərlə və dövlət xadimləri ilə yanaşı durduğunu və bu qurultayın təşəbbüskarlarından biri kimi onun qurultaydakı nüfuzunu göstərmək məqsədi ilə həmin rəyasət heyyyətinin siyahısını vermək istərdik. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. S.Ağamalıoğlu – Az. MİK sədri, YTƏK sədri.
2. Axundov Ruhulla – Az. K (b) P MK katibi
3. Bartold – akademik
4. Baytursun – Qazaxıstan
5. Baraxov – Yakustan
6. Berozdin – Şərqsünasların elmi cəmiyyəti.
7. Cəbiyev Həbib – Azərbaycan
8. İbrahim Qalimcan – Tatarıstan
9. İdel Quzin – Başkırdıstan

⁶¹ B.Çobanzadə. “Türkoloji qurultayın tarixçəsi, planı və borcları.” – “Maarif işçisi”, 1925, №8, səh. 56–64.

- 10.Köprülüzadə – Türkiyə
- 11.Korxmazov – Dağıstan
- 12.Naqamov – Özbəkistan
- 13.Naqovitsın – RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı
- 14.Oldenburq – akademik
- 15.Pavloviç – şərqşünaslar cəmiyyəti
16. Samoyloviç – professor
- 17.Tınıstanov – Qara -qırğız
- 18.Çobanzadə – professor Azərbaycan
- 19.Akçokraklı – Kırım
- 20.Ömər Əliyev – Şimali Qafqaz
- 21.Metsel – Avropa alimləri nümayəndəsi
- 22.Berdıyev – Türkmənistan

Qurultayın 17 iclası oldu. Qurultay 5 nəfərlik mandat, 6 nəfərlik redaksiya komissiyası seçdikdən sonra SSRİ MİK sədri Qəzənfər Musabəyov qurultay iştirakçılarını Sovet dövləti və Azərbaycan XKS adından təbrik etdi. Bir neçə təşkilat adından çıxış edən natiqlər qurultay iştirakçılarını salamladılar. Sonra Şimali Qafqaz nümayəndəsi Ömər Əliyevin təklifi ilə SSRİ və Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə komitəsinə, SSRİ Millətlər Sovetinə, Stalinə təbrik teleqramları hazırlandı.

Qurultayın 17-ci iclası keçirilmiş, burada 37 məruzə dinlənmişdir. Bu məruzələrin 5-i türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasına, 2-si türk xalqlarının ədəbiyyatına, 7-si türk xalqlarının dillərinə, 7-si əlifba probleminə, 6-si orfoqrafiya problemlərinə, 2-si türk xalqlarının mədəniyyətinə, 5 məruzə türk ədəbi dilinin terminologiya problemlərinə, 3 məruzə isə türk dilinin tədrisi

məsələlərinə həsr edilmişdir⁶². Qurultayın mart ayının 2-də keçirilən səkkizinci iclasında B. Çobanzadə Yeni əlifba və terminologiya məsələləri barəsində geniş məruzə ilə çıxış etdi. Qurultayın gündəliyinə B. Çobanzadənin rəhbərliyi altında işləmiş olan elmi şuranın hazırladığı yeni türk əlifbası layihəsinin müzakirəsi də daxil edilmişdir. Qurultaydakı məruzəsində B. Çobanzadə yeni əlifbaya keçmək lüzumunu, Türk dili terminologiyası və ədəbi dili məsələsini çox qətiyyətlə irəli sürdü. Qurultayda habelə bir sıra maraqlı məruzələr dinlənildi. Qurultayın canlı müzakirələr şəraitində keçən iclasları martın 6-dək davam etdi.

B. Çobanzadənin danışarkən çox iftixar hissi ilə demək lazımdır ki, B. Çobanzadə məruzəsində öz tezislərini o qədər inandırıcı surətdə irəli sürdü ki, hətta qurultaya köhnə əlifba tərəfdarı kimi gələnlər (məs. Tatarıstan nümayəndəsi Həsən Səbri Ayvazov) yeni əlifba tərəfdarı kimi qurultaydan getdilər.

Qurultayda köhnə əlifba tərəfdarları da yox deyildi. Lakin onlar müqayisəedilməz dərəcədə azlıq təşkil etdiklərindən öz ideyalarını həyata keçirə bilmədilər.

Qurultay 7 səsə qarşı 101 səslə Yeni Türk əlifbasını bəyəndi və SSRİ-də yaşayan başqa türkdilli xalqların da bu əlifbanı qəbul etməsini qərara aldı. Yəni latınçılar: 101, ərəbçilər: 7, bitərəf qalanlar: 9 nəfər oldu.

Qurultayda islahçılar və ərəbçilər adından Ə.Şərəf çıxış edərək 3 maddə ilə yeni latın sistemli əlifba yaradılmasına qarşı çıxış edirdi⁶³.

⁶² Geniş məlumat üçün bax: A. Babayev. "Azərbaycan dilçiliyinin tarixi", Bakı, 1996.

⁶³ "Əlifba haqqında məruzə üzərində mübahisə". "Yeni yol", 1926, №56

Qurultayın yeni əlifbanı başqa türkdilli xalqların yazısı üçün əsas olmaq haqqındakı qərarı Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin nüfuzunu daha da artırmış oldu. Buna görə də Azərbaycan Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsi əsasında yeni bir təşkilat – Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yaratmaq lüzumu meydana çıxdı. Bunun da ilk və böyük təşəbbüskarı S.Ağamalıoğlu oldu.

S.Ağamalıoğlu bu məsələ barəsində Leninlə söhbət edərkən o bu ideyanı “Şərqdə böyük mədəni inqilab” adlandırmışdı.

1927-ci ildə Ağamalıoğlu yazırdı: “Bir mürəkkəb və çətin tədbir – köhnə əlifbanı yeni türk əlifbası ilə əvəz etmək tədbiri ən böyük milli inqilabi vəzifədir. Bu barədə mən burada Lenin yoldaşın fikrini qeyd edəcəyəm. Ona edilən kiçik bir məruzədən sonra o dedi ki, bu, Şərqdə inqilabdır.”⁶⁴

Bu ideyanın Leninin də bəyənməsi, əlbəttə, bu işin daha asan həyata keçirilməsinə kömək etməmiş deyildir. Buna görə də SSRİ MİK qərarı ilə Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi yaradıldı. Bununla da B.Çobanzadənin fəaliyyəti ümumittifaq miqyasına çıxmış oldu. Qurultaydan sonra B.Çobanzadə birinci Türkoloqlar məclisi kimi bu hadisəni çox yüksək qiymətləndirir və qeyd edir ki, qurultay əlifba, istilah, üsul-tədrisi imla və s. məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etdi.⁶⁵

⁶⁴ Bax: Azərbaycanda **sovet** hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizələr. Bakı, 1958, səh. 33

⁶⁵ B.Çobanzadə. “Türkoloji qurultayın birinci yekunları” “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1926, № 2–3. səh. 3–6

YTƏMK I plenumu 1927-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Bakıda çağırıldı. B.Çobanzadə bu komitənin təsis plenumu üçün proqram məruzəsi hazırlayaraq geniş məruzə ilə çıxış etdi. Bu plenum bir sıra xalqlar üçün tərtib edilmiş əlifba layihələrini müzakirə etdi. B.Çobanzadənin “Культура и письменность Востока» jurnalının 1928-ci il üçüncü kitabında verilən məqaləsi həmin əlifba layihələri, bunların birləşdirilməsi (unifikasiya edilməsi), əlifbanın qəbul edilməsi prinsiplərinə həsr edilmişdir. Bu plenumdakı məruzədə B.Çobanzadə lak, dərğın, ləzgi, abxaz və s. xalqların yazısı üçün tərtib edilmiş əlifba layihələrini verir. B.Çobanzadə türk xalqları üçün ümumi və əlverişli olan sabitləşmiş (unifikasiya edilmiş) əlifbanın tərtib və tətbiq edilməsi prinsiplərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərirdi:

1. Unifikasiya edilmiş əlifba tamamilə latın qrafikası əsasında qurulmalıdır. Latın qrafikasında müstəqil işarələrlə göstərilə bilməyən türk-tatar dillərinin spesifik səsləri üçün latın sisteminə uyğun olan yeni işarələr yaratmalı.
2. Sətiraltı və sətirüstü işarələrdən istifadə etməmək
3. Fonetik cəhətdən yaxın olan səslərin qrafik cəhətdən də oxşar işarələrlə vermək.
4. Daha çox işlək səslər üçün daha sadə işarələr vermək.

5. Türk-tatar dilləri üçün ümumi səslər üçün ümumi də işarələr qəbul etmək.
6. Hər bir dialektin (Türk dili ailəsinə mənsub olan bu və ya başqa bir dil nəzərdə tutulur. – **A.B.**) spesifik səslərinin göstərilməsi haqda; həmin dialektin nümayəndələrinə ixtiyar verilməlidir ki, latın sistemindən uzaqlaşmamaq şərtilə öz rəylərinə, öz dillərinə uyğun hərfi işarəni seçsinlər.
7. Türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş olan latın əlifbası əsas götürülməlidir.⁶⁶

Çobanzadə göstərir ki, əlifba layihəsinə çox cüzi dəyişiklik etməklə unifikasiya üçün əsas alındı.

Dəyişiklik bundan ibarətdir:

- 1) Qrafiki – şəkli 3-S,
- 2) Hərfin məzmun dəyişməsi C –G, K- q, q – o-ı, u – y və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Yeni Türk Əlifabsının unifikasiya edilmiş şəklini tam latın sistemli əlifba hesab etmirdilər. Guya latın əlifbasında olan 24 hərfi işarə azərbaycan və digər türk dillərinin

⁶⁶ B.V.Çobanzadə. итоги унификации алфавитов – тюрко-татарских народов. «Культура и письменность востока»,1928, книга III, ст. 20.

fonetik sistemini əhatə edə bilməz. Lakin B.Çobanzadə buna cavab olaraq göstərirdi ki, latın əlifbasında olmayan səslərin hərfi işarələri yeni latın sisteminə uyğun gələn alloqraflarla göstərməlidir. O deyirdi: Beləliklə, qrafika nöqteyi nəzərindən bizim əlifba tamamilə, 100 faiz latın əlifbasıdır.⁶⁷ B.Çobanzadə yanılmırdı. Əlifba layihələri unifikasiya edilən Birinci Bakı Konfransı hamı üçün əlverişli latın əlifbası tərtibi üçün qurultaydan sonra ən cəsarətli və həlledici addım oldu. B.Çobanzadə bu əlifbanın bütün türk sistemli dillər üçün və ola bilsin ki, başqa sistemlərə məxsus dillər üçün də çox əlverişli və asan olduğunu bildiyinə görə bu əlifbanın gələcəyinə inanırdı. Bu xüsusla o deyirdi: “Biz inanırıq ki, öz inkişafının gələcək mərhələlərində yeni əlifbanın sami, moŋqol və başqa dünya dillərini də əhatə edəcəyi gün uzaq deyil.”⁶⁸

Belə də oldu. B.Çobanzadənin uzaqgörənliklə dediyi kimi latın əlifbası 50-dək türkdilli xalqın milli yazısı kimi qəbul edildi.

Yeni əlifbanın qəbulunda əsas nöqtələrdən birini təşkil edən I Bakı Konfransından sonra Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin bir sıra plenumu olmuşdur ki, bunların hamısında B.Çobanzadə elmi-əməli işlər haqqında məruzələr edir və plenumun qərarlarının formalaşmasında Daşkənddə (Özbəkistan SSR), 1928-ci ilin dekabrında Kazanda, 1930-cu ilin mayında Alma-Atada və s. keçirilən plenumların hər birində B.Çobanzadə YTƏMK Elmi Şurasının rəhbəri kimi geniş

⁶⁷ B. V. Çobanzadə, итоги унификации алфавитов – тюрко-татарских народов. «Культура и письменность востока», 1928, книга III, ст. 34

⁶⁸ Там же. ст. 34

fəaliyyət göstərirdi. B.Çobanzadə özü müəllim olduğundan Yeni Türk Əlifbası ilə tədris prosesini nə qədər asan olduğunu görürdü. Bu səbəbdən də I Türkoloji qurultayının həm əlifba, həm istilah, həm tədris metodikası sahəsində çox böyük əhəmiyyəti olduğunu dönə-dönə qeyd edirdi. O, “Türkoloji qurultayının müəllimlər üçün əhəmiyyəti” adlı məqaləsində həm əlifbaya, həm də qurultayın ümumi nəticəsinə çox böyük qiymət verərək yazırdı: “Əlifba məsələsi bir çox illərdən bəri türk-tatar aləmində bir çox münaqişə, müzakirələrə səbəb olan xəstəliklərimizdən birisi idi. Qurultay bütün başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da əsas olaraq türk dilinin təbiət və mahiyyətini almış və bu nöqtəyi-nəzərdən yürüdülmən uzun, müfəssəl münaqişə və çıxışlar nə əski, nə də islah olunmuş ərəb hərflərinin türk dilinə yaramayacağını bütün qurultaya göstərmiş və bu surətlə ərəb əlifbası tərəfdarı olub gələnlərdən bir çoxu da latın əsasını qəbul etmək cəhdinə rəy vermişlərdir.

Türk dillərinin bütün səslərini qeyd və bütün şəkli xüsusiyyətlərini işarə edə biləcək bir əlifba varsa, o da heç şübhəsiz latın əsasında yaradılacaq ümumi türk əlifbasıdır.

Bu nöqtəyi-nəzər əsasında indilik Tatarıstan və Qazaxıstandan başqa, on beşə qədər türk cümhuriyyəti və ölkəsi toplandı ki, bu surətlə latın əsasında ümumi bir türk əlifbası mümkün olduğu əyan, bəyan göründü. Qurultay Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin təşəbbüsü ilə orada mövcud olan dürlü əlifba projelərini tədqiq ilə nəticədə ümumi bir türk əlifbası proyektini hazırlamaq üçün lazım gələn qərarları qəbul etmişdir. Bu surətlə Yeni Türk Əlifbasının yayılma intişar dairəsi heç də ərəb əlifbasından dar olmayacaqdır.

Bu məsələlər (Bizim əlavələrimizdir – **A.B.**) məktəb və müəllimlərimizin hərgünkü məsələlərindəndir. Türkoloji alimləri və türk maarifçiləri bu məsələləri az çox doğru bir surətdə cızmaqla türk müəllimlərinə çox böyük arkadaşlıq yardımı göstərmiş oldular. Müəllimlərimizin bu yardıma verəcəkləri cavabı bu və ya başqa bunun kimi məsələlər doğrusunda qurultayın arzu, tövsiyə və qərarlarını öyrənərək yerinə yetirilməsinə çalışmaqdır. Yalnız əməli məsələlərdə deyil, özgə elmi və nəzəri sahələrdə də məsələ dilçilik, etnoqrafik, tarix və s. müəllimlərinin rolu və yardıma gəlmələri lazımi bir kərə deyil, bir çox kərələr qeyd olunmuşdur.⁶⁹

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, Yeni Türk Əlifbası nəinki təkcə maarif və mədəniyyət sahəsində, habelə ideologiya sahəsində də yeni müvəffəqiyyətlər qazanmaq üçün çox əlverişli vasitə olacaqdır. Çünki yeni əlifbanın qbuluna qədər bir qədər irəli getmiş olsa, 10-15 il əvvəl Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda məktəblər çox az idi və mədrəsələrdə də ərəb əlifbası ilə dini mahiyyət daşıyan əsərlər tədris edilirdi. Yeni əlifba ilə isə tamamilə yeni üsullu tədris prosesinə keçmək mümkündür. O, məqalələrinin birində məhz bu xüsusda yazırdı. O göstərirdi ki, yeni əlifba sayəsində:

1. Dilimiz ərəb və fars dilləri ilə olan alış-verişi kəsmiş oldu.
2. İndiyə qədər ən adi təzahürlərinə qədər müqəddəs hesab edilən əlifba əvəzinə dünyəvi-mütərəqqi əlifbaya keçdik.

⁶⁹ B.V.Çobanzadə. Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti. “Maarif işçisi” jurnalı. 1926 № 4. səh. 6-10

Ərəb əlifbası dini – məscid əlifbası idi. Yeni əlifba qəbulu ilə bütün mollalar, axundlar, əski mədrəsə meyvələri “savadsız”, “qiymətsiz”, “əməldən saqqat” elan olundu. Bu texniki məsələmidir? Bu fikirdə olanlar qəti, açıq surətdə yanılırlar. Yeni əlifba üçün yeni zehniyyət, yeni aləm, yeni maddi mədəniyyət lazımdır.⁷⁰ Doğrudan da, yeni əlifbanın qəbuluna qədər çox vaxt savadlı olanlar mədrəsə təhsili görmüş bir qrup “ziyalı” kütləsi idi. Yeni əlifba qəbulundan sonra onlar mexaniki olaraq savadsızlaşdılar. O, köhnə təhsil görmüş adamları ictimai həyatdan təcrid etmək üçün bacardıqca tez bir zamanda yeni əlifbanı hər yerdə tətbiq edərək, bu barədəki vəzifələri də göstərdi. O yazırdı: “Dil və əlifba barəsindəki xətti-hərəkətimizi və növbəti planımızı bu surətdə xülasə edə bilərik:

1. Yeni əlifbanın qəbulu
2. Yeni əlifba probleminin birləşdirilməsi.
3. Yeni əlifba ilə dilimizin münasibətini qəti surətdə təmin etmək.
4. İmla məsələsinin həll edilməsi”⁷¹.

B.Çobanzadə bütün məqalələrində (yeni əlifbaya həsr edilmiş məqalələr nəzərdə tutulur.) yeni əlifbanın mütləq əhəmiyyətini dənə-dənə qeyd edir. O, yeni əlifba ideyasının tarixini də çox gözəl bilirdi. O bilirdi ki, Oktyabr inqilabına qədər çoxlu əlifba layihələri irəli

⁷⁰ B.V.Çobanzadə. “Yeni əlifba və türk dili”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1927, №12, səh. 37-38

⁷¹ Yenə orada. səh. 38.

sürülmüş, yeni əlifbaya keçmək və onu tətbiq etmək üçün çoxlu cəhdlər edilmiş və bunların hamısı səmərəsiz qalmışdır. Çünki yeni əlifba işi ümumdövlət səviyyəsinə qaldırılı bilməmiş və ozamankı dövlətlər bu gözəl ideyaya biganə qalmışlar. İnqilabdan sonrakı əlifba ideyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi bu işin ümumdövlət mahiyyəti ala bilməsi ilə əlaqədardır. Bu məsələləri çox gözəl dərk edən B.Çobanzadə bu mövzuya xüsusi bir məqalə həsr etmişdir. Həmin məqalədə o yazırdı: “Şərq dillərinin geridə qalmasına, əsrlərdən bəri cəhalət və ətalət içərisində can çəkişməsinə böyük maneə olan, zəhmətkeşlərin tərəqqisi yolunda tormoz təşkil edən, ruhanilərin, feodalların, burjuaziyanın yeganə bir pənahı olan əski əlifba meydandan qaldırıldı.

Ərəb əlifbası yüz illərcə zəhmətkeşi, həyatı zəhərləmiş, əzib boğmuşdur. Hələ, bəlkə də, bir neçə əsrlər də davam edəcək, o mənhus rolunu oynayacaq idi. Qurtuluş yolu əsla görünməyirdi. Bu barədə söz açan, təşəbbüsdə bulunan yox, Şərq dərin yuxuya dalmış idi. Şərqi oyadan, Şərqi silkələyib ayıldan böyük bir amil, Oktyabr inqilabı oldu... Bu qədər ciddi, bu qədər böyük bir reformanı ilk dəfə Azərbaycan zəhmətkeşləri başladılar. Bu uğurda olan bütün maneələri, bütün çətinlikləri meydandan qaldıran, düşmənləri susduran, Şərqə yol açan Azərbaycan şura cümhuriyyəti oldu. Bu tarixi addım onundur”⁷².

O, ADU haqqında yazdığı “Oktyabr yavrusu” adlı məqaləsində qeyd edirdi: “1920-ci ildə “Aldanmış

⁷² B.Çobanzadə. Yeni əlifbanı doğan Oktyabr inqilabıdır. “Maarif işçisi” jurnalı, 1929, №1, səh.8—9.

kəvakib”in minlərcə illər ərzində aldadılıb, əzilib gələn, Nəbati həyatından başqa bir həyata malik olmayan milyonların bütün cahan miqyasında çaldığı qələbə ilə Azərbaycan işçi kütlələri özünü tanımış, özünə sahib olmuş və ölkənin hər yerində bilik, sənət, düşüncə ocaqları açmışlar”.⁷²

Bu sözlər nə qədər yerində deyilmişdir! “Şərqi silkələnib oyadılması”, doğrudan da, bu dövrə təsadüf edir. Bunu hətta Fransız oriyentalistlərindən professor Mosinyon da təsdiq edirdi. Mosinyonun aşağıdakı sözlərini S.Ağamalıoğlu da təqdir etmişdir. Mosinyon Şərqi savadlanması haqqında yazırdı. “Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqi zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi, amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur, köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır, Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır, albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək! Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O tezliklə bizə deyəcək: biz də siz avropallar qədər mədəniyik. Biz sizə qalib gələcəyik”⁷³

Yeni əlifbanın müvəffəqiyyətlə xalqın ictimai-mədəni həyatına daxil olması ilə əlaqədar olaraq mətbuat, tədris prosesi və s. sahələr misli görünməmiş dərəcədə dirçəlməyə başladı. Yeni əlifbanın qəbulunda daha bir

⁷³ См. Культура и письменность Востока. 1929, кн.3. стр.5.

əhəmiyyətli nöqtə olan Daşkənd konfransı məhz belə məsələlərə həsr edilmişdir. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin çağırmış olduğu bu plenumunda da B.Çobanzadə fəal iştirak edir və onun qərarlarının formalaşmasına elmi rəhbərlik edir. Bu plenumdan bir neçə ay sonra B.Çobanzadə “Yeni əlifbanın yekunları və növbəti vəzifələrimiz” adlı məqalə ilə (özbəkçə) çıxış etdi. Burada da hələ yeni əlifbanın lazımı qədər inkişaf etdirilmədiyini və bu barədə görülməli işlər işıqlandırıldı⁷⁴.

Həmin ilin (1928) axırında dekabrın 18-də YTƏYMK-nın Kazan şəhərində plenumu çağırıldı. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin Bakı və Daşkənd plenumlarından sonra yeni əlifba ideyası başqa xalqların da diqqətini cəlb etmişdi. Bildiyimiz kimi, bir çox xalqlar inqilabdan əvvəl, hətta öz milli yazılarına belə malik deyildi. Ona görə də bir çox xalqlar Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinə müraciət edərək onlar üçün əlifba tərtib etməyi xahiş etmişdi. Kazan plenumunun müzakirə etdiyi əsas məsələlər də bundan ibarət idi. B.Çobanzadənin rəhbərliyi və yaxından iştirakı ilə müxtəlif xalqlar üçün əlifba layihələri tərtib edilib plenumun müzakirəsinə təqdim edilmişdi. Bu barədə plenum nəticələri barədə hesabat – məqaləsində B.Çobanzadə yazırdı: “Plenum başda Səmədığa Ağamalıoğlu olmaqla bütün türk respublikalarından nümayəndələr gəlmişdi. İkinci plenumdan sonra tacik, Dondan, Dağıstan, talış, abxaz və s. kimi türk olmayan

⁷⁴ B.Çobanzadə. “Янги алифбенинг енги ютуинглари вэ галдаги вэзифələрымыз”. “Аланга”, 1928, № 12, səh.13

xalqlar bizə müraciət edərək onların dilləri üçün latın əsasında əlifbalar tərtib olunmasını rica etmişlərdi. Yuxarıda göstərdiyimiz xalqlar üçün 15-ə qədər yeni əlifba proyektini hazırlanaraq plenuma təqdim olmuşdu ki, bunların hamı eyni cümləsi təsdiq olundular.⁷⁵

1929-cu il yeni əlifbanın qəbulunda dönüş ili kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki bu il SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Soveti yeni əlifbaya keçmək haqqında xüsusi qərar qəbul etdilər. SSRİ MİK və XKS-in Q.Musabəyov və V.Şmidtin imzası ilə elan edilmiş 7 avqust 1929-cu il tarixli qərarında deyilir:

– SSRİ-nin bütün dövlət idarələrinə və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrinə tapşırılsın ki, türk-tatar dillərində bütün yazılı və çap işlərində, xüsusilə SSRİ hökumətinin qanunlarının nəşrində yeni latın sistemli əlifbadan istifadə etsinlər.

SSRİ MİK sədri:

(Q.Musabəyov)

SSRİ XKS sədri:

(V.Şmidt)

SSRİ MİK katibi əvəzi:

(S.Çutskayev)⁷⁶

Bu qərar yeni əlifbanın məcburi tətbiqini təmin etmiş oldu. Doğrudur, yeni əlifbanı məcburi olaraq tətbiq etmək haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi

⁷⁵ B.Çobanzadə. Kazan plenumu nəticələri. "Maarif işçisi", 1929, №1, səh. 67.

⁷⁶ См. Культура и письменность Востока. 1929, №5

və respublika hökuməti hələ 1928-ci ildə qərar vermişdilər⁷⁷.

1929-cu ildə isə qəti olaraq ərəb əlifbası yazı sistemimizdən çıxarıldı. Bu ildə bütün əlifba projətləri artıq birləşdirilib türk xalqlarının istifadəsinə verilmişdi. 1928-ci ilin axırında Kazan şəhərində keçirilmiş plenumdakı məruzəsində də B.Çobanzadə məhz yeni əlifbanın yeni nailiyyətlərindən bəhs edirdi⁷⁸.

Belə nailiyyətləri əks etdirmək yeni əlifba layihələrini ümumictimaiyyətin müzakirəsinə vermək üçün Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi və kommunist akademiyası 1929-c ilin 21–22 noyabrında böyük sərgi təşkil etdilər. Bu sərgidə B.Çobanzadə də iştirak etmiş və yeni əlifbalar haqqında məruzələr etmişdi. Bakıya qayıtdıqdan sonra B.Çobanzadə yeni əlifba sərgisinə yüksək qiymət verərək onun nəticələrindən çox razı qaldığını söyləyirdi. O, “Şuralar ittifaqının yazı sərgisi” adlı məqaləsində (bu məqalə B.Çobanzadə ilə müsahibə təriqi ilədir). Moskva sərgisindən bəhs edərək yazırdı: “Moskvada kommunist akademiyası və şuralar ittifaqı mərkəzi yeni türk əlifba komitəsinin təşəbbüsü ilə açılan yazı sərgisinin pək böyük əhəmiyyəti vardır. Maarif və savadlanma işinin şuralar ittifaqında konuluşu yazı və dil məsələlərinin kökündən və inqilabi surətdə həll edilməsini tələb edir... əski yazı və dil ilə maarif və mədəniyyəti geniş kütlələr arasında yaymaq, daha

⁷⁷ B.Çobanzadə. “Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı”, “Şura kütləçisi”, 1928, №7–8. səh.1–2.

⁷⁸ B.Çobanzadə. “Унификация (алифбаларın бirləşтuri) турында”. “Maarif”, Kazan, 1929, № 1, səh.13–16

mühümü yeni, proletar mədəniyyəti yaratmaqda geniş işçi və kəndli kütlələrinin iştirakını təmin etmək qabil deyildir... Moskvada yazı sərgisində 100-dən artıq xalqın yazısı təmsil edilmişdir ki, bunlar arasında 36-sı yeni türk əlifbası əsasında və latın sistemində yeni əlifba yaratmış olan xalqlardır. Bunların 15-16-ya qədəri türk-tatar xalqlarına mənsub olub, qalan 20-si başqa dillərə malik xalqlardır. Bunun üçün bu əlifbaya artıq türk yaxud “türk-tatar” əlifbası demək mümkün deyildir. Bəlkə yeni “Şərqi əlifbası” demək lazım gəlir⁷⁹.

B.Çobanzadənin “Şərqi əlifbası” ifadəsində böyük bir həqiqət vardır. Çünki bu əlifba nəinki Sovet şərqində yaşayan türk xalqları üçün, habelə onun hüdudlarından xaricdə yaşayan bəzi xalqlar üçün də qəbul edilməkdə idi.

B.Çobanzadə respublikamızda teleqraf və stenoqrafiya işlərinin yeni əlifba ilə təşkil edilməsi lüzumundan da bəhs edirdi.

Yeni əlifba müvəffəqiyyətlə qəbul edildikdən sonra B.Çobanzadə bu ideyanın tarixini də yadda saxlamağı da unutmur. O, yeni əlifbanı yeni quruluşun, yeni dünyagörüşünün, yeni cəmiyyətin məhsulu hesab edirdi. O göstərirdi ki, yeni əlifba məsələsi feodal geriliyinin aradan qaldırılması və yeni maarifçilik ideyasının qüvvətlənməsi ilə əlaqədardır. O, daha sonra yazırdı: “XIX əsrin ikinci yarısında yaxın Şərqdə feodalizm quruluşunun dağılması – məhv olması və yerli türk-tatar burjuaziyasının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, köhnə feodal cəmiyyətin dili olan sxolostik ərəb-fars, mədrəsə

⁷⁹. B.Çobanzadə “Şuralar ittifaqının yazı sərgisi”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, № III. səh. 47.

dili bu ölkələrdə yeni, müəyyən dərəcədə avropalaşmış fikir və hissləri ifadə etmək üçün yaramadı. Buna görə də din və dini məktəblər haqqında istilahlə bərabər dil və yazı məsələsi də ortaya çıxdı. Kırında “Tərcüman”, Azərbaycanda “Əkinçi” kimi türk-tatar qəzetlərinin səhifələri və hətta başlıqları yeni dil yaratmaq (ümumtürk dili nəzərdə tutulur – **A.B.**) yazı və orfoqrafiyanı yüksəltmək haqqında uzun-uzadı məqalələr və şuralarda doldurulurdu”⁸⁰

Məqalədə ilk əlifba islahatçısı kimi M.F.Axundovun xidmətlərini də qeyd edir. B.Çobanzadənin zəhməti ilə qəbul edilmiş latın əlifbası bu günə qədər çətin yollar keçdi.

1929-cu ildə qəbul edilmiş latın əlifbasından Azərbaycan xalqı cəmi on il istifadə etdi. 1939-cu ildə heç bir ehtiyac olmadan “SSRİ xalqlarının qardaş birliyində daha yaxından iştirak etmək” bəhanəsi ilə Azərbaycan xalqına rus-kiril əlifbasını qəbul etdirdilər.

Rus-kiril əlifbasına keçmək ideyası yuxarıdan gəlmiş üçün heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Ziyalıların çox az qismi istisna olunmaqla çoxları bu işi “Lenin-Stalin partiyasının” yeni qayğısı kimi qəbul etdi.

Azərbaycan SSR baş sovetinin 1939-cu il 7–14 iyul tarixli sessiyası “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçmək haqqında qanun”u müzakirə və qəbul etdi. M.Yaqubovun sədrliyi ilə keçirilən sessiyanın 5-ci iclasında Xalq Maarif Komissarı M.Məmmədov Kiril əlifbasına keçməyin “zəruriliyi” haqqında məruzə etdi.

⁸⁰ B.Çobanzadə. Yenə həmin məqalə, səh. 133.

Müzakirələrdə R.Rza, K.Rzayev, S.Vurğun və başqaları çıxış etmişdilər.

S.Vurğun çıxışında yeni Kirill əlifbasını təqdir etsə də, öz mövqeyini belə bildirmişdi: “Bilirsiz ki, bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, bunlar rusca yoxdur. Məs.: ə, ö, h, g, c, y və s. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. Bu səslər dilimizin səslərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq. Bir çox hərf də vardır ki, Bəzi yoldaşlar onların bizim yeni əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məs: ц, ш, я, ю və s. lakin bizdə iki səsdən əmələ gələn hərf yxdur. Mən bu hərfləri yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm.”⁸¹

Sessiya deputat S.Rüstəmzadənin təqdim etdiyi qərar layihəsinə əsaslanaraq qərara alır:

1. 1940-cı ilin yanvarın 1-dən başlayaraq Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilsin.⁸²

Beləliklə, xalqımız böyük təşəbbüs və zəhmətdən sonra qəbul etdiyi latın qrafikasından əl çəkməli oldu. Əslində, Kirill əlifbası bizim dilimizə uyğun deyil, çünki Azərbaycan dilində olan üç sait, beş samit səsin rus dilində işarəsi olmadığı kimi, я, ю, е, ш, ц, ь, ъ kimi işarələrin də bizim dilimizdə aid olduğu səs yoxdur. Beləlikə, 15 hərfi işarə fərqi

⁸¹ Azərbaycan SSR. Baş sovetinin ikinci sessiyasının stenoqramı. B. 1940.səh.119.

⁸² Yenə orada. Səh.136.

olaraq və yazılması çətin olan bir əlifbanı qəbul etmək lazım deyildi. Məs.: **j, t** və s. hərfləri yazmaq üçün nə qədər artıq hərəkət etmək lazım gəlir. Buna baxmayaraq, belə bir şüursuz əlifbanın qeydsiz-şərtsiz qəbul etməli olduq. Əlbəttə, sonralar bəzi hərflər yazı sistemimizdən çıxarıldı.

Əslində, Sovet imperiyasının dağılmasının bünövrəsini qoyan 1985-ci ilin mart plenumundan sonra xalqlar öz milli dili və yazısı və mədəniyyəti haqqında düşünməyə imkan tapdı. 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK “Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında” məsələ müzakirə etdi⁸³. Ondan bir neçə gün sonra Azərbaycan SSR Ali Soveti bu məsələyə baxıb yeni əlifbaya keçməyi zəruri saydı və yeni əlifba layihəsini hazırlamaq üçün Ali Sovetin Rəyasət Heyyyəti yanında 25 nəfərdən ibarət bir komissiya yaratdı.⁸⁴ Həmin komissiya keçmişdə işlətdiyimiz latın əlifbası üzərində kiçik dəyişiklik aparmaqla onu Milli Şuranın müzakirəsinə verdi. Milli Şura həmin layihəni müzakirə edərək qəbul etdi. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı:

1. Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında 11 iyul 1939-cu il tarixli

⁸³ О графике Азербайджанского языке. Бак.раб., 1990, 9 сентября.

⁸⁴ Вах.”Бакинский рабочий», 1990, 14 сентября.

Azərbaycan SSR qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2.1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa edilsin.⁸⁵

Ali Sovetin sədri isə 25 dekabr 1991-ci ildə özünün 34 №-li fərmanı ilə latın əlifbasının bərpası mexanizmini müəyyənləşdirmişdir. Amma burada da bir sıra mübahisə doğuran hərfi işarələr vardır.

⁸⁵ Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərb.resp. prezidentinin fərmanı. Bakı, 26.12.1991.№ 33

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN YENİ ORFOQRAFIYA UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

B.Çobanzadə eyni zamanda qəbul edilmiş yeni latın əlifbası əsasında “düzgün yazma” qaydaları haqqında da düşünmüş, yeni əlifba uğrunda fəal mübariz olduğu kimi yeni orfoqrafiya qaydaları meydana gətirilməsi işində də özünəməxsus əzmlə çalışmışdır. B.Çobanzadə bir sıra imla konfranslarında iştirak etmiş və yeni əlifba əsasında vahid orfoqrafik qaydalar yaradılmasına çalışmışdır. 1927-ci ilin sentyabr və 1929-cu ilin avqust aylarında Kırıda, Kazanda, 1928-ci ilin yanvarında Bakıda, 1929-cu ilin mayında Özbəkistanda, 1930-cu ilin mayında Türkmənistanda çağırılan imla konfranslarında iştirak edən B.Çobanzadə vahid orfoqrafiya qanunları tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi işində fəal iştirak etmişdir.

Yeni orfoqrafiya qəbulu uğrunda B.Çobanzadənin fəaliyyətinin əsas məzmunu və əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün yeni orfoqrafiyanın zəruriliyi məsələsini nəzərə almaq lazımdır. Həmin zərurəti prof. M.Hüseynzadə belə təsvir edir: *“Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra klassik rus və sovet yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə kütləvi surətdə tərcümə edilməsi, məktəblərdə Azərbaycan dilinin görkəmli və aparıcı yer tutması, canlı dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi, dilimizin fonetik qanunlarının möhkəmlənməsi və bir sıra başqa məsələlər ədəbi dilimizi normalaşdırmaq, onun bütün xüsusiyyətlərini zahirə çıxarmaq, təsbit etmək, onun gələcək inkişaf yollarını aydınlaşdırmaq ehtiyacı doğurdu. Bunun üçün də ədəbi*

*dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarını tərtib etmək məsələsi ortaya çıxdı. 1928 və 1931-ci illərdə çağırılan orfoqrafiya konfranslarında (B.Çobanzadənin sədrliyi ilə – A.B.) aydın oldu ki, dilimizdəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək ən zəruri məsələlərdən biridir”.*⁸⁶

Vahid orfoqrafiya qaydaları hər şeydən əvvəl tədris prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hamının bildiyi və riayət etdiyi orfoqrafik qanunlara əsaslanmayan yazı anarxiyadan başqa bir şey ola bilməz. Bunları nəzərə alaraq B.Çobanzadə “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti”nə toxunaraq vahid orfoqrafiyanın müəllimlər üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edirdi. Həmin məqalədə oxuyuruq: “*Qurultay ədəbi tələffüzlərin göz önündə tutulmasını və nəhayət, bütün türk-tatar şivələrinin ümumi xüsusiyyətlərini əsas olaraq vahid, birlik transkripsiyon əlifbası meydana gətirilməsini tövsiyə etməklə fərdi, anarxiyalı, qaidəsiz və ölçüsüz imlanın qarşısına keçmək üçün ən əsaslı çarələri göstərmiş olur...*

*Azərbaycan, Tatarıstan, Özbəkistan... kibi az-çox uzun bir keçmişə malik ədəbiyyatları olan türk ölkələri üçün ədəbi tələffüz üzərində vahid imla yaratmaq qayət asan bir işdir. Yalnız burada iradəvi və normativ fəaliyyət şərtidir, Xülasə, qurultayın göstərdiyi elmi və əməli yollarla vahid və düz bir imla sahibi olmaq mümkündür”.*⁸⁷

⁸⁶ M.Hüseynzadə. Muasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1954, səh.70–71.

⁸⁷ B.Çobanzadə. Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti. “Maarif işçisi” jurnalı, 1926, №4, səh.6.

Doğrudan da o, “qurultayın göstərmiş olduğu yolla” gedərək müxtəlif cərəyanların arasında tərəddüd edib qalmadı. O, imla xüsusundə olan bu və ya digər cərəyanların yalnız müsbət cəhətini götürərək canlı tələffüzə (sövti prinsip) əsaslanan orfoqrafiya yaratmaq tərəfdarı idi. B.Çobanzadə çox haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, sabit imla qanunları yaratmaq üçün sabit ədəbi tələffüz (orfoqrafiya) normasına da malik olmaq lazımdır. B.Çobanzadə orfoqrafiya qanunları tərtib etmək üçün orfoepik normaların əhəmiyyətindən bəhs edərək “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc etdirdiyi “Yeni əlifba və türk dili” adlı məqaləsində yazırdı: *“Azərbaycanda bu xüsusda (imla nəzərdə tutulur – A.B.) bir neçə cərəyanlar mövcud olduğu halda, doğru söyləmə təməllərini, bizim fikrimizcə, bunların heç birisi verə bilməz. Məqsəd bu cərəyanlardan birisini əsas almaqla bərabər, digərləri ilə olan ümumi nöqtələri qeyd etməkdir. Bu surətdə bir tərəfdən həm dilə ümumi bir istiqamət vermiş olar, həm də “doğru yazma” üçün lazım gələn olduqca qiymətli əsaslar tapılmış olar”*.⁸⁸

Həmin əsərində o, orfoqrafiyanın aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalı olduğunu göstərirdi:

1) *Tarixi.*

2) *Əcnəbi sözlər.*

⁸⁸ B.Çobanzadə. Yeni əlifba və türk dili. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1927, səh.38.

3) *Təxalif.*

4) *Şəkli iştıqaqi (morfoloji – A.B.)*

5) *Sövti (həmin məqalədə səh.38).*

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qanunları tərtib etmək üçün beş prinsip götürmək müasir tələblər nöqtəyindən nəzərdən yanaşıldıqda o qədər də məqbul görülə bilməz. Çünki bu prinsiplər nə qədər az olarsa, orfoqrafik qanunlar da tez anlaşılacaq və yadda qalar. T.Q.Vinokur da orfoqrafik qayda və müstəsnaaların az olmasını məqsədə uyğun hesab edir. O yazır: “*Rus orfoqrafiyasının təkmilləşməsi yalnız bir mümkün olan yolla getməlidir. Bu yol (mümkün qədər) tələffüz ilə yaxınlaşma, sadələşmə, qayda və müstəsnaaların ixtisarı yolu olmalıdır*”.⁸⁹

Əlbəttə, təkcə fonetik-sövti prinsipə də əsaslanmaq doğru olmazdı. Onda hər kəs danışdığı – ifadə etdiyi kimi də yazardı.

O göstərirdi ki, orfoqrafiya kimi lazımlı bir məsələ dilin geniş tətqiq edilməsindən asılıdır. Orfoqrafiya məsələsi yalnız bütün sovet Şərqi əlifbaya keçdiyi dövrdən sonra aktual əhəmiyyət kəsb etdi. Bu dövr əsasən sovet Şərqi əlifbalarının yeni əlifba qəbul etdikləri və ya buna tərəf istiqamət aldıkları dövrdən başlayır. Aydın məsələdir ki, öz xarakterinə görə texniki cəhətdən təkmilləşmiş əlifbaya malik olmadan (məsələn, ərəb əlifbası) orfoqrafiya sonradan isə terminologiya məsələsini

⁸⁹ Г.Винокур. Писать как говорим, или говорить как пишем. В книге “Наша речь”, Изд-во “Знание”, 1965, стр.14.

heç bir vaxt həll etmək olmazdı. Bu məsələnin həlli bir tərəfdən qrafikaya əsaslanırsa, digər tərəfdən dilçiliyə əsaslanır. Düzgün yazmaq üçün düzgün tələffüz etmək lazımdır. Beləliklə, dil normalarını izah etmədən, başqa sözlə desək, dilin ümumi qanunlarını müəyyənləşdirmədən orfoqrafiya yaratmaq çox çətindir, hətta mümkün deyildir. Məsələnin belə qoyuluşu tamamilə təzə problemdir.⁹⁰

Yuxarıda göstərdiyimiz bu sitatdan aydın görünür ki, o vaxt yeni-yeni imla qanunları yaratmaq üçün real imkan və elmi əsaslar yox idi. Buna görə də B.Çobanzadə bizim bu gün qəbul etdiyimiz orfoqrafik prinsiplərin konkret və elmi əsaslarını qabaqcadan deyə bilməmişdi.

Bundan başqa, həmin məqalədə B.Çobanzadə Mahmudbəyovun “İmlamız” adlı kitabı haqqında da danışır və göstərir ki, yeni əlifba əsasında müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən bir orfoqrafiya qanunları yaratmaq üçün bu kitab da əsas ola bilməz. Çünki *“Bu kitabda müəllifin orfoqrafiya prinsiplərinin bəzi məsələlərinə yaxın gəldiyinə baxmayaraq, onların (orfoqrafiya prinsipləri nəzərdə tutulur – A.B.) heç biri üzərində konkret olaraq dayanmır, bu və ya başqa bir sözün yazılışı haqqında mühakimə yürütməklə məhdudlaşır”*.⁹¹

Bu kitabı orfoqrafiya tərtib etmək üçün əsas kimi qəbul etməyən B.Çobanzadə haqlı idi. Lakin bu kitab dilimizin imla qanunlarına aid yazılmış ilk əsər olduğuna görə qiymətli cəhətlərdən də xali deyildir Biz bu kitab

90 Б. Чобанзаде. Деятельность научного совета ВЛИК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. В журнале “Культура и письменность Востока”, 1930, №6, стр.135.

⁹¹ Его же, упомянутая статья, стр.135.

haqqında böyük alimlə polemikaya girmək niyyətində deyildik. Amma bunu qeyd etməyi lazım bilirik ki, “İmlamız” kitabçası (iyirmi dörd səhifədən ibarətdir) orfoqrafiyamızı təkcə fonetik əsaslarla tərtib etməyi (misallar verir) dilimizin öz daxili qanunlarına əsaslanmağı, başqa dillərin təsirinə qapılması tövsiyə etməsilə qiymətlidir. Kitabın 11-ci səhifəsində “Ədatların imlası” başlığı altında dilimizdə işlənən müxtəlif şəkilçilərin imlası – yazılışı barədə izahat da verilir.

B.Çobanzadənin orfoqrafiyamızın sabitləşməsində rolu ilə onun yeni əlifba uğrunda mübarizəsini müqayisə etsək, aydın olar ki, əlifba məsələsinə nisbətən orfoqrafiya məsələsində B.Çobanzadə çox da böyük rol oynaya bilməmişdir. Bunu təkcə onunla əsaslandırmaq olar ki, onun yaxından iştirakı ilə yeni əlifba ideyası 50-yə qədər xalqın yazısına əsas qəbul edildiyi halda, imlamız sabitləşə bilməmiş və dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılı bilməmişdi. Bununla belə, B.Çobanzadənin imlamızın formalaşmasındakı xidmətlərini inkar etmək olmaz. B.Çobanzadə 1926-cı ildə dilimizin orfoqrafiya qanunları və prinsipləri haqqında sanballı məqalə yazmışdır.⁹²

Bəllidir ki, osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan dilinin fonetikasi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dilində olmayan bəzi səslər osmanlı türkcəsində vardır və əksinə. Bəziləri dilimiz üçün vahid imla qanunları tərtib edərkən osmanlı türkcəsinin fonetik əsasını qəbul etmək istəyirdilər. Belə adamlar öz bildikləri

⁹² Б.Чобанзаде. О принципах Азербайджанского провисания. “Новый Восток”, 1926, кн.30—21, стр.493.

kimi, osmanlı türkcəsi əsasında da danışır və yazırdılar. Biz bu haqda geniş danışmaq fikrində deyilik. Amma bir maraqlı nöqtəni qeyd etməyi lazım bilirik ki, həm B.Çobanzadə, həm də o zamanın mütərəqqi ziyalıları həmin məsələyə biganə qala bilməmişlər. Məlumdur ki, “X” fonemi osmanlı türkcəsində Azərbaycan dilindəki kimi kəmiyyətə və artikulyasiyaya malik deyildir. Bunun əvəzinə “h”, “k” və ya “q” işlədilir. Bəzi ziyalılar Azərbaycan dilində “X” əvəzinə həmin səsləri işlətməyi təklif edirdilər. B.Çobanzadə bunun əleyhinə idi. Böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadə də həmişə olduğu kimi, ədəbi priyomlarla dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparırdı. Böyük ədib “X hərfi” adlı felyetonunda öz dostu olan qoca müəllimin dilindən deyir: *“Bakıda köhnə müəllimlərimizdən mənim bir məzəli və adam güldürən dostum var. Özü də hərdənbir qəzetlərdə yazır. Dünən mənim görüşümə gəlmişdi, çünki eşitmişdi ki, azarlıyam. Söhbət türkoloji qurultaydan düşdü. Mən dedim ki, ola bilər ki, həmin qurultay “X” hərfini türk hərflərinin içindən bilmərrə çıxarıb tollaya... ona xoş gəlməyən bu sözləri məndən eşidib ayağa qalxdı və and içdi ki, sənin əziz canın üçün hərçənd deyirlər ki, qurultaya hər bir kəsi daxil olmağa qoymayacaqlar, çünki yer azdır, amma mən bir fənd ilə özümü ora salacağam və qurultayın qərarının intizarında olacağam. Dil konfransında bir yerdə əyləşəcəyəm, elə ki, əsil məsələyə keçib qanun çıxaracaqlar ki, Azərbaycan dilində “x” yoxdur, “q” var, gözlərimi yumub yatacağam və başlayacağam bərkdən xoruldamağa. Məclisə səs düşəcək ki, ədə xoruldayan kimdir? O saat mən gözümü açıb onlara deyəcəyəm; ey, bəs deyirdiniz Azərbaycan dilində “x” səsi yoxdur. Bu*

*saat mənim xoruldamağımı eşidib özünüzd dediniz ki, xoruldayan kimdir. Onda məsələ yenidən qızışacaq, müzakirə gedəcək və yenə də qərar çıxaracaqlar ki, Azərbaycan dilində “x” səsi yoxdur “q” səsi var. Bu dəfə birdən özümdən gedəcəyəm və başlayacağam xırıldamağa, camaat toplaşacaq başıma və deyəcəklər ki, bu yazıq ölür, görün necə də xırıldayır. Mən o saat yerimdən dik atılıb deyəcəyəm, ey, indi hünəriniz varsa, mənim xırıldamağıma qırıldamaq deyiniz görüm. Siz öləsiniz elə xırıldamaqdır ki, xırıldamaqdır, qırıldamaq zad yoxdur”.*⁹³

B.Çobanzadə yeni bir imla konfransının çağırılmasına bir neçə ay qalmış həmin konfrans haqqında öz mülahizələrini söyləyirdi. O deyirdi: *“Bunun üçün (imla məsələləri nəzərdə tutulur – A.B.) dil ilə imla arasındakı bağı tapıb çıxarmaq, ...başqa xalqların imla və dilləri arasında bu bağı nə surətlə saxlandığını bilmək çox faydalıdır”.*⁹⁴

Daha sonra o deyir: *“Azərbaycanda ilk dəfə toplanmaqda olan bu konqres ilə imla məsələsi daimi olaraq həll edilib qurtarmayacağına şübhə yoxdur. Dilin daimi surətdə inkişaf etməsi ilə yazı, imla ilə dil arasında daimi bir açıqlıq, boşluq əmələ gəlir. Bu boşluğu doldurmaq üçün müəyyən fasilələrlə daimi surətdə imla və istilah konqreslərini təkrar etmək olar”.*⁹⁵

⁹³ Bax: Molla Nəsrəddin jurnalı, 1926, №9, səh.3.

⁹⁴ B.Çobanzadə. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi”, 1927, №10, səh.63.

⁹⁵ B.Çobanzadə. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi”, 1927, №10, səh.63.

O yanılmırdı. O dərk edirdi ki, dil və onun qanunları cəmiyyətnn inkişafına bağlıdır və cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir. İmla süni surətdə dəyişdirilməzsə, o köhnəlməkdə davam edir. Beləliklə, dil irəlilədikcə imla geri qalır və bunlar arasında, Çobanzadənin təbirincə “boşluq” əmələ gəlir. Həmin boşluğu imla komissiyaları, imla konfransları doldura bilər. İmla məsələsi isə yazı mədəniyyətinin başlıca amilidir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk imla konfransı 1928-ci ildə çağırılmışdır. Bu konfransda B.Çobanzadə konfransın sədri olmuş və əsas məruzə ilə çıxış etmişdir (V.Xulufu da burada “Yeni əlifbada imla əsasları” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir). Bu konfransda qəbul edilmiş imla qanunlarının bugünkü imla qanunları ilə, əlbəttə, oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Biz bu fərqli cəhətləri müqayisə etmək, həmin imla qanunlarının bugünkü elmi tələblərə nə dərəcədə cavab verib-verməməsini şərh etmək fikrində deyilik. Həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları əsasən B.Çobanzadənin konfransın müzakirəsinə verdiyi tezislərdən ibarətdir. Buna görə də həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları tamamilə B.Çobanzadənin imla qayda və qanunları haqqındakı görüşləri ilə eynidir. Konfrans B.Çobanzadənin məruzəsinə kiçik dəyişiklik və əlavə etməklə 41 maddədən ibarət imla qaydaları qəbul etmişdi. Bu maddələrin hamısını sadalamaq və onları şərh etmək bizi məqsəddən ayıra biləcəyini nəzərə alıb onlardan bəzilərini göstəririk. Həmin konfransın materiallarında oxuyuruq: *“Dövlət elmi şurası və maarif komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tədillər ilə təsdiq olunmuş birinci imla konfransının qərarları:*

Konfrans B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı... məruzəsinin tezislərinə əsaslanaraq aşağıdakı kimi qərara gəldi:

1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir.

2) Şəkli – morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır:

a) sözlərin köklərində,

b) fars-ərəb və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında,

c) suffikslərdə (ədatlarda).

3) Bu dörd (namus, qarpuz, sabun, pambuq) sözdən başqa bütün türkcə və türkləşmiş gəlmələrdən tarixi ənənə və formanı atmalı, bu kimi sözləri canlı dilin tələffüz etdiyi kimi yazmalı və oxumalıdır.

4) Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində bəzi sözlər müxtəlif cür yazılır. Topraq, yarpaq və s. Bunu yarpaq, torpaq kimi işlətməli.

5) Dilimizdə “x” ilə bağlı sözləri “k” ilə yazmalı. Məsələn, torpaq – torpağı.

Bən, imdi, bənimsəmək kimi sözləri ümumi Azərbaycan dilində olan mən, indi, mənimsəmək deyə qəbul etməli və yazmalı.

6. *Ədədi – vəsfiyələrin sonuncu ədatı ahəngə uyaraq inci, inci, uncu, üncü deyə bitişməlidir. Məsələn, iknci, birinci, üçüncü, altıncı*”.⁹⁶

Göründüyü kimi, bu maddələrə indiki imla qaydaları tələbləri ilə yanaşdıqda çoxlu müsbət və çatışmayan cəhətlərə də rast gəlirik. Çobanzadənin yuxarıda dediyi kimi, imla qaydalarının tərtibi zamanı buraxıla bilən səhvlər, hər şeydən əvvəl, dilimizin az tədqiq olması ilə əlaqədar idi. Yuxarıda 3-cü maddədəki dörd sözün yazılışında bunu daha aydın görmək olar. Dilimizin fonetikasına az tədqiq olunduğuna görə ahəng qanunu da az öyrənilmişdi. Bu səbəbdən həmin müstəsna edilmiş dörd sözdən (*namus, sabun, qarpuz, pambuq*) ikisi (*namus, sabun*) gəlmə sözlər olduğundan əslində olduğu kimi indi də saxlanılmaqdadır. Son iki söz (*qarpuz, pambuq*) isə ahəng qanununa uyğunlaşdırılmışdır. İndi həmin sözlər arxa sıra saitlər olan “**a**” və “**ı**” şəklində damaq ahəngi təşkil edərək tələffüz edildiyiidən qarpız və pambıq kimi də yazılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə özü də həmin imla qanunlarını mütləq, dəyişilməz hesab etmirdi. Əksinə, o belə hesab edirdi ki, yeni bir imla komissiyonu yaradılmalı və orfoqrafiyamızı qaydaya sala bilməlidir. Həmin konfransda qəbul edilmiş qərarın son – 41-ci

⁹⁶ Бах: Культура и письменность Востока журналы, 1928, книга II, стр. 161.

maddəsi də fikrimizi təsdiq etməkdədir. Orada deyilir: *“Burada qəbul edilən qərarların həyata tətbiq edilməsində və gələcəkdə də dəxi bunlara bənzər ortaya çıxma biləcək mübahisəli məsələlərə elmi cəhətdən yanaşılmasını və imla komissiyonu təşkil edilməsini Xalq Maarif Komissarlığından rica etməyi konfrans qərara alır. Konfrans şübhə etmir ki, bu qərarlar əldə etdiyimiz müvəffəqiyyətlərdən və mədəni inqilab yolunda atduğumuz ən böyük addımlardan biridir.*

Sədr: Çobanzadə,

*Katib: Babazadə”.*⁹⁷

Bundan sonra 1936-cı ildə birinci orfoqrafiya qaydaları nəşr edilir. Bu qaydalar əvvəlkinə (1928) nisbətən irəliyə doğru bir addım idi. Bu, da dövrün tələbləri səviyyəsində deyildi. Buna görə də SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının tarix, dil və ədəbiyyat institutu və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı ikinci imla qaydaları məcmuəsi nəşr etdi.

⁹⁷ Бах: Культура и письменность Востока журналы, 1928, книга II, стр. 165.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Yuxarıda dediyimiz kimi, B.Çobanzadənin ilk elmi fəaliyyəti sovet hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edir. Doğrudur, B.Çobanzadə ilk elmi fəaliyyətə başladığı dövrdən də filologiyanın başqa sahələri – ədəbiyyatşünaslıq, metodistlik və s. ilə məşğul olurdu. Lakin bütün yaradıcılığı boyu onun linqvistik fəaliyyəti daha qabarıq nəzərə çarpır. B.Çobanzadə dedikdə ilk əvvəl şair və ədəbiyyatşünasdan əvvəl dilçi-türkoloq nəzərdə canlanır. Bunu əsərlərinin kəmiyyəti və həcmi də təsdiq etməkdədir. B.Çobanzadə istedadlı və məhsuldar bir dilçi kimi on altı illik elmi fəaliyyəti müddətində dilimizin bu və ya digər sahələrinə aid onlarla dəyərli elmi əsər yazaraq, mübaliğəsiz desək, Azərbaycan sovet dövrü dilçilik elmimizin bünövrəsini qoymuşdur. Dilçi kadrlarımızın bütün köhnə nəslinin B.Çobanzadənin “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” adlı əsərlə elm aləminə gəldiklərini desək, heç də yanılmarıq. Əgər həmin əsərdə müəllifin ümumi dilçilik görüşləri ifadə edilirsə, dilimizin qrammatikasına, dialektologiyasına və fonetikasına aid də dəyərli əsərlər yazmışdır. Bütün bunların dilçilik elmimizin sonrakı inkişafı üçün müəyyən əhəmiyyəti olmuşdur.

B.Çobanzadənin dilçilik fəaliyyətinin püxtələşməkdə olduğu vaxt bütün sovet dilçiliyində N.Y.Marrın baxışları hökm sürürdü. Bir alim kimi B.Çobanzadənin xoşbəxtliyi

ondadır ki, o, marrizmin və Yafəs nəzəriyyəsinin təsiri altına düşməmişdi. Bununla belə, o dövrün dilçilik görüşləri ilə tanış olmadan B.Çobanzadənin elmi konsepsiyasını yaxşı dərk etmək çətin olar.

Son vaxtlar dilçilik ədəbiyyatında marrizmin baxışlarını təshih etmək və marrizmin bəzi müddəalarına bir növ bəraət qazandırmaq cəhdləri göstərilir.

1964-cü ildə Marrın anadan olmasının 100 illiyi tamam olurdu. Bu münasibətlə bir neçə elmi müəssisədə bu hadisə ilə əlaqədar olaraq elmi sessiyalar və müəyyən tədbirlər keçirildi. SSRİ Elmlər Akademiyasının Asiya və Afrika xalqları institutunun Leninqrad şöbəsində geniş elmi sessiya keçirilmişdi. Həmin şöbənin Qafqaz kabineti 1954-cü ilin dekabr ayının 10-dan 12-dək keçirdiyi yubiley sessiyasında 24 məruzə (o cümlədən Dəmirçizadənin məruzəsi) dinlənilmişdir. Bundan əlavə, Gürcüstan Dövlət Universitetinin qədim gürcü dili kafedrasında, Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasında həmin 100 illik münasibətilə tədbirlər keçirilmiş, bircildlik əsərini buraxmaq qərara alınmış və arxiv materialları üzə çıxarılmışdır.⁹⁸

Bu məruzələrdə Marr konsepsiyası təshih edilir, onun mütərəqqi fikirləri daha ön plana çəkilir. Əlbəttə, bir alim kimi Marrın müəyyən xidmətləri də vardır.

Biz yuxarıda dediyimiz tədqiqatçılar kimi marrizmi, onu yenidən tanımaq məqsədi ilə deyil, B.Çobanzadənin elmi konsepsiyası ilə müqayisə edəcəyimiz marrizmin mövqeyini tanımaq məqsədilə marrizmin və yafəs

⁹⁸ Bu barədə ətraflı məlumat üçün **bax**: Н.В.Мегрелидзе. 100 лет со дня рождения Н.Я.Марра. Известия АН ССР, серия лит. и языка том XXIV, вып. 4, стр. 358-359.

nəzəriyyəsinin bəzi müddələri üzərində dayanmağı lazım bilirik.

Məlumdur ki, hər bir müddəə görə yalnız tarixin, başqaları ilə əlaqədar olaraq, tarixin konkret təcrübəsi ilə əlaqədar olaraq təhlil edilsin.

Biz də marrizmin və yafəs nəzəriyyəsinin bəzi müddələri, əmələ gəlməsi və mahiyyəti üzərində son dərəcə qısa dayanmaqla B.Çobanzadənin konsepsiyasını tarixən başqaları ilə müqayisədə götürərək düzgün nəticəyə gələ bilmək məqsədini izləyirik.

Milli dillərin və dilçilik elmlərinin coşğun sürətdə inkişaf etdiyi və milli kadrların yetişdiyi bir dövrdə marrizm öz qüvvətli təsiri ilə milli filologiyaların inkişafını ləngidirdi.

Marrizmin əhkam kimi qəbul edildiyi bir dövrdə B.Çobanzadənin həmin əhkamı qəbul etməməsi onun müstəqil, həm də düzgün elmi konsepsiyaya malik olduğuna canlı sübutdur.

B.Çobanzadənin elmi və pedaqoji-ictimai fəaliyyəti ilə tanış olanlar bilir ki, ona qarşı yürüdülmən ittihamlardan biri də onun marrizmi və yafəs nəzəriyyəsinə qəbul etməməsi idi. Birtərəfli “tənqidçilər”, hətta Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyəti də Çobanzadə metodolojisini tənqid edərkən çıxarmış olduğu yeddi bəndlik qərarın dördüncü bəndində də məhz bu məsələdə onu ittiham edir. Orada oxuyuruq: *“Çobanzadənin lisaniyyata aid prinsipləri materialist lisaniyyat nəzəriyyəsinə – yoldaş Marrin yafetik nəzəriyyəsinə və marksist dilşünaslığa düşmən prinsipləridir”*.⁹⁹

⁹⁹ Bax: İnqilab və mədəniyyət. 1931, №3–4, səh.63.

Dillərin mənşəyinin yafetik üsulla təyin edilməsindən başqa Marrın elə baxışları vardır ki, dilin ictimai mahiyyətini düzgün dərk edən heç bir adam həmin müddəaları qəbul edə bilməz. Marr yazır: *“Belə rəy deməyin nə qədər məsuliyyətli iş olduğunu tamamilə başa düşərək, bu məsələdə öz yoldaşlarımla çoxundan əsaslı surətdə ayrılaraq, mən israr edirəm ki, sinfi olmayan dil yoxdur, demək, sinfi olmayan təfəkkür də yoxdur”*.¹⁰⁰

Bu formul dillə təfəkkürü eyniləşdirən Marr vulqarizmdən başqa bir şey deyildir. Əvvələn, sinfi təfəkkür yox, sinfi şüur mövcuddur. Bu nöqtəni dərk etməmək belə dilə sinfilik markası vurmağa gətirib çıxara bilməz. Bundan sonra Marr dili üstqurum hesab edir. Guya hər bir siyasi quruluşun öz dili ola bilər. O yazır: *“Ümumiyyətlə dil, demək xətti dil də xüsusilə səsli dil istehsalat və istehsal münasibətləri əsasında yaranan üstqurum kateqoriyasıdır”*.¹⁰¹

Marrın sovet dilçilik elmini yanlış yolla aparması bununla bitmir. O, dövrünün ən hakim nəzəriyyəsi olan Yafəs nəzəriyyəsinin də əsasını qoymuşdur ki, bununla da öz ardınca böyük bir dəstə olan “Marr şagirdləri” ordusu aparırdı. Marr özü bütün maddi və mədəni kateqoriyaların yafəs nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olduğuna inanırdı. O, xalqların milli mədəniyyətlərinin həmin nəzəriyyə ilə bağlı olduğunu iddia edirdi. O yazırdı: *“Сотворение человека по библейской сказке, находящей параллель, согласно изложению в независимой греческой*

¹⁰⁰ İ.Y.Marr. Dil və təfəkkür. 1931, səh.4.

¹⁰¹ Н.Я.Март. К Бакинской дискуссии о яфетидологии в марксизме. 1932, стр.25 (Sitat N.Məmmədovun dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961, səh.16. kitabından götürülmüşdür).

*передаче Кавказского яфетического сказания, вообще страницы библии о мироздании представляются происходящими из ефетического фольклора”.*¹⁰²

Bəzi xalqların etnogenezis cəhətdən tarixi şəxsiyyət olan Yafəs ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olduğu məlumdur. Lakin Yafəs ilə heç bir əlaqəsi olmayan xalqların dil və mədəniyyətlərinin Yafəs nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilməsi, bizim fikrimizcə, düzgün deyildir. Bir tarixi şəxsiyyət kimi, Yafəsin kim olduğunu bilmədən onun adı ilə əlaqələndirilən nəzəriyyənin mahiyyətini də başa düşmək çətin olar.

Yafəs kimdir? Bu adam haqqında tarixi məlumatı biz məşhur alim A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-irəm” adlı əsərindən alırıq. Bakıxanovun yazdığına görə, Yafəs “*İranın və bütün Sam nəslinin hökmdarı Kəyuməsrin müasiri və türklərin ilk hökmdarıdır*”.¹⁰³ A.A.Bakıxanov başqa tarixi məxəzlərə əsaslanaraq Yafəs haqqında aşağıdakı məlumatı da verməkdədir:

*“Küzidə” (“Tarixi-küzidə”nin ixtisarla verilmiş adıdır. Həmdullah Müstovhi Qəzvini (128 –1349–50)-in əsəridir – A.B.) və “Xüləsatül – Əxbar (Xandəmirin – XV əsr. əsəridir – A.B.) müəlliflərinin rəyinə görə Yafəsin 8 və “Rövzətüssəfa” (1433–1498-ci illərdə yaşamış Mirxondun əsəridir. 7 cildən ibarətdir – A.B.) müəllifinin yazdığına görə, on bir oğlu olmuşdur”.*¹⁰⁴

¹⁰² Н.Я.Март. Яфетический Кавказ и этнический элемент в свидании средизеноморской культуры. Лейпсиг, 1920, стр.43.

¹⁰³ А.А.Бакıxанов. Gülüstani-irəm. Bakı, Elm, 1951, səh.31.

¹⁰⁴ Yənə orada, səh.31.

A.A.Bakıxanov isə Yafəsin 9 övladı haqqında məlumat verir. Bakıxanovun yazdığına görə, Yafəsin hər bir oğlu müəyyən bir xalqın törəməsi üçün əsas olmuşdur. Buna görə də dilçilikdə Yafəs nəzəriyyəsinin hansı xalqlara aid edilə biləcəyini bilmək üçün Yafəsin oğlanlarının kim olduğunu bilmək faydasız olmaz. Bunlardan:

Birincisi türkdür. *“Türk Yafəsin böyük oğlu və vəli-əhdi olub, ədalətli və rəiyyətərvər bir padşah idi. Bütün Yafəs nəslinin qəbilələri bunun adı ilə türk adlanırlar. Atasının vəfatından sonra özü üçün Türkünstanda isti və soyuq bulaqlı bir çox otlaq seçmişdir. Bura suluq deyilir (səh.31). Yafəsin başqa oğulları haqqında geniş məlumat vermək bizi məqsəddən uzaq sala biləcəyindən onların yalnız adlarını çəkmək:*

2 – Xəzər

3 – Rus

4 – Qərrə-Bolqar

5 – Komari-Kamak, Bolqar

6 – Səqlab

7 – Çin

8 – Boric-Firəng

9 – *Məsək-Monqol və yəcuclar*” (səh.31–35).

Əlimizdə olan başqa mənbələrdə Yafəsin əfsanəvi Nuh peyğəmbərin oğlu olduğunu sübut edir. Akademik İ.İ.Meşşaninov da həmin adın İncildən götürüldüyünü və Nuhun övladı olduğunu göstərərək bir ağac sxemi ilə Yafəs nəslinin inkişafını göstərir.¹⁰⁵

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, o vaxtlar Yafəs nəzəriyyəsinin ən qızğın tərəfdarlarından biri akad. İ.İ.Meşşaninov idi. O, əvvəllər Yafəs nəzəriyyəsinin linqvistikada marksist metodologiyasının əsası hesab edirdi.¹⁰⁶

Meşşaninov Yafəs nəzəriyyəsinə aid baxışlarını hələ 1925-ci ilin 21 noyabrında etdiyi məruzədə göstərmişdi.¹⁰⁷

1935-çi ildə Marrın vəfat etməsi ilə əlaqədar olaraq onun nəzəriyyələri də qeyri-leqal surətdə “təftiş edilməyə” başlayır.

Meşşaninov tədricən bu nəzəriyyələrin elmi mahiyyətini dərk edərək ondan uzaqlaşmağa başladı. 1945-ci ildə Marrın vəfatının on illiyi münasibətilə buraxılan məcmuədə Meşşaninov əvvəlcə Marrı nəhəng alim kimi təqdim etsə də, 111-ci səhifədə onun səhvlərinə

¹⁰⁵ И.И.Мешшанинов. Ефетическая теория. Большая советская энциклопедия (первое издание). Москва, ОГИЗ РСФСР, 1931, том LXV, столб 809-821.

¹⁰⁶ И.И.Мешшанинов. Яфетидология и марксизм. – Доклад проф. Мешшанинова и прения по нему на заседании научно-исследовательской ассоциации марксистов при Азербайджанском научно-исследовательском институте 18 октября, 1929 г. Изд-во АзГНИИП, Баку, 1930.

¹⁰⁷ И.И.Мешшанинов. Краткий очерк основных положений яфетидологии. Изд-во и общества обследования и изучения Аз-на, т.9, 26, т.1, стр.63-76.

də toxunur.¹⁰⁸ Bunu Meşşaninovun 75 illiyi münasibətilə nəşr edilmiş olan məqalələr məcmuəsi də təsdiq etməkdədir ki, sonralar Meşşaninov Marr təlimindən uzaqlaşdı.¹⁰⁹

Bu nəzəriyyənin istər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanda çoxlu tərəfdarları var idi. Biz Yafəs nəzəriyyəsinin geniş şərhini qarşımıza məqsəd qoymadığımızdan bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından və onların ayrı-ayrı əsərlərindən müfəssəl danışmağı məqsəduyğun hesab etmirik. Lakin əlimizdə olan bir mənbə haqqında danışmağı lazım bilirik. Bu əsər 1926-cı ildə, yəni Marrın və marrizmin sovet filologiyasında hakim mövqe tutduqları bir dövrdə yazılmışdır. Doğrudur, burada marrizm cahanşümul əhəmiyyətli bir nəzəriyyə kimi çox tərif edilir. Bununla belə, Yafəs nəzəriyyəsinin yaranması və inkişaf mərhələləri haqqında düzgün tarixi məlumatlar vardır. Bunlara nəzər salaq:

*“Преследование развития этой теории в печати должно быть, собственно говоря, начато с 1908 г., когда в издании факультета Восточных языков университета опубликована была капитальная работа Н.Я.Марра “Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского с семитическими”.*¹¹⁰

¹⁰⁸ И.И.Мешшанинов. Н.Я.Мarr (к 10 летию со дня смерти). Известия АН СССР, 1945, том IV, вып., 3-4, стр.105—111.

¹⁰⁹ Вопросы грамматики (сборник статей посвящен. 75 летию акад. И.И.Мешшанинова). Изд-во АН СССР, 1960, стр.9.

¹¹⁰ Л.М.Меликсетбеков. Академик Н.Я.Мarr и яфетическая теория. Гос. изд-во ССР Грузии, Тифлис, 1926, 7—8.

Bundan sonra həmin nəzəriyyənin nə üçün Yafəs nəzəriyyəsi adlandırıldığından bəhs edən Meliksetbekov yazır:

*“Но раз родство грузинского и родственных с ним языков с семитическими было установлено, а с семитическими языками приводились в родство хамитические, не оставалось другого выхода, как назвать вновь, определяющую группу языков, расположенных в Кавказе, по имени третьего остававшегося брата – яфета (сем, Хам и Яфет – трое сновей легендарного ноя, по имени коих соответствующие семьи языков и называются “семитического” и “хамитической”).”*¹¹¹

Buradan məlum olur ki, sonunçu nəzəriyyənin (Yafəs nəzəriyyəsinin) adı şərtidir. Əgər Nuhun övladının adı başqa cür olsa idi, onda nəzəriyyə də başqa cür adlana bilərdi.

Sonra müəllif bu nəzəriyyənin inkişafının altı mərhələsini qeyd edir.

Burasını da demək lazımdır ki, Sami və Hami dil ailələri hətta müasir təsniflərdə də mövcuddur.¹¹² Buna görə də Yafəs nəzəriyyəsinin müasir dövrdə tətbiq etmək olarmı? – sualı meydana çıxma bilər.

Yafəs nəzəriyyəsinin müasir elmi inkişafı uyğun gəlməməsinin səbəbi onun şərti adında deyil, həmin nəzəriyyənin yanlış əsasında. Həmin nəzəriyyə xalqların etnik mənşəyini, dillərin və milli mədəniyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafını düzgün əks

¹¹¹ Yenə orada, səh.10.

¹¹² И.М.Дяконов. Семито-хамитические языки. Москва, Изд-во Наука, 1965.

etdirə bilmirdi. Bunları dərk edərək B.Çobanzadə də Yafəs nəzəriyyəsinin tərəfdarı və Marrın “şagirdi” olmaq istəmədi.

Akademik V.V.Vinoqradov və professor B.A.Serebrennikov marrizmin sovet dilçilik elminə vurduğu zərərdən bəhs edərək yazırlar: *“Sovet dilçiliyində 30 ilə qədər bir dövrdə hökmranlıq edən marrizm onun inkişafına çox qüvvətli zərər vura bildi”*.¹¹³

Marrın dili vulqarlaşdırmasına, onu sinfi ustqurum kateqoriyası hesab etməsinə və s. cəhətlərinə görə onun milli dilçi kadrların və dilçilik elminin inkişafına böyük zərər vurması haqqında çox danışmaq olardı.¹¹⁴

B.Çobanzadənin elmi və ictimai fəaliyyəti belə bir dövrə təsadüf edir. Onun yüz əllidən artıq elmi əsəri məhz bu dövrlərdə yazılmışdır. Bu əsərlərdə qoyulmuş elmi müddəaları ozamankı ictimai şəraitdən və elmi dünya görüşündən təcrid etmək olmaz. Həyatından danışarkən B.Çobanzadənin elmi fəaliyyətinin bu qızgın, məhsuldar dövründə nə qədər mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr baş verdiyi haqqında müfəssəl danışmışdıq. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi, B.Çobanzadə nə zamanın mürəkkəb hadisələri, nə də marrizmin bəzi mülahizələri arasında tərəddüd etdi. O, özünəməxsus bir yol seçərək bu yolla öz

¹¹³ В.В.Виноградов и Б.А.Серебренников. О состоянии и задачах советского языкознания. – Известия Академии Наук СССР от. лит и языка, 1954. Вып. 4, том XVIII, июль-август, стр.317.

¹¹⁴ Ətraflı məlumat üçün bax: а) Галкина-Федорук Е.М. Язык как общественное явление. Москва, Учпедгиз, 1954, стр.13; б) В.А.Звегинчев. Актуальные проблемы современного теоретического языкознания. Вестник Московского университета, 1961, №2, стр. 5; в) N.Məmmədov. Marksizm klassikləri milli dillərin əmələ gəlməsi haqqında. Ədəb. və dil institutunun əsərləri, 1954, VI cild, səh.67.

məhsuldar yaradıcılığını davam etdirdi. Lakin B.Çobanzadənin yalan ittihamlar əsasında fiziki cəhətdən aradan götürülməsi bu böyük alimin elmi mülahizələri (dilçilik görüşləri nəzərdə tutulur) haqqında şübhə doğura bilərdi. B.Çobanzadənin dilçilik görüşləri və bu sahədəki onun ideya istiqamətinin düzgün olduğunu göstərə bilmək məqsədi ilə onun dilimizin bu və ya digər sahəsinə aid yazmış olduğu əsərlərdən danışmadan əvvəl alimin ümumi dilçilik sahəsindəki görüşləri haqqında danışmaq lazımdır.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ÜMUMİ DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Dil özü sinfi olmasa da dilçilik bir elm kimi müəyyən bir metodologiyaya əsaslandığı üçün sinfilik keyfiyyətlərindən xali deyildir. Dilçilik elmi əsaslandığı metodologiyalar nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif sürətlə müxtəlif istiqamətdə inkişaf edir. Bildiyimiz kimi, sovet dilçilik elmi məhz marksist-leninçi metodologiyaya əsaslanırdı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, nəinki B.Çobanzadənin elmi fəaliyyətinin təsadüf etdiyi ilk illərdə, habelə sovet hakimiyyəti yıxılan son günə qədər humanitar elmlərdə hər bir müddəa Marksın və Leninin fikirləri ilə əlaqələndirilməli idi.

Marksizm-leninizm klassiklərindən gətirilən misallarla təsdiq edilən müddəa düzgün hesab edilirdi. Əks təqdirdə həmin fikir “idealist” sayılırdı. Bu səbəbdən də B.Çobanzadənin əsərlərində sıx-sıx Marks–Lenin adına rast gəlmək olur. Bundan əlavə, alim repressiya kabusunun onun başı üzərində hərləndiyini hiss etdiyinə görə çox vaxt özünün əvvəlcə dediyi düzgün fikirləri tənqid edib, “bolşevik platforması”nda dayandığını göstərmək istəyirdi. Buna görə də bu gün oxucuya qərribə gəlməməlidir ki, bir sıra problemlərin izahında alim tez-tez Leninə söykənir.

Materializm geniş bir elmi dünya baxışı təmsil etdiyindən bütün sinfi elmlərdə müəyyən bir metodologiyanın əsasını təşkil edir. Dilçilikdə ayrı-ayrı konsepsiyalar, cərəyanlar olduğu kimi dialektik materialist metod da vardır. Biz dilçilikdə materialist metoda

əsaslanan B.Çobanzadə konsepsiyasından bəhs edərkən bu metodologiyanın dərin təhlilini vermək və onun mahiyyətini açıb göstərmək kimi çətin bir vəzifəni öhdəməizə almırıq. B.Çobanzadənin əsərlərindən danışarkən yeri gəldikcə dilçiliyə materialist baxışı nöqtəyi-nəzərindən bəzi mülahizələrlə kifayətlənəcəyik.

Dilimizin fonetikasi, leksikası, qrammatikası, türk dillərinin təsnifi və Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsi sistemində tutduğu mövqeyə aid B.Çobanzadənin istənilən qədər əsəri və mülahizələri vardır. Biz bu mülahizələrdən danışmadan əvvəl dilçilik elminə B.Çobanzadənin marksist mövqedən yanaşmasını göstərən bəzi məsələlərdən danışmaq istərdik. Çobanzadə məqalələrinin birində dilçinin Lenin partiyasına sədaqətindən bəhs edərək yazırdı: *“Dil mədəniyyəti quruculuğu sahəsində işləyən hər bir adam sinfi sayıqlığı saxlamağa və Lenin partiyasının milli siyasətini dönmədən əldə rəhbər tutmağa borcludur”*.¹¹⁵

B.Çobanzadə, doğrudan da, bütün dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində marksist-materialist metodologiyanın prinsiplərini əldə rəhbər tutdu. O belə hesab edirdi ki, hər bir alim işlədiyi sahədən asılı olmayaraq bu dialektik dünya görüşünü əxz etməlidir. Dilçilikdə də belədir, dilçilikdə materialist metodologiyaya əsaslanmaq üçün mütləq marksist dialektikanın əsas müddəalarını və tələblərini bilmək lazımdır. O yazırdı: *“Elmdə Lenin etapu, firqəvilik və əməliyyatla nəzəriyyətin vəhdəti, ümumən marksizm-*

¹¹⁵ Г.Багиров и Б.Чобанзаде. Языковые строительство в АзССР. В сборнике Наукв Азербайджане за 15 лет, Баку, 1935, стр.208.

*leninizm dünyagörüşününün əsas və sistemi öyrənilmədikcə dilçilik sahəsində düzgün materialist dialektika metodologisinə sahib olmaq mümkün deyildir”.*¹¹⁶

O, çox haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, marksizm donuq, ehkam deyildir. O bu barədə yazırdı: *“Lisançıların bir qismi zənn edirlər ki, marksizm klassikləri, Marks, Engels, Lenin, Stalin əsərlərində lisanıyyatın müxtəlif sahələrinə aid olan konkret qeyd və göstərişləri öyrənmək dil və onun mahiyyət, mənşə və inkişaf tempini, dialektik-materialist metodunu əldə etmək və marksizm-leninizm metodologisi ilə izah etmək mümkündür.*

Digər qism lisançılar isə marksizm klassiklərinin əsərlərindən bir lisanıyyat ensiklopediyası kimi istifadə etmək metodu ilə hərəkət edir, lissanıyyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid mülahizə və qeydləri axtarır və bu növ qeydləri tapa bilmədikləri təqdirdə zənn edirlər ki, bu və ya digər məsələ marksizm-leninizm ədəbiyyatında daha həll edilməmişdir, burada cürbəcür nəzəriyyələr irəli sürmək olar.

Hər elm və ixtisas sahəsi üçün olduğu kimi, lisanıyyat üçün də marksizm-leninizmi bütünlüklə – bütün əsas prinsiplərilə qavramaq şərtidir və bu etibar ilə marksist-leninçi metodologisinin yalnız ayrı-ayrı dil hadisələrinə tətbiqi marksizm klassiklərindən götürülən misallarla kifayətlənmək olmaz. Binaən-əleyh Marks, Engels, Leninin müxtəlif dil hadisə və məsələləri haqqındakı fikirlərini marksizm-leninizmin təsərrüfat və

¹¹⁶ B.Çobanzadə. Lenin və dilçilik. İnkılab və mədəniyyət jurnalı, 1927, №1–2, cəh.15.

cəmiyyət haqqındakı ümumi təlimindən ayırmaq, ayrı olaraq götürmək doğru olmaz".¹¹⁷

Yuxarıda dediyimiz kimi, B.Çobanzadə bu məsələni çox gözəl dərk edir, başqa alimlərdən də bunu tələb edirdi. O belə hesab edirdi ki, başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də çalışan alimlərin vəzifəsi ümumxalq işinə xidmət etməkdir. Çünki dilçi alimlərin fəaliyyəti də ümumxalq işinin bir hissəsidir. O deyirdi: *"Azərbaycanda bütün ideoloji sahəsində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də bütün köhnə burjua, millətçi, idealist və formalist lisanıyyat cərəyanları, qalıqları ilə mübarizəni davam etdirmək və bu qalıqları öz şüur və fəaliyyətimizdəki izlərini kökündən çıxarıb atmağa çalışmaq, marksizm-leninizm dünyagörüşü sistemini, dialektik-materialist metodunu əldə etmək və sosializm quruculuğunda aktiv və səmərəli surətdə iştirak edərək ikinci beşillik planı və bunun bir hissəsi olan mədəni inqilabın ikinci beşilliyini həyata keçirməklə firqə və hökumətimizə zərbəçi köməyi vermək bütün dilçilərin borcudur*".¹¹⁸

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə dilə və dilçiliyə qarşı münasibətdə o dövrün tələblərindən çıxış edirdi. Aşağıda görəcəyimiz kimi, dilçilik elminin bu və ya digər sahəsində də onun mövqeyi aydın və metodu mütərəqqidir.

¹¹⁷ Yəni orada, həmin səhifə.

¹¹⁸ B.Çobanzadə. Lenin və dilçilik. İnkilab və mədəniyyət jurnalı, 1927, №1–2, cəh.18.

DİLİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI HAQQINDA BƏKİR ÇOBANZADƏNİN FİKİRLƏRİ

Bildiyimiz kimi, dil cəmiyyətin inkişafında ən əsas amillərdən biridir. Dil olmasa, cəmiyyət üzvləri bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilməz, nəinki ictimai inkişaf üçün, habelə gündəlik yaşayış üçün lazım olan maddi nemətlər istehsalını da təşkil edə bilməzlər. Dilçilikdə kommunikativ funksiya adlanan bu xüsusiyyət dili insan cəmiyyətinin yaratmış olduğu ən gözəl nemət səviyyəsinə qaldırır. Deməli, cəmiyyət üzvləri üçün eyni dərəcədə anlaşıqlı olan bir dil eyni zamanda cəmiyyətin bütün üzvlərinə də öz fikirlərini ifadə etmək üçün eyni dərəcədə xidmət edir. Dilin bu funksiyasına da ekspressiv funksiya deyilir. Dilin istər kommunikativ, istərsə də ekspressiv funksiyaları hazır şəkildə bu və ya digər xalqa verilməmişdir. Başqa sözlə desək, insan cəmiyyəti gözünü açıb hazır bir dilə sahib olmamışdır. Belə olsa idi, dili müəyyən bir adam yaratmalı olardı ki, insan cəmiyyəti meydana gələn kimi onun istifadəsinə verə bilsin.

B.Çobanzadə bu haqda deyir: *“İctimai zəhmət əsasında, incan özü meydana gəldiyi kimi, şüuru və bu şüurun ifadəsi olan dil də meydana gəlir”*.¹¹⁹

Dilçilikdə də fəlsəfədə olduğu kimi, idealistlər dili müəyyən bir adamın yaradıcılığı hesab edərək, onun əsil ictimai mahiyyətini dərk edə bilmirlər. Əgər belə olsa idi,

¹¹⁹ B.Çobanzadə. Adı çəkilən əsəri, səh.15.

hər bir adam öz ana dilini bir neçə ilin (bəlkə illərin) ərzində deyil, çox tez bir zamanda öyrənməli olardı.

F.Engels də “Meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu” adlı əsərində də idealistlərin bu fikrini təkzib edir. O, insanın formalaşması və inkişafında əllərin və əlin köməyi ilə meydana gələn əməyin böyük rolundan bəhs edir. O göstərir ki, dil insan qəbilələrinin kollektiv əməyi nəticəsində meydana gəlmişdir. Engels hətta “insanın özünü də əmək yaratmışdır” deyərək əməyin insan şüurunun formalaşmasında da böyük rolu olduğunu göstərir. Bu barədə Engels yazır: *“Qısa desək, əmələ gələn insanlar o yerə çatmışlar ki, onlarda bir-birinə şey demək tələbatı meydana gəlmişdir. Tələbat özünə orqan yaratmışdır. Ağız orqanları tədricən bir-birinin ardınca aydın səslər tələffüz etməyi öyrənmişdir”*.¹²⁰

F.Engelsin yuxarıdakı sözlərindən aydın olur ki, insan cəmiyyəti həyatın və ictimai inkişafın zərurəti olaraq bir-biri ilə ünsiyyət saxlamağa məcbur olmuşlar. Lakin bu hələ əsil mənada dil yaranması deyildi. Ayrı-ayrı insan qrupları bir-biri ilə gündəlik əlaqə nəticəsində müəyyən səslərlə öz fikirlərini ifadə etmişlər. Zaman keçdikcə, insan zəkası kamilləşdikcə və həyat təcrübəsi artdıqca həmin səslərin məzmunu da dəyişməyə, müəyyən söz və məfhumlar ifadə etməyə başlamışdır. A.Q.Spirkin də bu fikirdədir ki, *“səslər emosiyaların – daxili hissiyyatların qeyri-iradi ifadəsindən, əşya və hadisələrin əvvəlcədən düşünülmüş ifadəsinə çevrilmişdir”*.¹²¹ Əgər

¹²⁰ F.Engels. Meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu. Bakı, Azərnaşr, 1962, səh.6–7.

¹²¹ А.Г.Спиркин. Мышленчев и язык. Москва, 1957, стр.29.

belə olmasa idi, yəni dil bilavasitə təfəkkürlə əlaqədar olmasa idi, onda dil məntiqilikdən və ekspressivlikdən uzaq olmuş olardı. Bu zaman maddi istehsalla və kommunikativ xüsusiyyətlə əlaqədar olmayan məntiqsiz, qeyri-ardıcıl müxtəlif səslərdən ibarət bir keyfiyyət yaranmış olardı. Bu məsələni B.Çobanzadə çox yaxşı dərk edir. Maddi istehsalla əlaqədar olmayan və ünsiyyət üçün yaramayan bir kateqoriyanı dil hesab etmir. Marr isə Engelsin “İnsanın təşəkkül tapmasında əllərin rolu”na verdiyi qiyməti təhrif edərək insanın ilk dili “əl hərəkət dili” olmuşdur nəticəsinə gəlir.

B.Çobanzadə isə ibtidai insanın dil anlayışı məsələsini bilavasitə insan cəmiyyətinə və maddi istehsala bağlayır. O yazır: heyvanların pək azı çıxarılaçaq olursa, özlərinə məxsus ifadə, anlayış yolları olduğu hər kəsə məlumdur. Bu cəhətdən ibtidai insan dili ilə heyvanların ifadəsi üçün müraciət etdiyi hərəkətlər, səslər arasında böyük yaxınlıq vardır. Hər ikisində fərdilik ictimai, müştərək istehsaldan uzaqlıq əsası hakimdir.¹²²

Bu sözlər dilin əmələ gəlməsi haqqında həqiqətə yaxın müddəalardır. Bunları biləndən sonra onun “*metodolojisi idealist, tarixi-mədəni metoddur*”¹²³ – demək nə qədər yersiz və qərəzçi mahiyyət daşıdığı aydın görünür.

O, çox haqlı olaraq, dili bir nəfərin yaradıb hazır şəkildə cəmiyyətə vermədiyini iddia edirdi. Sonrakı dilçilərin də fikirlərinə nəzər salaq.

¹²² Bax: “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1927, №12, **стр.**37.

¹²³ Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyətinin Çobanzadə metodolojisi haqqında qərarı. “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №3–4, səh.63.

V.A.Zveqintsev yazır: *“Язык не является произведением отдельного человека, а всегда принадлежит целому народу, позднейшие поколения получают его от поколений минувших. В результате того что в нем смешиваются, очищаются, преобразующиеся способы представления всех возрастов, каждого пола, сослови, характера и духовного реаличия данного племен”*.¹²⁴

Afat Qurbanov da eyni fikri söyləməkdədir: *“Materialist anlayışa görə, müxtəlif dillər və ilahiyyat, nə də dahi şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılmamışdır. Belə ki, ayrı-ayrı şəxslər dil yaratmaq, onu dəyişdirmək bacarıq və qüvvəsinə malik deyildirlər. Dil ümumiyyətin əldə etdiyi nailiyyətidir. Materialistlər ərz edirlər ki, müxtəlif dillərin yaranması məkanla əlaqədardır. Belə ki, meymundan insana keçid dünyanın bir yerində deyil, eyni zamanda müxtəlif yerlərdə olmuşdur. Bunun da əsasında müxtəlif dillər yaranmış və törəmə yolu ilə dillər get-gedə çoxalmışdır”*.¹²⁵

Bu iki misaldan da aydın olur ki, dil bir ictimai hadisə kimi cəmiyyət inkişafının müəyyən mərhələsində həmin cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Dillərin müxtəlifliyinə gəldikdə, bu, yuxarıda deyildiyi kimi, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insan cəmiyyətlərinin kollektiv yaradıcılıq məhsulu kimi baxılmalıdır. B.Çobanzadə də bu fikirdə idi: *“Dili insan özü yaradır, insan cəmiyyətinin inkişafının özü meydana*

¹²⁴ В.А.Звегинчев. История языкознания XIX-XX веков. В очерках и извлечениях, част I, Изд-во “Просвещение”, Москва, 1964, стр.83.

¹²⁵ А.М.Қurbanov. Dilin əmələ gəlməsi və inkişafı tarixinə dair. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Komitəsi, Elmi əsərlər seriyası XI, №5, 1965, səh.98.

gətirir. Burada nə üzviyyətin, nə fərdi psixoloji anların, nə də coğrafi şəraitin birinci əhəmiyyəti yoxdur. Burada ancaq istehsal münasibətləri və istehsal ətrafında əmələ gələn ictimai təbəqələşmənin üzərində durmalıdır”.¹²⁶

Qətiyyətlə demək olar ki, B.Çobanzadə dilin ictimai mahiyyətini düzgün dərk etmişdir.

Demək ki, dilin ictimai hadisə olması onu insan cəmiyyətinin mənəvi və mədəni inkişafı ilə bağlayır. İnsan həyatında baş verən hadisələr dildə də öz əksini tapır, çünki dil cəmiyyətin mübarizə və inkişaf alətidir. Dilin taleyi onun məxsus olduğu cəmiyyətin taleyi ilə əlaqədardır. İbtidai insanın şüuru aşağı səviyyədə olduğundan onun dili də inkişaf etməmiş olur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə həmin inkişaf dildə də özünü göstərir. Cəmiyyət inkişafının lap ilk dövrlərini almış olursaq, yenə də dilin insan şüuru ilə bağlı olduğunu görürük. Çobanzadənin insan cəmiyyətinin kollektiv əmək şəraitində nə kimi proseslərlə dil yaratması haqqında fikri belədir:

–Kollektiv zəhmət, planlı surətdə təbiətə təsir, ondan istifadə meyli insanlığın qaranlıq heyvan aləmindən insanlığa, heyvani-insiyaqdan, instinktindən insanın şüura doğru birinci addım və sıçrayışını təşkil edir. Bu sıçrayış yenə Engelsin “İnsanın çocuqluq” adlandırdığı vəhşilik dövründə bunun da ən aşağı mərhələsində özünü göstərir.

İctimai zəhmət prosesində meydana gəlmiş olan şüur və dil, irəlidəki inkişafında da nəticə etibarilə, daimi

¹²⁶ B.Çobanzadə. Yeni əlifba və türk dili. “İnqilab və mədəniyyət” jurnal, 1927, №12, səh.37.

surətdə maddi mədəniyyət, istehsal münasibətləri və bunların üzərində yüksələn ictimai quruluş istər istehsala olan əlaqələrində, istərsə də ictimai quruluşda tutduqları mövqelərinə görə bir-birindən ayrılan siniflər və onlar arasındakı kəskin mübarizə ilə üzvi surətdə bağlı olur.¹²⁷

Dilin sinfi mübarizələrlə bağlılığı, onun heç də sinfi olması demək deyildir. Sinfi mübarizə və inkişaf prosesinin dilə təsir etməsi deməkdir. Dil cəmiyyət həyatının üzvi atributu kimi ictimai həyatın bir növ güzgüsünə bənzəyir. Çünki cəmiyyət həyatında baş verən hadisələr dərhal əvvəlcə məfhum kimi şüurlarda əks edir, sonra isə leksik vahidlər şəklində dilə daxil olur. Deməli, dil cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyətdən xaric dil də yoxdur və ola da bilməz. Bu xüsusiyyət yəni dilin yalnız insan cəmiyyətinə xidmət etməsi onun haqqında daha bir şey söyləməyə imkan verir, bir halda ki, dili insan cəmiyyəti ictimai-faydalı əmək prosesində yaratmışdır, onda deyə bilərik ki, ilk növbədə insan əməyini əks etdirən sözlər yəni feillər, daha doğrusu feil kökləri yaranmışdır. Ona görə ki, hələ bütün üzvlərinə malik olan cümlələr ilə danışmayan insan əmək prosesində ona lazım olan sözləri ifadə edə bilərdi. Güman etmək olar ki, sonradan yaranmış isimlər də feillərlə əlaqədar olmuşdur, daha doğrusu, feildən düzələn isimlər olmuşdur.

B.Çobanzadənin aşağıdakı fikirləri ilə razılaşmış olsaq, yuxarıda dediklərimizi bir daha təsdiq etmiş olarıq. O yazır: *“Lisan əski lisançıların zənn etdikləri kimi yalnız*

¹²⁷ B.Çobanzadə. Yeni əlifba və türk dili. “İnqilab və mədəniyyət” jurnal, 1927, №1–2, səh.15.

*insanın ruhundan, yaxud dimağından doğmuş bir şey deyildir. Lisan ictimai bir hadisədir. Cəmiyyət halında yaşamayan insanın lisanı olmaz, çünki ona belə bir şey lazım deyildir. İbtidai xalqların dilləri, ədəbiyyatları tədqiq edildiyi zaman dil ilə iş arasındakı sıxı əlaqəni hər addımda görmək mümkündür. Belə dillərdə bulunan əksər ya feillər, həm də yalnız o qəbilə yaxud cəmiyyətdə görülən işləri ifadə edən feillərdir, qazmaq, çatmaq, urmaq, tikmək, yığmaq kimi. Sonra alətlərin, əşyaların bizim bugünkü mədəni lisanlarımızda olduğu kimi ümumi və mövcud isimləri olmayıb, hər şeyin ismi, o şeyin nəyə yaradığını göstərirlər. Türkcədə də belə sözlərə hələ bu gün çox təsadüf olunur. Süpürgə – süpürən alət, qapı – qapayan alət, bıçaq – biçən alət... belə sözləri hər dildə bulub çıxarmaq mümkündür”.*¹²⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, Çobanzadənin özü də bütün sözlərin yuxarıdakı üsulla yaranması qənaətində deyildi. Lakin bir neçə sözün ilk əvvəllər, yuxarıda deyildiyi kimi, nəyə yaradığını göstərməklə yarandığını söyləmək mümkündür. Bununla belə, bu hökmü də qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Çünki, məsələn, “düymə” sözü düymək feilindən yaranıbsa, elə sözlər də vardır ki, funksiyası ilə heç bir rabitə təşkil etmir. Çünki sözlər əşya və hadisələrə verilən şərti adlardan başqa bir şey deyildir. Bu məsələ sözlərin yaranması haqqında səs təqlidi nəzəriyyəsi ilə uyğun gəlir.

Beləliklə, aydın olur ki, bəzi şeylərə verilən adlar onun yerinə yetirməli olduğu vəzifə ilə – funksiyası ilə

¹²⁸ B.Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” 1928, №1, səh.17. (Dövlət kitabxanasında 16831 A №-li şrifflə saxlanılır).

əlaqədar ola bilərsə də bu heç də aparıcı əhəmiyyətə malik deyildir. Bunu eynilə səs təqlidi ilə yaranan sözlər haqqında da demək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsulla – funksiyasına görə və təqlidən bir fikrin ifadəsi zamanı başqalarına nisbətən yüksək ekspressivliyə malik olurlar. Məsələn, ələk, gözlük, döşlük və s. bu kimi sözlərdə əvvəlcə ələmək, göz, əl, döş sözlərinin, sonra isə bunlarla əlaqədar olan həmin sözlərin yarandığı məlumdur. Bunu bildikdən sonra isə “ələk ver” dedikdə mütləq həmin alət ilə nə ediləcəyi təsəvvürdə canlanır. Bəzən müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün cümlə bütövlükdə ifadə edilmir, ekspressivlik cəhətdən daha qüvvətli olan sözlər deyilməklə fikir ifadə edilmiş olur və başqası tərəfindən anlaşılır. Bunu nəzərdə tutaraq da güman edə bilərik ki, insan cəmiyyətinin inkişafının aşağı pilləsində indiki lüğət fonduna (habelə lüğət tərkibinə) malik olmayan insanlar məhz belə bir ekspressivlikdən istifadə edərək ünsiyyət saxlaya bilmişlər. Bunu tam qətiyyətlə demək olar. Çünki hər bir adam hələ lazımı qədər söz ehtiyatına malik olmayan və bildiyi lazımı qrammatik qanunlarla uyğunlaşdırma bilməyən uşağın öz fikrini müəyyən sözlərlə bildirdiyini gündəlik həyatda da görür. Qədim insan da belə olmuşdur, əvvəlcə əmək prosesilə əlaqədar olan sözlər yaratmış, getdikcə – təcrübəsi artdıqca həmin sözlər əsasında yeni sözlər yaratmış (düzəltmə sözlər) onu qrammatik qayda və qanunlarla uyğunlaşdıraraq özünə mükəmməl (cümlə üzvlərinə malik) dil yarada bilmişdir.

B.Çobanzadə bu məsələni belə şərh edirdi: “*Üzvlərinə ayrılmış (член раздельно) dilin, yəni xüsusi təbirlə müfəssəl (mübtədali, xəbərli və mütəmmimli)*”

*cümlənin meydana gəlməsi birdən-birə olmayaraq, təsərrüfat və cəmiyyətin müəyyən dərəcədə inkişafına bağlı olmuşdur. Bu inkişaf müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif mərhələlərə yüksəlir, sintetik, iltisqi və insirafi və s. cümlə quruluş tipləri və bunların müxtəlif dillərdə bir-biri ilə xaçlanması (çarpazlanma – A.B.), cocuğun zehni inkişafında cümlənin birinci ifadə vahidi kimi nəzərə alınması zərurətini də bizə izah edir. Dialektika vahidi: hüceyrəsi olan cümlə cocuğun bütün danışq sistemini xarakterizə edir. Məlum olduğu kimi, çocuq ayrı-ayrı sözləri də cümlə funksiyası daşıyır”.*¹²⁹

Bəllidir ki, uşağın yuxarıda göstəriləyi kimi, danışığı hələ dil deyildir. Bunun əksinə düşünmək – yəni bəzi müəyyən fikir ifadə edə bilən səs və sözləri əsil dil hesab etmək idealizmə aparıb çıxara bilər. Bu doğrudur ki, söz səslərdən, cümlə sözdən, nitq isə cümlədən əmələ gəlir. Bunu hüceyrələrlə müqayisə etmək olar. Hüceyrələr hələ vahid orqanizm təşkil etmədiyi kimi, sözlər də nitq və ya fikir deyildir. Orqanizmin yaranması üçün müxtəlif hüceyrələrin topluluğu lazım gəlirdi kimi, nitqin də əmələ gəlməsi üçün cümlələr lazımdır. Başqa sözlə desək, dil cümlələrdən yaranır.

Bu məsələnin mahiyyətindən B.Çobanzadə də xəbərdar olmuş və aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: *“Lenin çox doğru olaraq cümlə ilə hüceyrəni əlaqələndirir. Çünki, gərək psixoloqlar, gərəksə lisançuların son zamanlarda əksəriyyətlə qəbul etdikləri kimi, nitq vahidi cümlədir. Nitq lisanının dialektik inkişaf prosesinə vaqif*

¹²⁹ B.Çobanzadə. Yeni əlifba və türk dili. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1927, №1–2, səh.18.

*olmayan idealist dilçilərin zənn etdikləri kimi, səsdən, ya ayrı-ayrı sözlərdən yox, bütün cümlələrdən hərəkət edir”.*¹³⁰

Çobanzadə dövrünün tələbi ilə Leninin dilə və dilçiliyə baxışlarını, öz dünyagörüşü, öz dövrü ilə əlaqədar olaraq təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırır. Əslində, bu alimin öz fikirləridir. Amma onu Lenin isnad edir.

O deyir:

–Lenin dildə bu keyfiyyətləri tələb edir:

1. Proletar dünyagörüşü, marksist metodolojisi nöqteyi-nəzərdən düzgünlük.

2. Kütləvilik, geniş xalq kütlələri tərəfindən anlaşılmaq.

3. Konkretlik – aydınlıq.

4. Məzmunuzuz sözləri işlətməmək.

5. Köhnə feodal-burjua ibarə və terminlərlə mübarizə və yeni inqilabi mündərəcəli və şəkilli terminlər meydana gətirmək.

*6. İnsanın dildə də özünü göstərən bilik sərvətlərindən proletar ideyası və inqilabi uğrunda tənqidi yolla istifadə etmək.*¹³¹

¹³⁰ Yenə orada, səh.16.

¹³¹ B.Çobanzadə. Göstərilən əsər, səh.18.

BƏKİR ÇOBANZADƏ DİLÇİLİK ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI HAQQINDA

Dilçilik elmi müxtəlif dillərin ictimai mənşəyini, onların ümumi qanun və kateqoriyalarını, nəhayət elmlər sistemində dilçilik elminin mövqeyini və başqa elmlərlə əlaqəsini öyrənir. Hər bir elm ilk təşəkkül dövründən başlayaraq müəyyən xətt boyunca inkişaf edir, kamilləşir və hissələrinə ayrılmaqla həmin elm daxilində daha başqa elmlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də hər bir elmin öz tarixi yaranır.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilik elminin də inkişaf tarixi bir düz xətt boyunca inkişaf etməmiş, müəyyən dövrlərdə sürətlə, müəyyən dövrlərdə tarixi-ictimai şəraitlə əlaqədar olaraq inkişaf etmişdir.

Bütün alimlərin qeyd etdiyi kimi, dilçilik elminə tarixi inkişaf nəqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda aydın olur ki, qədim zamanlardan başlamış XIX əsrə qədərki inkişaf tarixini bir dövrə, XIX əsrdən sonrakı inkişaf tarixini isə başqa bir dövrə aid etmək lazımdır.¹³²

Bu elmin tarixini B.Çobanzadə çox qədim dövrlərlə əlaqələndirir. Doğrudur, bu hələ əsil dilçilik elminin meydana gəlməsi demək deyildi, bununla belə, dil və

¹³² B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı, Azərnəşr, 1924, səh.133; N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Maarif, 1961, səh.5; Dilçilik tarixinin dövrləşməsi ilə əlaqədar bax: A.Qurbanov. Ümumi dilçilik". Bakı, 1977, səh.1—17; В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, стр.5; Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, səh.11; N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961, səh.134; Б.Н.Головин. Введение в языкознании. М., 1973, стр.294.

onun mahiyyəti haqqında insanların düşünməyə başlaması bu elmin artıq yaranmaqda olduğunu göstərirdi. Bu haqda B.Çobanzadə yazır: *“İnsanlar pək ertə vaxtlardan bəri lisan və onun mənşəyi haqqında düşünməyə başladılar. Lisanların ixtilafı, ayrılması, qaib olması, unudulması haqqında ibtidai mədəniyyətə malik olan insanların bir taqım məsələlər törətdiyini onların bizə qədər qalmış, yazılmış əsərlərindən, abidələrindən istixrac ediyoruz. Gərək bibliyan (babel) qələsi ətrafında dillərin tanrı tərəfindən bir afət, lüğət əsəri olmaq üzrə dillərin qarışdığına dair olan hekayə, gərəksə quranda rast gəldiyimiz ayətlərin və buna təfsir yazan din üləmasının ifadə etdiyi vəchlə Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən hər şeyin ismi öyrədildiyi haqqındakı iddialar lisan elminin birinci nəzəriyyələri yerinə qaim olmaq lazım gəlir”*.¹³³

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, istər dilçilik və istərsə də ədəbiyyatın bu və ya digər mövzusunda aid Çobanzadənin bir neçə məqaləsi – bəzən kitabı mövcud olduğu halda, dilçilik elminin yaranması və inkişafına aid fikri yalnız yuxarıda adını çəkdiyimiz, “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” adlı əsərində verilmişdir. Bu əsərin yazılmasından 40 ildən artıq bir dövr keçməsinə baxmayaraq, bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində dilçiliyə aid yazılmış bu əsər ilk dilşünəşliq əsəridir. B.Çobanzadənin bu əsəri bütün türkologiyada görkəmli yer tutmaqdadır. “Mədxəl”i onun dilçilik fəaliyyətinin şah əsəri hesab etmək olar. Əsər 11 çap vərəqi həcmində olub

¹³³ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Bakı, 1924, səh.133.

212 səhifədən ibarətdir. Kitab başlanğıc və doqquz böyük fəsildən ibarətdir.

Burada səslərin üzviyyəti, səslərin ruhiyyəti, şəkillər, dillərin şəkli təsnifi, sözlərin sinifləri, lisanların şəcərəvi təqsimi, dilin mənşəyi, lisanın ömrü, mənaların dəyişməsi, dilçiliyin mövzusu, türk-tatar dillərinin bugünkü məsələləri və s.-dən bəhs edilir. Bu mövzulardan yeri gəldikcə bəhs edərkən bunlara da toxunacağıq.

Yuxarıda dedik ki, dilçiliyin inkişafı haqqında Çobanzadənin mülahizələri təkcə bu əsərdə (başqa məqalələrində də olsa da çox ötəri olub, müəyyən kiçik bir dövrü əhatə edir) verilmişdir. Əsərin “Lisaniyyat tarixini mühüm nöqtələri” başlığı altında dünya dilçiliyinin tarixi inkişafını izləyir, bu və ya digər dilçilik məktəb və cərəyanlarına qarşı öz münasibətini bildirir.

Biz də bu barədə alimin mülahizələrindən bəhs edərkən təkcə həmin əsərə əsaslanırıq. Buna görə də bu hissə təsviri görünə bilər.

Dilçilik haqqında insanların primitiv, bəsit görüşləri getdikcə genişlənməyə başlayır. Dünya mədəniyyətinin beşiyi Yunanıstan olduğu kimi, elmlərin də bir çoxunun ilk vətəni Yunanıstandır.

B.Çobanzadə dünya elmi və mədəniyyəti sahəsində yunan xalqının mövqeyini yüksək qiymətləndirərək ilk yunan dilçiliyi haqqında deyir: *“Ağ dəniz hövzəsi ətrafında mədəniyyət sahibi olmuş millətlər içərisində hər kəsə məlum olduğu vəchlə həməən ən birinci mövqeyi qreklər işğal ediyor. Bunlar şərqdən aldıkları mədəni əsaslarını (– Fales, Herodat kibi alimləri vasitəsilə şərq mədəniyyətlərinin hər dürlü xüsusiyyətinə vaqif olduqdan*

sonra kəndilərinə məxsus üsuli orijinal bir mədəniyyət meydana gətirmişlərdir".¹³⁴

Qədim yunan dilçilərinin bəzisi belə hesab edirdi ki, əşyalarla onların adları arasında müəyyən rabitə vardır. Bu ozamankı hələ ictimai şüuru lazımınca inkişaf etməyən adamların görüşləri idi. Bu formul son zamanlara qədər bəzi dilçilər arasında mühafizə edilməkdə idi. Materialist anlayışa görə isə əşya və onların adları arasında heç bir rabitə yoxdur, belə olsa idi müxtəlif dillər əmələ gəlməz, vahid bir dil olmalı olardı. İlk dilçilərin belə xüsusiyyətləri B.Çobanzadənin də diqqətindən yayınmamışdır. O deyir: *"Kəlam haqqında birinci dəfə məlumat verən Arisqut kəlamlarla, mövzularla əşyalar arasındakı irtibatın yoxluğuna qane olmuşdur. Lakin ondan sonra gələn stoiklər bu növ irtibatın varlığını iddia etmişlər...*

*Əflatun ilə dialoqunda Qratil də bu fikirdə bulunur ki, "Əgər kəlmələrlə əşya arasında bir irtibat olsa idi, dürlü lisanlar və şivələr olurmu idi?" – sualına şöylə cavab verir: "pək əla, oylə isə lisan insanlar arasında bir uyuşma və ənənə nəticəsində doğmuş, lisanı icad edən adam, əlbəttə, hər şeyə ad verirkən əşyada bulunan sifətləri göz önündə tutmuşdur".*¹³⁵

Göründüyü kimi, yunan dilçi-filosoflarının belə bir fikrə gəlmələrinin səbəbi "lisanı icad edən adam" olduğuna inanmaları idi.

Yunan xalqının istər öz milli mədəniyyəti, istərsə də dünya mədəniyyəti tarixində İsgəndəriyyə alimlərinin

¹³⁴ Yenə orada, səh.135.

¹³⁵ Mədxal, səh.136–138.

böyük rolu vardır. Fəlsəfə, məntiq və s. sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də İsgəndəriyyə alimləri orijinal mövqe tutaraq, hətta elmin bu və ya digər sahəsində elmi məktəb də yaratmışlar. Lakin bu məktəbin nümayəndələri dilin bu və ya digər məsələləri barəsində müxtəlif fikirlər irəli sürürdülər. Bu məktəbin bəzi nümayəndələri əşya və onun adı arasında rabitə görənlərdən bir azca irəli gedə bilirdilər. Bəziləri də bunların əleyhinə olaraq əşya və onlara verilən adlar arasındakı analogiyanı rədd edirdi. Əlbəttə, əşya və onun adı arasında heç bir bağlılıq, oxşarlıq olmadığını təsdiq edənlər, çox haqlı olaraq, göstəririlər ki, əgər belə olsa idi əşyanın adını bilməsən, onun özü haqqında, daha doğrusu, funksiyasını desən hələ bu şüurda tam əksini tapa bilməz. Məhz buna görə də insanlar müəyyən məfhumlara konkret işarət etmək üçün onlara adlar vermişlər ki, bu da müxtəlif dünya görüşünə və xüsusiyyətə malik olan xalqların özü ilə bilavasitə əlaqədardır.

İsgəndəriyyə məktəbinin ikili xarakterini B.Çobanzadə belə izah edirdi: *“İsgəndəriyyə lisan üləması iki böyük bir-birinə müxtəlif və zidd cərəyana ayrılırlar. Birinci cərəyana tabe üləmayi-tənazirçilər (ərəbcə tənazür-nəzər, baxış sözündəndir – A.B.) deyilirdi ki, bunların fikrincə bütün lisanda hökm edən analogiya-tənazür qanunu lisanın müxtəlif qismləri arasında ahəng və yüksəklik meydana gətirir. Tənazür sözlərlə fikirlər və bunların modelləri olan əşya arasındakı müvazilikdir Tənazürçülərin başında namdar Aristrax bulunurdu. Bunların pək müxalifi olan cərəyanı təzadçılar – təşkil edənlərdir ki, bunların başında da məşhur filosof Krates bulunurdu. Təzadçılar lisanda tənazürçülərin iddia*

*etdikləri “söz və mövzu” müvaziliyinin mövcudiyyətini inkar edirlərdi. İsgəndəriyyə məktəbində bu iki cərəyanın qovğası yeknəzərdə zənn oluna biləcəyi kimi, heç də faydasız olmadı. Çünki tənazürçilərin qeyrəti sayəsində bütün lisani hadisələr siniflərə və qismlərə ayrıldı. Təzadçıların müxalifəti nəticəsində isə lisanda bir taqım müstəsna şakillərin, hadisələrin bulunduğu tanıldı”.*¹³⁶

Dilçilik elmi tarixində yunan dilçiliyindən sonra hind dilçiliyi görkəmli yer tutur. Hind dilçiləri yunan dilçilərinə nisbətən daha irəli bir addım ata bildilər.

Eramızdan bir çox illər əvvəl hind alimləri qədim hind dili olan Sanskrit və Veda haqqında mülahizələr söyləməyə başlamış, nəhayət, yeni eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış Panini həmin fikirləri yekunlaşdırmışdır. Panini bu dillər haqqında yazdığı əsərdə bu iki dili müqayisə də etmişdir. Lakin bu hələ tarixi-müqayisəli metodun zəif rüşeymlərindən, ünsürlərindən başqa bir şey deyildir. Qədim hind dilçiliyi, onun dövrləri və xüsusiyyətləri haqqında əlimizdə istənilən qədər materiallar vardır. Lakin bizi təkcə B.Çobanzadənin mülahizələri maraqlandırmadığından ona müraciət edək:

–Yunanlarınkindən ayrı olaraq Hindistanda lisan hadisələrini tədqiq işi alimlərin nəzərini cəlb etmiş və verdiyi səmərələr yunanlarınkindən heç də aşağı qalmadı. Dini, ilahi mətnlərin xalqın doğrudan-doğruya qullandıqları dildən uzaqlaşması nisbətində bu mətnlərin təfsir və şərhinə lüzum göründü. Bu mətnlərin sufi şəkillərini artıq müasirlər üçün anlaşılmayan lüğətlərini izah edərək tərtib olunan beş kitabdan ibarət bir məcmuə

¹³⁶ Yəne orada, səh.138.

zamanımıza qədər qalmışdır ki, bunun da müəllifi Paninidən əvvəl yaşamış olan Yaskidir. Paniniyə gəlincə, bu zat miladi tarixindən dörd əsr əvvəl yaşamış və kəndisindən əvvəl gəlib keçən alimlərin yazıb buraxdıqları əsərləri dərəcəyi-təkmilə gətirmişdir. On üçüncü əsr miladidə Panininin əsərini Vonodeva tamamlamış və bununla Sanskrit hər tərəfdən tədqiq olunmuşdur. Yaski, Panini və Vonodevanın sanskrit ədəbi lisanı haqqında buraxdıqları tədqiqatdan maəda qonuşma-təkəllüm lisanı, yaxud xalq lisanı olan Prakrit haqqında miladi VI əsrdə yaşamış Qemaçandri tərəfindən yazılmış tədqiqat zamanımıza qədər gəlmişdir.¹³⁷

Çobanzadə türkologiya tarixi haqqında da məlumat verməyi unutmamışdır. O, hamıya məlum olan məsələni bir daha təsdiq edir ki, islamiyyətə qədər Azərbaycan və başqa türk dillərinə aid yazılmış əsərlər qalmadığından biz bu tarixi islamiyyətdən sonrakı, yəni VII əsrdən başlamalı oluruq.

Bildiyimiz kimi, ərəb istilasası ilə əlaqədar olaraq xalqımızın bir çox maddi-mədəniyyət abidələri məhv edildi. Ona görə də dilçiliyimizin tarixi ərəb dilçiliyi ilə bağlanmalı olmuşdur.

Çobanzadənin də təsdiq etdiyi kimi, ərəb filologiyası yunan və hind filologiyasına nisbətən gec yaranmışdır. Ərəb filologiyası üzərində yunan və hind dilçiliyinin təsiri görünməkdədir. Bununla belə, ərəb dilçiliyinin meydana gəlməsinin başqa bir amilini də göstərmək lazımdır ki, bu da islam dininin meydana gəlməsi idi. Çünki islam dini meydana gəldikdən sonra ərəb dili rəsmi dövlət dili oldu

¹³⁷ Yenə orada, səh. 139–140.

və onun səlis danışılmasına fikir verilməyə başlandı. İkinci səbəb isə islam dini qanunları məcmuəsi olan Quranın surələrinin öyrənilməsi idi. Bəlli olduğu kimi, klassik ərəb dilində, ərəb əlifbası ilə yazılmış olan Quranın ayələrinin təhrif edilməsi və səhv təfsir edilməsi günah hesab edilirdi. Buna görə də Quran ayələrinin düzgün təfsiri və onların qrammatik cəhətdən izahı istər-istəməz dilçilik məsələlərini meydana gətirirdi. Ərəb dilçiyi də hələ bu dövrdə fəlsəfədən ayrılmamışdı. Ərəb filologiyası ilə məşğul olaylara hələ əsil dilçi demək olmazdı. Ərəb alimləri istər islamiyyət dövründəki, istərsə də ondan əvvəlki şairlərin əsərlərini toplamaq və başqa dillərdən tərcümələr etməklə bilavasitə dilçilik elmi ilə məşğul olurdular. Ərəb alimləri pəhləvi dilindən hindlilərin çaqqallar və qurdlar haqqındakı rəvayətlərini “Kəlilə və Dimnə” adı ilə, fars dilindən “Şahnamə”ni və rumcadan Aristotelin fəlsəfi əsərlərini ərəbcəyə tərcümə edirdi. Görkəmli alim olan İbn-Əlməqfi – dilin isim, feil və əzayi müavinə adı ilə üç hissəyə bölür. Beləliklə, ərəb alimləri öz tədqiqatlarını genişləndirərək müxtəlif dilçilik məktəbləri təşkil edirlər ki, bunlardan birincisi kufə məktəbi, ikincisi isə Bəsrə məktəbidir. Bir neçə yüz ildən sonra hər iki məktəb – Kufə və Bəsrə məktəbi birləşərək vahid ərəb filologiyası yaradırlar. Hər iki məktəb birləşdikdən sonra Bağdad məktəbi meydana gəlmiş oldu.¹³⁸

Çobanzadə də ərəb dilçiliyinin bu dövründən bəhs edərkən göstərir ki, ərəb filoloqları türk dillərinə aid də əsərlər yazmışlar. O deyir:

¹³⁸ Ətraflı məlumat üçün bax: B.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985.

– Sayları yüzləri keçən bu (ərəb) filoloqlar arasında bir çox təfsir və təbianə aid əsərləri və bilxassə “əl-müfəzəl” namilə yazdığı sərf və nəhvi ilə məşhur Xivəli zəməx-Şari (1074–1243), “Müftahəl-ülüm”i ilə zəmanımıza qədər aid qaib olmamış Skaket (1160–1229), Sibəveyi təfsir və izah edən Cürcani (1078) və sairləri kibi bir çox türk-tatar lisançıları varsa da, müəltəəssüf, bunlar və əsərləri şimdüyə qədər tədqiq olunmamışdır. Bütün ərəb və fars ədəbiyyatının mühüm bir qismi türk və tatar üləması və şairlərinin səyi nəticəsidir.¹³⁹

Sitatdan da göründüyü kimi, türk sistemli dillərə aid yazılmış əsərlər ya dövrümüzə qədər gəlib çatmamış, ya da tədqiq edilməmişlər. Buna görə də biz, ilk görkəmli türkoloq kimi Mahmud ibn-Əlhüseyn ibn Məhəmməd Kaşqarini tanıyıırıq. Bu böyük alim özünün “Kitabi-divani lüğət-it-türk” əsəri ilə həm türk dillərinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, həm də bu dilləri müqayisə etmişdir. Kaşqarinin dil tədqiqindəki bu yolunu sonra gələn tədqiqatçılar davam etdirmişlər.

B.Çobanzadə özünün “Türkcə sərf və nəhv istilahları” adlı məqaləsində Kaşqarinin bu sahədəki rolu haqqında yazır: “*Şərqdə birinci türk sərfsisi Mahmud Kaşqari əsərini ərəbcə və ərəblərə türkcəni öyrətmək niyyəti ilə yazmışdır. Bunun arxasınca gələn Camaləddin İbn Mühənnə, Məhəmməd İbn Qeys kibi müəlliflər də eyni yoldan, eyni məqsədlə getmişdir*”.¹⁴⁰

¹³⁹ Yəne orada, səh.142.

¹⁴⁰ B.Çobanzadə. Türkcə sərf və nəhv istilahları. “Maarif işçisi”, 1927, №5, səh.48.

Eyni fikrin bir daha geniş ifadəsini yenə “Mədxəl”də tapırıq. Müəllif yazır: “Abbasi Xilavəti dövründə Xəlifə Əbülqasim Əbdüllah ibn Mühəmməd əl Müqtədi ba Əmirullah zamanında (1075–1094) Mahmud ibn əl-Hüseyn Mahmud əl-Kaşqari tərəfindən yazılmış “Kitab divan-lüğət-it-türk” adındakı əsər türk lisanının qaidələrini və lüğətini ərəbcə izah edir. Müəllif kitabının dibaçəsində kəndisinin “türk, türkmən, oğuz, çəkiçəkil, yəğmayi, qırqız” lüğətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir.

Buxara və Nişapurda eşitdiyi şeylə bir hadisəni zikr edir: *“Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət sürəcəklərdir. Dövlət günəşinin türklərin səmasında, türk bürcündə doğduğu bir zamanda M.Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir”*.¹⁴¹

Kaşqarının Nişapur və Buxarada eşitdiyi kimi, XII əsrdən sonra türk xalqları bir qədər dirçəlməyə başladılar. Əlbəttə, bu dövrlərdə türk xalqları müxtəlif xarici işğalçıların basqınlarına da məruz qalırdılar. Bununla belə, xalq öz milli mədəniyyətini hişf edərək inkişaf etdirirdi. Kaşqaridən ibn Mühənnaya qədər bir çox alimlər türk sistemli dillər haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Lakin bu fikirlər ya səthi xarakterdədir, ya da itib batmışdır.

Kaşqaridən sonra Əkseyid Cəmaləddin ibn Mühənnə diqqəti cəlb edir. O özünün məşhur kitab “Haliyyətül nisan və haliyyətül lisan” adlı əsərini yazmaqla fars, türk və monqol dilləri haqqında geniş

¹⁴¹ Yenə orada, səh. 144.

məlumat vermişdir. Bu əsər rus şərqşünaslarının da diqqətini cəlb etmiş və Melioranski 1900-cü ildə Peterburqda “Араб филолог о турецком языке” adlı əsər yazaraq bu əsərdən geniş bəhs etmişdir.

Melioranski İbn Mühənnanın bu əsərinin cəmi beş nüsxəsinin qaldığını xəbər verir. Çobanzadə isə İbn Mühənnanın fikrini tamamlayır. Əvvəlcə kitabın özündən bəhs etdikdən sonra, Melioranskinin rəqəminə əlavə edərək deyir: *“Bu kitab (kitab həliyyətlünisan və həliyyətlül lisan – A.B.) üç qismdən (fars, türk, monqolca) ibarət olduğu kibi, professor Melioranskinin xəbər verdiyinə görə, bu əsərin üç nüsxəsi (Oksfordda Budliyan kitabxanasında, birisi Berlin şəhər Kral kitabxanasında, birisi də Paris şəhərində milli kitabxanada bulunur. Halbuki, digər bir nüsxəsi də Londonda bulunub 1240 (hicri – A.B.) sənəsində Xəlil ibn Məhəmməd ibn Yusif əl Qidnusunin istinsax elədiyi bir nüsxəyi bir türkçə, ərəbcə lüğətcə namilə hütsma 1894-cü ildə nəşr etmişdir”*.¹⁴²

Bu məlumatları verdikdən sonra B.Çobanzadə Əlişir Nəvai və professor Mirzə Kazımbəydən bəhs edir. Xüsusilə Mirzə Kazımbəyin “Общая грамматика турецкого татарского языка” adlı əsəri haqqında yüksək fikirlər söyləyir. B.Çobanzadənin türk-tatar dilçiliyi və onun tarixi haqqındakı fikirləri bununla bitmir. O, müxtəlif dövrlərdə yaşamış müxtəlif alimlərin əsərləri haqqında fikirlər söyləyir. Lakin biz onların ən mühümlərindən bəhs etməklə kifayətlənirik. Əks təqdirdə türk və dünya dilçiliyi haqqında Çobanzadə fikirlərinin təsviri kimi bir sxem meydana çıxı bilər. Ona görə də biz

¹⁴² Yəni orada, səh.145..

türk dilçiliyinin tarixində XIX əsrdə görkəmli yer tutan Mirzə Kazım bəy haqqında Çobanzadənin fikrinə nəzər yetirməklə bu barədəki söhbəti bitirmək istədik. Çobanzadə M.Kazımbəyin əsərinə müsbət qiymət verərək həmin əsərin öz zamanında müsbət hadisə olduğunu və ardınca bir çox dilçilər apardığını qeyd edir. O deyir: *“1846-cı ildə Qazanda Mirzə Ağasəlim bəy Kazımbəy “Türk-tatar dillərinin ümumi sərfi” (“Общая грамматика турецко-татарского языка”) naminə bir əsər nəşr etmişdir ki, bu əsər 1848-ci ildə Tsenker tərəfindən almancaya tərcümə olunub Leypsiqdə nəşr olunmuşdur. Kazım bəy... əsərində meracnamə və təzkireyi-övliyanın o vaxta qədər artıq məlum olan parçalarını əsas olaraq daha ciddi surətdə işləmişdir. Yenə eyni sənəddə Y.Brezin tərəfindən “Kazım bəy türk sərfinə əlavə” namilə rus maarif nəzarəti jurnalının 11 nömrəsində o vaxt üçün faydalı bir taqım əxtar və məlumatla böyükcə bir məqalə nəşr etmişdir.¹⁴³ Mirzə Kazım bəy ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək üçün böyük əmək sərf etmişdir. Rusiyada türk dili öyrənilməsində Kazım bəyin yolunu M.B.Əfşar və M.Vəzirov da davam etdirmişlər”.*¹⁴⁴

Bu xüsusiyyətləri Çobanzadə də göstərir.

¹⁴³ Yenə orada, səh.166.

¹⁴⁴ A.Eyvazov. Türk dillərinin Rusiyada öyrənilməsi tarixindən. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1961, II buraxılışı, səh.81-90.

BƏKİR ÇOBANZADƏ AVROPA DİLÇİLİYİ HAQQINDA

Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də əsas dilçilik elmi XIX əsrdən başlamışdır. Bu vaxta qədər dilçilər elmi qrammatika yarada bilməmiş rasionel və filoloji qrammatikalar çərçivəsində məhdudlaşmışlar.

Roma alimi Varronun yunan qrammatikası əsasında latın dilinin qrammatikasını yazmasından bir neçə yüz il sonra Donat bu məsələyə dair bir də qayıdaraq Varronun qrammatikasına nisbətən mükəmməl bir əsər yazır. Bu əsər uzun müddət məktəb qrammatikası kimi istifadə edilmişdir (bu haqda Çobanzadə “Mədxəl”in 158-ci səhifəsində məlumat verir).

Nəhayət, XIX əsrdə Avropada əsil dilçilik elmi yarandı. Dilçilik elmi tək bir dilin deyil, bir neçə dilin, eyni vaxtda bir neçə dil materialının müqayisəli tədqiqi ilə zənginləşmiş olur. Bununla da müqayisəli-tarixi metod yaranmış olur. Bu üsul bilavasitə Fridrix Şleyxer, Frans Bopp və başqalarının fəaliyyəti sayəsində daha da genişlənir. Bu haqda Çobanzadədən aşağıdakı məlumatı alırıq. O yazır: *“XIX əsrin ibtidasında alman alimi Fon Fridrix Şleyxer “Hindlilərin lisanı və hakimiyyəti haqqında”kı namında kitabı çıxdı. Bu əsərlə artıq Conson meydana atdığı qorbat nəzəriyyəsi Sanskritlə Avropa lisanları arasındakı yaxınlıq açıq bir surətdə meydana çıxmaqla bərabər, bu lisanların müfəssəl və üsuli tədqiqinə olan zərurət aşkar bir surətdə göründü. Bu zərurətə də Fransos Boppun kitabı dərhal cavab verdi.*

Boppun birinci lisanıyyətə aid əsəri sanskrit lisanının rum, latın, fars və german (alman) lisanları ilə müqayisə edilmiş feil təsrifi “sistemi” ünvanı daşıyır ki, 1861-ci ildən nəşr olunmuşdur.¹⁴⁵ B.Çobanzadə, görünür, əsərin sonrakı nəşrini nəzərdə tutur. Əsər 1816-cı ildə nəşr edilmişdir.

Bu əsərində Bopp Avropa dillərinin eyni quruluşa malik olduğunu və onların vahid bir kökdən əmələ gəldiyini sübut edirdi. Çobanzadənin də diqqət yetirdiyi kimi, Bopp Almaniya dan Parisə gəlmiş və orada Şərq dillərinə olan marağı artaraq Şərq dilləri haqqında da maraqlı fikirlər söyləmişdir. Çünki Fransada olan şərq dilləri məktəbində çalışması buna praktiki imkan yaradırdı. Bundan sonra 3 cildlik bir əsər yazaraq (1883–1852-ci illər arasında) Sanskrit, erməni, yunan, latın və s. dillərin müqayisəli qrammatikasını yaratmışdır.

Bundan sonra yenə alman alimi Yakob Qrimm “Alman qrammatikası” və “Alman dilinin tarixi” adlı əsərini yazmaqla tarixi-müqayisəli üsulu daha da zənginləşdirmişdir. B.Çobanzadə nədənsə müqayisəli-tarixi metodu yaradan Danimarka alimi Rasmus Raskdan və rus alimi A.X.Vostokovdan bəhs etmir.

Bundan sonra Radlovun tədqiqatı Çobanzadənin diqqətini cəlb edir. O bir çox xarici tədqiqatçıların əsərlərində (yuxarıda göstərmişik) bəhs etdikdən sonra Radlov haqqında deyir: *“Bütün bu alimlər arasında türkiyyat-türkoloji elminin əsasını vəz edənlərin birincilərindən olan Radlovun nami böyük bir yer tutar. Bu zat 1837-də Berlində doğmuş olub sonra Barnulda*

¹⁴⁵ Mədxəl, səh.161.

uzun müddət bulunmuş, Qazan müsəlman məktəbləri müfəttişi, 1884-də Peterburq Asiya muzesi müdiri, rus ümum akademiyəsi əzası və s. olmuşdur. Kəndisinin tək çoxa varan asarı içində (bütün türk ləhcələri lüğəti təcrübəsi) (şimal türkcəsinin sovtiyyatı), (türklərin xalq ədəbiyyatından nümunələr), (əski türk ləscəsi haqqında), (kodeks kumanikusun türkcəyə aid məvadi) və s. başlıcalarıdır.

*Burada Radlovun hər halda dövr açan əsərlərinin tənqid və şərhinə girişməklə bərabər, yalnız bunu demək lazım gəlir ki, bu böyük və çalışqan almanın topladığı geniş material yalnız birinci elm süzgəcindən keçirilmiş olub qabili-istifadə bir hala gəlmək üçün daha çox işləmək və əlimək istər”.*¹⁴⁶

Bundan sonra L.Radlovun “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” adlı əsəri haqqında da mühakimə yürüdür. Nəhayət, “Türk-tatar dillərinin bugünkü vəziyyəti məsələləri” başlığı altında müasir türkologiyanın vəziyyətindən və buna özünün münasibətindən bəhs edir. İstər türk dillərinin leksikası, istər fonetikasi, istərsə də qrammatikası” məsələləri müasir tələblər səviyyəsindən yanaşıldığından, biz Çobanzadənin yuxarıdakı bəhsindən danışmağı artıq hesab edirik. İstər türkologiyada olan bu və ya digər cərəyan və hadisə və istərsə də türk dillərinin mənşəyinə olan münasibətlərdə B.Çobanzadə bitərəf qalmamış, bu və ya digər düzgün olmayan formulu tənqid etmişdir.

Türkologiyada bu və ya digər bir məsələ ətrafında bəhs açarkən çox vaxt mübahisələr başlanmış, dilçilik

¹⁴⁶ Mədxəl, səh.181.

elminin mahiyyətini bilən-bilməyən bu sahənin formulları haqqında fikir söyləməyə çalışmışdır Vaxtı ilə ixtilaf və geniş münaqişəyə səbəb olmuş məsələlərdən biri də dillərin təsnifi məsələsində Çobanzadənin təsnifi olmuşdur. Düzdür, dillərin istər genealoji, istərsə də morfoloji təsnifində Çobanzadə müstəqillik göctərərək başqa alimlərdən o qədər də fərqlənməmişdir. Bununla belə, türkoloji aləmdə hətta düz formullar irəli sürükdə belə, Çobanzadə müxtəlif hücumlara məruz qalırdı.

BƏKİR ÇOBANZADƏ DİLLƏRİN TƏSNİFİ HAQQINDA

1. Morfoloji təsnif

Dillərin morfoloji təsnifində, adından da məlum olduğu kimi, əsas rolu şəkilçilər ifa edir, yəni sözlərin mənasının dəyişməsində və yeni mənalar yaradılmasındakı iştirakına görə şəkilçilərə yanaşılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa alimlərinin bu təsnifi hakim dil, irqçilik prinsipləri ilə də aşılarmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, yəni morfoloji prinsipə görə dillər dörd qrupa bölünür:

- a) *Flektiv dillər.*
- b) *İltisəqi – aqlütinativ dillər.*
- c) *Amorf – şəkilçisiz dillər.*
- d) *İnkorporlaşan dillər.*

Bu dillərin xüsusiyyətlərindən danışmadan əvvəl bunu qeyd edək ki, belə bir təsnifdə Avropa alimləri aşağıdakı prinsipi rəhbər tuturdular ki, flektiv dillər daha çox inkişaf etmiş, iltisəqi dillər az inkişaf etmiş, amorf dillər isə inkişaf etməmiş dillərdir. İnkorporlaşan dillərin inkişafından danışmaq olmaz. Bildiyimiz kimi, belə bir formul heç bir elmi əsasa malik deyildir. Çünki dilin zəngin və inkişaf etmiş olmasını onun qrammatik quruluşunda axtarmaq düzgün deyildir. Bu haqda Çobanzadənin öz fikrinə baxsaq: “Bəzi alimlərin düşündüyü kimi, dillərin sərfi (qrammatikası)

şəkillərindən onların aşağı və yaxud yüksək mədəniyyət dərəcəsində bulunan insanların dili olduğuna hökm vermək mümkün deyilsə də, yuxarıda ərz etdiyimiz nöqtəyi-nəzərdən dilin leksikonuna, lüğətinə baxaraq o dildə danışanların zehni inkişafı, mədəni təkamülləri haqqında hətta çox qəti və çox əsasi fikirlər peyda etmək mümkündür. Çünki insanın fərqi nə vardı, şüurundan keçirdiyi hər hal və hər hərəkətin və hər maddənin əsas sözü vardır”¹⁴⁷.

Bundan bir neçə il sonra yenə Bakıda nəşr etdirdiyi “Türk dili” adlı kitabında da şəkli-morfoloji əlamətinə görə dilin yüksək və aşağı səviyyədə olmasına hökm verməyin mümkün olmadığını, hər dilin spesifik orijinal cəhətlərinin olduğunu göstərirdi. O deyirdi: “*Əcəba, hansı dil daha mükəmməl sayılmalıdır? İltisəqimi, hecayimi, yoxsa insirafimi?*

Dil bilgisinin daha o qədər tərəqqi etmədiyi zamanda yetişən bəzi alimlər demişlər ki, təbiətdə cəmadət, nəbatat və heyvanat aləmləri bulunub, bunlar da cəmadatdan heyvanata doğru təbiətdə mövcud olan təkamülü göstərdiyi kimi, dillərdə də bu kimi üç təkamül dərəcəsi vardır, hecayi, iltisəqi, insirafı.

Hecayi dillər cəmadət, iltisəqi dillər nəbatat, insirafı dillər canlı orqanizmlər, heyvanat dövrlərinə müsavidir. Buradan çıxan nəticə budur ki, ən ibtidai dillər hecayi, ən ali, mükəmməl dillər insirafidir. Bu fikir artıq Avropada tamamilə çürümüş olmaqla bərabər; bizim türk sərffilərindən bəzilərinə indi çatmışdır. Məsələn, Hüseyn

¹⁴⁷ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi”, 1926, №5(13), səh.28-29.

*Cahid bəyin “Türkcə sərf-nəhv” namundakı əsərində bu fikri mənimsəmişdir. Və türk dilinin iltisacı olmasından dolayı Avropa dillərinə görə ibtidai işləməyə, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən etibar etməkdədir. Necə ki, digər türk mühərririndən – Cəlal Nuridə də eyni çürük qənaətə rast gəlirik. Bu zat da “Türkcəmiz” ünvanlı kitabçasında eyni fikri yürütməkdədir. Bütün bu fikirlər damarından, dibindən yanlıştır”.*¹⁴⁸

Çobanzadənin bu fikri ilə tamamilə razılaşımaq olar. Çünki dilin inkişaf etməsində əsas amil onun qrammatik quruluşu deyil, o dili daşıyan-yaşadan xalqın uzun əsrlərdən bəri o dil bazasında yaratmış olduqları məfhum və onlara verdikləri adlardır. Hətta, elm aləminə elə dillər də məlumdur ki, onun qrammatik quruluşu olduğu halda, leksik tərkibi 100-dən az sözü ahətə edir. Əlbəttə, belə bir dilə inkişaf etmiş dil demək olmaz.

Bu məsələ ətrafında geniş mübahisə açmaq olar. Buna görə də bununla kifayətlənərək Çobanzadənin dillərin morfoloji təsnifinə qayıdaq.

Çobanzadə dilləri morfoloji cəhətdən təsnif edərkən 4 qrup alır (Bunlar haqqında irəlidə danışacağıq) şəkli-morfoloji təsnifin prinsiplərinə gəlincə o deyir. *“Lisanlarda söz şəkilləri olub-olmadığına, yaxud olduğu təqdirdə bunların istehsal edilməsindəki üsullara görə lisanlar siniflərə ayrılır. Böylə təsnifata şəkli-təsnifat (морфологическая классификация) deyilir. Çünki sərfin şəkillərlə uğraşan qisminə şəkliyyat morfolojiya deyilir. Dillərin şəkilcə bir-birinə uyğun düşməsi onların bir-birinə yaxın olduğuna, yaxud bir-birindən törədiyinə*

¹⁴⁸ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedaqoji texnikumu üçün). Bakı, 1929, səh.67.

*dələlət edəmər. Çünki nəbatat da, heyvanat da eyni coğrafi və daxili səbəbdən qitələrdə eyni fəsillərdən heyvanlar və atlar meydana gətirdiyi kibi, eyni üzvi və ruhi saydqlar da eyni sərfi şəkilləri doğura bilər”.*¹⁴⁹

Bu da dillərin formal əlamətinə görə birinin digərinə qarşı üstün hesab edilməsinə qarşı Çobanzadə etirazına ikinci sübut! O, haqlı olaraq, belə hesab edirdi ki, dilin başqası ilə müqayisədə daha inkişaf etmiş olduğunu onun formasında deyil, məzmununda axtarmaq lazımdır.

B.Çobanzadə dilləri morfoloji əlamətinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. *Cəziri, yaxud hecayi lisanlar.*
2. *Tərkibi lisanlar.*
3. *Münsərif dillər.*
4. *İltisəqi (yapışdırma) lisanlar.*¹⁵⁰

¹⁴⁹ Mədxəl, səh.49.

¹⁵⁰ Bu haqda yenə bax: B.Çobanzadə. Tür dili (evdə ped.texnikum üçün). Bakı, 1927, səh.152-153.

1. Cəziri, yaxud hecayi lisanlar

Bu dillər qrupuna müasir dilçilik ədəbiyyatında amorf dillər deyilir. Belə dillərdə şəkilçilərin əvəzinə söz kökləri və bunların cümlədə tutduqları mövqe əsas mənanı ifadə edir. Bu barədə Çobanzadə deyir: *“Sözlərində heç bir şəkil və şəkilçi bulunmayan lisanları böylə hecayi, cəziri təsniyə edirlər. Bu lisanlarda sözlər şəkilçi və qoşmalardan məhrum qisimlərdən, damarlardan ibarətdir. Çin, Siyam və Asiyanın cənub-şərq dillərindən pək çoxu cəziri yaxud hecayi sinfə girirlər. Madam ki bu dillərdə sözlərin şəkilləri, yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, binaənəleyh bu dillər sərfdən məhrum olub bunlarda yalnız nəhv-sintaksis vardır. Məsələn: çincə “qa” sözü eyni zamanda həm “böyük-lik-, həm “böyük”, “böyülmək”, “qayət”, “pək” mənalarına gəlir. Bu növ dillərdə şəkilçilər olmadığından sözlərin mənası cümlədəki mövqeyi, vurğusu, ahəngi və sair ilə təyin olunur”*.¹⁵¹

Cümlədə sözlərin sırası və vurğusu başqa dillərdə də rol oynayır, lakin çin dilindəki kimi aparıcı əhəmiyyətə malik deyildir. Yeri gəlmişkən, bir məsələni də burada qeyd etmək istərdik. Söz sırasının dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq mənanın pozulmasına aid Azərbaycan dilində də misal tapmaq olar. Məsələn, “Müəllim tələbə çağırdı” cümləsində obyektə subyektin yerini dəyişməklə mənanı əksinə çevirmək olar. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, “tələbə” sözü “çağırdı” feili tərəfindən qeyri-

¹⁵¹ Mədxəl, səh.49–50.

müəyyən surətdə təsirlik halda idarə olunur. Əgər haman təsirlik hal şəkilçisi olan “**nı**” şəkilçisini yerinə qoyub cümləni “tələbəni müəllim çağırdı” desək, yenə əvvəlki fikri alırıq. Bundan başqa “Mən dünən dərsimi yaxşı bilirdim” cümləsində də sözlərin yerini dəyişməklə müəyyən üslubi məqamlar yarada bilərik. Lakin bu da Azərbaycan dilini həmin dillərlə yaxınlaşdırmır.

2. Tərkibi lisanlar

Tərkibi lisanlar ünvanı altında professor Bəkir Çobanzadə bir qrup Amerika dillərini nəzərdə tutur ki, bu dillərdə bir neçə söz birləşərək vahid bir tərkib əmələ gətirərək yenə həmin mənəni ifadə edir. Dilçilik ədəbiyyatında bu qrup inkorporlaşan dillər adlanır. Məsələn, müəyyən sözlərin tərkib əmələ gətirərək işlədilməsi Azərbaycan dilində də vardır. O, mənə “xoşgəldin elədi” cümləsində “xoşgəldin” tərkibinin özü də bir cümlədir. Burada isə vahid cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq dillərin “tərkibi lisanlar” qrupunun müvəffəqiyyətli təsnif olmadığını təxmin etmək olar.

B.Çobanzadə bu qrup haqqında deyir:

–Şimali Amerikanın yerli dilləri və ümumiyyətlə Şimali Amerika irqinə mənsub olan lisanlar bu sinfə girirlər. Söz təşkili nöqtəyi-nəzərindən bu dillər iltisəli lisanlara, yəni Ural-Altay zümərəsinə yaxın olmaqla bərabər bunların fəzlə olaraq bir xüsusiyyəti daha vardır ki, bu da digər lisanlarda məlum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlərin təşkilidir.

Türk-tatar dillərində bəzi sözlər vardır ki, bu üsuli xatırladır, əlbasdı, haqverdi, gündoğdu, aydoğdu, Kırmda bəzi yerlərin isimləri: dəvə bağırdan (keçid) və s. Lakin Şimali Amerika lisanlarında bu üsul daha ziyadə ümumi, bütün dilə şamildir. Məsələn, “mən ət yeyirəm” mənasına olan “nı-nakatı-kva” cümləsini bir söz kibi “nikakakva” tərzində söyləmək mümkün olur və bu cümlə bir söz kibi digər sözlərə, yaxud eyni surətdə söz rolunu oynayan digər cümlələrə bağlana bilər.

3. Münsərif dillər

Münsərif və ya insirafi dillər flektiv dillərdir. Flektiv dillərdə əsas rolu köklərin dəyişməsilə mənanın dəyişməsi ifadə edir. Flektiv dillərdən alınmış sözlə bugünkü Azərbaycan ədəbi dilində də fleksiya-sərf qanununa tabe ola bilərlər. Dilçilikdə iki cür fleksiya qeyd olunur. Daxili fleksiya və xarici fleksiya.

Daxili fleksiya zamanı söz daxilində dəyişmə getməsilə məzmun dəyişir. Məsələn, *qəbir–qubur, zahai–zühür, tacir–tüccar* (ərəbcə).

Кукла–кукол, сумка–сумок, ручка–ручек (rusça).

Xarici fleksiyada isə söz xaricində dəyişiklik getməklə məna dəyişir. Məsələn, *ləhn–əlhan, vəqf–övqaf, yövm–əyyam* (ərəbcə və s.).

Bu haqda Çobanzadə aşağıdakı fikri deyir: “Sözlərinin şəkilləri yalnız şəkilçilər və qoşmalar vasitəsilə deyil, eyni zamanda damar (kök – A.B.)

səslərinin dəyişməsilə meydana gələn dillər böylə təbir olunur ki, hind-Avropa və Sami dilləri bu sinfə girər".¹⁵²

Doğrudan da, köklərdə edilən dəyişikliklə mənanın dəyişməsi təkcə münərif-flektiv dillərə aiddir – desək, o qədər səhv etmiş olmarıq. Çünki Azərbaycan dilindən misallar alacaq olursaq, fleksiya üsulu ilə məna yaratmağın yalnız gəlmə və alınma sözlərə aid olduğunu görürük. Dilimizdə söz köklərində müəyyən səsin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsinə aid çoxlu misallar göstərmək olar. Lakin bunlar təsadüfi dəyişmələr olub heç bir qanuna tabe olmayacaqdır.

4.İltisaqi (yapışdırma) dillər

Şəkilçilərin iştirakı məsələsi əsas yer tutan bu dil qrupu başqa dil qruplarından onunla fərqlənir ki, burada məna şəkilçilər vasitəsilə idarə olunur. Bir söz şəkilçilər artırılaraq başqa bir mənaya salındığı kimi, eyni söz cümlə şəklinə də salına bilər. Bu xüsusiyyət nə flektiv, nə də amorf dillərdə vardır. Müqayisə üçün Azərbaycan dilini alaq. Azərbaycan dili iltisaqi, rus dili isə flektiv dildir. Misallara baxaq:

Azərbaycanca	Rusca
əlim	моя рука
ata-m	мой отец
ata-m-dan	от моего отца və s.

¹⁵² Mədxəl, səh.50.

Misallardan göründüyü kimi, Azərbaycan dilində morfoloji-şəkli üsulla yaranan mənalar rus dilində sintaktik-nəhvi üsulla yaranır. Demək ki, iltisqaqı-aqlütinatıv dillərdə mənə yaradan əsas amil şəkilçilərdır.

İltisqaqı dillərin xüsusiyyətlərini Çobanzadə belə izah edir:

–Bu növ dillərdə şəkillər, zəif surətdə damara bağlanan şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir. Zəif surətdə bağlanması deməkdə məqsəd budur ki, hər şəkilçi damara bağlandığı zaman kəndi sövti halını, sövti mahiyyətini qaib etməyərək müstəqil sözlər kibi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətlə əvvəlki şəkilçiyə rəbt olunur.

Məsələn: *baba-lıq, babalıq-lar, baba-lıq-lar-dan.*

Dünyanın ən çox dilləri bu zümrəyə daxildir.¹⁵³

Yuxarıda dediyimiz kimi, belə bir təsnifə sözlərin şəkli əlamətinə görə aparılan bölgüyə dillərin inkişaf dərəcəsinə müəyyənləşdirmək cəhdləri irəli sürülürdü. Ona görə də belə bir təsnif çox zaman milli mədəniyyətlərin mübarizəsinə çevrilir, dillər arasında qeyri-bərabərlik kimi bir fikrin yaranmasına zəmin yaradırdı. Əlbəttə, yuxarıda dediyimiz kimi, məhz formal əlamətə görə dilin inkişafı haqqında hökm vermək olmaz. Bunu B.Çobanzadə də təsdiq edir:

–Əvvəlcə bütün dillərin bu sayılan dürləri (tərkibi, cəziri, münşərif-iltisqaqı – **A.B.**), təkamül yolu keçməyə

¹⁵³ Mədxəl, səh.51.

məcbur olduqları zənn edilirdi ki, bu təqdirdə ən ibtidai dərəcə “cəziri”, yaxud “hecayi”, ikinci dərəcə “iltisaqi” və üçüncü ən mükəmməl dərəcə “insirafi” dillərin bulunduğu nöqtə idi.

Hüseyn Çahid bəyin “sərfində”, Cəlal Nuri bəyin “türkcəmiz” ünvanlı əsərində bu etiqadın yer tutduğunu görürüz. Vaqtilə macar və alman üləması arasında bunun kimi məsələlər hətta bir namus dəvası və mədəniyyət qovqası mahiyyətini aldığı da olmuşdur.

Antropoloji etimologiyadan zaviyə (bucaq – **A.B.**) və cəhiyəmizin doxsan dərəcədən daha çox uzaq olduğunu öyrənən Mayis gənclik buna dilimizin iltisaqi zümrəyə mənsub olduğunu bildiyi zaman artıq “bizdən adam olmaz” hökmünü qəti surətdə vermişdi. Halbuki, “zaviyə və cəhiyə məsələsi” kibi bu da heç bir elmi əsasa malik deyildi. Çünki hər nə qədər hər hankı bir insanın sərfi təşəkkülatı zamanın keçməsilə bir dövrdən digərinə keçə bilmirsə də, bundan zənn edildiyi kimi, ülvəiyət və təkamül əsaslarını bulmaq qeyri qabildir.¹⁵⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin morfoloji təsnifi bu və ya başqa dilin yalnız şəkli-formal əlamətlərinə əsaslandığına görə belə bir təsnif çoxlu elmi mübahisə doğura bilməmişdir. Morfoloji təsnif təkəcə canlı dilləri əhatə etdiyindən bu və ya digər dilin etnogenezi, inkişaf tarixi və s. məsələlərə toxunmur. Buna görə də dillərin bugünkü vəziyyətə qədər keçirdiyi vəziyyət, onların qohumluğu, hansı ailəyə mənsubluğu morfoloji təsniflə deyil, genealoji təsniflə müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən də dillərin genealoji-etnik – şəcərəvi təsnifi ilə daha çox

¹⁵⁴ Mədxəl, səh.51-52.

alimlər məşğul olmuş, səbəbdən elmi bir məsələ kimi daha çox diqqəti cəlb etmişdir. B.Çobanzadə də genealoji təsnifin bu cəhətinə diqqət yetirmiş və öz mülahizələrini söyləmişdir. Buna görə də B.Çobanzadənin genealoji təsnif haqqındakı fikirləri daha maraqlıdır.

2.Dillərin genealoji şəcərəvi təsnifi

Dillərin mənşə cəhətdən təsnifi, bu və ya digər dilin müasir vəziyyətinə görə deyil, onun hansı mənşədən nəşət etməsinə əsaslanır. Mənşə cəhətdən təsnif dillərin yaranması və onların qohumluq əlamətlərini izah etdiyindən həmişə elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Dillərin genealoji təsnifi onların hansı dillərlə müqayisə edilə biləcəyini, hansı dillərlə eyni bir budaq-qol təşkil edəcəyini öyrətdiyinə görə morfoloji təsnifə görə daha elmi hesab edilir. Çünki bu və ya digər bir dilin müasir vəziyyətini o vaxt düzgün qiymətləndirmək olar ki, onun mənşə və tarixini bilmiş olasan. Bu barədə Engels demişdir: *“Ana dilinin materiyası və yorması yalnız o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvələn onun ölgünləşmiş olan öz formalarına, ikincisi də yaxın canlı və ölü dillərə nəzər yetirmədən mümkün deyildir”*.¹⁵⁵

Göründüyü kimi, dilin hansı mənşədən nəşət etməsinə nəzər salarkən, həmin dilin başqa hansı dillərlə

¹⁵⁵ F.Engels. Anti-Dürinq. Bakı, Azərənəşr, 1953, səh.305.

yaxınlıq, qohumluq münasibətində olduğunu da müəyyənləşdirmək olar.

Dilin genealoji əsaslarının öyrənilməsinə B.Çobanzadə də yüksək qiymət verirdi. O, bəzi qusurlarına baxmayaraq, belə bir təsnifi elm üçün qiymətli üsul hesab edərək yazırdı: *“Ümumiyyətlə, lisaniiyyatın vəzifəsi bütün lisanların tədqiqi olduğundan ilk əvvəl yer üzündə yaşamış və yaşamaqda bulunan lisanlar arasındakı rəqabət və münasibəti meydana çıxarmaq və buradan insan nitqinin başlıca xəttlərini təyin etmək lazım gəlir. Bütün yer üzündə bulunan lisanlar gərəyi qədər elmə bəlli olmadığı kibi, bunların pək çoxları pək az əsər tərk edərək qaib olmuşlar. Bir taqımları da heç bir əsər buraxmadan silinib getmişlərdir. İştə bunun üçün lisanların şəcərəvi təqsimində pək çox nöqsanlar vardır və yerində olaçaqdır”*.¹⁵⁶

B.Çobanzadənin fikri ilə tamamilə razılaşımaq olar. Çünki o çox doğru olaraq göstərir ki, bu üsulla nəinki canlı, habelə ölü dillər haqqında da məlumat öyrənmək və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək ilə mümkündür. Bu da dillərin qohumluğunu müəyyənləşdirmək və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək ilə mümkündür.¹⁵⁷

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.Çobanzadənin bu və aşağıdakı göstərəcəyimiz formulları təsdiq etməsi də vaxtı ilə münaqişələrə səbəb olmuşdu. Çünki o vaxt dilçilikdə hakim nəzəriyyə marrizm idi və Marr dillərin genealoji təsnifini irqçilik hesab edirdi. *“Marr dillərin genealoji*

¹⁵⁶ Mədxəl, səh.69.

¹⁵⁷ Bu **barədə** bax: В.В.Иванов. Генеологическая классификация языков и понятие языкового родства. Изд-во, МГУ, 1954.

*təsnifini irqçilik adlandıraraq pisləmişdi. Halbuki genealoji təsnifin irqçiliklə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki irq və dil anlayışları başqa-başqa məfhumlardır”.*¹⁵⁸

Bir halda ki, genealoji təsnif bir neçə dili müəyyən səbəblərə görə bir qrupda birləşdirir, demək, onlar həmin əlamətləri ilə də bir-biri ilə qohumdur və onlar eyni bir kökdən – əsasdan əmələ gəlmişdir. Bu sadə məntiqi professor B.Çobanzadə də düzgün izah edərək yazır: *“Bütün bu lisan ailəsi (qohum dillər – A.B.) bir ümumi lisandan doğmuşdur ki, bu lisana “Ana dil (пра язык) təbir olunur”.*¹⁵⁹

Bu məsələ çoxları tərəfindən dərk edilmədiyindən B.Çobanzadəyə şiddətli hücumlar edilməsinə səbəb olmuşdu. İstər türk sistemli, istərsə də başqa dil qrupuna mənsub olan dillərin müəyyən bir kökdən yaranması, tarixi inkişaf nəticəsində şaxələnməsi və qohum dillər kimi müstəqil dil halına düşməsi hamıya məlumdur. Professor Dəmirçizadə də bu məsələdən bəhs edərək yazırdı: *“Dillərin qohumluğu sovet dilçiliyində hamının qəbul etdiyi həqiqətdir. Dillərin qohumluğu əsasında dünyada olan dillər qohumluq üzrə qruplaşdırılır. Bu isə o deməkdir ki, qohum dillər bir əsas dildən törəmişdir. Dialektlərdən tədricən müstəqil qohum dillər törəmişdir və beləliklə indiki qohum dillər ailələri yaranmışdır. Hər bir dildə olan ümumi və oxşar cəhətlər daha çox qədim dövrlərlə əlaqədar olduğu kimi, hər bir dildə olan fərqli cəhətlər bu və ya digər dilin müstəqil dil haqqında*

¹⁵⁸ N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961, səh.236.

¹⁵⁹ Mədxəl, səh.69.

formalaşması və müstəqil dil olaraq dəyişib inkişaf etməsi prosesi ilə daha çox əlaqədardır”.¹⁶⁰

Professor Dəmirçizadənin dediyi “həqiqət” vaxtilə Çobanzadəyə hücum etmək üçün bəzilərinin əlində vasitə olmuşdu. Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin 1931-ci ildə B.Çobanzadənin metodolojisi haqqında çıxardığı “qərarında” oxuyuruq:

–Professor Çobanzadənin görüşləri tamamilə və bütünlüklə bir tərəfdən pantürkizmin türkiyə, rus ideoloqları olan Ziya Göyalp və Köprülzadənin, digər tərəfdən hakim millətçi və müstəmləkəçi alimlərin (akademik Radlov, Samoyloviç, Bartold və s.) konsepsiyalarına müvafiq gəlir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, yakutlardan, altaylardan, kazan tatarları, kazak, qırğızlardan başlayıb Azərbaycan və Anadolu türklərinə qədər gələn türk dilli xalqlar vahid, bütün bir millət hesab edilir, onların dilləri vahid türk-tatar dilinin şivələri, onların ədəbiyyat və mədəniyyətləri vahid bir küll təşkil edən türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin şaxələri olaraq alınır.¹⁶¹

Bu cümlələrdə məsələlərə qeyri-real münasibət bəsləndiyi aydındır. Lakin Radlov, Samoyloviç, Bartold kimi alimlərin haranı müstəmləkə etdikləri və etmək fikrində olduqları məlum deyildir. Görünür, qərarı çıxaranlar müstəmləkəçilik sözünün mənasını da bilmirlərmiş. Biz bunların yenə marrizm ehkamı ilə əlaqədar olduğunun təxminindəyik. Çünki Y.Marr da

¹⁶⁰ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dili lüğət tərkibi tarixinə dair. “**Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri**”, 1957, VIII cild, səh.96.

¹⁶¹ Bax: İnkilab və mədəniyyət, 1931, №3–4, səh.53, 3-cü bənd.

dillərin qohumluğunu qəbul etmirdi. Bu barədə N.Məmmədov deyir: *“Marr dillərin qohumluğunu və qohum dillərin bir kökdən, bir mənbədən əmələ gəlməsini inkar etməklə dillərin ayrılması, birləşməsi prosesində olan konkret tarixi ictimai-iqtisadi şəraiti nəzərə almamışdır”*.¹⁶²

B.Çobanzadənin elmi müddəalarına qarşı edilən qeyri-elmi, əsassız hücumların daha başqa səbəblərini də göstərmək olardı. Lakin bundansa bu səbəblərin öz əsassızlığını sübut etmək yaxşı olar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsinə daxil edilməsində Çobanzadədən rəncidə düşənlər nədə yanılırdılar? Hər şeydən əvvəl Çobanzadənin dediyi türk kəlməsinin mahiyyətində. Çünki o, Azərbaycan dili türk dili kökündən əmələ gələrək ondan ayrılmışdır – dedikdə osmanlı türkcəsini nəzərdə tutmurdu. Bunu faktlar da sübut edir. Biz həmin fikri tərcümə etmədən orijinalda verməyi münasib bilirik. O deyirdi: *“Было время, когда со стороны журнала “Фюзат” идеологи пантюркизма объявили, что азербайджанский-тюркский язык нечто иное, как извращенная форма” Османно-турецкого*”. Конечно, из точки с научной и исторической такое заявление не имеет ни каких оснований. Азербайджанский язык настолько же стар и самостоятелен, как османно-турецкий. Мы уже в XI веке христианской эры в монументальном труде Махмуда Кашигарского *“Диван-лугати-түрк”* встречаемся с важнейшими

¹⁶² N.Məmmədov. Marksizm klassikləri milli dillərin əmələ gəlməsi haqqında. *“Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”*, 1954, VI c., səh.67.

грамматическими, фонетическими особенностями Азербайджанского языка. К этому же времени относится, как известно, начало образования и выделения из состава огузо-кыпчакских диалектов селджукского, а затем осmano-турецкого языка. Кроме этого азербайджанской тюркский язык в течении веков скрашивался с различными тюрко-татарскими Кавказскими и живыми иранскими языками”.¹⁶³

B.Çobanzadənin belə bir fikrini oxuduqdan sonra türk dilləri haqqında onun düzgün mövqə tutduğu aydınlaşır. Burada Çobanzadə tam elmi əsaslarla göstərir ki, “türk dili ailəsi” məfhumu altında osmanlı türkcəsinin şivələri deyil, bu dil ailəsinə daxil olan müstəqil dillər nəzərdə tutulur. Doğrudur, bu məsələlər barəsində türk dillərinin təsnifi hissəsində danışmaq olardı. Lakin təsnifatın ümumi məsələlərindən danışarkən bunları demək lazımdır. Ona görə də həmin fikrin (Azərbaycan dilinin müstəqilliyi) daha geniş, faktlara əsaslanan variantını burada misal-sitat almaq yersiz olmaz. O yazır: “Nihilistlər bilmirdilər”:

1. Azəri türk dili osmanlı dilindən çox əvvəl təşəkkül etmişdir. Çünki daha XI əsrdə Mahmud Kaşqari tərəfindən göstərilən oğuz-qıpçaq ləhcəsinin xüsusiyyətləri bu gün də Azəri türk dili xüsusiyyətlərinin mühüm bir qismini təşkil edir.

¹⁶³ Б.Чобанзаде. Деятельность научного совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. В сборнике “Культуры письменность Востока”, 1930, книга VI, стр.136.

Bu xüsusiyyətləri ilə Azəri türk dili, özgə türk-tatar dillərindən və xüsusilə, məlum olduğu üzrə, ancaq XV-XVI əsrlərdə öz ədəbi şəklini almış olan osmanlı dilindən ayrılır. Bu xüsusiyyətlərdən mühümü aşağıdakılardır:

a) Özgə türk-tatar dillərində və osmanlıcada bulunan söz başı “y” səsinin Azəri türkcəsində düşməsi, *İL ulduz, üz, ilxı, igit, ürək, üzmək* və s.

b) Azəri türk dilində icbari müstəqbel şəklinin bulunması, məsələn, *güləsi, gedəsi, deyəsi, yazası, oxuyası* və s.

2. Azəri türk dilinin lüğətində Qafqaz dilləri üçün müştərək və ümumi olan və olduqca yüksək faiz təşkil edən sözlərə rast gəlirik. Bu cəhətdən də Azəri türkcəsi özgə şərtlər arasında – ərəb, qrek, italyan və s. xalqların qonşuluğunda inkişaf etmiş osmanlıcadan ayrılır. Məsələn, *muşa – gürcücə* və s.

3. Eyni surətdə Azəri türkcəsində, monqol ünsürləri:

a) *kəmər, qayçı, lap, yekə...*

b) canlı farsçadan – *aftafa, kandar...*

c) şimal–türk–tatar ünsürləri *cır-cırmaq...*

4. Semantik (məna) cəhətdən də Azəri türk dilinin xüsusiyyətləri az deyildir: *Qoca, kişi, saxlamaq, dayanmaq* və s.¹⁶⁴

Biz belə böyük bir sitatı verməkdə Çobanzadənin Azərbaycan və türk-osmanlı dilləri haqqında çox aydın təsəvvürü olduğunu göstərmək məqsədini izləyirik. Göründüyü kimi, buradakı əsas fikirlərin tezislərini Çobanzadə əvvəlki yuxarıda göstərdiyimiz sitatda irəli sürürdü.

Professor Dəmirçizadə də Azərbaycan dilində çoxlu oğuz-qıpçaq ünsürləri olduğunu göstərir. Bununla da, bugünkü Azərbaycan dilinin vaxtilə ölkəmizin ərazisində yaşamış olan oğuz-qıpçaq qəbilələrinin dilindən təşəkkül tapması məsələsi bir daha aydınlaşmış olur. Professor Ə.Dəmirçizadə yazır: *“Tarixi hadisələrdən belə məlum olur ki, türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk tayfa lisani ünsürlərindən qıpçaq və oğuz tayfalarının lisani ünsürləri nisbətən daha çox təşkil edici aşqar kimi iştirak etmişdir. Məhz buna görə də qıpçaq-oğuz dillərinə xas olan xüsusiyyətlər, demək olar ki, indi mövcud türk sistemli dillərin hamısından daha çox həm də bütövlüklə Azərbaycan dilində saxlanmış və bu xüsusiyyətlər əsasında Azərbaycan dili inkişaf edib indiki mərhələyə çatmışdır”*.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. 1-ci cild, 1930, səh. 8–9 (Baş redaktorlar: Çobanzadə və Xülüflu).

¹⁶⁵ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri. Azərbaycan SSR EA **Dil İnstitutunun** əsərləri, 1947, səh.3.

B.Çobanzadə dillərin müstəqil dil şəklinə düşməsini (qohum dillərdən ayrılmasını) tarixi fakt hesab edirdi. Məsələn, türk sistemli dillərin ayrılmasının XI əsrdən başladığı qənaətində idi. Dillərin qohumluğunun tarixi fakt olduğunu bir çox alimlər, o cümlədən A.İ.Smirnitski də təsdiq etməkdədir.¹⁶⁶

Əlbəttə, dillərin qohumluğu onların birini digərindən asılı etmir. Qohumluq münasibətlərinin oxşar cəhətlərin çox və azlığı bu və ya digər dilin bir-birinə yaxınlığını göstərən meyardır.¹⁶⁷

Dünya dilləri qohumluq münasibətinə görə bir neçə qrupa ayrılır. Dillərin istər tək-tək, istərsə də ailəliklə tədqiqi onların qrup halında daha dəqiq qruplaşdırılmasına xidmət edir. Bu üsul ilk əvvəl Avropada tədqiq edildiyindən və Avropanın bu və ya digər dilinin tədqiqi başqa dillərə nisbətən geniş və dərin olduğundan bu cəhətdən hind-Avropa dilləri daha çox irəli getmişdir. Professor B.Çobanzadə dünya dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırırdı:

I. *Hind-Avropa dilləri ailəsi*

II. *Ural-Altay ailəsi*

III. *Sami dillər*

¹⁶⁶ А.И.Смирницкий. Сравнитель по-исторический метод и определение языкового родства. Москва, Изд-во МГУ, 1955, стр.16.

¹⁶⁷ Вах: Е.Сепир. Язык. ОГИЗ, Сонекгиз, Москва-Ленинград, 1934, стр.94.

1.Hind-Avropa dilləri

Dünya dillərinin genealoji təsnifində bir sıra məsələləri izah etmək üçün ümumi problemləri bilavasitə müasir tələblər səviyyəsindən izah etməyə çalışdıq. Burada isə müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən deyil, professor B.Çobanzadənin təsnifi ilə gedəcəyik. B.Çobanzadə hind-Avropa dilləri ailəsinə aşağıdakı “budaqları” qeyd edir:

- 1) Hind budağı*
- 2) İran budağı*
- 3) Erməni budağı*
- 4) Arnaud budağı*
- 5) Rum budağı*
- 6) İtaliya budağı.*
- 7) Kelt budağı*
- 8) German budağı*
- 9) Baltik yaxud Litva budağı*

10) Slavan budağı.¹⁶⁸

Yeri gəlmişkən deyək ki, B.Çobanzadənin bu bölgüsündə də onu tənqid etmişdilər. Çünki o göstərirdi ki, başqa dil ailələrinə nisbətən ən çox tədqiq edilmiş dil ailəsi hind-Avropa ailəsidir (Mədxəl. səh.69.). Bundan istifadə edərək bəzən onu hindoyevropeizmdə tənqid edirdilər.¹⁶⁹ İndi bu budaqlardan hər biri haqqında Çobanzadənin qısa fikirlərinə nəzər salaq:

Bu dil qədim, orta və yeni olmaqla bir sıra dilləri əhatə edir. Çobanzadə bu budaq haqqında deyir: *“Bu budağın ən əski lisanı, təməli “əski hind lisanıdır” ki, bunun da şivələri veda və sankritdir. Əski hind lisanı bütün hind-Avropa lisanları içərisində ən əskisi olmaqla bərabər, bu ailənin bütün digər lisanları bu lisandan törəmişdir, yolunda mövcud olan fikir doğru deyildir. Veda və Sanskrit lisanlarından başqa iki qrup dəxi bulunur ki, bunların birincisinə hind lisanı və ikincisinə yeni hind lisanı təbir olunur”*.¹⁷⁰ İndi müxtəlif dialektləri nəzərə alınaraq hind dilində 250 milyondan çox əhali danışır.

¹⁶⁸ N.Məmmədov. “Dilçiliyin əsasları”nda bu dil ailəsinə bir neçə canlı və ölü dil qruplarını da əlavə edir. Ona görə də N.Məmmədov da daha çox, 12 dil budağı göstərilir: 1) Hind, 2) İran, 3) slavyan, 4) german, 5) kelt, 6) alban, 7) yunan, 8) erməni, 9) baltik, 10) roman, 11) kesit (ölü), 12) toxar (ölü).

¹⁶⁹ Ф.Д.Ашнин. Выдающийся Азербайджанской языковед. 1963. Рукописи (с отзывом Баскакова, **убрятовой** и **реформацкого**). (Рукописи находятся у автора этих строк).

¹⁷⁰ Мədxəl, səh.70—71.

İran budağı

İran dilləri də hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsub olub, hind dili kimi, öz inkişafında qədim, orta və yeni olmaqla üç dövr keçirmişdir. Hind dilinin qədim abidəsi “Veda” olduğu kimi, İran dilinin də qədim abidəsi “Avestadır”. Hər iki abidə bu dillərin hələ tamamilə ayrılmadığı dövrün məhsulu olduğundan bir-birinə çox yaxındır.

B.Çobanzadə İran dillərindən danışaraq deyir:

– Bu budağın ən əski müməssili Ari lisanıdır.

1. Yazı ilə nəqş olunmuş darahistasın və onun xələfləri naminə dikilmiş hekayələr lisanıdır ki, əski pars lisanı budur.

2. “Avesta lisanıdır ki, zərdüştdininin ən mühüm, müqəddəs mətnləri bu lisanıdadır. Bəziləri bu lisanı baxtəri lisanı təsmiyə etdikləri kibi, bəziləri də “zendi” lisanı təbir edirlər ki, bu yanlışdır, çünki “Avesta” lisanının baxtəryadan çıxması sübuta möhtac kibi, “Zend”də isə “Avestanın” şərh və pəhləvi lisanına tərcüməsidir ki, lisan nöqtəyi-nəzərindən Avesta ilə heç bir alıb-verəcəyi yoxdur.

Əski Parsı yazılı abidələri ancaq XIX əsrdə cızılmışdır. Bunların həcm etibarilə ən mühümü “Bağıstan-bisitun” abidələridir ki, bunlarda Xosrov və Daranın müzəffər işlərindən bəhs olunur. Yəni İran

lisanlarına, yeni farsı, kürd, osetin, pamir şivələri, hind lisanı təsiri altına düşmüş əfqan lisanı daxil olur.¹⁷¹

Yeni İran dili farslar 19 milyon, əfqanlar 10 milyon, Bulucustanda yaşayanlar 7 milyon, taciklər 1 milyon yarım və s.-ni əhatə edir. Bir çox ölkələrdə bu dillər dövlət dilidir.

Arnaud budağı

Hind-Avropa dilləri ailəsinin bu budağı barəsində B.Çobanzadənin aşağıdakı fikri maraqlıdır:

–Bu budağın ən əski lisanı bir çox şivələrə malikdir. Bu lisanın ən əski abidələri Homerin şeirlərilə (İliada, Odisseyə) başlar.

Başlıca şivələri:

1. İbuni şivəsi, Homer əski, Herodot yeni ibuni şivələrində yazmışlardır.

2. Dori şivəsidir ki, bu şivənin ən əski əsri curtin abidələridir ki, Krit adalarında miladın beşinci əsrindən qalmışdır.¹⁷²

¹⁷¹ Mədxəl, səh.71.

¹⁷² Mədxəl, səh.72.

İtaliyan budağı

Bu budaq özü müasir təsnifə görə roman qrupuna daxildir. İndi İtaliya respublikasında və başqa yerdə yaşayıb bu dildə danışanların sayı 40 milyondan artıqdır. 1924-cü ildə, yəni belə bir təsnifdən bəhs edən zaman elmi tədqiqçilərin verdiyi imkan daxilində B.Çobanzadə İtaliyan budağı haqqında aşağıdakıları deyə bilmişdir:

– İtaliya yarımadasında yaşamış lisanlardan ən mühümmü latın lisanıdır ki, müəyyən abidələri qəbləl milad üçüncü əsrdən qalmadır. Ədəbi latın lisanı xristianlıqdan sonra bütün Avropanın ümumi elmi və ədəb lisanı vəzifəsini ifa etmişdir. Əsasən yalnız ziyadə küzidələrin və münəvvər təbəqənin lisanı idi. Romalıların fütuhətı zamanında latın lisanı Avropanın pək çox tərəflərinə yayılaraq oradakı yerli xalqın lisanını yavaş-yavaş sıxışdıraraq onların yerinə qaim olmaqla bərabər, digər tərəfdən kəndisi də yerli lisanların təsiri altına düşərək roman lisanları meydana gəlmişdir ki, italyan, fransız, provansal, katalon, ispanyol, portuqal, rumın və retoruman lisanları bunlardandır.¹⁷³

Çobanzadənin bu fikri tamamilə doğrudur. Həmin kökdən ayrılan:

1. İspan dilində – 85 milyon.
2. Moldav dilində – 2 milyon.

¹⁷³ Mədxəl, səh.72-73.

3. Katalon dilində – 7 milyon 290 min.
4. Portuqaliya dilində – 50 milyon.
5. Provansal dilində – 10 milyondan artıq.
6. Fransız dilində – 45 milyondan artıq.
7. İtalyan dilində – 55 milyon 950 min.
8. Rumın dilində – 20 milyon 190 min əhali danışıır.¹⁷⁴

Ümumiyyətlə, Roman qrupuna daxil olan dillərdə bu gün Amerikada 374208 min, Afrika 1507 min, Avropada 179821, MDB-də 3235 min nəfər əhali danışıır.

Kelt budağı

Kelt tayfaları Avropanın şimal-qərb ölkələrində hələ yeni eradan əvvəl yaşayırmışlar. Yuxarıda dediyimiz kimi, bir çox dillər latın dilinin təsiri altına düşdüyü kimi, bu dil də latın dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Buna görə də kelt dili öz müstəqilliyini itirərək müxtəlif dillərin əmələ gəlməsi üçün bir bazaya çevrilmişdir. B.Çobanzadədən kelt dilləri haqqında aşağıdakı məlumatı alırıq.

¹⁷⁴ S.İ.Brükun. Xalqların sayı haqqında məlumat. “Население мира”, М., 1986, səh.185 kitabından götürülmüşdür.

– Kelt budağı üç qrupa ayrılır:

1. Birinci qrup Qərbi Avropada yayılmış şivələri əhatə edir ki, bu qrupa artıq roman lisanları tərəfindən sıxışdırılmış olub bəzi izlərinə yalnız ismixaslarda, əski klassik əsərlərdə bulunan bəzi mətnlərdə rast gəlirik.

II qrupa Britan qrupasıdır ki, Kiler on səkkizinci əsrdə ölmüş olan Quri dili buraya daxildir.

III ən əski abidələri miladi səkkizinci və doqquzuncu əsrdən qalma Britaniya lisanları bu qrupa girir.¹⁷⁵

Bu dil ailəsini indi irland, uels, şotland, breton dilləri canlı dil kimi təmsil edir.

German budağı

German dilləri qrupuna bu gün ingilis, alman, holland, isveç, Avstriya, Danimarka, şotland, norveç, island və s. dillər daxildir. İngilis dili dünyanın ən geniş yayılmış və nüfuzlu dillərindəndir. Bu dil İngiltərədə, ABŞ-da, Kanadada, İrlandiyada dövlət dilidir. Burada 200 milyondan artıq əhali ingilis dili ilə danışır. ABŞ və İngiltərənin müstəmləkəçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərə malik olan cənub-şərqi Asiya və Afrikanın bir sıra xalqları ingilis dilini öyrənməyə və bu

¹⁷⁵ Mədxəl, səh.73.

dildə danışmağa məcbur olmuşdur. İndi ingilis dilinin nüfuzu daha da genişlənmişdir.

Bundan əlavə, alman dili də Almaniyada, Hollandiyada və Avstriyada işlənməkdədir.

Dil ailələrinin bu qrupu haqqında professor B.Çobanzadə daha maraqlı məlumatlar verir. O yazır: *“German budağı qut, İskandinaviya və Qərbi german qruplarına ayrılır.*

Qut qrupmasının ən əski abidəsi Vulfoliya tərəfindən dördüncü əsr miladidə yapılan “bibliya” tərcüməsidir. Krimda yaşayan ust qutların lisanı da bu qruppaya aid isə də, bu lisandan bizə qalan yeganə əsər hollandiyalı Busbek tərəfindən XVI əsrdə yazılmış yetmiş sözdən ibarətdir.

İskandinav qrupmasına gəlincə bu qruppa bir lisan halında vikeniaqlər dövrünə qədər (yəni miladi 700-dən 1500-ə qədər) davam etmişdir. İştə əski Skandinav lisanı budur. Vikeniaqlər dövründə doqquzuncu əsr miladidə bu lisan Qərbi Skandinav (norveç, island) və şərqə Skandinav (isveç, danimarka) namları ilə iki qismə ayrılmışdır.

Qərbi german qrupmasının budaqları:

- 1. Anqlosqasop (ingilis – A.B.).*
- 2. Friz.*
- 3. Əski Aşağı firəng.*

4. Əski sakson.

5. Əski hoxdbit lisanlarıdır”.¹⁷⁶

Baltik yaxud litva budağı

Baltik dilləri qrupu, adından da göründüyü kimi, Baltik dənizi ətrafında yerləşmiş xalqların dilləridir. Bu qrupa daxil olan latış, litva və ölü prus dilləridir. Latviya (milyon yarım), Litva (iki milyon) dilləri isə Haliyədə dövlət dili kimi işlənməkdədir.

B.Çobanzadə bu dillər haqqında aşağıdakı müxtəsər məlumatı verir: *“Bu budağa Litva, latış XVII əsrdə ölmüş olan irus lisanları girər. Litva, latış lisanlarının ən əski abidələri XVI əsrdən qalmadır”*.¹⁷⁷

İslav (slavyan) budağı

Hind-Avropa dillərinin ən güclü qollarından birisi slavyan dilləri qrupudur. Bu dil qrupuna Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Polşa, Çexoslovakiya, Bolqariya və s. ölkələrdə yaşayan milyonların – yüz milyonların dilləri aiddir.

Slavyan dilləri qrupu coğrafi şərtlərlə üç qrupa bölünür. Belə bir bölgü eyni zamanda professor Çobanzadədə də vardır. Buna görə də bu dillərin müasir

¹⁷⁶ Mədxəl, səh.74.

¹⁷⁷ Mədxəl, səh.74.

təqsimatından deyil, Çobanzadənin bölgüsündən danışmaq daha yaxşı olardı, çünki hər iki təqsimat eyni kimidir. Çobanzadə yazır: “İslav budağı – bu da üç qrupa ayrılır:

- 1) Cənubi.
- 2) Şərqi.
- 3) Qərbi.

1. Cənub qrupunun əsas lisanı əski islavyan deyilən lisandır ki, XI əsrdə Krill və Mifodi tərəfindən bu lisanda bibliya tərcümə edilmişdir. Bolqar, serb, xorvat, slavak lisanlarıdır.

2. Şərq qrupasına velikorus lisanı girər ki, bunun şimali və cənubi namilə iki şivəsi vardır. Vaxtilə şərq qrupası üç şivəyə ayrılırdı ki, bunlardan şimal şivəsi Novqorod və Kriviçlər arasında, orta şivə vyatiqlər arasında, cənub şivəsi cənubi rus qəbilələri arasında çari idilər. Bu sonuncu şivə malorus lisanının əsasıdır.

3. Qərb qrupasına çexoslovak, ləh (polyak – **A.B.**) və ona yaxın Koşub Lijitski, şimdi artıq qaib olmuş yolab lisanları daxil olur”.¹⁷⁸

Göründüyü kimi, Çobanzadənin göstərdiyi qruplar indi də mövcud təqsimatda saxlanılmaqdadır. Yəni şərq qrupuna rus dili (114 milyondan artıq), Ukrayna dili (37milyon), Belarus dili (8 milyon).

¹⁷⁸ Mədxəl, səh.74.

Qərb qrupuna, polyaklar (25 milyon), çexlər (3 milyon).

Cənub qrupuna, bolqarlar və 10 milyondan artıq Serbo-xorvatlar daxildir.

Biz bu dillərdən hər birindən ayrılıqda danışmağı artıq hesab edirik, çünki məqsədimiz Çobanzadənin fikirlərini göstərməkdən ibarət olduğundan bununla kifayətlənirik.

2.Ural-altay ailəsi

Dünya dillərinin bir çoxunu da bu dil ailəsi özündə birləşdirir. Burada B.Çobanzadə aşağıdakı eyni sistemli dilləri –budaqları daxil edir:

- 1. Fin oğuz budağı.*
- 2. Samuyəd budağı.*
- 3. Tunqus budağı.*
- 4. Monqol budağı.*
- 5. Türk-tatar budağı.*

Əlbəttə, Çobanzadənin təsnifi ilə bugünkü təsnif arasında müəyyən fərqlər vardır. Məsələn, Çobanzadənin oğuz budağı deyə adlandırdığı dil qrupları müasir təsnifdə türk dillərindən ayrı müstəqil bir qrup kimi verilir. Bunu eynilə monqol qrupu haqqında demək olar. Lakin biz bugünkü təsnif haqqında deyil, 70 ildən daha çox əvvəl B.Çobanzadə tərəfindən edilən təsnif haqqında

danışacağıq. Yeri gəlmişkən, bunu da qeyd edək ki, təsniflərdə Çobanzadə çox vaxt Radlovun təsniflərinə isnad etmişdir.

Fin-oğuz budağı

Fin-oğuz qrupundakı oğuz sözü bəlkə uqor deməkdir. Çobanzadə indiki Azərbaycan dilinin nəşət etmiş olduğu oğuz qəbilələrinin dilini fin dili ilə birləşdirməkdə hansı məqsədi izləmişdir? Çox güman ki, uqor demək imiş. Çünki oğuz qrupu platinada verdiyi dillər də bugünkü təsnifdə uqor adı daşıyan dil qruplarıdır. Fin dilində indi 4 milyona yaxın adam danışır. Bu dil ailəsinə daxil olan dillər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Fin dili (4 milyona yaxın).*
2. *Mardov dili (milyon yarım).*
3. *Marilərin dili (yarım milyon).*
4. *Udmurt dili (200 minə qədər).*
5. *Karellərin dili (200 minə qədər).*
6. *Eston dili (1 milyon).*
7. *Saamların dili.*
8. *Komilərin dili (yarım milyona qədər).*

Fin qrupu haqqında Çobanzadə də eyni məlumatı verməkdədir. Lakin bəzi fərqlər də görünür.

Fin qrupasına bu lisanlar girər:

1. *Əsl fin lisanı.*
2. *Eston lisanı.*
3. *Liyov lisanı (Qurlandiyanın şimalında).*
4. *Qarelya lisanıdır ki, bu dörd lisan Baltik qrupasını meydana gətirir.*
5. *Lep lisanı.*
6. *Ovtyaq lisanı.*
7. *Zryan lisanı.*
8. *Çeramiş lisanı.*
9. *İki mordvo lisanı (orzna və mukşa).*

Bu sonuncular Perm və Volqa qrupasını meydana gətirir.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Mədxəl, səh.75.

Oğuz qrupu

Biz uqor hesab etdiyimiz bu qruppa haqqında Çobanzadə aşağıdakı məlumatı verir:

–Oğuz qrupasına girən dillər şunlardır:

1. *Ustyayq.*

2. *Vuğul.*

3. *Macar.*

Bunlardan mədəni cəhətdən ən ziyadə inkişaf etmiş və zəngin bir ədəbiyyat meydana gətirmiş olanı macar lisanıdır ki, ən əski abidələri XI və XII əsrdən başlar.¹⁸⁰

Samuyəd budağı

Bu dil ailəsi haqqında B.Çobanzadə belə bir qısa məlumat verir:

–Samiyəd xalqlarının qonuşduqları lisanlardır ki, bu xalqlar buzlu şimal dənizinin Avropa və Asiya sahillərində sakinlərdirlər. Fin-oğuz budağı ilə Samiyəd budağı arasında həm kəlmə təşkili, həm də lüğət nöqtəyi-nəzərindən yaxın münasibət vardır.¹⁸¹

¹⁸⁰ Yenə orada.

¹⁸¹ Mədxəl, səh.75–76.

Tunqus budağı

Müasir təsnifata əsasən tunqus qrupuna əhalisi 100 minə belə çatmayan kiçik xalqların (Evenlərin və evenklərin) dilləri daxildir. Bu dillər özləri o qədər inkişaf etmədikləri kimi, alimlərin də diqqətini o qədər cəlb etməmişlər. Az tədqiq olunmuş bu dil qrupu haqqında B.Çobanzadə də çox müxtəsər məlumat verir.

Tunqus mancur budağına:

–Mancur, tunqus lisanları və digər daha hənuz eyicə tədqiq edilməmiş lisanlar girər. Bu lisanda qonuşanlar kitay içərilərindən Buzlu Şimal dənizinin sahillərinə qədər oturlar. Mancur xalqı artıq olduqca kitaylaşmışlardır.¹⁸²

Doğrudan da, bu dillər özləri zəif inkişaf etmiş olduqlarından qonşu dillərin təsiri altına düşmüşlər. Bugünkü mancur dillərinə daxil olan Mancur və nanay, ulç və udey dilləri, qonşu rus və çin dillərinin qüvvətli təsirinə məruz qalmışlar.

Moğol budağı

Tarixdən məlumdur ki, Çingiz xanın dövründə qüdrətli monqol dövlətinin dili olan monqol dili inkişaf üçün şərait tapmışdı. Çingizxan imperiyasının süqutundan sonra vahid monqol dili parçalanmağa və onun əsasında yeni dillər yaranmağa başladı. Bu zəmində monqol (xal-

¹⁸² Yəne orada, səh.76.

xal dili) oyrot və buryat monqol (Rusiyadadır) dilləri yaranmışdır. Bu dillər haqqında B.Çobanzadənin verdiyi məlumat bundan ibarətdir:

–Monqol budağına buryat və kalmık lisanları girər ki, bunların birincilərinə şərqi, ikincilərinə qərbi moğollar da deyilir. Moğol budağı ilə türk-tatar budağı arasında, digər ural-altay lisanları ilə olduğundan ziyadə yaxınlıq gözə çarpır.¹⁸³

Türk-tatar budağı

B.Çobanzadənin təbiri ilə desək “ural-altay ailəsinin ən zəngin budağı budur”. Bu dillər ailəsinə daxil olan hər bir dil, özü tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən müstəqil bir dil kimi görkəmli yer tutduğundan bu dillər daha çox tədqiq edilmiş, bu dillər üzərində daha çox mübahisələr olmuşdur. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan bir çox əsər bu dillərdə (Azərbaycan, özbək və s.) yazıldığından qədim mədəniyyət abidələrinin və kitabələrinin bu dillərdə həkk edildiyindən daha geniş elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu təsadüfi deyildir. Bunun tarixi-ictimai səbəbləri vardır. Müasir türkologiya müstəqil bir elm sahəsi kimi filologiyanın başqa sahələri ilə çiyin-çiyinə inkişaf etməkdədir. Bu qrupa B.Çobanzadə aşağıdakı dilləri daxil edirdi:

¹⁸³ Mədxəl, səh.76.

–Ural-altay ailəsinin ən zəngin budağı budur. Buraya
şu lisanlar girir:

1. *Yaqut lisanı.*
2. *Altay türklərinin lisanı.*
3. *Qələvüt lisanı.*
4. *Qomandin lisanı (obun yuxarısında oturan türk qəbilələri).*
5. *Yenisey yuxarısındakı türklərin lisanı.*
6. *Uryanxay lisanı (Monqolustanın qərbində).*
7. *Barabınların lisanı.*
8. *Qırqız lisanı.*
9. *Noqay lisanı.*
10. *Kumuk lisanı.*
11. *Qaraçay lisanı.*
12. *Başqır lisanı.*
13. *Sart lisanı.*
14. *Özbək lisanı.*

15. *Türkmən lisanı.*

16. *Osmanlı türklərinin lisanı.*

17. *Tatar lisanı (Kırım, Qazan).*

18. *Azərbaycan lisanı.*

19. *Çuvaş lisanı.*

20. *Qun lisanı.*¹⁸⁴

Bu dillər bir-biri ilə o qədər yaxındırlar ki, Çobanzadə demişkən, bir dilə mənsub olan bir adam başqa bir türk dilini (Məsələn, azərbaycanlı, özbək, türkmən, türk və s. dilini) bilir və ya başa düşür. Bu, hər şeydən əvvəl bu dillərin bir-biri ilə hər cəhətdən – fonetik, leksik və qrammatik cəhətlərdən yaxın olmaları ilə əlaqədardır. Bunu həm türkoloqlar, həm də türk dili mütəxəssisi olmayanlar iqrar edirlər. Lakin çuvaş və yaqut dilləri müstəsnaadır. Bu xüsusiyyətlər türk dillərinin eyni mənşədən olmasına və onların vahid bir qrup təşkil etməsinə sübutdur.

“Türk dilləri öz arealında yaxın qohum olan vahid bir qrup təşkil edirlər. Bunlar lüğət fondundakı, qrammatik və

¹⁸⁴ Mədxəl, səh.76.

*fonetik quruluşlarındakı ümumi cəhətlərlə səciyyələndirilir”.*¹⁸⁵

Türk dilləri, yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərə görə çox tədqiq edilmişdir. Bu dil ailəsində birləşən ayrı-ayrı dillər tədqiq edildikdən sonra bu dillərin daxil olduğu bütöv bir qrup, bir vahid kimi alınaraq tədqiq edilir. Lakin burada alimlərin biri fonetik sistemi əsas almış, biri tarixi inkişafı meyar qəbul etmiş, başqa bir qrupu isə həm tarixi faktorları, həm də ərazi coğrafi yerləşmələri rəhbər tutaraq bölgü aparmışdır.

Biz yuxarıda hind-Avropa və Ural-altay ailələrinin müxtəlif qrupları haqqında öləri danışdıq. Burada isə həm B.Çobanzadənin fikirlərini kəmiyyətə çoxluğunu, həm Azərbaycan dilinin bu qrupda olduğunu, həm də türk sistemli dillərinin çox tədqiq edildiyini nəzərə alaraq geniş danışmaq lazımdır.

Yuxarıda dedik ki, türk sistemli dillər üzərində müxtəlif təsniflər aparılmışdır. İlk əvvəl S.Y.Malovun təsnifindən başlayaraq. Malov türk dillərini qədim, yeni və ən yeni deyərək üç qismə ayırır:

1. *Qədim – Tüvin, uyğur, xakas, şor.*

2. *Yeni Azərbaycan, Qaqauz komandin, qırçaq, türk, türkmən, özbək və s.*

3. *Ən yeni – başqırd, qazax, qaraqalpaq və s.*¹⁸⁶

¹⁸⁵ Методика преподавания русского языка в школах народов **тюркско-язычной** группы. Москва, Изд-во, “Просвещение”, 1964, стр.265.

¹⁸⁶ С.Ф.Малов. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР, ОЛЯ 1952, том XI, Вып. 2, март-апрел, стр.142—143.

Bu təsnif dillərin müstəqil dil kimi yaranması, ilk əmələ gəldiyi kökdən ayrılması məsələlərini əsas götürür. Bu təsnif ilə dillərin daha yaxınlıq münasibətinə və bir sıra tarixi faktorları müəyyənləşdirmək çətindir.

Bir çox başqa alimlər isə fonetik göstəricilərə əsaslanaraq təsnifat aparmışlar. Onların fikirlərinə baxaq.

M.Ryasyanen yazır:

–Türk dillərinin təsnifində bu məsələ ilə məşğul olmuş Kőrşün, Radlovun, Ramstedin, Boqorreditskinin, Kırmskinin və Liqetinin təsnifindən mən ancaq Ramstedin təsnifini əsas götürərək onu Radlovun məlumatları ilə tamamlayıram.

1. *Çuvaş.*
2. *Şimali-şərq.*
3. *Şimali-qərb (Monqolustan).*
4. *Şimali-qərb (qırğız, qazax).*
5. *Cənubi-şərq (Çin və Şərqi Türküstan türkləri).*
6. *Cənubi-qərb (Azərbaycan, türkmən, türk).*

7. *Türkmən-qırçaq*.¹⁸⁷

Professor B.Çobanzadə də fonetik xüsusiyyətləri əsas götürüb türk dillərini təsnif edərək V.Radlovun bölgüsünü əsas götürərək bəzi dəyişikliklər edir. V.Radlovun “*Classification der turk dialekte nach derphonltischen erscheinungen*” adlı əsərində də fonetik xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölürdü. Həmin bölgünü əsas alaraq Çobanzadə özünün “*Türk-tatar dialektolojisi*” adlı əsərində bu qrupları belə verir:

I. Şərq qrupası – buraya:

1. *Altay ləhcəsi (əsil altay, qolunt şivəsi).*
2. *Baraba ləhcəsi.*
3. *Şimal Altay ləhcəsi (ləbəd, şor).*
4. *Abakan ləhcəsi (əsl abakan, sacay, quybal, yos yaxud qızıl).*
5. *Keyrik (çulum) ləhcəsi.*
6. *Suyup ləhcəsi.*
7. *Karakas ləhcəsi.*

¹⁸⁷ М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, Изд-во Иност.литературы, 1955, стр.28.

8. *Uyqur ləhcəsi.*

II qrup, qərb qruppası şivələri:

1. *Qırqız ləhcəsi:*

a) *Qara qırğız,*

b) *Qazax qırğız,*

c) *Qara qalpaq.*

2. *İrtiş ləhcəsi:*

a) *quraş,*

b) *kürdaq,*

c) *tubul və tümen.*

3. *Başqır ləhcəsi:*

a) *step şivəsi,*

b) *dağ şivəsi.*

4. *Volqa yaxud Şərqi Rusiya ləhcəsi:*

a) *mişeir şivəsi,*

b) *kama şivəsi,*

c) Sibir şivəsi,

d) Qazan şivəsi,

e) Qasimüq şivəsi.

III qrup. Orta Asiya ləhcəsi və şivələri:

1. Tprançı (uyğur).

2. Hami.

3. Aqsu.

4. Yarkənd ləhcəsi.

5. Cığatay ləhcəsi:

a) şikal sart,

b) qoqond,

c) özbək yaxud Zərəfşan vadisi ləhcəsi,

d) Buxara,

e) Xivə.

IV qrup. Cənub qrupu:

1. *Türkmən ləhcəsi.*
2. *Azərbaycan ləhcəsi.*
3. *Qafqaz ləhcəsi.*
4. *Anadolu ləhcəsi:*
 - a) *Xudavəndkar şivəsi,*
 - b) *qaraman şivəsi.*
5. *Krım ləhcəsi.*
6. *Osmanlı ləhcəsi.*¹⁸⁸

Belə bir təsnif, əlbəttə, müəyyən nöqsanları ilə bərabər elmi təsnifə yaxındır. Bu təsnifdən azca fərqlənən başqa bir təsnifdə də professor B.Çobanzadə türk dillərinin 4 qrupa bölünməsi qənaətindədir. Müqayisə üçün əvvəlki bölgünü də vermək faydasız olmaz. Bu barədə o, 1924-cü ildə nəşr edilmiş olan “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı əsərində yazır: *“İştə bu qədər geniş bir sahə işğal edən türk-tatar lisanları şərqçilər tərəfindən bir çox qruplara ayrılmışdır. Bu təsniflərin həmən cümləsi etnoqrafi, coğrafi, hətta idarə hüdudları və əlamətləri nəzər etibarə adib əsil mühüm olan lisanı və sovti nöqtələri tamamilə ehmal edir. Yalnız Vilhelm Radlovun təsnifi coğrafi və etnoqrafi (irqi) əlamətlərlə*

¹⁸⁸ B.Çobanzadə. Türk-tatar dialektolojisi. Bakı, 1927, səh.33—37.

bərabər lisanı, sovti xüsusiyyətləri də nəzər etibarə aldığından nisbətən daha ziyadə doğru sayılmaq lazım gəlir. Bu təsnif bütün türk-tatar lisanlarını dörd qrupa ayırır ki, bunlar da:

1. Şərq.

2. Qərb.

3. Orta Asiya.

4. Cənub qruplarıdır. Bunlardan:

I. Şərq qrupasına: Altay, barabin, obi, Yenisey şivələri.

II. Qərb qrupasına: Qırğız, Qərbi Sibir, Başqırd və Volqa boyu tatarları şivələri.

III. Orta Asiya qrupasına: Tarançi (Kaşqər, Şərqi Türküstan, Qolça, Sart, özbək (Xivə və Buxara) şivələri.

IV. Cənub qrupasına:

1) Türkmən.

2) Azərbaycan.

3) Krım.

3) Osmanlı (Anadolu və Rumeli) şivələri girər.

*Çuvaş və yaqut lisanları müstəqil olub bu qruplara girməzlər”.*¹⁸⁹

Bu iki təsnif arasında, göründüyü kimi, prinsipcə fərq yoxdur. Yalnız burada bu və ya başqa qrupa aid edilən dillərin miqdarındakı dəyişiklik nəzərə çarpır.

Demək lazımdır ki, B.Çobanzadənin türk-tatar dillərinin təsnifində əsas götürdüyü faktorlar (coğrafi, lisani, fonetik, tarixilik və s.) bugünkü türkologiyada da əsas götürülməkdədir. Bəs B.Çobanzadənin əsaslandığı bölgü ilə müasir bölgü arasında nə üçün fərqlər vardır və bunlar nə ilə əlaqədardır?

Bunu, hər şeydən əvvəl, onunla izah etmək olar ki, təsnif üçün əsas götürülən yuxarıda sadaladığımız faktorlar o vaxt (1924–1927) hələ layiqincə öyrənilməmişdi. Buna görə də bu ailəyə (türk sistemli dillər ailəsinə) daxil olan ayrı-ayrı dillər, onların müasir vəziyyəti və tarixi inkişafı daha ətraflı öyrənildikcə elmi-dürüst təsnifat üçün zəmin yaranmış oldu.

Bu cür tədqiqatlar genişləndikcə türk dillərinin təsnifatı məsələsi ilə daha çox alim məşğul olmağa başladı. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, yenə coğrafi-ərazi məsələsi əsas faktor olaraq qalmaqda idi. Hələ 1926-cı ildə tamamilə coğrafi faktorlara əsaslanan A.Samoyloviçin təsnifi mövcud idi.¹⁹⁰

Coğrafi-ərazi cəhətini də əsas götürmək düzgün elmi nəticəyə gətirə bilməz. Çünki onda dil qanunlarını və tarixiliyi nəzərə almaq olmur. Bildiyimiz kimi, dil

¹⁸⁹ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl. Bakı, Azərnəşr, 1924, səh.81.

¹⁹⁰ А.Самойлович. К вопросу о классификации турецких языков. Бюллетен орт.комисси по созыву I Всесоюзного тюрк.съезда, 1926, №2, стр.3.

qanunları bu və ya başqa bir dili bu və ya başqa qruppaya aid etmək üçün əsas faktorlardan biridir. Məsələn, professor B.Çobanzadə hələ 1925-ci ildə kumuk (Qafqaz türklərindəndir) dilinin daxili qanunlarını öyrənmiş, bu dilin 20 əsas xüsusiyyətini meydana çıxarıdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdi ki: *“Buradan aydın olur ki, kumuk dilini cənubi türk qruppasına (osmanlı, Azərbaycan, türkmən) daxil etmək heç cür ola bilməz”*.¹⁹¹

Buradan aydın olur ki, hər hansı bir dilin hansı qrupa aid olduğunu dürüst təyin edə bilmək üçün o dilin hərtərəfli tədqiq edilməsi lazımdır. Türk dillərinin təsnifi məsələsinə ən çox əmək sərf edən professor N.A.Baskakov olmuşdur. Doğrudur, bu məsələ ilə K.Bensinq, Menqes, Serebrennikov kimi alimlər də məşğul olmuşlar. Bununla belə, ən müasir, ən elmi-dürüst təsnif professor Baskakovun təsnifini adlandırmaq olar.

Çünki Baskakov təsnifində həm tarixi inkişafı, həm dillərin müasir vəziyyətini, həm də coğrafi-ərazi faktorlarını nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik prinsiplərə əsaslanan təsnif çuvaş və yaqut dillərini heç bir qrupa mühləq edə bilmədiyi halda, Baskakov bu dilləri əmələgəlmə genezisinə görə müəyyən qrupda birləşdirir. Professor Baskakov 1952-ci ildəki təsnifində türk dilləri ailəsinə daxil olan dilləri tarixi dövrlərinə və formalaşmasına görə iki böyük qrupa bölür:

¹⁹¹ Б.Чобанзаде. Предварительные сообщения о кумыкском языке (Доклад, читанный на заседании линг. сектора общ-ва 20. X. 1925 г.). Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1926, №1, стр.39.

1. *Qərbi hun qrupu.*

2. *Şərqi hun qrupu.*

Qərbi hun qrupuna:

1) *Bulqar qrupu.*

2) *Oğuz (oğuz-səlcuq bulqar).*

3) *Qıpçaq qrupu (qıpçaq-bulqar-oğuz),*

4) *Karluk (özbək, uyqur).*

Şərqi hun qrupuna:

1) *Uyqur (xakas, yaqut, tuvin) qrupu.*

2) *Kırqız-qıpçaq (qırqız, altay).¹⁹²*

Yenə həmin ildə başqa bir məqaləsində Baskakov bu təsnifini irəli sürür. Bu təsnifdən sonra elm aləmində mübahisə doğuran başqa bir təsnif də meydana gəldi. Bu da B.A.Serebrennikovun təsnifi idi. O, Baskakovun təsnifini qəbul etməyərək türk dillərini 4 qrupa bölürdü.¹⁹³

N.Baskakov bu tənqidi və yeni təsnifi də başqa bir K.N.Menqesin (6 qrup), B.A.Serebrennikovun (4 qrup)

¹⁹² Н.А.Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР, ОЛИЯ, 1952, том XI, Вып.2, стр.121.

¹⁹³ Б.А.Серебренников. К проблеме клас.тюрк.языков. Вопросы язык, 1961, №4.

məqaləsi ilə qarşıladı. O burada O.Bensinqin (5 qrup) təsnifini şərh edərək yenə türk dillərini 6 qrupa bölündüyünü iqrar etdi.¹⁹⁴

Azərbaycan dilçiləri də professor Baskakovun təsnifini elmi-düzgün təsnif hesab etməkdədirlər. Professor N.Məmmədov 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dilçiliyin əsasları” adlı kitabında N.A.Baskakovun təsnifini əsas götürür.

Yuxarıda konkret, qısa şəkildə bu qrupları sadaladıq və bu qruplara daxil olan dillərin adlarını birər-birər demədik. Buna görə də coğrafi şərtlərin əlavəsilə həmin təsnifi belə bir şəkildə verirlər:

I. Bulqar qrupu. Buraya:

- 1) *Qədim bulqar*
- 2) *Xəzər və yeni çuvaş dilləri daxildir.*

II. Oğuz (cənub-qərb) qrupu:

- 1) *Türkmən dili (həm də türxmən dili)*
- 2) *Qaqauz dili*
- 3) *Azərbaycan dili*
- 4) *Türk dili*

¹⁹⁴ Н.А.Баскаков. К критике новых классификаций тюркских языков. Вопр.языкознания, 1963, №2, стр.72—80.

III. Qıpçaq (şimal-qərb) qrupu:

1) *Tatar dili*

2) *Başqırd dili*

3) *Qazax dili*

4) *Karaim dili*

5) *Kumuk dili*

6) *Noqay dili, karaçay dili, karakalpaq dili*

IV. Karluk (cənub-şərq) qrupu:

1) *Özbək dili*

2) *Müasir uyğur dili*

V. Uyğur (şimal-şərq) qrupu:

1) *Yaqut dili*

2) *Şor dili*

3) *Xakas dili*

VI. Qırğız-qıpçaq qrupu:

1) *Qırğız*

2) *Altay dili*.

Bu təsnifi N.Məmmədovda da görmək olar.¹⁹⁵ O da Baskakovun təsnifini elmi təsnif hesab edir.

Müasir türk dillərinin bu təsnifini başqa Azərbaycan alimləri də təsdiq edirlər. Bunu Azərbaycan dilinin coğrafi təsnifə əsasən cənub-qərb qruppasına aid edilməsində də görmək olar.¹⁹⁶ Lakin dilimizin həm qərb, həm də cənub qruppasına da aid edildiyi məlumdur. Əlbəttə, bu, diqqəti cəlb etməyə bilən müxtəliflikdir. Məsələn, professor Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” adlı əsərində Azərbaycan dilini qərb¹⁹⁷, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsərində isə Cənub qrupuna daxil edir.¹⁹⁸ Professor B.Çobanzadənin təsnif etdiyi (bu təsnif ondan əvvəl də mövcud idi) bir dil ailəsi də sami dillərdir.

Bu dil ailəsi haqqında da B.Çobanzadənin verdiyi məlumatı qısaca xulasə etmək lazımdır.

¹⁹⁵ Bax: N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961, səh.245–247.

¹⁹⁶ F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU, 1959, səh.15.

¹⁹⁷ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, səh.10.

¹⁹⁸ Ə.Dəmirçizadə. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili haqqında. Bakı, API, 1959, səh.13.

3.Sami dillər ailəsi

Bu dil ailəsi haqqında B.Çobanzadə aşağıdakı məlumatı verir:

–Bu ailənin budaqları bunlardır:

1. Asori budağı, yəni əski Asori lisanı ki, milad tarixindən bir qəç min sənə əvvəl Neynəva və Babilədə tivi yaxud mixi yazı ilə yazılmış abidələri vardır. Bu lisan milad-isadən bir qəç yüz sənə əvvəl artıq ölmüş idi.

2. Kənan budağı, buna yəhudi və finikiya lisanları girər ki, yəhudi lisanının ən böyük əski abidəsi Əhdiəqiq, yaxud əski İncildir. Hər iki lisan artıq ölmüşdür. Yəhudi lisanı miladi-isadən üç əsr əvvəl ölmüşdür.

3. Arami budağı, yaxud suriya lisanıdır ki, əski incilin bəzi qisimləri bu lisanla yazılmışdır. Miladi-İsa zamanlarında Fələstində artıq bu lisanlı qonuşurlardı. Bu lisan hənuz asorilər arasında qullanmaqdadır ki, bu asorilər Rusiya və bilxassə Karkasiyada bulunurlar.

4. Ərəb budağı, bu budağa islamiyyətlə bərabər, Asiya və Afrikanın şimalında yayılmış və bir çox məmləkətlər və millətlərdə milli lisan olaraq birləşmiş olan ərəb lisanı girər ki, hobəş lisanı da ərəb lisanına Yaxın qərabətdə bulunur.¹⁹⁹

¹⁹⁹ B.Çobanzadə. Mədxəl, səh.93.

Sami dil ailəsinə mənsub olan bəzi dillər ölərək istifadədən çıxmış, qalanları üzərində də yenidən aparılan tədqiqatlar əvvəlki təsniflərdən fərqlənməyən təqsimi formullar irəli sürmüşdür. Buna görə də sami dil ailəsinə mənsub olan dillərdən ətraflı bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab etmirik.

Ümumi dilçilik – dilin əmələ gəlməsi, dilçilik elminin yaranması və inkişafı və dillərin təsnifi (morfoloji geneoloji) haqqında Çobanzadənin fikirləri ilə kifayət qədər tanış olduqdan sonra Azərbaycan ədəbi dili və onun müxtəlif problemləri haqqında alimin mülahizələrini vermək, bu mülahizələri tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq düzgün qiymətləndirə bilmək asan olar.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Professor B.Çobanzadə ümumittifaq və dünya miqyasında tanınan bir türkoloq kimi, ümumi türkologiyanın müxtəlif məsələləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Bununla belə, onun əsas elmi və pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü Azərbaycanla əlaqədar olduğu üçün, onun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri daha çoxdur. Buna görə də Azərbaycan sovet dövrü dilçiliyinin ilk təşəkkül dövründə B.Çobanzadə dilimizin və Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə çoxlu elmi və metodik əsərlər həsr etmişdir. O, özü Azərbaycan ədəbi dilində çox təmiz mühazirələr oxuyub bu dildə çox cəsarətli elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizin ilk təşəkkül dövrlərindən tainki Sovet hakimiyyəti illərinə qədər müxtəlif səbəblərə görə, Azərbaycan dilinin elm, şeir, sənət dili olmasına şübhə edənlər tapılırdı. Hələ böyük Füzuli belə bir fikrə qarşı *“Bəndə tofiq bulsa, bu dişvari asan eylərəm; Kim fəsli bahar olcaq dikəndən bərgi-gül izhar olur”* demişdi.

Sonradan Azərbaycanın bütün mütərəqqi ziyalıları Azərbaycan dilinin başqa dillərdən nəinki geri, habelə onlardan irəli olduğunu sübut etdilər. Bu məsələ XX əsrin əvvəllərində daha da qüvvətli bir xarakter aldı. Burjua mətbuatı bir tərəfdən, digər tərəfdən Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi olmaqla Azərbaycan dili məsələsi ətrafında güclü ideya mübarizəsi getməyə başladı və nəhayət, bu

mübarizə molla nəsrəddinçilərin qələbəsi ilə nəticələndi. Tarix öz qadir hökmünü verdi. Azərbaycan dili ərəb və fars, habelə başqa inkişaf etmiş dillərdən daha irəli gedə bildi. Bunu Azərbaycan dili üzərində aparılan tədqiqatların kəmiyyəti və keyfiyyəti də göstərməkdədir.

Bu dildə görkəmli alimlər gözəl elmi mühazirələr oxudular. Professor A.Abdullayev “Məktəblərimizə yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti gətirək” adlı məqaləsində Azərbaycan dilində təmiz, səlis elmi mühazirə oxumuş Ə.Nazim, Ə.Sultanlı, M.Rəfili kimi alimlərdən danışarkən B.Çobanzadənin də dilimizə və onun elmi məsələlərinə aid məharətlə mühazirələr oxumasını qeyd edir.²⁰⁰

B.Çobanzadə hər vəchlə Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyinə çalışırdı. Bildiyimiz kimi, sovet hakimiyyəti qurulana qədər və bir az da ondan sonra sabit, normativ Azərbaycan elmi, ədəbi dili məsələsi hələ həll edilməmişdi. Bəziləri Azərbaycan ədəbi dilini rus dili hesabına, bəziləri ərəb-fars sözləri hesabına, bəziləri də Avropa sözləri hesabına zənginləşdirməyi təklif edirdilər. Hətta, bu fikirdə olanların bədii əsərləri də yuxarıda dediyimiz sözlərlə dolu olurdu.

Belə cəhdlərə qarşı bütün mütərəqqi ziyalılar mübarizə aparırdılar. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu problem əsrimizin əvvəllərində daha ciddi xarakter aldı. Rusiyada XIX-XX əsrdə rus dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi ilə K.Uşinski, V.Belinski, M.Lomonosov, V.Lenin olduğu kimi, Azərbaycanda da

²⁰⁰ A.Abdullayev. Məktəblərimizə yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti gətirək. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1965, №3, səh.14.

XIX-XX əsrlərdə (bu əsrin 20 ili) M.F.Axundov, N.B.Vəzirov, H.B.Zərdabi, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, S.M.Əfəndiyev və başqaları məşğul olurdular.

Professor Y.M.Seyidov bu dövrü belə səciyyələndirir: *“Azərbaycan xalqının qədimlərdən başlayaraq davam edən böyük və zəngin tarixində XX əsrin iki on ili qədər qısa, çox problemlı və ziddiyyətlərlə dolu bir dövr təsəvvür etmək çətindir... XX əsrin sənətkarları yalnız bədii əsərlər yazmaqla öz vəzifəsini bitmiş hesab etmirdi. Bu yazıçıların böyük qismi XX əsrin bütün mədəni problemlərinə əl atır, bütün cəbhə boyu mübarizə aparır, xalqa bütün sahələr üzrə xidmət göstərməyi çalışırdılar. Dil məsələlərinin özündə də bir genişlik əmələ gəlirdi”*.²⁰¹

XX əsr (1900–1970-ci illər) ədəbi dilimizin taleyi o dövr ziyalılarının hamısını düşündürmüşdür. Bu dövrdə dil məsələlərinə ziyalıların münasibəti məsələsindən bəhs edən professor T.İ.Hacıyev haqlı olaraq deyir. *“Heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənar qalmır. Hamı da eyni mövqedən çıxış etmir, lakin ədəbi ana dilinin taleyinə heç kəs laqeydlik göstərmir”*.²⁰²

Əsərin əvvəllərində dil problemlərinə belə geniş yer verməklə məqsədimiz B.Çobanzadənin məhz mütərəqqi ziyalılarımız mövqeyindən çıxış etdiyini göstərməkdir.

Dilin saflığı XIX əsrdə ziyalıları və dilçi alimləri daha çox düşündürməyə başlamışdı. Bu problem, demək olar ki, bütün dillərə aiddir. Məlumdur ki, XIX əsrdə

²⁰¹ Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, 1975, səh.92.

²⁰² T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1981, səh.181.

alman və fransız dilindən lüzumsuz yerə rus dilinə sözlər axını var idi. Onda rus dilçi alimləri kimi, rus ziyalıları da etiraz səslərini ucaltmışdılar. Azərbaycan alim və mütəfəkkirləri də dilçilər kimi ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli sözlərin dilimizə axınına qarşı çıxırdılar. Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirənlərdən biri M.F.Axundov idi. Böyük mütəfəkkir əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda sözləri almaq lazım olduğunu qeyd edirdi: *“Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün biz məcburuq ki, (Kursiv bizimdir – A.B.) Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözlər alağ və öz dilimizdə işlədək”*.

Göründüyü kimi, M.F.Axundov məcburiyyət, zərurət olduğu üçün əcnəbi sözləri işlətməyi mümkün hesab edir. Bəllidir ki, hər hansı bir dildə olmayan, anlayış və ya əşyanın özü ilə birlikdə dilə gətirilən söz gəldiyi dili zənginləşdirir. Əks təqdirdə, zərurət olmadan başqa dildən alınan sözlər dili zibilləyib anlaşılmaz edir. M.F.Axundov məhz belə hərəkət etmişdir. O, dilimizdə olmayan “sivilizasiyon” və “kritika” sözlərini işlətmək məcburiyyətində qalmışdır. Amma onu başa düşsünlər deyə dərhal həmin sözün mənasını özü izah etmişdir. O yazırdı: *“Sivilizasiyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fənlər, qüdrətli dövlət, millətin asayışı və mədəniyyəti bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Pəs bu cür tərəqqi o zaman imkan tapar ki, cəmiyyətin fərdləri öz fikirləriidə müqəyyəd olmasınlar; hər fərd hər nə istəsə, desin və hər nə bacarırsa etsin... Əgər məqbul olmasa, başqa bir adam onun*

səlahiyyətsizliyini bəyan edər. Bu üsulla “kritika” deyərlər”.²⁰³

M.F.Axundov elmi-fəlsəfi anlayışları ifadə etmək və bir sıra mütərəqqi məsələləri şərh etmək məqsədilə dilimizə Avropa mənşəli sözləri gətirmişdir. Bir sıra Avropa mənşəli sözləri ilk dəfə o işlətməmişdir: *Фанатизм, прогрес, цивилизасион, деспот, деспотизм, либерал, политика парламент, патриот, портестантизм, революсия, переворот, электричество, драм, литератур* bu sözlərdəndir. Bu sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, geniş yayıla bilməmişdir; onların bəziləri isə (фанатизм, деспот, либерал, драм) dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.²⁰⁴

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin inkişafında görkəmli yer tutan, milli dilimizin saflığı uğrunda yorulmadan çalışan, ədəbiyyatımızın tədqiqinə, bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcılığını araşdırılıb üzə çıxarılmasına böyük zəhmət sərf edən ziyalılarımızdan biri də Firudin bəy Köçərli idi. Bu zəhmətkeş alim dilimizi və ədəbiyyatımızı yorulmadan tədris etdiyi kimi, onları tədqiq də etmişdir. O, istər müəllimlik peşəsində, istərsə də alimlik fəaliyyətində həmişə milli mövqedən çıxış etmişdir. Alim dilimizə ərəb-fars sözlərinin lüzumsuz olaraq gətirilməsinə qarşı çıxaraq yazırdı: *“Və lakin ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub, ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qarışdırmaq, bizim*

²⁰³ M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, 1987, cəh.354–355.

²⁰⁴ Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, 1979, səh.54.

*əqidəmizcə, böyük səhvdir. Vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yainki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb, kəlamı qəliz ibarələr ilə doldurub və çətin anlaşılan ərəbi və farsı sözlər ilə doldurub, əsil mənanı dəxi də dərinə salmaq və onun üzünə ərəb və fars dillərindən bəhmə gəlmiş qəliz mütləq ibarələr ilə toxunmuş pərdə çəkmək”.*²⁰⁵

Məzmunşuz gətirilən əcnəbi sözləri dili ağırlaşdırıb mənasız etməsini, çətinləşdirməsini vaizlərin nitqinin başa düşülməməsi, qəzətlərin oxunaqlı olmamasının əsas səbəbi hesab edən F.Köçərli belə hesab edirdi ki, Azərbaycan-türk dili incə mətləbləri, dərin fikirləri ifadə etmək cəhətdən heç bir dildən geri qalmır. Alim təəssüflə qeyd edirdi ki, bəzi ziyalılarımız “elm göstərmək və mollalıq izhar etmək” iddiasına düşüb ərəb və fars dillərinə daha çox meyl edirlər. Xalq arasında “türk dili hünərlilərin” (yəni yöndəmsiz zorluların) dilidir” ifadəsi çox güman ki, farslardan gəlmədir. Bəs Azərbaycanlılar nə üçün öz dillərinə məhəbbət göstərmirlər? Alim bu sualın cavabını axtararaq yazırdı: *“Azərbaycan türkləri hər dildən ziyadə xoşladığı, meyl və rəğbət göstərdiyi farsdilli olubdur. “Ləfz-ləfzi-ərəbəst; yarsi şəkərəst, türki-hünərəst” – dedikdə bizim türklər ərəb lisanını tərif edib və türk dilində söyləməyi hünər bilib, hər iki dildən ziyadə meyl və həvəs göstərdikləri “şəkərə olubdur ki, fars dilindən ibarətdir”.*²⁰⁶

²⁰⁵ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1978, səh.79.

²⁰⁶ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1978, səh.81.

F.B.Köçərli vaxtilə Azərbaycan dilinə gəlib dilimizin fonetik qanunlarına tabe olmuş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dilimizi zənginləşdirdiyini də qeyd edirdi: *“Türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, gözəl ibarələr alıb öz dillərinin dövlətləndiriblər və müruri-əyyam ilə əxzü iqtibas olunan kəlmələr və istilahlar o qədər işlənib təhrif və təsrif olunubdur ki, türk dili ilə onlar qaynayıb qarışıbdır və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir. Ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edib, əsla güman etməzlər ki, “söhbəti” və “zəhməti” sözləri ərəbdən, “rəncbər”, “kəfkir”, “xəkəndaz” sözləri farsdan alınıbdir. Və bəzi yerlərdə kəsrəti-istemaldan “rəncbər”ə “rəşbər”, “kəfkirə” “kəvkir” və “xəkəndaza” “xəkəndaz” deyilir və bu qəbil ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlərin çoxu türkləşib əvvəlki halından özgə bir tərkibə düşübdür. Bu nəhv ilə Azərbaycan türklərinin dili ərəb və fars sözləri ilə məxlut və məmzuc olmaqla belə, bir lisani-lətafət rəsan olubdur ki, onunla ülum və fünuna dair hər qism mətalibi-əfkari-aliyə və həkəmiyyət və məsaili-siyasiyyə və əmniyyəni şərh və bəyan etmək mümkündür”*.²⁰⁷

Burada F.B.Köçərli toxunduğu məsələyə münasibətdə dilçi alim mövqeyində, səviyyəsində dayanır. O, vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dili zənginləşdirdiyi, hər cür, “mətalibi-əfkari-aliyyəni” ifadə etməyə kömək etdiyini göstərdiyi kimi, onların dilimizdə mənimsənilmə yollarına da toxunmuşdur. Belə sözlərin

²⁰⁷ F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1979, səh.79.

dilimizin “Lisani-lətəfətrəsan” olmasına kömək etdiyini göstərən F.Köçərlinin mövqeyi, tamamilə S.M.Qənizadənin mövqeyi ilə uyğun gəlir. Yuxarıda dediyimiz kimi, S.M.Qənizadə də *samovar və telefon, tas, kasa, çömçə, tabaq, lampa, çay, qənd, şorba, küftə* və s. sözlərin dilimizi məhz zənginləşdiyini göstərirdi.²⁰⁸

Dilimizin zəngin və gözəlliyi əsrimizin əvvəllərində başqa ziyalılar kimi N.Nərimanovun da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli yazıçı, böyük dövlət xadimi N.Nərimanov ana dilinin, demək olar ki, bütün problemlərinə toxunmuşdur. Dilimizin qrammatikasından tutmuş, onun təmizliyi məsələsinə, tədrisindən tutmuş əlifba məsələsinə qədər bütün problemlər N.Nərimanovu düşündürmüşdür. Onun ana dilimizin tədqiqi və ona münasibəti problemi xüsusi bir araşdırmanın mövzusu olmuşdur.²⁰⁹

Nərimanov belə hesab edirdi ki, yurdunu və xalqını sevən hər bir ziyalı ana dilinin keşiyində durmalı, onun saflığını qorumalıdır. İstər dövrü mətbuatdakı məqalələrində, istər linqvistik əsərlərində, istərsə də bədii əsərlərində o belə bir ali məqsədi izləmişdir ki, dil millətin ən böyük sərvətidir. Onu sevmək, hər cür yad təsirlərdən qorumaq lazımdır. O, 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində yazırdı: *“Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsinlər. Xəyanət?! Bəli, xəyanət! Bir dəfə yox, yüz dəfə, min dəfə. “Şaltay-baltay” söyləməyinizi yazacağıq! Bağıracağıq! Hər halda müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq, istiqbalda bunların*

²⁰⁸ С.М.Ганиев. Самоучитель тюркского языка Кавказа. Азерб. нареч. ч. I, Баку, 1922, стр.11.

²⁰⁹ M.Məmmədov. N.Nərimanov və ana dili. Bakı, 1971.

*halına nəzərə almırsınız, ya? Eləmi? Əfv ediniz, əfəndim. Onları da özünüə oxşatmaq istəyirsinizsə, biz mane olacağıq. Olmasaq, millətə xəyanət etmiş olarıq. Millətin dilini bilmədən onun dərdinə dava etmək çətinidir”.*²¹⁰

“Dilimiz lorudur”, “çoban – hünər dilidir”, “kasıbdır” və s. cahil ibarələrlə ana dilinə xar baxmaq, onun incəliklərini duymayan “ziyalılar” əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməklə özlərini xalqdan ayırır, guya “yüksəkdə” dayanırdılar. “Əgər səni bir nəfər başa düşmüşsə, deməli sən ondan daha savadlısan” mövqeyindən çıxış edən yarımçıq ziyalılara, mühərrirlərə, yazıçılara qarşı N.Nərimanov barışmaz mövqedə durur, onları ifşa edirik: “Dilimiz lorudur, kasıbdır. Yamaq gərəkdir. “Ziynət gərəkdir” – deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim. Razılıq verib dilimizin qüsurlarını” dəftərin bir kənarına yazırız”. Lakin “Гасподин председателин мненијасы комиссия назначит eləməkdir”. Biz “И с большим удовольствием согласија изјавит eliyorsuz” kimi ləhcələri hansı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İndi bu yerdəmi türk sözlərini unudubsunuz? Ya rusca “zinət”mi verirsiniz? Anlamırıq və anlaya da bilmirik.²¹¹

N.Nərimanov tərcüməçilərdən və bütün ziyalılardan ana dilini sevməyi, ona hörmət etməyi, onun qayda-qanunlarına əməl etməyi tələb edirdi.

Əsrimizin əvvəllərindən ana dilinin saflığı uğrunda gedən mübarizənin başında “Molla Nəsrəddin” və onun ətrafında birləşən ziyalılar – molla-nəsrəddinçilər

²¹⁰ M.Məmmədov, N.Nərimanov və ana dili. Bakı, 1978, səh.31.

²¹¹ M.Məmmədov, N.Nərimanov və ana dili. Bakı, 1978, səh.32.

dayanırdı. Jurnalın rəhbəri böyük yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda, bədii əsər və məqalələrində dilimizin nəinki təmizliyi, habelə varlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. C.Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda dilimizin bu və ya başqa problemə toxunmuşdur. Böyük yazıçı “Molla Nəsrəddin”in lap birinci nömrəsində yazırdı ki, “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım... Bircə üzrüm var: Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün *açıq* (kursiv bizimdir – **A.B.**) ana dili ilə danışacağam.”²¹²

Dilimizin saflığı uğrunda gedən mübarizədə xalqın qabaqcıl ziyalılarının hərəsi bir üsulla bu ali məqsədə xidmət edirdilər. C.Məmmədquluzadə isə satirik felyeton üsulunu seçmişdi. Jurnalın 1907-ci il 8-ci sayında böyük ədib məktəb şagirdlərinin dilində yazırdı: “*A Molla Nəsrəddin Əmi! Bizim də sənə bir işimiz düşübdür. A kişi, sən Allah bizim fəryadımıza çat... Bax bizim bir müəllimimiz var; bir də görürsən ki, əlində bir kitab gəldi birinci klasa dərs verməyə. Əvvəl deyir ki, bu şəriət kitabıdır, özünü də türk alimi sizlərdən ötrü lap ana dilində yazıbdır, çox da asandır. Başlayır dərsə, deyir ki, “...Olun əvəmir və nəvəhisini əxz və tələqqi edib xilayiqə yetirsin, zira ki, xudavəndi-həkimə rəva və şayəstə deyil ki, xalqı zəyə və mühamil qoya”. Bizi azca qalır yuxu aparsın. Bir də deyir ki: “...Cümlə övsafi-həmidədə sərəməd olub əxlaqi-rəzilədən ari və bəri ola”. Durur beynimiz qaralmağa. O başlayıb deyir ki, “gərəkdir xilqəti eyblərdən və əmrəzi-misriyyə və mütənəffirədən ari*

²¹² C.Məmmədquluzadə. Felyetonlar. Bakı, 1961, səh.9.

olub... və illa onun üçün qəlbələrdə məhəl qalmayıb mətlub müntəfi". Deyirik: Cənab müəllim bu nə dilidir? Başlayır acığı tutub çıxırmağa: "Bunlar xalis türk dili, lap ana dili, nə olacaq? Deyirik: a kişi! İnsaf elə, nə bizim analarımızın belə dili var, nə də nənələrimizin".²¹³

Böyük ədib onlarla əsərində dilimizin taleyi ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, əsil vətəndaş mövqeyindən çıxış etmişdir. Dilimizi bəyənməyən "Bizim obrazованнылар" həmişə, hər yerdə Mirzə Cəlil satirasına hədəf olmuşdur. Əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın milli dilimizin məktəblərdə tədrisi, qəzetlərdə yeri, təmizliyi və s. taleyüklü problemləri ilə əlaqədar apardıqları mübarizədən danışarkən Şərqin dahi bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun üslubundan sükutla keçmək olmaz. Ü. Hacıbəyov istər bədii əsərlərində, istərsə də dövrü mətbuatda "Oradan-burdan" və digər başlıqlar altında nəşr etdirdiyi məqalə və felyetonlarında həmişə bu müqəddəs ideyanın sabit qədəm yolçusu olmuşdur. Böyük bəstəkar dilimizin türk dili olduğunu gözəl bildiyi və onu həmişə məhz belə araşdırdığı kimi, dərk edirdi ki, artıq Azərbaycan türkcəsi inkişaf nəticəsində türk dilləri ailəsinə daxil olan müstəqil bir dil olmuşdur. Bu səbəbdən də digər türk dillərindən müəyyən əlamətləri ilə seçilir. "O olmasın, bu olsun" adlı komediyasında Rza bəyin osmanlı ləhcəsində danışığını başa düşməyən məclis əhli onun nitqinə düzgün reaksiya vermir. Həsənqulu bəyin sözləri ilə müəllif, öz ideyasını belə açıqlayır: "*Deməli, sən*

²¹³ "Molla Nəsrəddin" jurnalı (tərtib edən T.Həsənzadə). Bakı, 1988, səh.390.

bizdən söz istəyirmişsən? Əşi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim".²¹⁴

Məlumdur ki, 1905-ci ildən sonra dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə icazə verilmişdi. Amma təcrübə yox idi. Dərsi necə keçmək, haradan oxumaq, necə oxutmaq kimi problemlər ortaya çıxardı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Ü.Hacıbəyov 1906-cı ildə "Hansı vasitələrilə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif etməliyik" başlığı altında üç məqalə nəşr etdirmişdi. Məqalələr "İrşad" qəzetinin 15, 16 və 20 fevral tarixli nömrələrində dərc edilmişdir. Burada o, dilimizi öyrənmək üçün müxtəlif yollar təklif etməklə yanaşı, onun həddindən artıq əcnəbi sözlərlə doldurulub bayağı hala salındığını da göstərirdi. Üzeyir bəyin məqaləsində oxuyuruq: "Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vaqif olan biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ "обед" eləməmişdim, "Визитни карточка" gəldi ki, madam Pankova səni "вечерə пригласит" eləyir. Gəlməsən "обижатса" olar... "Dilimizi yuyub" təmizləməkdən ötrü... çaylar, sellər lazımdır..."²¹⁵

Böyük bəstəkar çox düzgün şəkildə dərk edirdi ki, dilin başqa bir dildən söz alması o qədər təhlükəli deyil. Xalqın iqtisadi və başqa növ əlaqələri onların dillərinin də bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə nəticələnəlməlidir. Belə bir təsir o vaxt dildə mütərəqqi rol oynayır, dili o vaxt zənginləşdirər ki, zərurət nəticəsində alınsın. Belə sözləri süni surətdə kalka üsulu ilə əvəz etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki süni surətdə yaradılan sözlər dildə işlənməz.

²¹⁴ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. I cild, Bakı, 1964, səh.87.

²¹⁵ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. III cild, Bakı, 1968, səh.29.

Müəllif yazırdı: “Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və islahati-əcnəbiyyədən ari olmuş ola. Bununla da səbəbi odur ki, hansı bir dil olursa-olsun, havi (əhatə olduğu – **A.B.**) olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən” özünə məxsus bir təbiri yoxdur... İndi biz də istəsək ki, “самовар” təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və sair dil köməyilə təsmiyyə edək. Məsələn, “xudpəz”, “xudcuş” və sair və illa. “özüqaynayan desək əvamımız anlamaz. Çünki “özü” və “qaynayan” təbidləri əvama məlum olduğundan onun zəhnində dürlü-dürlü şeylər zahir edib, “самовар” ifadə edilmir. Əvamdən soruşsan ki, “uzaqyazan” nədir, heç vaxt deməz ki, “teleqrafdır”... Ruslardan dəxi bir çox “галош” əvəzində “мокроступ”, “зонт” əvəzində “дождахранилище” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin camaət tərəfindən qəbula keçmədi.²¹⁶ (161–31)

Göründüyü kimi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov kimi görkəmli ziyalıların ana dilimizə münasibəti, onun təmizliyi və saflığının qorunması, əcnəbi sözlərin alınması və s. kimi problemlərdəki mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür. Onların hamısı aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, xalqın ən böyük sərvəti onun ana dilidir. Onu hər cür “xari-xəşəşdən təmizləmək” (**F.Köçərli** – Onlar əcnəbi sözlərin hamı tərəfindən eyni mənada işlədildiyi təqdirdə onu süni şəkildə yaradılmış sözlərlə əvəz etməyi zərərli hesab edirdilər) hər bir azərbaycanlının müqəddəs

²¹⁶ Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. III cild, Bakı, 1968, səh.31.

vəzifəsidir. Onlar bilirdilər ki, xalq dili heç kəsin iradəsinə tabe deyildir. Beləliklə, onlar dilin obyektiv inkişaf qanunlarını görür və təsbit edirlər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu kimi məsələlərin həlli məhz B.Çobanzadənin üzərinə düşür. O, elmi ədəbi dil, terminologiya, başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemləri praktik şəkildə həll etməli idi. 20-ci illərdə bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqə tuta bildi. O belə hesab edirdi ki:

a) bütün türk dilləri vahid bir ailədənir;

b) sxolostik ərəb və fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır;

c) lakin hələ tamamilə yeni müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinə keçilməmişdir. Bunun üçün, yəni müstəqil Azərbaycan ədəbi-elmi dili yarada bilmək üçün B.Çobanzadə aşağıdakıları təklif edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.

2. Ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ almış

olsunlar. Məsələn, *kitab, məktəb, katib, hərf, pənc-şənbə, xalq insan, qələm* və s.

3. Ana dilindən süni surətdə termin (purizm – **A.B.**) yaratmaqdan sağınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək – xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formaları gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək.²¹⁷

Yuxarıda göstərilən məsələlərin hər biri elmi bir problem kimi dövrü üçün çox əhəmiyyətli məsələlərdir. Ərəb və fars sözlərini kütləvi surətdə dilimizdən çıxarmaqla nə əldə etmiş olardıq?

Onda dilimiz ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşər və leksik cəhətdən kasıb bir vəziyyət alardı. Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz

²¹⁷ Б.Чобанзаде. Деятельность научного совета ВЯК НТА после 3-го Пленума и проблемы языка. В сборнике “Культура и письменность Востока”, 1930, книга VI, стр.145.

yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzədən öz ana dilini öyrənməyə, həm də ibtidadan öyrənməyə məcbur olardı. Belə cəhətlər vaxtı ilə olmuşdu: kainat yerinə – açun, pəncərə yerinə – körük, zəncir yerinə – düzgü və s. kimi suni sözlər yaradılmışdı. Bunları xalq qəbul etmədi, yenə ərəb və fars mənşəli sözləri B.Çobanzadə demişkən “nəhayət bəsit və məntiqi şəkildə dəyişərək (öz dilimizə uyğunlaşdıraraq) işlətdi. Məsələn, *hazırlamaq, razılaşımaq, silahlanmaq, fikirləşmək*.²¹⁸

Yenə yuxarıdakı məsələlərə qayıdaq. Süni surətdə söz yaratmağı – purizmi rədd etdikcə onda əcnəbi sözləri eyni ilə almaq olardımı? Çobanzadə buna da aydınca cavab verirdi ki, lüzumsuz olaraq xarici terminləri dilimizə gətirmək olmaz, onları “yalnız kök şəklində alıb dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırmalıyıq”.

B.Çobanzadə bilirdi ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya çox rast gəlmiş olsun. Məlumdur ki, V.İ.Lenin sovet, bolşevik kimi sözləri bütün xalqların başa düşdüyünü və tərcüməsiz öz dilinə tətbiq etdiyini qeyd edirdi. B.Çobanzadə də Leninin həmin fikrini belə şərh edirdi: “Lenin proletar inqilabı və şura quruluşunun bütün cahan miqyasında, cahan proletariyatı nəzərində qazandığı məhəbbət və etimadla əlaqədar olaraq bolşevik, sovet kimi sözlərin bütün

²¹⁸ B.Çobanzadə. İstilah terminoloji işlər. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1930, №4, səh.3–7.

dillərdə işlənilməsinə qeyd etmişdir. Lenin ixtisar edilmiş sözlərə (Совнарком, рабком və i.a.) fəvqəladə əhəmiyyət verirdi.²¹⁹

B.Çobanzadənin ədəbi dilimizin normal vəziyyət almasındakı xidmətləri təkcə onun əsərləri ilə bitmir. Bəlli olduğu kimi, stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, onun elmi bir dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri onun istilah – terminologiyasının varlığı və zənginliyidir. Yeni elmi kəşflər, yeni həyat quruculuğu ilə əlaqədar olaraq, dilimizdə bir çox termin və ifadələr arxaikləşib çıxmışdı. Bu boşluğu yeni yaranacaq sözlərlə doldurmaq lazım idi. Çünki öz istilahları olmayan bir müasir, elmi, ədəbi dil təsəvvür etmək çətinidir. Buna görə də sovet hakimiyyətinin ilk illərində təşkil edilmiş elmi istilah komitəsi böyük işlər görməli idi. Bu komitə əvvəllər bəzi purist mövqeyə yuvarlanmışdı ki, hər bir elmə “bil” sözü əlavə etməklə terminlər yaratmaq istəyirdi (Məsələn, coğrafiya – yerbil, astronomiya – göybil və s.). Bu hərəkətləri həm zaman özü pislədi, həm də xalq məqbul saymadı. C.Məmmədquluzadə bu komissiyanın özünü satirik dil ilə “dil-bil komissiyonu” adlandırmışdı. Sonradan bu komitə öz işini canlandırdı. Komitənin əsas vəzifəsi olan terminlər məsələsi haqqında B.Çobanzadənin bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələri istilah-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi mülahizələri ilə

²¹⁹ B.Çobanzadə. Lenin və dilçilik. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1927, №1–2, səh.18.

diqqəti cəlb edən B.Çobanzadə əvvəlcə bu komitənin sədr müavini, sonra isə sədri oldu.

1926-cı ildə B.Çobanzadə Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında ətraflı bir məqalə yazmışdı. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlanan bu əsərində o, müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi. O yazırdı: “Türk (Azərbaycan – **A.B.**) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirəcək olsaq, burada ədəbi təbirlərin elmi istilahlardan azlığı, kifayətsizliyini görürüz. Biz əgər XV əsrdə, yəni islam sxolostikasının türkləri möhkəm surətdə təsiri altına almasına qədər olan zamanlarda, gərək idarə və gərək zehni fəlsəfi sahəyə aid bir qaç düzünə təbir və istilahlardan gözə çarpırsa, bundan sonra bunlar yerlərini əcnəbi sözlərə buraxıb qaib olmuşlardır.

Ədəbi dil məsələsi, yəni qəzetə, teatro və şeir dili hər xalqda olduğu kibi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzlərin doğması və bu mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə bağlı bir məsələdir... Daha doğrusu, zorla iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir.²²⁰

Burada B.Çobanzadə ədəbi dilin yaranmasında şəxsiyyətlərin müəyyən rolu olduğunu göstərməkdə haqlı

²²⁰ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi” 1926, №5(13), səh.28.

idi. Doğrudur, bir nəfər və ya bir neçə nəfərin elmi ədəbi dil yaratması çox çətindir. Bununla belə, ədəbi dilin formalaşmasında mütərəqqi fikirli şəxsiyyətlərin rolunu inkar etmək də düzgün olmazdı. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında belə bir rolun M.F.Axundov tərəfindən oynanıldığını B.Çobanzadə dəfələrlə qeyd etmişdir. Bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. O belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla –terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni nəinki məktəb yaşlı gələcək nəsə, habelə “yaşlı-başlı adamlara” da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyində nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz. Buna görə də istilahların əhəmiyyətindən danışarkən deyirdi:

– *“İstilahların iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır:*

1) *Elmi*

2) *Tərbiyəvi-təhsilli*

İstilahların elmi əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiq nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz vasitəsi ilə təsbit edilmədiyə, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə başqa onunla sinurdaş, ona yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Bu surətlə bir elmi əməliyyat istər hadisə, istərsə qanun olsun, təsbit etməklə, ona ad verməklə bir-birlərindən ayrılamaz.

*Ümumiyyətlə, insan adını bilmədiyi şeyləri pək çapıq unuda bilir. Adlar, təbir caizsə, şüurdan və zehni əməliyyəldən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir”.*²²¹

İstilahların tərbiyəvi-təhsil əhəmiyyəti özlüyündə aydındır. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsil sistemində yalnız dil hakim mövqə tutmalı, sinifdə heç bir dialektizmlərə və məhəlçiliyə yol verilməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılan terminalogiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər. O, vahid, sabit terminologiyaya sahib olmayan bir dili əsl ədəbi dil hesab etmir. O deyir: *“İstilahlar və təbirlərdən ibarət elmi bir dilə sahib olmasaydıq, bütün fikirləri bir tağım təqribi təsvirlərlə anlatmaq lazım gələcəkdi ki, bu surətdə “filosofanə” şəirdən başqa bir şey meydana gələmməzdi”.*²²²

O hər hansı bir dilin ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılması üçün ilk növbədə bu və ya digər elm sahələrində çalışan mütəxəssislərin oynadığı rolun, Azərbaycan ədəbi dilinin müasir tələblərinə cavab verməsində də ifa edilməsinə çalışırdı. O göstərirdi ki, ədəbi-elmi bir dili başqa adamlar deyil, həmin dildə danışan “münəvvərlər” yarada bilərlər. Daha doğrusu, dilə ədəbilik keyfiyyəti xaricdən gətirilmir, bəlkə onun özü inkişaf edərək bu keyfiyyəti kəsb edir. Burada da yenə istilah məsələsi əsas yer tutur ki, bunu da həmin dildə yaradılan bu və ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin

²²¹ B.Çobanzadə. Adı çəkilən əsəri, səh.29.

²²² Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.29.

yaradıcı səyləri nəticəsində əldə etmək mümkündür. Elmi ixtiralar, kəşflər, çıxarılan elmi nəticələr, yuxarıda dediyimiz kimi, müəyyən terminlərlə adlandırılır. Bu terminləri yaradanlar ədəbi dilin yaranmasında və təkmilləşməsində bilavasitə iştirak etmiş olurlar. Bir halda ki, belədir, onda bu və ya digər bir məsələni terminlərlə adlandırmaq kimi məsul vəzifə qarşıya çıxır ki, burada da Çobanzadə dediyi kimi “ehtiyatlılıq” edilməlidir. Çobanzadənin bu barədəki fikrinə baxaq:

–Əcəba bu elmi dili, elmi istilahları kimlər yapır?

Biliriz ki, cocuqların adlarını doğuranlar, heyvanların adlarını sahibləri verirlər. Elmi qazanlarımız da əsas və nəticə etibarilə, şüurlu və iradəli fəaliyyət və hərəkətimizin meyvəsidir. Binaən-əleyh bu qazanların adlarını da biz insanlar verə biləriz.²²³

Bəs mütəxəssis öz kəşf və nəticələrini hansı dildən alınmış sözlərlə adlandıra bilər? Bu suala B.Çobanzadə bir neçə yerdə cavab verir. Birinci türkoloji qurultayındakı məruzəsində deyirdi:

–У нас имеются три общие базы для нашего словаря в нашем лексиконе. Вопервых. **Обшетюркская база.** Хотя мы в других вопросах говорили о различиях, существующих между тюркскими диалектами, но это было сделано для того, чтобы определить взаимоотношения тюркских диалектов, различия между друг-другом, но кроме

²²³ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.30.

этих различий остается громадный материал, громадное количество заимствованных черт и особенностей, которые составляют общую базу между этими тюркскими языками. Эта база должна быть принята во внимание при составлении терминологии. Это общетюркская словарная база.

Затем есть **другая база**; Нельзя наши языки определить только с точки зрения агглютинации, или с точки зрения синьгармонизма – эта казалось бы только части наших языков, даже я скажу такой более чистый как казахский имеет громадное количество, иностранных, чужих элементов, как своих родных. У нас сингармонизм и агглютинация свойственные чисто тюркскому языку, нарушены заимствованием из арабского, персидского.

Третья общая база, на которую мы должны обратить внимание при создании терминологии – это есть наша общая ориентация в области восприятия научных понятий, научных концепции и вместе с этим принятие их названий, терминов, этой европейской ориентации.

Я выделяю три таких базы – общетюркскую, арабско-персидскую и европейскую.²²⁴

²²⁴ Б.Чобанзаде. О системе научной терминологии (доклад читанный на I всесоюзном тюрк, съезде стенографический отчет съезда). Баку, 1926, стр.190–191.

Akademik M.Ə.Şirəliyevin də istilahlara yaradılmasında əsas üç mənbədən istifadə edildiyini göstərməsi professor B.Çobanzadənin 1926-cı ildə dediyi həmin sözlərin bir daha doğru olduğuna şübhə yeri qoymur.²²⁵

Göründüyü kimi, qurultaydakı bu məruzəsində o, ümumiyyətlə, yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuş olan xalqların – SSRİ-də yaşayan türkdilli xalqların termin yaratmaqda istinad etməli olduqları bazalardan bəhs edir. Azərbaycan dilində termin yaratmaq məsələsinə gəlincə yenə həmin qurultayda Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin əsasən canlı Azərbaycan dilinə əsaslanmalı olduğunu qeyd edirdi. O göstərirdi ki, yazıda hər səsə özünə uyğun bir hərfi işarəsi olduğu kimi, dildə də hər hansı bir anlayışın özünəməxsus ayrıca bir adı (termin) olsun. Bu fikir Reformatskinin aşağıdakı sözlərini yada salır. O deyir: “Yaxşı terminlər çoxmənalılıqdan, termin olmayan sözlərdən, ekspressivlikdən uzaq olmalıdır”.²²⁶

Çobanzadə isə belə deyirdi:

–Biz dediyimiz kimi, elmi terminologiya əlifba prinsiplərinə müşabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz – termin olmasını tələb edir.²²⁷

²²⁵ M.Ə.Şirəliyev. İstilahlara yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, 1948, I cild, səh.27–43.

²²⁶ А.Реформатский. Введение в языкознание. Учпедгиз. Москва, стр.85.

²²⁷ B.Çobanzadə. Həmin məruzəsi, səh.92.

Sözün – terminin leksik vəzifə nöqteyi-nəzərindən Smirnitski də belə bir funksiyasını qeyd edir: “Hər bir istilah leksik nöqteyi-nəzərindən konkret fərdiləşdirilmiş vahid kimi çıxış edir ki, bu da onu eyni qəbildən olan başqa vahidlərdən (sözlərdən) ayırır”²²⁸.

Terminlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən onların vahid anlayışa aid olmasını bildikdən sonra B.Çobanzadə hər iki halın yaxşı və naqis cəhətlərini qeyd etməklə istilah terminologiya işində müəyyən bir göstəriş vermiş olurdu. Onun bu barədəki fikirlərini alaq.

–Mütəxəssis belə sözləri (terminləri):

- 1) ya ana dilindən;
- 2) yaxud əcnəbi dillərdən alır.

Bunlardan hər ikisinin mümkün olan məziyyətləri və qüsurları vardır.

Öz dilindən yapılan təbir və istilahlardan iki böyük məziyyəti vardır:

- 1) *Qolaylıqla anlaşılması;*
- 2) *Zehndə başqa ana dili sözlərilə şəkildə və səs-cə birləşərək təmelli surətdə yerləşməsi.*

²²⁸ Вопросы грамматического строя. Изд-во, АН СССР, 1955, стр.12.

Buna qarşılıq mümkün olan qüsurları da bundan ibarətdir:

1) *Ana dilindən alınan istilahlər çox dəfə mənaca başqa adi sözlərdən güclüklə seçilir, ayrılır.*

2) *Ana dilində əvvəlcə hər hankı bir mənaya gələn sözü alıb az-çox süni surətdə başqa mənada qullanmaq daima qərib və gülünc və qeyri-təbii bir təsir yapmaqdan xali qalmaz.*

Əcnəbi dillərdən alınan istilahların da özlərinə görə artıq və yüksək yerləri vardır:

1) Artıq yeri budur ki, əcnəbi istilahlər ana dilinin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bulunduğundan daha çətin xatirdə qalır və müəyyən elmi məfhumların bəllənməsinə daha ziyadə xidmət edirlər.

2) Bundan başqa, əcnəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən yapılacaq olan istilahlər vasitəsilə insan başqa dillərdəki elmlərin istilahları ilə bağlanmış olur.

Lakin ana dilindən yapılan istilahlardakı üstünlüklər, eyni əcnəbi əsasında qurulacaq istilahların nöqsanlarını təşkil edir.²²⁹

²²⁹ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi", 1926, №5(13), səh.31.

B.Çobanzadə elmin bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməkdə heç də dilimizi başqa dillərin termin və ibarələri ilə doldurmaq, onu anlaşılmaz bir dərəcəyə gətirmək niyyətində deyildi. Bunu biz onun müxtəlif çıxış və məqalələrində də görə bilirik. O həmişə dilimizi, istilah yaradarkən ən əsas baza kimi götürməyi tövsiyə edirdi. Çünki bununla “xalq kütlələrimizi elmə və mədəniyyətə” asan gətirmək mümkündür.²³⁰ Bununla belə, beynəlmiləl elmi terminlərin müxtəlif dilə mənsub olan alimlər tərəfindən eyni mənada işlədilməsi B.Çobanzadəni dilimizə beynəlmiləl sözlər gətirməyi lazım hesab etməyə sövq edirdi. O, xüsusilə tibb elmindəki termin eyniliyini nümunə götürürdü. Əlbəttə, bu və ya digər bir elm nümayəndələrinin terminlərlə bir-birini anladıqları indi hamıya məlumdur. Buna görə də B.Çobanzadənin aşağıdakı fikri təəccüblü görünür:

– Elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır... Bugünkü elmlərdə isə bu cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, meditsina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümumdür. Bir ingilis doktoru ilə bir türk, yaxud çin doktoru (hər üçü indiki əsrin doktorluq elminə vaqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinin reseptlərini oxuya bilər.²³¹

²³⁰ B.Çobanzadə. Adı çəkilən əsəri, səh.35.

²³¹ B.Çobanzadə. İstilah terminoloji işləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, №4–5, səh.4.

Buna səbəb, yuxarıda dediyimiz kimi, terminlərin ümumiliyidir. Bəllidir ki, hər bir söz termin funksiyası daşımır. Termin müəyyən bir elmin, müəyyən bir anlayışın konkret leksik ifadəsidir. Məsələn, ümumxalq danışığı dilindəki “yataq” sözünü alaq. Bunun mənasının “yatılan yer” olduğunu hər bir azərbaycanlı bildiyi halda, geoloji qat mənasında işlənən yataq terminin mənasını geoloqlar və ya bu elmdən xəbəri olanlar bilir. Bir sözlə, geoloji yataq məfhumu ümumxalq danışığı dilinin deyil, bəlkə elmi-ədəbi dilin materialıdır. Belə olan surətdə qarşıya belə bir sual çıxa bilər ki, bəs terminlərlə adi sözlərin nə kimi fərqləri vardır? Bu fərqləri çox zaman biz hiss etmirik. Lakin terminoloji sistem yaradarkən belə fərqlərin diqqət mərkəzində tutulması vacibdir. Yuxarıda dediklərimizdən bu fərqlərdən birisi anlaşıla bilər ki, terminlərin çoxmənalı olması elmi ədəbi dil cəhətdən zərərli isə, sözlərin çoxmənalılığı müəyyən üslubi məqamlarda nitqin (xüsusilə şeirdə) canlı və orijinal çıxmasına kömək edir.

Yenə də B.Çobanzadəyə qayıdaq. O, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq terminlərlə sözlər arasındakı fərqləri qruplaşdırmışdır. Doğrudur, ona qədər termin və sözlər arasındakı fərqlərdən bu və ya başqa şəkildə bəhs edənlər olmuşdur. Lakin elmi-ədəbi dil yaratmaqda terminlərin rolu ilə əlaqədar olaraq söz-termin fərqlərindən ilk dəfə (bizim qənaətimizcə) B.Çobanzadə belə geniş bəhs etmişdir O bu barədə deyirdi: *“İstilah ictimai cəhətdən alındıqda, başqa sözlərdən ayrılmaz. İstilahlar da ictimai istehsal nəticəsində məlum olan, əldə edilən hər hansı bir maddə, yaxud fikir və duyğunu ifadə edər ki, sözün də*

vəzifəsi budur. Lakin adi söz ilə istilah termin arasında müəyyən cəhətlərdən ayrılıqlar da vardır.

1) *İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat qrupunda iştirak edən ünsürlərin adıdır. Müəyyən sistem altına alınmış bilik ünsürləri nədir? Elm və fənn dediyimiz şey də budur. Adi məlumatla elmi bir-birindən ayıran bu sistemdir. Məlum olduğu kibi, bu məlumatın işarətləri olan adlar da müəyyən sistemi əks etdirir.*

2) *Terminləri çox adam bilmir.*

3) *Adi sözlərlə terminlər arasında fərq bir tərəfdən danışığ dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahlardan az-çox suni olmasıdır.*

4) *Elmi istilahlardan, bir dərəcəyə qədər hər dövrdə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər, zamanımızda hər elmdəki istilahlardan müəyyən faizi bütün cəhan miqyasından internationaldır”.*²³²

Buradakı dördüncü bənd haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Yuxarıdakı üç bəndin bütün mənası aydındır. Lakin dördüncü bənd haqqında müəyyən qədər şərtlər qoyulmalıdır. Bilirik ki, (Çobanzadənin bu bənddə təsdiq etdiyi kimi) sözlər milli xarakterdə, terminlər isə

²³² B.Çobanzadə. İstilah terminoloji işləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, №4—5, səh.3—4.

milli çərçivədən kənara çıxmış olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ya bizim verdiyimiz terminləri başqa dillər beynəlxalq miqyasda qəbul etməlidir. Ya da biz başqa xalqların terminlərini almalıyıq.

Dünyanın dilləri və bu dillərdə yaradılan elmi tədqiqatlar müəyyən hər hansı bir dilə nisbətən geniş olduğundan elə bir dil yoxdur ki, milli tədqiqat nəticəsində yaranmış olan milli sözləri – terminləri başqa dillərə köçürülmüş olsun (əlbəttə, ölü dillərdən götürülən sözlər bura şamil edilməməlidir). Belə olduğu təqdirdə bu nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir dilin aldığı terminlər, başqa dillərə verdiyi terminlərdən çoxdur. Formal cəhətdən yanaşdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olardı ki, bizim dilimizə başqa dillərdən terminləri hazır şəkildə almalı idi. B.Çobanzadə buna etiraz edərək göstərirdi ki, “Avropa terminlərinin olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir, dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq Avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”.²³³

Bura qədər dediklərimizə yekun olaraq demək lazımdır ki, elmi-ədəbi dilin bu və ya digər sahələri üçün terminlər yaradarkən, başqa dildən alarkən və ya danışıq dilindən seçərkən müəyyən bir meyarı – kriteriyanı göz önündə tutmaq lazımdır ki, bu da həmin terminin xalq üçün anlaşılmasıdır. Terminlər ədəbi dildə ağırlıq yaratmamalı, anlaşıla bilməli və aid olduğu məfhumları sərrast, dürüst ifadə edə bilməlidir. B.Çobanzadə, hətta

²³³ Yenə orada, səh.4–5.

terminlərin anlaşılıqlı olmasından əlavə, onun vahid olmasını da tələb edir və göstərirdi ki, cümhuriyyətdə eyni zamanda iki düzgün istilahnın işlədilməsindən bir yanlış istilahnın işlənməsi xeyirli və faydalıdır.²³⁴ Bununla B.Çobanzadə ədəbi dili xalqa yaxınlaşdırmaq, xalq üçün anlaşılıqlı bir tərzdə terminlər tərtib etmək məqsədini izləmiş olurdu. Çünki o görürdü ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül etdiyi dövrlərdən bir çox mütərəqqi alim və yazıçılar milli ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq istəmişlər. O, ədəbi dilimizin inkişaf tarixində M.F.Axundovun və başqalarının bu barədə misilsiz xidmətləri olduğunu qeyd edirdi. Ədəbi dilin tarixini bilmədən onun hansı əsaslar üzərində zənginləşməsi perspektivlərini də müəyyənləşdirmək olmaz. B.Çobanzadə də Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi, ədəbi dilimizin inkişaf etdirilməsi işi ilə bilavasitə əlaqədar olduğu üçün ədəbi dilimizin tarixini mütləq öyrənməli və bu sahədə nə kimi cərəyanlar və dil hadisələri olduğunu müəyyənləşdirə bilməli idi. O, 1932-ci ildə yazdığı (Q.Bağirovla birlikdə) kitabdakı məqaləsində ədəbi dilimizin inkişaf tarixini üç dövrə bölürdü.

I. XV əsrdən XIX əsrə, M.F.Axundova qədər.

II dövr – M.F.Axundovdan 1905-ci il inqilabına qədər bu dövrdə iki cərəyan xarakterizə edilir:

a) feodal-burjua, fyuzat, şəlalə dili;

²³⁴ B.Çobanzadə. Göstərilən əsəri, səh.4–5.

b) Molla Nəsrəddin – ümumxalq dili.

III dövr – Aprel inqilabından sonrakı dövr – sovet dövrü.²³⁵

Bu bölgü bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, müəyyən elmi əsaslara malikdir. Doğrudan da, ədəbi dilimiz ilk təşəkkül dövründən başlayaraq XIX əsrə qədər ərəb-fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalmışdı. M.F.Axundov isə milli ədəbiyyatımızın inkişafında olduğu kimi, ədəbi dilimizin də inkişafında çox mütərəqqi rol oynamışdı, Bunu B.Çobanzadə başqa bir əsərində də təsdiq etməkdədir. O yazır: *“M.F.Axundovun azəri ədəbiyyatında göstərdiyi əsli cizgilərdən birisi də onun əsərlərində işlətdiyi dildir. Bu dil XIX əsrin ortaları gözə atılacaq olursa, deyilə bilər ki, bütün türk-tatar ədəbiyyatı üçün yenidir, yeni olduğu qədər də qiymətlidir. Volqa boyu türkləri və bir dərəcəyə qədər kırımlılar çıxarılacaq olursa bu “yeni dil” özgə türk-tatar xalqlarında ancaq 1905-ci sənəsi inqilabından sonra özünü göstərə bilmişdir. Türkiyədə bu “yeni dil” ilə heç bir mühərrir və yaxud şair olmamışdır – desək yanlışdır. Qiyasi Kamal, hətta Məhəmməd Əmin dilləri “xalqa doğru getməklə bərabər, hənz xalqın qulağına yetişməmişdir. Mirzə Fətəli dili isə əsas etibarilə xalq ağızından alınmış və Azəri ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşmasına çox böyük təsir bağışlamışdır”.*²³⁶

²³⁵ Q.Bağırzadə, B.Çobanzadə. Elmi qramerin əsasları. Bakı, 1932, səh.51.

²³⁶ B.Çobanzadə. M.F.Axundovda **Azəri ləhcəsi** (bir neçə xüsusiyyəti). “Maarif işçisi”, 1928, №3, səh.6.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə “yeni dil” deyərkən xalqa yaxın dili nəzərdə tutur. Ədəbi dilin xalqa yaxınlaşması ədəbi və elmi əsərlərin başqa dillərin qrammatik qanunlarına uyğun, başqa dilin terminləri ilə yazılması ilə ola bilər ki, bu vaxtdan da milli ədəbi dil formalaşma dövrünə qədəm qoymuş olur. Biz yuxarıda B.Çobanzadənin dövrlərə təqsimində dilimizin necə bir inkişaf dövrü keçirdiyini gördük. Bu elmi bölgü sonrakı türkoloqların da bölgüsünə əsas olmuşdur. Yəni sonrakı türkoloqlar da ədəbi dilimizin inkişaf tarixini əsasən belə dövrləşdirmişlər.

Bunlardan professor N.A.Baskakovun bölgüsünü alaq. Həmin bölgü professor Çobanzadənin bölgüsündən fərqlənir. Doğrudur, professor Baskakov başqa tarixi-elmi faktorları da nəzərə alır. Bununla belə, dövrlərinə bölmədə Çobanzadənin bölgüsü ilə bir eynilik, yaxınlıq gözə çarpır. Professor Baskakov Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini aşağıdakı kimi bölür:

I dövr XIV-XVI əsrlər. Bu dövr ərəb-fars sözlərinin dilimizə kütləvi axın dövrü kimi qiymətləndirilir.

II dövr. XIX-XX əsr milli ədəbi dilin formalaşması dövrü.

III dövr. Oktyabr inqilabından sonrakı dövr. Azərbaycan dili – dövlət dilidir.²³⁷

²³⁷ Я.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960, стр.140.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, hər iki alim Azərbaycan ədəbi dilinin əsil mənada formalaşma – stabilləşmə dövrü olaraq XIX əsr dilini qəbul edirlər. XIX əsrdə M.F.Axundov başda olmaqla yeni realist ədəbiyyatın dili də xalqın ümumi ana dilinə yaxınlaşır ki, bu da ədəbi dilimizin öz milli əsasları üzərində inkişaf etməsinə kömək edirdi.

Dilimizin bütün səviyyəsində normativ xüsusiyyətlərin bərqərar olması XIX əsrdən başlasa da, XX əsrdə sabitləşməyə, sovet dövründə isə artıq fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövründən bəhs edən professor N.M.Xudiyev yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi sovet dövründə həm normativ dil, həm də funksional nitq planında (daha doğrusu, bu planların qarşılıqlı əlaqəsi baxımından) iki mərhələdən keçir:

I. 1920–1940-cı illər

II. 1940-cı ildən sonrakı dövr

I mərhələdə norma planı üslub planına, II mərhələdə isə, əksinə, üslub planı norma planına təsir edir, ona görə də 20-ci, 30-cu illərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin normativ mənzərəsi müəyyənləşir, demək olar ki, bütün funksional nitq sahələri eyni leksik proseslərlə xarakterizə olunur.²³⁸

²³⁸ N.A.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989, səh.386.

Bu, sovet hakimiyyətinin ilk illərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində və elmi terminologiya yaradılması sahəsində B.Çobanzadənin düzgün elmi və əməli mövqeyinin nəticəsi idi.

Milli ədəbi dil canlı danışmaq dili ilə nə qədər yaxın olursa, onlar arasındakı əlaqələr bir o qədər qüvvətli olur və birindən digərinə sözlər keçərək bir-birini qarşılıqlı surətdə zənginləşdirirlər. Canlı danışmaq dili dedikdə həmin dilin bütün dialektləri nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, dialektlərdə elmin bu və ya digər sahəsinə aid geniş leksik sfera olmur.

Dialektlərdə rast gəlinən elmi terminlər çox vaxt ədəbi dildən keçmiş olur. Maarif və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər dialekt nümayəndələri ədəbi dilə meyl alaraq dialektizmlərdən xilas olurlar. Bununla belə, ədəbi dillə dialektlər arasında kəskin mütəəqiblik yox, qarşılıqlı münasibət vardır. Belə ki, bütün alimlərin (o cümlədən B.Çobanzadənin) qeyd etdikləri kimi, ədəbi dildə olmayan bir sözü başqa dildən almaqdansa, (əlbəttə, lazım gələndə) dialektlərdən götürmək daha faydalıdır. Çünki xalq bu və ya digər sahəyə aid olan terminləri öz milli təfəkkürünə uyğun şəkildə əsrlərlə cilalayır və təkmilləşdirir. Xalqın ümumi təfəkkürü isə eyni olduğundan bu dialektə aid olan terminlər başqa dialekt tərəfindən tez qavranılır.

Akademik M.Şirəliyev bu barədə çox haqlı olaraq deyir: *“Müəyyən elm və ixtisasa aid xalq dilindən istilah*

*yaradarkən o ixtisasla məşhur olan rayonlardan o ixtisasa aid olan sözləri almalı və bir istilah kimi ümumiləşdirməlidir. Məsələn, gəmiçilik və balıqçılıqla məşhur olan Bakı, Səlyan, Lənkəran və s. maldarlıqla məşhur olan Qarabağ, Qazax və s. bağçılıqla məşhur olan Quba və s. rayonlardan bu ixtisaslara aid sözlər alınaraq istilah düzəldilməlidir”.*²³⁹

Deməli, ədəbi dilin inkişafı üçün əsas baza olan dialektlərdir. Bir halda ki, belədir, onda dialektlərin öyrənilməsi, həmçinin dildə olan leksik vahidlərin toplanması ədəbi dilin inkişafında ən əsas məsələlərdəndir. Buradan aydın olur ki, ədəbi dilin müəyyən fikri daha sərbəst ifadə edə bilməsi üçün xalqın dialektlərdən uzaqlaşmış ədəbi dilə yaxınlaşması üçün dialektlərdən seçilmə (həm də müvəffəqiyyətli seçmə) sözlər böyük rol oynaya bilər. Çünki: – dildə mənasız heç bir vahid yoxdur, söz nitqin əsas vahidi olaraq nitqlə ifadə edilən mənalardan, demək olar ki, əslinin ifadəçisidir.²⁴⁰

Deməli, ədəbi dilin inkişafı üçün dialektlərdə mövcud olan sözləri toplayıb, canlı dilin lüğətinin tərtib edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunu B.Çobanzadə də qeyd edirdi. O göstərirdi ki, hər hansı bir dilin canlı lüğəti həmin dildə işlənən sözlərin məcmusudur. Bunları – lüğəti öyrənmədən ədəbi dilin mahiyyəti haqqında qəti fikir söyləmək çətindir.

O yazırdı: *“Lüğət – yəni bir dildə bulunan sözlərin heyəti məcmusu tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində tədqiqlərdə*

²³⁹ M.Ə.Şirəliyev. İstilah yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun elmi əsərləri, 1947, I c., səh.38.

²⁴⁰ Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. API nəşri, səh.8.

*bulunmaq mümkün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli, hanki məqsədlə olursa-olsun, tədqiqinə ilk addım lüğət tədqiqlərindən başlanmalıdır”.*²⁴¹

Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə nəinki ədəbi dilimizin bu və ya digər sahəsində, habelə onun canlı danışıq şivələrinə də fikir vermiş və orijinal mülahizələr söyləmişdir. O, ədəbi dilimizin inkişafı və leksik cəhətdən zənginləşməsinə bilavasitə məsul olan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi dilimizin dialektlərinin və onun lüğətinin öyrənilməsində yaxından iştirak etmişdir. Ona görə də Azərbaycan dialektlərini öyrənənlərin birinciləri sırasında B.Çobanzadənin adı vardır.

Bunu nəzərə alaraq B.Çobanzadənin dialektlərimizin öyrənilməsindəki xidmətlərindən və bu barədəki fikirlərindən ayrıca bəhs etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

²⁴¹ B.Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, №1, səh.16. (Dövlət kitabxanası şifr №).

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI SAHƏSİNDƏ XİDMƏTLƏRİ VƏ BU BARƏDƏ FİKİRLƏRİ

Doğrudur, B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialektini monoqrafik tədqiq etməmiş, onu elmi surətdə qruplara bölməmiş və bu barədə geniş elmi tədqiqat aparan professor M.Ə.Şirəliyev və başqa görkəmli dialektoloqlarımız səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Bu, onunla əlaqədar idi ki, o vaxt professor Aşmarinin Muxa dialekti haqqındakı monoqrafik tədqiqatı istisna edilirsə, heç bir dialekt öyrənilməmişdi. Bu sahədə ilk addımlar atılmaqda idi ki, belə addımlardan biri də professor Çobanzadəyə aiddir.

Bu sahədə B.Çobanzadənin xidmətlərinin həddindən artıq böyük olduğunu qeyd etmək olmaz. Bununla belə, heç adını çəkmək də doğru deyildir. Məsələn, M.Ş.Qasimov Sovet dövründə Azərbaycan dialektologiyasının inkişafından danışarkən heç B.Çobanzadənin adını da çəkmir.²⁴² Məqalə XX qurultaydan və Çobanzadə bəraət aldıqdan sonra yazıldığına baxmayaraq, nədənsə müəllif B.Çobanzadənin xidmətlərindən danışmağı lazım bilməmişdir.

B.Çobanzadənin ilk dialektoloji əsərlərindən biri, 1927-ci ildə Bakıda Azərbaycan tələq və tətəbbə

²⁴² M.Ş.Qasimov. Sovet dövründə Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı. **Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu**. Əsərlər, X cild, səh.197.

cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilmiş “Türk-tatar dialektolojisi” adlı əsərdir. Kitab 134 səhifədən ibarət olub ümumi türk dilləri dialektologiyasının tədqiqindən ibarətdir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

I. Başlanğıc

II. Dialekt və dialektoloji

III. Türk dialektolojisi tarixçəsi

IV. Türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibəti

V. Başlıca türk-tatar şivələri

VI. Türk-tatar dialektolojisinə aid başlıca əsərlər

VII. Başlıca türk-tatar ləhcələrindən nümunələr (Burada o, Anadolu, yaqut, türkmən, Kırım-tatar, Azərbaycan və s. dillərin xalq danışığı şivələrindən materiallar verir).

VIII. Son söz.

Burada müəllif təkcə Azərbaycan dilindən deyil, başqa dillərdən (türk ailəsinə mənsub olan) bəhs edir. Burada əsas nöqsanlarından başlıcası bu və ya başqa bir dilin eyni hüquqlu şivə kimi qəbul edilməsidir. Bununla belə, müəllif eyni hüquqlu türk dillərini birgə tədqiq etməkdə haqlı idi. Bir dilin dialektlərini öyrənmədən o dil haqqında qəti hökm vermək olmadığı kimi, bu dil ailəsinə

daxil olan dillər də tədqiq edilmədikdə, həmin dil ailəsi haqqında elmi nəticəyə gəlmək çətindir. Bu gün türk dillərinin əlaqəli şəkildə tədqiq edilməsinə nəzər saldıqda Çobanzadənin bu əsərdə türk dialektlərini müqayisəli surətdə tədqiq etməsinə təəccüb etmirik.

B.Çobanzadənin türk dillərini vahid bir tam kimi götürüb təhlil etməsi və onun dialektləri haqqında mülahizələr söyləməsinin başqa bir səbəbi də var idi. Bu səbəb ondan ibarətdir ki, o vaxt türk respublikalarında milli kadrların kifayət qədər olmaması ucundan B.Çobanzadə türk dillərini müqayisəli surətdə tədqiq etmək kimi bir vəzifəni öz üzərinə götürmüş olurdu.

Doğrudan da, belə bir müqayisəli təhlil çox xeyirli ola bilərdi. Demək lazımdır ki, son dövrlərdə türk sistemli dillərin dialektologiyasını əlaqəli şəkildə öyrənmək kimi bir problemin meydana çıxması B.Çobanzadənin “Türk-tatar dialektolojisi” başlığı altında bütün türk ləhcələrindən bəhs etməsinə haqq qazandırır. Belə əlaqələr bir neçə il bundan əvvəl çox zəif olduğundan akademik V.Vinoqradov və professor Serebrennikov bu məsələdə bizim dialektoloqlarımızı tənqid edirdilər. Onlar göstərirdilər: “Mübaligə etmədən demək olar ki, bizim müxtəlif respublikalarımızdan olan dialektoloqlarımızda dialektləri öyrənmək üçün vahid prinsip yoxdur. Əgər Tatarıstan dialektoloqları Azərbaycan və Türkmənistan dialektoloqlarının və əksinə Azərbaycan və Türkmənistan dialektoloqları Tatarıstan dialektoloqlarının işi ilə az tanışdırsa, vahid prinsiplər haradan əmələ gələ bilər?”²⁴³

²⁴³ В.В.Виноградов, Б.А.Серебренников. О состоянии и задачах советского языкознания. Изв. АН СССР ОЛЯ, 1954, том XIII, вып. 4, стр.325.

B.Çobanzadə, görünür, bunun üçün bütün türk dillərini ümumi bir vahidin müəyyən parçaları kimi olaraq tədqiq etmişdir. O hələ ilk tədqiqində dialektologiya üçün vacib problemlər ortaya atır, ümumiyyətlə dialektologiyanın böyük əhəmiyyətini qeyd edirdi. həmin kitabda oxuyuruq: “Lisaniyyət sahəsində canlı şivələrin tədqiqi birinci yeri tutmaqdadır. Hind və Avropa lisaniyyəti meydanında canlı şivələrin tədqiqinə verilən əhəmiyyət və bu tədqiqlərin ətrafında doğan dürlü nəzəriyyələr getdikcə artmaqda və inkişaf etməkdədir. “Lisan coğrafiyası” naminə ayrı və geniş bir elm şöbəsi təşkil etmiş olan bu növ tədqiqlər bir-iki əsrdən bəri türk-tatar canlı şivələri dairəsində yapılmamış deyildir. Bil-əks, artıq hər şivə haqqında kitabımızın biblioqrafiyasında az-çox vazeh bir surətdə görüləcəyi kibi, yapılan tədqiqlərin yekunu gözə görünəcək dərəcəsindədir. Lakin bu tədqiqat (dialektoloji tədqiqat – **A.B.**) Avropaya yayılan və yayılmaqda olan eyni növdən tədqiqlər ilə müqayisə edildiyi təqdirdə türkoloqların bu xüsusdakı fəaliyyətini təsadüfi və ibtidai saymamaq mümkün deyildir.²⁴⁴

“Lisan coğrafiyası” deyərkən B.Çobanzadə dilin dialektlərə (coğrafi əlamətlərə) bölünməsinə nəzərdə tuturdu. Məsələn, coğrafi əlamətlərə görə Azərbaycan dialektləri müxtəlif (6 qrup) qrupa bölünür. Akademik M.Şirəliyev 1947-ci il təsnifində dilimizdə 5 dialekt qrupu qeyd edirdi.²⁴⁵ Azər Hüseynov 4 qrup göstərir²⁴⁶. Sonrakı

²⁴⁴ B.Çobanaadə. Türk-tatar dialektolojisi. “Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyətinin” nəşri, Bakı, 1927, səh.3.

²⁴⁵ М.А.Ширалиев. Изучение диалектов Азербайджанского языка. Известия АН СССР. ОГГ М, том VI, вып., 5, 1947, стр.431—436.

²⁴⁶ A.Hüseynov. Azərbaycan dialektologiyası. API nəşri, Bakı, səh.110.

tədqıqlərində isə akademik M.Şirəliyev 6 qrup göstərməkdədir ki, ən mötəbər bölgü də budur.

Dilimizin dialekt qruplarının müvəffəqiyyətli təsnifinin əsas səbəbi bu və ya digər dialekt qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin monoqrafik cəhətdən tədqiq edilməsidir. Dialektologiya elminin inkişafı, ayrı-ayrı dialektlərin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin ətraflı surətdə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin ümumi dialektologiyası haqqında qəti bir fikir söyləməyə imkan verdi. Lakin Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dialektlərin öyrənilmədiyi halda bu barədə əsaslı söz söyləmək çox çətin idi. Dialektlərin monoqrafik tədqiqi də uzun vaxt tələb edirdi. Bəs dialektologiyadan nəzəri kurs aparan B.Çobanzadə nə etməli idi? O bunun üsulunu tez tapdı. Rayonlardan gəlmiş tələbələr hər kəs öz dialekti haqqında məlumat verməklə işə yaradılar. Bu barədə B.Çobanzadə özü belə deyir: *“Azərbaycan fakültəsində iki saatlıq bir seminardan ibarət olan türk-tatar dialektolojisi kursu canlı mətnlər və çox dəfə dürlü şivələrdə söyləşən tələbələrin öz ana şivələrindən topladıqları material üzərindən yanılan lisani və mümkün olduğu qədər müqayisəli təhlil üzərində qurulmuşdur”*.²⁴⁷

Bu üsulla B.Çobanzadə Azərbaycan dialektləri haqqında ilk məlumatlar toplayırdı. Əsərdə, yuxarıda fəsilərini sadaladığımız kimi, türk dialektlərinə aid yazılan əsərlər, başlıca dialektlər, türk dialektolojisi tarixi kimi bizim mövzu və məqsədimizlə əlaqədar olmayan məsələlər vardır. Buna görə də biz əsərdən geniş bəhs etmək niyyətində deyilik. Lakin burasını deyək ki, başlıca

²⁴⁷ B.Çobanzadə. Türk-tatar dialektolojisi. Bakı, 1927, səh.3—4.

türk-tatar dialektlərindən danışarkən Azərbaycan dilinin canlı danışıq şivələrinə aid çoxlu atalar sözləri və s. verir. Onlardan bəzilərini burada qeyd etmək yersiz olmazdı:

1. *Hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi olar.*

2. *Hər işıldayana qızıl deməzlər.*

3. *Ay ulduz göyə yaraşır.*

4. *Dəliyə bir hava bəsdir* və s.

Yuxarıda dediyimiz kimi, B.Çobanzadənin dilimizin dialektlərinə aid material ailə atalar sözləri və bayatılardan bəhs etməsi və bununla kifayətlənməsi dialektlərimizin hələ öyrənilməməsi ilə əlaqədar idi. Buna görə də o, canlı dilimizdə olan dialekt xarakterli sözləri toplamağa böyük əhəmiyyət verirdi. Bütün dialektləri hər tərəfli surətdə tədqiq etmək çox vaxt apardığından dialektual leksikaya üstünlük vermək və onları toplamaq lüzumu meydana gəldi. B.Çobanzadə dialektlərdəki sözlərin toplanmasına əhəmiyyət verərək deyirdi: *“Əvvəldən bəri lüğət lisan tədqiqlərində və bilxassə elm çərçivəsində lisaniyyət elmində mühüm bir yer tuta bilmişdir. Lisaniyyatın başlıca şöbələri olan sövtiyyat, şəkliyyat və nəhv hər lüğət tədqiqləri ilə bağlıdır”*.²⁴⁸

Müasir dilçilik ədəbiyyatında da leksikologiyanın ən əsas vəzifəsi kimi canlı dilin lüğətinin toplanması qeyd

²⁴⁸ B.Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili (Gənc Azərbaycan leksikoqraflarına bir neçə söz). “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, səh.16.

edilir. Professor O.S.Axmanova, V.V.Vinoqradov, V.İvanov bu barədə göstəririlər ki:

*–Leksikologiyanın əsas vəzifəsi dilin söz tərkibinin planlaşdırılması, elm təsviri və onun inkişafının qanunauyğunluqlarının aydınlaşdırılmasıdır.*²⁴⁹

Ədəbi dilin, xüsusilə onun leksik tərkibinin inkişafına bilavasitə təkan vermək üçün 1928-ci ildən başlayaraq dilimizin canlı şivələrindəki leksik vahidlər toplanıb şərh edilməyə başlandı. Bunun üçün respublikamızın müxtəlif rayonlarına elmi ekspedisiyalar gedirdi. Biz ekspedisiyaların toplamış olduğu materiallar əsasında baş redaktorlar Çobanzadə və Xulufunun nəşr etdiyi “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin müqəddiməsindən öyrənirik ki, dilimizin aşağıdakı dialektlərindən materiallar toplanmışdır:

1) *Ağdam.*

2) *Ağdaş*

3) *Bakı*

4) *Borçalı*

5) *Cəbrayıl*

6) *Dərbənd*

²⁴⁹ O.S.Axmanova, V.V.Vinoqradov, V.V.İvanov. О некоторых вопросах и задачах лексикологии. Вопросы языкознания, 1956, №3, стр.5.

- 7) *İrəvan*
- 8) *Qarabağ*
- 9) *Quba*
- 10) *Qazax*
- 11) *Lənkəran*
- 12) *Naxçıvan*
- 13) *Ordubad*
- 14) *Kürdüstan*
- 15) *Gəncə*
- 16) *Göyçay*
- 17) *Salyan*
- 18) *Zakatala*
- 19) *Şəki*
- 20) *Şəmkir*
- 21) *Şamaxı.*²⁵⁰

²⁵⁰ Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. Bakı, 1930, 1-ci cild.

Bu rayonlara gedən ekspedisiyalar və ya hazır materiallar üzərində işləyənlər bu işdə o qədər də təcrübəyə malik deyildilər. Buna görə də B.Çobanzadə gənc leksikoqraflara (lüğətçilərə) məsləhət təriqi ilə “Lüğət və onun təşkili” adlı məqaləsini yazmışdı. Həmin məqalədə o, lüğətçiliyin əhəmiyyətindən, lüğətçilərin vəzifəsindən və lüğət materiallarının tədqiq üsulundan danışdı. Lüğətçiliyin əhəmiyyətini gənc leksikoqraflara izah edərək deyirdi: *“Lisan coğrafiyası etmək üçün hər rayonun lüğətini tədqiq etmək lazım gəlir, sonra hər rayonun lüğəvi-lisani xüsusiyyətləri xəritə üzərində işarət olunur.*

*Bu növ işlərin nəticəsində bir tərəfdən rayon və şivə lüğətləri, digər tərəfdən şivə xəritələri və nəhayət, müqayisəli şivə əsərləri meydana gətirilə bilər. Yəni dialektoloji elminin əsası qurulmuş olar. Bu növ tədqiqat nəticəsində toplanmış olan lisani materialların izahı, lisanıyyət üçün pək mühüm bir elm şöbəsi doğurmuşdur ki, bunun da adı yuxarıda dediyimiz kimi, lisan coğrafiyasıdır. Bu hal ilə lüğət toplamaq eyni zamanda bu elm şöbələrində xidmət etməkdir”.*²⁵¹

Bəllidir ki, xalqımızın tarixi keçmişinə, etnik mənşəyinə, məişətinə və ictimai həyatına aid olan sözlər bugünkü dialektlərimizdə hifz olunmaqdadır. Buna görə də dialektoloq təkcə sözün özünü alıb, onun tarixi mənası ilə maraqlanmaya bilməz. Müəyyən sahəyə aid olan sözün həmin dialektdə nə ilə əlaqədar olaraq yaranması və hansı

²⁵¹ B.Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, №1, səh.16–17.

mənalarda işlənməsini də öyrənmək lazımdır. Əks təqdirdə söz öz etnik mənasından ayrı götürülmüş olar. Bunu nəzərə alaraq B.Çobanzadə yenə rayonlara gedəcək yoldaşlara bu barədə aşağıdakı tövsiyələri verirdi:

–Hər hansı bir rayonun və o rayonda yaşayan xalqın lüğətini toplayacaq adamlar üçün buradan xüsusi bir nəticə də daha çıxarmaq olar:

a) sözlər də insanlar, heyvanlar, nəbatlar və mədənlər kimi yer və məişət mahiyyətinə bağlıdır.

Sözləri araşdırarkən onların mənşə və inkişafı ilə məşğul olarkən eyni zamanda o sözlərin ad olaraq yapışdıqları əşyanın, hadisələrin, bir sözlə, maddi, coğrafi təbii mahiyyətini də tədqiq etmək lazım gəlir.

b) Xalq sözlərini, lüğətini anlama bilmək üçün, eyni zamanda onun məişətini, dünyabaxışını, canlı mühitdə əşyanın, fikirlərin və sözlərin təbii münasibətlərini tədqiq etmək lazımdır.

c) Buradan ümumiyyətlə, lisaniiyyətçi və bilxassə lüğətçi ilə etnoqraf, etnoloq və ictimaiyyətçi arasındakı münasibəti görməmək mümkün deyildir. Rayonlarda işləyəcək yoldaşlar yalnız ayrı-ayrı sözlər üzərində durmayaraq, işlə bütünlük xalq məişəti, fikri və maddi həyatını tədqiqilə müvazi surətdə görülməsinə çalışmalıdır.²⁵²

²⁵² B.Çobanzadə. Adı çəkilən məqaləsi, səh.17.

Bəllidir ki, lüğətçilikdə, xüsusilə dialektoloji material toplanmasında yuxarıdakı maddələr əsas vəzifə kimi qarşıda durmalıdır. Əks təqdirdə toplanmış material təcrid edilmiş şəkildə və elmi-etnoqrafik məlumat vermək xüsusiyyətlərindən məhrum söz yığımından ibarət ola bilər. Bu çox mühüm sahədir. Çünki bu mərhələdə leksikologiya ilə leksikoqrafiya çox sıxı surətdə əlaqədardır. Yəni sözləri toplamaqda hansı üsullardan istifadə etmək, onların mənalarını şərh etmək leksikologiyaya, elmə aiddirsə, onları tərtib etmək də incəsənətdir. Bunu Kasaresin dili ilə demiş olsaq, leksikoqrafiya, leksikologiyaya sırf əlavə olub birincisi elm, ikincisi incəsənətdir. Sözlərdəki çoxmənalılıq, omonimliyi və s.-ni öyrənmək ilk təşəbbüs kimi həmin leksikoqrafların qarşısında dururdu. Sözə bir-birinin ardınca düzülmüş sadəcə leksik vahid kimi baxmaq olmaz, onların mənalar ifadəçisi, bəzən bütöv bir mənalar sisteminin ifadəçisi olduğunu yaddan çıxarmamaq lazımdır.²⁵³

Bu işə həm həvəs, həm texniki dəqiqlik, həm də elmi hazırlıq tələb edir. Professor N.A.Aşmarin də həmin yoldaşlardan bunu tələb edirdi ki, *“İştə belə bir lüğət üçün lazım olan sözləri ancaq buna maraq və həvəs edənlər bir sırada çalışmaları ilə toplaya bilərlər”*.²⁵⁴

Öz elmi əsaslarını leksikologiyadan götürən leksikoqrafiya müxtəlif materiallar əsasında müxtəlif növ lüğətlər meydana gətirə bilər ki, bunların hər birinin istər

²⁵³ В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова. “Вопросы языкознания”. 1953, №3, стр.4.

²⁵⁴ N.A.Aşmarin. Lüğət üçün Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair. “Maarif və mədəniyyət”, 1927, №1, səh.33.

elmi, istərsə də texniki üsulları müxtəlif olur. Buna görə də B.Çobanzadə gənc leksikoqraflara məsləhət tərqiqlə yazdığı məqaləsində lüğət növlərindən danışır və meydana gətirilməsinə çalışan “Azərbaycan xalq şivələri” adlı lüğətin əhəmiyyəti və xüsusiyyətini də göstərdi. O yazırdı: *“Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyətinin meydana gətirmək, yaratmaq istədiyi lüğət Azəri ləhcəsinin və onun müxtəlif şivələrinin tədqiqindən və bunlardakı söz xəzinələrinin araşdırılmasından, axtarılmasından meydana gələcək “şivə-etnoqrafik lüğətdir”. Bu lüğət bir tərəfdən Azəri ləhcəsinin müxtəlif rayonlarda aldığı şəkilləri, digər tərəfdən ümumi Azərbaycan dil xəzinəsini və üçüncü tərəfdən də bu lüğətin hankı maddi mədəniyyət, məişət və ruhiyyət ilə bağlı bulunduğunu ortaya çıxarmaqdır. Bunun kimi bir lüğət meydana gətirilə bildiyi bir təqdirdə, irəlidə həm ədəbi, həm də başqa elmi və əməli məqsədlərlə tərtib ediləcək lüğətlər üçün qəvi təməl, həmən əsas verilmiş olur”*.²⁵⁵

Professor B.Çobanzadə belə bir lüğəti hələ dialektoloji tədqiqat üçün ilk addım hesab edirdi. Aşmarinin, Hənəfi Zeynallının, professor M.Kazımbəyin Azərbaycan dilini tədqiq barəsində müəyyən addımlar atdığını qeyd etdikdən sonra bunların dilimizin inkişaf səviyyəsndən xeyli aşağı olduğunu göstərirdi. O inanırdı ki, dilimizin bütün dialektləri yaxın zamanlarda geniş elmi-tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir. Buna görə aparılan tədqiqlərdə dialektlərdəki fonetik xüsusiyyətləri

²⁵⁵ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.17–18.

göstərmək üçün transkripsiya işarələrindən istifadə etməyi tövsiyə edirdi.²⁵⁶

Hələ o vaxtlar B.Çobanzadə dialektoloji tədqiqatlar zamanı texniki vasitələrdən (maqnitofon, fotoqraf) istifadə etməyi lazım bilirdi.

Rayonlara dialektoloji material toplamağa gedən yoldaşlara məsləhət olaraq B.Çobanzadə təkcə elmi üslubi məsələlərdən deyil, habelə gündəlik fəaliyyət üçün göstərişlər də verirdi. Həmin göstəriş və tövsiyələr bugünkü dialektoloji material toplamağa gedənlərimiz üçün də yararlı olduğundan onları göstərmək məqsədəuyğun olardı. O deyirdi: “Yığıdığı materialı gün keçirmədən müəyyən bir sistemə də çəkməlidir. Bu sistemdə iki əsas almaq mümkündür:

a) sözlərin sovti cəhətdən təsnifi.

b) sözlərin təsərrüfat və ya ictimai həyat bölmələrinə görə təsnifi.

Hər halda bir kəndi, yaxud bir rayonu tədqiq edən adam bu cəhətlərə diqqət yetirməlidir:

1. Eşitdiyi sözləri düzgün surətdə və tamamilə yaza bilmək.

2. Bu sözlərin mərbut olduğu əşya və hadisələri görməli, təsvir edə bilməli, bəzən rəsmini də çəkməli.

²⁵⁶ Bax: Çobanzadənin həmin məqaləsi, səh.13.

3. Heç bir rayonda bütün sənət əhllərinin, bütün xalqın bir dili, bir dürlü tələffüzü olmadığını xatırdan çıxarmayaraq, bütün sənət şöbələrini, bütün xalq təbəqələrinin sözləri, tələffüzləri, başqa lisani əsərləri ilə göstərməyə çalışmalı.

4. Yığana material verənlərin mənşəi, tərbiyəsi, təhsil dərəcəsi, sənəti, yaşı və başqa təbiətinə aid cəhətləri, münasib üsullarla mütləq öyrənməli və qeyd etməlidir.

5. Çalışdığı rayonun tarixini, iqtisadi və ictimai həyatını, coğrafi mühitini də bilməlidir.

6. Yığan hərgünkü məşğuliyyətini yövmiyyə dəftərinə – jurnalına keçirməlidir.²⁵⁷

Yuxarıda B.Çobanzadə ümumi olaraq təsərrüfat və ictimai həyat bölmələri üzrə materialları təsnif etməyi məsləhət görürdü. Bugünkü dialektologiyamızda da bu təsnif vardır. Akademik M.Ə.Şirəliyev ictimai və təsərrüfat həyatının iyirmi bölməsi üzrə material təsnif etməyi irəli sürür.²⁵⁸

Biz məsələni həddindən artıq genişlətməmək məqsədi ilə B.Çobanzadənin dialektoloji fikirləri ilə bugünkü dialektoloji baxışlarımızı müqayisə etmirik. Ümumiyyətlə, bu barədə bunu demək kifayət edir ki, B.Çobanzadənin gənc Azərbaycan leksikoqraflarına

²⁵⁷ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.19–20.

²⁵⁸ M.A.Şirəliyev. Azərbaycan dialektlərinin toplanması usulu və prinsipləri. Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri. 1947. 1-ci cild, səh.50–59.

məsləhət təriqi ilə yazmış olduğu məqalə (bəzi köhnəlmiş məsələlər istisna edilməklə) indi də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Dialektoloqun elmi üsulları və gündəlik fəaliyyəti haqqında B.Çobanzadənin fikrinin düzgün olduğunu bugünkü dialektoloji ədəbiyyatımızı oxumaqda da yəqin etmək olar. Professor. A.Vəliyev özünün “Azərbaycan dialektlərinin monoqrafik tədqiqinə dair” adlı məqaləsində dövrünə görə bir sıra məsələlərdə Çobanzadədən irəli getməklə bərabər, həmin tədqiqat üsullarındakı fikirləri ilə B.Çobanzadənin fikirlərinin düzgün olmasını yəqin etməyə əsas verir.²⁵⁹

Bu gün dialektoloji elmimizin dövrümüzün tələbləri səviyyəsində inkişaf etməsi, dialektlərimizə aid sanballı əsərlərin meydana gəlməsi bir daha göstərir ki, bu elm sahəsi əsaslı təməl üzərində inkişaf edir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, həmin təməlin qoyulmasında professor B.Çobanzadənin də müəyyən rolu vardır. Belə ki, bir-birinin ardınca nəşr edilən “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” (Azərbaycanca-rusca-almanca) leksikologiya və leksikoqrafiya sahəsində əhəmiyyətli mövqe qazandığı kimi, dialektlərimizin də ilk dəfə geniş tədqiq edilməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir. Bildiyimiz kimi, bu üçcildlik lüğətin baş redaktorlarından biri B.Çobanzadə idi. Onun Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki fəaliyyəti bununla bitmir. Eyni zamanda dilimizin müxtəlif sahələrinə aid məqalə və kitabları vardır.

²⁵⁹ A.H.Vəliyev. Azərbaycan dialektləri və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə dair. ADU elmi əsərləri, 1961, №1.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİKASI PROBLEMLƏRİ

Dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi çoxəsrlik bir tarixə malikdir. Mahmud Kaşqari, V.Radlov, K.Foy, Ryasyanen, M.Kazım bəy, M.Əfşar və başqaları bu və ya başqa şəkildə dilimizin bəzi fonetik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Lakin Azərbaycan dilinin fonetik hadisələri, fonetik vasitələri və fonetik xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə geniş tədqiqat aparan alim B.Çobanzadə olmuşdur. B.Çobanzadə həm pedaqoji, həm də elmi fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq dilimizin fonetikasi haqqında, dövrünə görə qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bəllidir ki, fonetika dünyada olan bütün səslərdən deyil, ictimai məzmunu malik olan insan səslərindən bəhs edir. İnsan səslərini, onların xüsusiyyətlərini o vaxt yaxşı başa düşmək olar ki, bu səsləri doğuran səbəbləri biləsən. Professor M.Hüseynzadə yazır: *“Dilçilik elminin müəyyən şöbəsi olan fonetika danışıqda mövcud olan səslərin nə cür törəməsindən, onların nə kimi qanunlar əsasında dəyişməsindən, inkişaf yollarından bəhs edir. Dildə səslərin nə kimi vəzifə daşması, onların təsnifi və əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak edən danışıq orqanlarından bəhs edilməsi də fonetikaya daxildir”*.²⁶⁰

Buna görə də ilk əvvəl səs orqanı – danışıq üzvlərindən bəhs etmək lazımdır. Bu gün danışıq üzvü – səs orqanı kimi aşağıdakı üzvlər nəzərdə tutulur:

²⁶⁰ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərtədrisnəşr, 1963, səh.15.

1. *Ağ ciyər*
2. *Nəfəs borusu*
3. *Bronxlar*
4. *Udlaq*
5. *Səs telləri*
6. *Ağız boşluğu*
7. *Burun boşluğu*
8. *Yuvaqlar (alveollar)*
9. *Sərt damaq*
10. *Damaq pərdəsi*
11. *Dil*
12. *Dişlər*
13. *Dodaqlar*
14. *Alt çənə*
15. *Əsəb sistemi. Beyin.*

Bu saydığımız üzvlərin hamısı danışmaq zamanı eyni dərəcədə iştirak etmir. Doğrudur, bu üzvlərin hər birinin normal tələffüz üçün müəyyən rolu vardır. Bununla belə, bəzən adam diş olmadan danışa bilir və ya dodaqlar iştirak etmədən müəyyən söz və ifadələr (dodaqdəyməzlər) deyə bilir. Lakin ağ ciyər bronxları, dil, səs telləri iştirak etmədən insan səs çıxara bilməz. Deməli, danışmaq zamanı bütün səs orqanları eyni dərəcədə iştirak etmir. Məhz bunu da əsas götürərək danışmaq üzvlərini fəal və qeyri-fəal deyə iki qrupa bölürlər.

By haqda, ümumiyyətlə dilimizin fonetikasi haqqında B.Çobanzadə, əsasən, evdə pedaqoji texnikum şagirdləri üçün yazmış olduğu “Türk dili” kitabında məlumat verir. Əsər dilimizin qanunları haqqında az məlumatı olan texnikum şagirdləri üçün yazıldığından çox sadə dildə, filologiya ilə metodikanın vəhdəti şəklində yazılmışdır. Başqa sözlə desək, hər hansı bir elmi-filoloji məlumatı şagirdlərin bilik və təbiətlərinə uyğun şəkildə verir. Bir növ şagirdlərlə müsahibə şəklində səslərin tələffüzü zamanı danışmaq üzvlərinin vəziyyətini və onların səs çıxarma prosesindəki rolunu öyrədir. Məsələn, o deyir: *“U” səsini tələffüz ediniz, sonra “i” səsini. Nə deyirsiniz “U” səsini çıxardığınız zaman dodaqlarınız irəliyə doğru uzanır, dilin arxası damağa doğru yuxarı qalxır. “İ” səsini tələffüz etdiyiniz zaman dodaqlar dərhal arxaya doğru gedir. Dilin ucu fəzlə irəliləyir...*

“B” səsini sonra “D” səsini tələffüz ediniz. Nə deyirsiniz? “B” səsi çıxarırlarkən dodaqlar qüvvətli surətdə bir-birinə yapışır və dərhal açılıb arxaya gedir.

*“D” səsi söylənərkən dodaqlar rahat qalır, lakin dişlər hərəkətə gəlir”.*²⁶¹

Göründüyü kimi, professor B.Çobanzadə danışıq üzvlərinin iştirakına görə səslərin xarakterizə edilməsində və danışıq üzvlərinin səs çıxarma prosesindəki funksiyaları haqqında düzgün mülahizələrə malik idi.

Professor Ə.Dəmirçizadə səslərin əmələ gəlməsində iştirak edən üzvlərin aşağıdakı kimi 3 qrupa bölür:

1. Fəal (əsas) üzvlər

2. Köməkçi (vasitəçi) üzvlər

*3. Avazlayan (tənzim edən) üzvlər.*²⁶²

Bu üzvlərə, yəni fəal, köməkçi və avazlayan üzvlərə hansı danışıq orqanlarının daxil olmasını sadalamaq artıq olardı. Həm də professor B.Çobanzadə də belə bir təqsimi apara bilməmişdi. Ona görə də biz, əsasən, bugünkü dilçilik elmimizdən deyil, B.Çobanzadənin mülahizələrindən bəhs etdiyimizdən onun fikirlərini qeyd etməyi lazım bilirik. O, səsin ilkin şərqisi olaraq havanı göstərməklə, onun necə və harada əmələ gəldiyini də çox sadə dillə şagirdlərə başa salırdı: *“Boğazınızın ətrafında bir-birinin üzərinə keçirilmiş halqa kibi qığırdaqlardan ibarət bir kanal, yaxud boru şəklində qisim vardır. Bu*

²⁶¹ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtəxnikum). Azərneşr, 1928, səh.15–16.

²⁶² Ə.Dəmirçizadə. a) Azərbaycan dilinin **sövtiyyatı**. “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər”. Az. SSR EA. əsərləri, 1947, səh.13; b) Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, APİ, 1960, səh.32.

*halqacıqları boğazınızın yuxarısında əlinizlə yoxlayıb tapa bilərsiniz. Bilxassə bu halqalar aşağıdakı əl ilə pək gözəl fərqlənir. Buna “Adəm alması” təbir olunur. Əlinizi bunun üzərinə qoyaraq udqununuz. “Adəm alması” sürətlə və qüvvətlə yuxarıya qalxır, sonra yenə aşağı enir. Bu “adam alma”nın iç tərəfində bir-birinin yanında 2 əzələcik vardır ki, bunlara səs telləri deyilir. Biz danışarkən ciyərlərimizdə bulunan havanı dışarı buraxırıq. Bu hava gərilmiş olan səs tellərinin arasından keçir və bunları titrədib ehtizaza məcbur edir. Bunlar sürətlə ehtizaza gəlirlər. Bu titrəmə ehtizazdan səs hasil olur”.*²⁶³

Buna bənzər bir fikrində yenə səs yaranmasında ağ ciyərlərin səs tellərinin əsas və ilkin əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir: *“Hər dürlü səs üçün hava lazımdır. Hava olmazsa, heç bir dürlü səs meydana gəlməz. Səs havanın ehtizazıdır ki, qulağımıza vasil olur və buradan dimağa keçərək müəyyən təsir yapır ki, biz buna eşitmək təbir eləyirik... İnsan ciyərlərindən çıxan hava ilə səs çıxarır. Deməli, danışmamıza yardım edən birinci üzvümüz ağ ciyərlərdir. Ağ ciyərlərdən gələn hava nəfəs borusundan keçərək boğaza vasil olur. Boğazınızın yuxarısında iki tərəfdən iki kiçik əzələ vardır ki, nəfəs borusundan gələn hava bu iki əzələciklər arasından keçir. Bunlara səs telləri təbir olunur”.*²⁶⁴

²⁶³ B.Çobanzadə. Türk dili. Bakı, Azərənəşr, 1928, səh.17—18.

²⁶⁴ Yenə orada, səh.49—50.

Bunu M.N.Matuseviç də təsdiq edir.²⁶⁵ Harada və hansı münasibətlə bəhs etməsindən asılı olmayaraq B.Çobanzadə əsas danışmaq üzvləri kimi səs telləri və yuvaqların fəaliyyətini birinci olaraq qeyd edirdi. Dili də əsas orqan hesab edirdi. Bununla belə, dilin səsçixarma prosesində mütləq rola malik olmadığını qeyd edərək göstərirdi ki, P, M, F, V və s. kimi səslərin tələffüzündə dilin iştirakı olmadan da keçinmək olar.

O, hətta yanaqların səs çıxarmağa yardım etdiyini göstərirdi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, tədqiqatın azlığı üzündən o vaxt B.Çobanzadə danışmaq üzvlərindən bugünkü kimi sistemlə, ardıcıl surətdə bəhs etməmişdi. O, yalnız bu və ya digər münasibətilə səs cihazının müxtəlif üzvlərinin adını və funksiyasını göstərə bilmişdi. *“Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”də oxuyuruq: “Bunlardan (söhbət səs üzvlərindən gedir – A.B.) başlıcası damağ (damağ pərdəsi) – (небная занавеска), yaxud yumşaq damaq təknəsi (мягкое небо) deyilən üzvdür. Damağ pərdəsi (небо), ağız boşluğunu (полость рта), burun boşluğundan ayırır. Damağın şəkli yumurta qabığı kimi qabavari olduğu kimi ön tərəfi qatı, arxa tərəfi yumşaqdır. Əsnədiyimiz zamanda ağızımızın nəhayətində bir ət parçası sarkar ki, buna kiçik dil (dilçək – A.B.) (маленький язычок) təbir olunur”*.²⁶⁶

Danışmaq prosesində bu və ya digər bir səsi meydana çıxarmaq üçün bütün səs cihazı üzvləri iştirak etmir. Bu isə səslərin müəyyən qruplara ayrılmasına kömək edir. Başqa sözlə desək, səslər onların əmələ gəlməsində iştirak edən

²⁶⁵ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. Москва, Учпедгиз, 1959, стр.17.

²⁶⁶ В.Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl. Bakı, 1924. səh.10.

orqanlara və öz əmələ gəldiyi yerinə görə təsnif edirlər. Buna səs məxrəci deyilir. Səs məxrəcləri haqqında ayrıca bir bəhs açılır. Lakin bu və ya digər bir səsin əmələ gəlmə yerini göstərəkən bu məsələdən də danışılır. Ümumiyyətlə, səs məxrəci səslərin əmələ gəlməsində iştirak edən bir üzv və ya bir neçə üzvlə əlaqədardır ki, B.Çobanzadə də bunu təsdiq edir: *“Hər səsi meydana gətirən bir üzv və ya bir neçə üzv vardır ki, bunların hamısına birdən o səsin məxrəci deyilir.*

*Hər səsin ayrıca məxrəcini meydana gətirən üzvləri vardır. B və P səslərini tələffüz edərkən əvvəlcə dodaqlar möhkəm sürətdə qapalı bulunur və ciyərlərdən gələn hava dodaqların arxasına toplanır, sonra dodaqların birdən-birə açılması ilə dodaqlar arasından partlayaraq çıxan hava qulaqlarımıza vasil olaraq bizdə B və P səslərini hasil edir. Bunun üçün B və P səsləri dodaq səsləri namını daşıyır”.*²⁶⁷

Səs məxrəci problemi B.Çobanzadə üçün daha doğma məsələdir. Çünki onun doktorluq dissertasiyası “Kodeks kumannikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərinin məxrəc bazası” mövzusunda həsr edilmişdir. Təəssüf ki, əsər Macarıstanda olduğu üçün bu haqda söz demək olmur.

Bundan əlavə, səslərin tələffüzü prosesində səs orqanlarının iştirakı ilə bəzi müxtəlif səslər də yaranır ki, bunlar haqqında B.Çobanzadə ətraflı məlumat verir.²⁶⁸ Lakin biz dilimizin hər hansı sahəsi haqqında B.Çobanzadənin geniş fikirlərini deyil, onların müxtəsər

²⁶⁷ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.50.

²⁶⁸ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl. Bakı, 1924, səh.12–15.

xülasələrin verə bilirik. Buna gerə də “Mədaxəl”də göstərdiyimiz səhifələrdəki partlayan, pıçılılı, cingiltili və s. səslərin əmələ gəlməsi haqqında danışıırıq.

Bəllidir ki, hava axınının ixrac olunması nöqteyi-nəzərindən səslər iki böyük qrupa bölünürlər. Deməli, səs tellərinin ehtizazı ilə əmələ gələn səslər saqır təbir olunur.²⁶⁹ Başqa sözlə desək, boğazdan dodaqlara qədər olan kanalın dar və genliyi²⁷⁰ şəraitində hava axınının maneəsiz ixrac olunmasında sait səslər, əksinə isə samit səslər əmələ gəlir.

²⁶⁹ B.Çobanzadə. Türk dili. 1928, səh.51.

²⁷⁰ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963, səh.19.

Sait səslər (vokalizm)

Sait səslərin tərifı, spesifik xüsusiyyətlərinə görə bugünkü bölgüsü hamıya məlumdur. Ona görə də saitlərə verilən B.Çobanzadənin tərifindən başlayaq: “Saitlər elə səslərdir ki, bunların təşəkkülü zamanında ciyərlərdən və boğazdan gəlməkdə olan hava heç bir dürlü maneəyə təsadüf etməyərək dürlü şəkillər alan dodaqlar arasından çıxır. Dil heç bir zaman damağa təmas etməyir. Yalnız saitlərin istehsalında boğazdan dodaqlara qədər təşkil edən kanalın dərinliyi böyük rol oynayır.”²⁷¹

Bunun, təxminən, eyni olan tərifı şagirdlərin anlama biləcəyi bir dildə, əyləncəli tərzdə “Türk dili” kitabında da verir. Lakin burada şagirdlərin təfəkkür tərzini nəzərə alaraq həmin fikri bir qədər sadə dillə ifadə edir ki, dərhal anlaşılır: *“Sait səsləri tələffüz edərkən onların qarşısında heç bir dürlü maneə olmadan hava ağızdan çıxır. Məsələn, a, e, u səslərini tələffüz ediniz. Əvvəlcə gördüyümüz b, k və ya v səslərində olduğu kimi, bir maneəyə rast gəlinirmi? Xeyir. Yalnız a səsini tələffüz etdiyimiz zaman ciyərlərdən gələn havanın ağızımızdan çıxması üçün bulunan kanal daha geniş olduğu halda, e səsini tələffüz etdiyimiz zaman bir az daralır, i səsində isə bu darlıq əzəmi dərəcəyə vasil olur”*.²⁷²

Deməli, bu nöqteyi-nəzərdən samitlərin özləri də müxtəlif təqsim edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, B.Çobanzadə iyirminci illərdə saitləri iki qrupa bölürdü:

²⁷¹ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl. Bakı, 1924. səh.19.

²⁷² B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtəxnikum). Bakı, 1928. səh.53.

- 1) *geniş – açıq,*
- 2) *dar – qapalı.*²⁷³

Bugünkü dilçilik ədəbiyyatımızda saitlərin təsnifi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Professor Ə.Dəmirçizadə 1947-ci ildə saitləri 4 qrupa bölürdü:

- 1) *Dilin vəziyyətinə görə;*
- 2) *Dodaqların vəziyyətinə görə;*
- 3) *Kəmiyyətə görə;*
- 4) *Məxrəcin davamlığına görə.*²⁷⁴

Sonra isə bu bölgünü beşə çatdırdı:

- 1) *Dodaqların üfqi vəziyyətinə görə;*
- 2) *Dodaqların vəziyyətinə görə;*
- 3) *Dilin şaquli vəziyyətinə görə;*
- 4) *Məxrəc sabitliyinə görə;*

²⁷³ B.Çobanzadə. a) Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl. Bakı. 1924 səh.23; b) Türk dili. Bakı, 1928, səh.53.

²⁷⁴ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin sovetiyyatı. Bakı, Az.SSR EA əsərləri. Bakı, 1947, səh.14.

5) *Kəmiyyətə görə*.²⁷⁵

Professor M.Hüseynzadə isə saitləri 3 qismə bölür. Qeyd etmək lazımdır ki, “Müasir Azərbaycan dili”nin hər iki nəşrində ancaq üç qrup göstərilir:

1) *Əmələ gəldikləri yerə görə*.

2) *Dodaqların iştirakına görə*.

3) *Ağzın aldığı vəziyyətə görə*.²⁷⁶

Lakin B.Çobanzadə saitləri yalnız ağzın aldığı vəziyyətə görə təqsim etmişdi. O, dilimizdə olan doqquz sait səsi qalın və incə olaraq iki qrupa bölmüş, onlara geniş-açıq və dar-qapalı adlarını vermişdir:

“Dilimizdə... maneəsiz surətdə meydana gələn səslər bunlardır: **“a, ə, ı, i, e, o, ö, e, u”**.”

“a, o, ə, e, ö” kimi saitləri tələffüz etdiyimiz zaman havanın keçdiyi kanal geniş olduğu üçün bunlara geniş-açıq saitlər təbir olunduğu halda: **ü, u, ı, i** kibi dahi dar kanal ilə tələffüz edilən səslər dar saitlər təbir olunur”.²⁷⁷

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə saitləri təsnif edərkən yalnız ağzın, kanalın vəziyyətini nəzərdə tutmuşdur. Dil və dodaqları nəzərə almamışdır. Dilin vəziyyətinə görə saitlər iki qrupa bölünür:

²⁷⁵ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, API, 1960, səh.38.

²⁷⁶ M.Hüseynzadə. a) Müasir Azərbaycan dili. Bakı, ADU, 1954, səh.41; b) Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963, səh.18.

²⁷⁷ B.Çobanzadə. Türk dili. Bakı, 1928, səh.53.

1) *Dilarxası saıtlar: a, ı, o, u.*

2) *Dilönü saıtlar: e, ə, i, ö, ü.*

Bunlara qalın və incə də deyilir.

Dodaqların iştirakına görə, yəni saıtları tələffüz edilərkən dodaqların aldığı vəziyyətə görə yenə də iki qrup saıt səslər əmələ gəlir:

1) *Dodaqlıan: o, ö, u, ü.*

2) *Dodaqlanmayan: a, ı, i, e, ə.*

B.Çobanzadə ya tədqiqatın az olması üzündən, ya da proqramla əlaqədar olaraq bu son iki təsnif – dodaq və dilin vəziyyətinə görə olan təsnif haqqında bəhs etməmişdir. Ümumiyyətlə, samitlərin təsnifində də görəcəyiniz kimi B.Çobanzadə təsniflərində bugünkü incəliklərə qədər nüfuz edə bilməmişdi. Bunu hər şeydən əvvəl iyirminci illərdə elmin səviyyəsi, dilimizin az tədqiq edilməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki saıtın bir yerdə gələrək yaratdığı diftonq məsələsi haqqında B.Çobanzadə məlumat verir.²⁷⁸ Və bunları “cüft saıtə” adı ilə mürəkkəb səs hesab edir.

Səslərin kəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq onların təsnifi də müxtəlifdir. Yəni səslərin kəmiyyəti az olan saıtlərdə

²⁷⁸ B.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl. 1924, səh.25.

cəmi 2-3-5 təsnif qeyd edilirdisə, samitlərdə daha çox təsnif qeyd edilir. Çünki dilimizdəki samitlər özləri də kəmiyyətə çoxdur.

Samit səslər (konsonantizm)

Saitlərin təsnifinə nisbətən samitlərin təsnifində B.Çobanzadə daha irəli gedərək onların müxtəlif qruplarını verir. Əgər 1924-cü ildə yazmış olduğu “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” kitabında samitlərin yalnız 3 qrupundan:

1) *Diş səsləri*

2) *Damaq səsləri*

3) *Dodaq səsləri*.²⁷⁹

Bəhs etmişdirsə, dörd il sonra yazmış olduğu “Türk dili”ndə bu qruplaşmanı 9-a çatdırır. O, samitləri aşağıdakı kimi doqquz qrupa bölürdü:

1) *Dodaq səsləri – b, p.*

2) *Burun-dodaq səsləri – m, n.*

3) *Dil-diş səsləri – t, d.*

4) *Dişarası səslər – s, z.*

5) *Diş-dodaq səsləri – f, v.*

6) *Dodaq eni səsləri – ç, c.*

²⁷⁹ B.Çobanzadə. Mədxəl. 1924, səh.15–17.

7) *Damaq ortası səsləri – k, k, j.*

8) *Damaq arxası səsləri – x, ç, k.*

9) *Dil səsləri – r, l.*²⁸⁰

Son tədqiqatlarında yenə samitlərin təsnifi müxtəlif cür aparılmışdır. Yenə professor Ə.Dəmirçizadənin təsnifinə nəzər salaq. 1947-ci ildəki təsnifində 5 qrupda 7 cür samit növləri qeyd edirdi:

I. Dodaq samitləri:

a) *Qoşa dodaq samitləri – b, i, m.*

b) *Dodaq-diş samitləri – v, f.*

II. Dilönü samitlər:

a) *Diş samitləri – t, d, s, z.*

b) *Diş-dodaq samitləri – ş, j.*

III. Dilortası samitlər – k, g, y.

VI. Dilarxası samitlər – q, c, x.

V. Qırtlaq samitlər – h.²⁸¹

Sonrakı təsnifində isə əvvəlkinə nisbətən daha dürüst surətdə qruplaşma aparmışdır. Bu təsnifdə həm samitlər

²⁸⁰ B.Çobanzadə. Turk dili. 1928, səh.51.

²⁸¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin sovtiyyatı. Az SSR EA Əsərləri, 1947, səh.17.

əvvəlkinə nisbətən daha dəqiq qruplaşdırılmış, həm də qrupların sayı səkkizə çatdırılmışdır. Həmin qruplaşma aşağıdakı kimidir:

1. *Qoşa dodaq samitləri – b, m, p.*
2. *Dodaq-diş samitləri – b, f, s.*
3. *Dil-diş samitləri – d, z, l, n, s, t.*
4. *Dil-yuvaq samitləri – x, ş, c, ç, r,*
5. *Dilortası samitləri – y, k, g.*
6. *Dilarxası samitləri – q, k (ka).*
7. *Dildibi-boğaz samitləri – c, x, h.*
8. *Ağız-burun samitləri – m, n.*²⁸²

Burada samit səslərdən m və n həm qoşadodaq (**m**), həm dil-diş (**n**), həm də hər ikisi ağız-burun samitləri kimi verilir.

Professor M.Hüseynzadənin istər 1954-cü, istərsə də 1963-cü il təsniflərində 4-cü bölgə hakimdir.

Hər iki bölgədə M.Hüseynzadə aşağıdakı samit qruplarını qeyd edir:

²⁸² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1950, səh.63–64.

1. Qoşa dodaq samitləri (**p, b, m**). (Bu prof. Dəmirçizadənin bölgüsü ilə düz gəlir).

2. Dış-dodaq samitləri (**v, f**). (Burada da hər iki alim arasında uyğunluq vardır).

3. Dil-dış samitləri – **d, t, n, s, j, z, c, ç**. (Bu prof. Dəmirçizadənin dil-dış və dil-yuvaq qruplarını özündə birləşdirir).

4. Dil-damaq samitləri – **y, x, k, q, c, h**. (Bu işə Dəmirçizadənin dilortası, dil arxası, dildibi-boğaz samiti qruplarına mutabiqdir).²⁸³

B.Çobanzadə səslərin tələffüzü zamanı səs tellərinin titrəməsindən asılı olaraq samitlərin kar və cingiltili olmasını da nəzərdən qaçırmamışdır. O hər bir səsin öz kar və ya cingiltili qarşılığı olduğunu göstərirdi. O, yazırdı: *“Məxrəc nöqtəyi-nəzərindən zikr etdiyimiz bir neçə səslərin qoşa-cüt olduğunu görsəniz gərəkdir. Məsələn, d-t, ç-c, z-s, k-g, q-k, b-p, v-f və ilaxir. Bu səslər arasındakı fərq harada? Bu fərq səs tellərinin ehtizaz edib-etməməsindədir. z, c, d, g, q, b, v kimi səslərin istehsalında səs telləri qüvvətli surətdə ehtizaz etdiyi halda, bunların qoşacağı olan t, ç, s, k, p, f kimi səslərdə ya pək az, zəif surətdə ehtizaz edər, ya da heç etməz, səs*

²⁸³ M.Hüseyzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, səh.45–47; b) Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963, səh.24–26.

tellərinin ehtizazı olmadan əmələ gələn səslər səqir təbir olunur”.²⁸⁴

Dilimizin səsləri üzərində aparılan belə bölgü müxtəlifliyi göstərir ki, hətta ən kiçik dil vahidləri olan səslərin təsnifində də geniş elmi tədqiqat aparılmadan düzgün bölgü aparmaq olmazmış. Bu, xüsusilə B.Çobanzadəyə aiddir. Çünki, o vaxt dilimizin fonetikasi lazımınca tədqiq edilmədiyindən onun səsləri haqqında konkret son söz demək olmazdı. Bu gün professor M.Hüseynzadənin, professor Dəmirçizadənin bu bölgüləri dilimizin sait və samitlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin etdiyi kimi, fonetik sistemimizin də hərtərəfli tədqiq edildiyini göstərməkdir.

²⁸⁴ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.51.

Assimilyasiya (təmsil)

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də danışığ zamanı müxtəlif fonetik hadisələr baş verir. Bunlar çox vaxt ümumxalq danışığ dilində olur. Fonetik hadisələr orfoqrafiyada əksini tapmadığı halda orfoepiyada bəzən o qədər də qüsur hesab edilmir. Buna görə də danışığ ilə yazı arasında bəzən fərqlər nəzərə çarpmır. B.Çobanzadə bəzi fonetik hadisələr (assimilyasiya, dissimilyasiya) haqqında “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”in 23-cü səhifəsində səthi məlumat verir. Dilimizin fonetik hadisələri haqqında nisbətən geniş məlumatı B.Çobanzadənin M.F.Axundovun bəzi fonetik dil xüsusiyyətlərindən bəhs edən məqaləsində tapırıq. Bundan əlavə, “Türk dili” adlı kitabında da fonetik hadisələrə qısa yer vermişdir. Adından da bəllidir ki, assimilyasiya hadisəsi zamanı bir səs başqa bir səsə təsir edib onu öz məxrəcinə sala bilər. Bu həm səsə özündən sonrakı, həm də özündən əvvəlki səsə aiddir. Əgər səs özündən sonra gələn səsə təsir edib onu öz məxrəcinə salırsa, buna irəli assimilyasiya, əgər əksinə, səs özündən əvvəlki səsə təsir edirsə, başqa sözlə desək, səs özündən sonra gələn səsə təsirinə məruz qalarsa bu vaxt geri assimilyasiya yaranır. Eyni məlumatı B.Çobanzadə də verir: Bir səsə özündən əvvəlki və ya özündən sonrakı səsə təsirinə təmsil təbir olunur. Təmsil iki dürlü ola bilər. Birincisi, səsə özündən sonrakı səsə təsiridir ki, buna mütərəqqi təmsil (прогрессивная ассимиляция) deyilir. İkincisi, səsə özündən əvvəlki səsə təsiridir ki, buna da

təmsili – mütərəddid (регрессивная ассимиляция) deyilir.

Təmsili-mütərəqqiyə misal:

aldat – allat,

işlə – iştə,

*daşlı – daştı.*²⁸⁵

Misallardan görüldüyü kimi, bu assimilyasiya hadisələri arasında fərqlər vardır. Birinci misalda (*aldat – allat*) samiti özündən sonra gələn **d** samitini tamamilə öz məxrəcinə sala bildiyi halda, ikinci (*işlə – iştə*) və üçüncü (*daşlı – daştı*) misallarda **ş** samiti **t** samitinə təsir edirsə də onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilməyib, özünə yaxın bir səsə çevirir. Buna görə də birinci halda tam irəli assimilyasiya, ikinci və üçüncü misallarda isə, yarımçıq irəli assimilyasiya hadisəsi vardır. Lakin professor B.Çobanzadə bunların fərqinə varmamışdır.

İrəli assimilyasiya hadisəsini B.Çobanzadə M.F.Axundovun ədəbi-dram və hekayə dilində tapmışdı. O, bunu Axundov dilinin xəlqiliyi ilə izah edirdi. O yazırdı: “M.F.Axundzadə təmsil-assimilyasion xüsusmyyətlərini xalq dilində olduğu kibi əks etdirmişdir. Məsələn :

durallar (durarlar),

sallam (salaram),

allatmaq (aldatmaq),

olluq (oluruq),

²⁸⁵ B.Çobanzadə. Turk dili (Evdə praktikum). Bakı, 1928, səh.36.

gəlləm (gələrəm)”.²⁸⁶

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, bu assimilyasiya xüsusiyyəti xalq danışığı dilinin təzahürü, onun kolorita rolunu oynadığına görə əhəmiyyətsiz deyildir. Çünki məhz bu hadisə ilə əlaqədar olaraq dilimizə keçən bu və başqa bir söz səs tərkibi cəhətdən kombinator dəyişməyə məruz qalaraq dilimizin özünüküləşir. P.A.Makulu qeyd edir ki, əgər bəzi müstəsna hadisələri nəzərə almasaq, demək olar ki, bütün ərəb mənşəli sözlər assimilyasiya hadisəsinin təsirinə məruz qalmışdır.²⁸⁷

Bunu biz ərəb mənşəli sözə Azərbaycan dili şəkilçiləri artırarkən də görürük. Dilimizdə işlənən məsləhət, adam, təşviq və s. kimi sözlər ərəb dilində tamamilə başqa bir fonetik tərkibdə tələffüz edilirdi. Assimilyasiyanın təsiri nəticəsində bu sözlər tamamilə Azərbaycan dili sözləri halına salınmışdır. Bu xüsusiyyət assimilyasiya ilə ahəng qanununu bir-birinə yaxınlaşdırır. Buna görə də B.Çobanzadə ahəng qanununu bir növ assimilyasiyanın davamı kimi vermişdir. Bunu onun aşağıdakı sözlərində də görmək olar: *“Türk (Azərbaycan) sərfində mühüm bir qayda var ki, bu qayda təmsil qanununun təsiri sayəsində meydana gəlmişdir. Türkcədə bilxassə Azəri ləhcəsində bu parçalar – yəni ədatlar damarlar tərəfindən təmsil olunur. Yəni əgər damar (kök*

²⁸⁶ B.Çobanzadə. M.F.Axundovda **Azəri ləhcəsi** (Bir neçə xüsusiyyəti). “Maarif işçisi”, 1928, №3, səh.9.

²⁸⁷ M.A.Pənahi. a) Azərbaycan dilindəki ərəb mənşəli sözlərdə səssizlərin assimilyasiyası. Az.SSR EA Xəbərləri, 1965. №5, səh.53; b) Azərbaycan dilində ərəb sözlərinin assimilyasiyasına dair. Az.SSR EA Xəbərləri, 1962, №4, səh.131–147.

– **A.B.**). **t, p, ç, s, f, k** kimi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilərdə eyni surətdə ancaq sağır (*kar*) samitlərlə başlaya bilər. Əgər bil-əks damarlar sədali samitlər təbir etdiyimiz – **q, k, d, v, z, j** və *s*. səslərilə bitirsə, şəkilçilər və ya ədatlar da eyni növdən olan sədali səslər olmaq lazım gəlir.

1. Sağır samitli damarlar və şəkilçilərə misal:

bit-ki, seç-ki, iç-ki, iş-çi, aş-çı, kənt-çi.

2. Sədali samitli damarlar və ədatlara misal:

ver-di, sər-di, dağ-dan

yaz-ı-çı, qır-ıcı.

*Burada bunu əlavə etməlidir ki, saitlər sədali samitlərə müsavidir”.*²⁸⁸

Lakin ahəng qanununu assimilyasiyaya sırf əlavə hesab etmək də düzgün olmazdı. İltisəqi dillərdə olan ahəng qanunu onların daxili xüsusiyyətidir və milli dilin mündəricəsinə daxil olan keyfiyyətdir.

Assimilyasiyadan başqa digər fonetik hadisələr haqqında B.Çobanzadənin maraqlı fikirləri vardır.

²⁸⁸ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtexnikum). Bakı, 1928 səh.56–57.

Dissimilyasiya (təhlil)

Dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiyanın tam əksidir. Əgər assimilyasiya zamanı səslər özündən əvvəl və ya sonra gələn səsə təsir edib onu öz məxrəcinə çevirirdisə, burada səslər eyni məxrəcdə tələffüz edilə bilmədiyi üçün eyni və ya yaxın məxrəcli səslər bir-birini rədd edərək müxtəlif məxrəclərə düşməsinə səbəb olurlar. B.Çobanzadə dissimilyasiya hadisəsi haqqında aşağıdakı fikri söyləyir: *“Bir sözdə iki bir-birinə bənzəyən səs olduğu zaman bunlardan birisi o birinə münqəlib olur. Bu hadisəyə təhlil təbir olunur. Türkcədə təmsilə nisbətən təhlilin çox az yeri vardır. Yəni pək az sözlərdə özünü göstərir. Azəri ləhcəsində ancaq 5-10 sözdə təhlil hadisəsinə rast gəlirik: Zərəl, qaral, saral, isti... Bu sözləri birər-birər gözdən keçirəlim. İsti sözünün əsli issi və ya issik-dir. Necə ki, “İssikgöl” təbirində bu sözə rast gəlirik. Deməli ki, bu sözün əslində iki s səsi var idi ki, Azəri ləhcəsində bunların birisi s, ikincisi t səsinə çevrilmişdir. Eyni surətdə qərar; zərər sözündəki ikinci r zərər sözündəki ikinci r səsi də l səsinə çevrilmişdir. Yazıda bu hadisəni qeyd etməyə hacət yoxdur. Məsələn, zərəl deyil, zərər yazmalıdır”*.²⁸⁹

²⁸⁹ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə praktikum). Bakı, 1928, səh.58.

Metateza (səslərin yerdəyişməsi)

Dilimizdə assimilyasiyaya nisbətən az, dissimilyasiya hadisəsinə nisbətən geniş yayılmış fonetik hadisə metateza – səslərin yerdəyişməsidir. Bu hadisə yenə danışığ dilində geniş yayılmışdır. Bəzən bu hadisə orfoepik nöqtəyi-nəzərindən xəta hesab edilmir. Məsələn, *doğrudan* – *doğurdan*. Burada – **u** ilə **r** yerlərini dəyişsələr də, orfoepik cəhətdən hər ikisini işlətmək olar. B.Çobanzadə də dilimizdə olan metateza hadisəsi və metatetik səslər haqqında aşağıdakı məlumatı verir: “Bütün dillərdə olduğu kimi, türk-tatar dillərində də bilxassə Azəri ləhcəsində bir söz içində səsin yerdəyişdirməsinə çox dəfə rast gəlinir. Bu surətdə yerlərini dəyişdirmək hər sözə deyil, yalnız müəyyən səslərə məxsusdur. Məsələn, Azəri ləhcəsində çox dəfə yerini dəyişdirən səslər – **r**, **f**, **s**... kimi müəyyən səslərdir.

R səsinin yerdəyişməsi:

Örkən – ökrən, irəli – iləri, yarpaq – yapraq, torpaq – topraq.

F səsinin yerdəyişməsi:

Pək az görülür. Külfət – külfət.

Bunları yazıda göstərməmək mümkündür.²⁹⁰

²⁹⁰ Yenə orada, səh.60.

Buna çox yaxın olan fikri M.F.Axundovun dilindəki metateza hadisəsindən danışarkən də söyləyir.²⁹¹

²⁹¹ B.Çobanzadə. M.F.Axundovda **Azəri ləhcəsi**. Yeni kitab, 1928, səh.10.

Səs düşümü (eliziya)

Eliziya danışq zamanı müəyyən səslərin düşməsinə deyilir. Bu fonetik hadisə də dilimizdə geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, danışq dilində eliziya nəticəsində başqa bir fonetik hadisəsinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, iki sait arasında olan bir samitin düşməsi ilə diftonq əmələ gəlir (Məsələn, *soyuq-souq, qovurma-qourma*).

Dilimizin daxili xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq türk dilləri ailəsinə daxil olan başqa dillərdə olan söz başındakı hərflərin düşməsinə də B.Çobanzadə səs düşümü hesab edir. Bugünkü ədəbi dilimizdə heç hiss etmədiyimiz söz başında “y” səsinin düşməsi yalnız başqa dillərlə müqayisədə aydınlaşır. Bu hadisəni B.Çobanzadə M.F.Axundovun dilində müşahidə etmişdi. Bu barədə o deyir: “Söz başında y səsinin düşməsi oğuz-qıpçaq ləhcəsində daha XI əsrdə M.Kaşqari tərəfindən qeyd edilmişdir. Bu gün – zamanımızda bu xüsusiyyəti saxlayan yeganə ləhcə Azəri ləhcəsidir. Mirzə Fətəlinin əsərlərində bu xüsusiyyət bir neçə yerdə əks etdirilməkdədir. *Üz (yüz), ilxı (yılxı), ürək (yürək), il (yıl), uca (yuca), ulduz (yulduz)*.²⁹²

Bundan əlavə, professor B.Çobanzadə Azərbaycan dili materialı əsasında M.F.Axundov dilini başqa dillərlə müqayisə edərək orada müəyyən fərqli cəhətlərə rast gəldiyini qeyd edirdi. Məsələn, başqa dillərdə (türk dillərində) **B** ilə başlayan sözlər Azərbaycan dilində **M** ilə

²⁹² B.Çobanzadə. M.F.Axundovda Azəri ləhcəsi. “Yeni məktəb”, 1928, səh.10.

başlayır. Məsələn, *muncuq (boyuncuq)*, *min (bin)*, *minmək (binmək)*, *mən (bən)*. Belə hadisələr, əlbəttə, başqa dillərdə müqayisə nəticəsində gözə çarpır. İndi biz bunları fonetik hadisə kimi yox, dilimizin öz qanunu kimi qəbul edirik. Bundan başqa, B.Çobanzadə türk dillərinin bəzində olan geminatları da fonetik hadisə kimi qiymətləndirir. Bəlkə də dilimizdə mövcud olan geminatlar dilimizin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində səsin şiddətlənməsi kimi fonetik bir fərqlənmə olmuşdur. Lakin müasir dilimizdə geminatlar bizə fonetik hadisə kimi deyil, bəlkə adi səs variantı kimi görünür.

B.Çobanzadə bu haqda deyir: “Azəri ləhcəsində gözə çarpan hadisələrdən biri də bəzi səslərin qüvvətlənməsidir. Məsələn, *dokuz* yerinə *doqquz*, *səviz* yerinə *səkkiz*, *yedi* yerinə *yeddi*, *sakal* yerinə *saqqal* sözlərinin işlənməsində – **l**, **q**, **k**, **d** səslərinin qüvvətlənməsini görürüz. Bu səsləri biz yazıda iki hərflə göstərsək də iki ayrı səs, məsələn, iki **l**, iki **k** zənn etməməlidir. Çünki tələffüzə diqqət etsəniz görəcəksiniz ki, bu səsləri çıxaran üzvlərimiz iki dəfə hərəkət etməyir, yalnız adətindən ziyadə uzun müddət içində və bunun üçün daha qüvvətli surətdə tələffüz edilir.²⁹³

O bu səslərin iki dəfə deyil, kəmiyyətcə adi səslərdən daha qüvvətli tələffüz edildiyini göstərməkdə düzgün hərəkət edirdi.

Bundan başqa, dilimizdə bir qanun da vardır ki, bu da fonetikaya aid olub ən geniş yayılmış və dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən qanundur. Bu qanun

²⁹³ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.1.

ahəng qanunudur. Bu qanun haqqında həm Çobanzadənin, həm də başqa alimlərin maraqlı fikirləri vardır. Ona görə də bu barədə geniş danışmağa dəyər.

Ahəng qanunu (sinqarmonizm)

Dildəki ahəngdarlıq həmin dilin fonetik cəhətdən rəvan, musiqili olmasına kömək edir. Bu qanun dilin iltisəqilik xüsusiyyəti ilə də əlaqədardır. Belə ki, iltisəqi dillərin, demək olar ki, hamısında ahəng qanunu mövcuddur.²⁹⁴ Bu qanun müəyyən mənada dilimizin atributudur. Hətta, belə bir fikir vardır ki, ahəng qanunu pozulduğu sözlər dilimizin öz sözü deyildir. Əlbəttə, bunu qeydsiz, şərtsiz qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki dilimizdə çoxlu sözlər vardır ki, ahəng qanununa tabe edildiyi halda, başqa dildən gəlmə və alınmalıdır və ya əksinə, Ryasnanenin dediyi kimi, başqa dillərin təsiri nəticəsində öz sözlərimizin bəziləri ahəng qanununu itirməli olmuşdur O deyir: *“Türk dillərinin məruz qalmış olduğu başqa dil təsiri qüvvətli olduqca, onlarda ahəngin pozulması da çox olmuşdur. Bəzi türk dilləri bunu hətta itirmişlər”*.²⁹⁵

M.Ryasyanenin bu fikri ilə razılaşmaq olar. Çünki bəzən başqa dilin təsiri nəticəsində dildəki ahəngdarlıq pozulur. Bununla belə, ahəngdarlıq pozulmuş sözlərdə bu, dərhal hiss edilir. Belə ki, həmin pozulmuş ahəngdarlığı yenidən bərpa etmək mümkün görünür. Məsələn, Çin xalq Respublikasında Sinxau əyalətində yaşayan türk dilli

²⁹⁴ Ətraflı məlumat üçün bax: a) A.Şərif. İltisəqi dillərdə sinqarmonizm məsələləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1931, №2–3, səh.81–87. Yəne onun: Türk dillərində sinqarmonizm məsələləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1931, №1, səh.33; b) Тенишев Р. О связи гармонии гласных с аглютинацией в тюркских языках в сборнике. Морфологическая типология и проблема классификации языков. Москва, Ленинград, Изд-во Наука, 1965, стр.128.

²⁹⁵ М.Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955, стр.92.

salarların dilini alağ. Sayca 20 min nəfər olan bu xalqın danışıq dili oradakı qüvvətli dillərin təsirinə məruz qalmışdır. E.R.Tenişev bu xalqın ədəbi abidələrindən müəyyən mətnlər verir. Bu mətnlərə nəzər saldıqda yuxarıda dediklərimiz aydın olur. Qurd ilə maral arasında gedən söhbəti alağ:

– Sen tofenni (dovşanı – **A.B.**) korto?

– Kormizi.

– Sen yefasa (desən – **A.B.**) yefa, yefamesa, men seni yegar!

– Sen meni yesa, ye.²⁹⁶

Burada göründüyü kimi, sözlərin əksəriyyətində ahəng pozulmamışdır. Bəzi sözlərdə ahəngdarlıq pozulmuşsa da, bunu başqa dilin təsiri kimi qiymətləndirmək olar. Bu hadisə dilimizin (o cümlədən türk sistemli dillərin) daxili inkişaf qanunundan irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə dilimizdə ahəng qanunu haqqında məlumat verir. Lakin bu hadisənin adının ahəng qanunu olduğunu təəssüf edir. Burası təəccüb doğurur ki, o nə bu adla razılaştığının səbəbini, nə də bunun əvəzində başqa bir ad göstərir. Bu qanun haqqında geniş məlumat verən B.Çobanzadə yazır: “Türk-tatar dillərində çox maraqlı bir xüsusiyyət vardır ki, bizim sərflərimizdən ancaq bəziləri bir neçə sözlə bu hadisəni qeyd edib keçmişlər və mütəəssüf adını da ahəng

²⁹⁶ Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964, стр.22.

deyə yanlış qoymuşlar. “Bizim dilimiz ahəngdar dildir, musiqiyyət var” kibi hökmlər verərək bu lisani hadisəni gərəyi kibi anlayacaq yerdə daha ziyadə hissi və şəxsi bir tağım boş və faydasız fikirlərə qapılmışdılar. Bununla bərabər, ahəng adı artıq müəllimlərimiz arasında az-çox yayılmış olduğundan biz də bu lisani hadisənin adını indilik ahəng deyirik”.²⁹⁷

Azərbaycan dilinin ahəng qanunu haqqında B.Çobanzadə dilimizin qanun və qaydalarından bəhs edərkən ilk dəfə özünün Bakıya gəlişindən bir neçə ay sonra fikir söyləmişdi. O, “Yeni yol” qəzetində müsahibə təriqi ilə dilimizin müxtəlif qanun və qaydaları və yeni əlifba haqqında dediyi sözlərlə dilimiz haqqında özünün ilk elmi baxışlarını göstərirdi. “Yeni yol” qəzetinin 7 noyabr 1924-cü il tarixli nömrəsində “türkcənin səs uyuşması qanunu” adlı məqaləsində ahəng qanunu haqqındakı sonrakı əsərlərindəkinə nisbətən bəsit fikir söyləyir: “İltisəqi dillərdə, yəni əlavə olunan ədatların yaxud qoşmaların az-çox damar tərəfindən təmsil olunması, yəni ədat səslərinin damar sistemlərinə bağlanmasıdır (fonetik uyuşma nəzərdə tutulur – **A.B.**). Deməli, ahəng-əsvaft deyilən və bizim səs uyuşması qanunu deyə tərcümə etdiyimiz hadisənin baş səbəbi, başlıca hikməti burdadır. Bu uyuşma iki cür olur:

*1) Dodaq saitlərinə görə, dodaq saiti dodaq saitini tələb edir. o, ö, u, ü və bəzi şivələrdəki a-dır ki, o o kimi tələffüz edilir (misallar verir – **A.B.**).*

²⁹⁷ B.Çobanzadə. Turk dili (Evdə pedtəxiikum). Bakı, 1928, səh.50–51.

2) *Tələffüz əsnasında dilin ağız içində aşağı və yuxarıda bulunmasına görə yüksək və alçaq, hasil etdikləri samiyəvi təsirə görə qalın-incə, yaxud dilin hasil etdiyi kanala görədir – geniş adlanan səslərin bir-birini çağırmasıdır.*²⁹⁸

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, o bu məqalədə **e** və **ü** saitlərini mürəkkəb hesab edir və bəsit-sadə səslərə daxil etmirdi. Burada o, bunu əsas götürürdü ki, **e** saiti incə olaraq dil arxasında tələffüz edilərək boğaz saitidir. Ona görə də “bəsit səslər sırasına girəməzlər”. Yenə həmin məqalədə o göstərirdi ki, dialekt xüsusiyyəti olaraq, sözün birinci hecasındakı **a** saiti **ə** kimi tələffüz edilir, lakin burada da ahəng yaranmış olur. Məsələn, *qardaş-qərdəş, qanat-qənət, bağça-bəxçə, akça-əkçə*.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bu məqalə dilimizin qanunları haqqında alimin ilk əsəri olduğundan sonrakı əsərlərinə nisbətən dilimizin spesifikasına dərinliyinə qədər nüfuz edə bilməmişdi. Türk dili əsərində isə nəinki dilimizdəki ahəng qanunu və bunu yaradan səbəbləri dürüst qiymətləndirirdi, habelə bu qanunun tədris etmə üsullarını da göstərirdi. Bu əsərdə o, Sabirin dilənçi şeirini verir və şeir üzərində fonetik təhlil aparır:

Rədd ol qapıdan ağlama zar-zar, dilənçi!

Vaqqıldama böyquş kimi, idbar dilənçi!
(şeiri bütöv verir).

²⁹⁸ B.Çobanzadə. Türkcənin səs uyuşması qanunu. “Yeni yol” qəzeti, 1924, 7 noyabr, (Məqalənin ardı həmin qəzetin 16 noyabr tarixli nömrəsindədir).

Bu şeirdə rast gəldiyimiz *dilənçi, ağlama, qapıdan, qapı, düzdüklərimiz* kimi sözlərə diqqət ediniz. Bunlar da iki əvvəllərdə, yəni *qapıdan* və *ağlama* sözlərində:

a-ı-a (*qapıdan*) və ya

a-a-a- (*ağlama*)

və

i-ə (*dilənçi*) və ya

ü-ü-ə-i-i (*düzdüklərimiz*) saitlərinin bir-birini təqib etdiyini görürüz.²⁹⁹

Burada o samitlərin də ahəngini qeyd edir və göstərir ki, kar samitlər özündən sonra kar, cingiltili samitlər özündən sonra cingiltili samit tələb edir.

B.Çobanzadə yenə həmin əsərdə yuxarıdakı fikrini bir qədər aydın verir və göstərir ki, ahəng qanunu dilimizin öyrənilməsini asanlaşdırır. O yazır: “*Ahəng türk sözlərində iki çür olur:*

Birinci, dodaq saitlərinin (o, u, ö, ü) bir-birini təqib etməsidir ki, düzgün, uzun, üzüm kimi sözlərdə görünür.

İkincisi, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, yalnız yumşaq və qalın səslərə görə olan ahəngdir. Bunların birincisinə dodaq səsləri ahəngi və ya sadəcə dodaq ahəngi (зубная гармония) təbii olunduğu kimi, ikincisinə damaq ahəngi (небная гармония) deyilir.

Ahəng təkcə damarlarda deyil, şəkilçilərdə də olur. Ahəng iltisaf hadisəsinin bir nəticəsidir. Damara

²⁹⁹ B.Çobanzadə. Türk dili (Evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.61.

*zəif surətdə birləşən şəklin rəbitəsini qəviləşdirmək üçün ahəngə ehtiyac vardır. Ahəng sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam sözlərin harada başlayıb, harada qurtardığını fərq edə bilər”.*³⁰⁰

³⁰⁰ Yənə orada, səh.62–63.

Heca

Məlumdur ki, istər ahəng qanunu olan dillərdə, istərsə də bu qanuna malik olmayan dillərdə söz tərkibində neçə sait səs varsa həmin söz o qədər hissəyə ayrıla bilər. Bu ayrılmış hissələr – danışığ zamanı müntəzəm nəfəsvermə nəticəsidir³⁰¹ ki, bunlara heca deyilir. Bunu B.Çobanzadə daha dürüst olaraq belə ifadə edir: “*Bir kərrədən söylənən, tələffüz edilən bir, yaxud bir neçə səsə heca təbir olunur*”.³⁰²

B.Çobanzadə “türk dilini” yazdığı vaxt hələ ərəb əlifbası tamamilə istifadədən çıxarılmamışdı. Buna görə də o, ərəb əlifbası ilə hecalamanı da yaddan çıxarmadan həmin əlifba əsasında hecalamanı da vermişdir. Bəllidir ki, ərəb əlifbası ilə hecalarkən sözdəki saıtlərin sayına deyil, ümumiyyətlə səslərin sayına görə heca təsbit edilir. Yəni samitlər də əlifba sistemində tutduğı ada görə (*əlif, bey, tey, zey, sin, zad, ayin* və s.) heca təşkil edir. Əlbəttə, bu cür hecalamağın heç bir elmi əsası olmadığı kimi, uşaqların-şagirdlərin başa düşmədən çoxlu, lazımsız sözlər əzbərləməsini də tələb edirdi. Bu fikri daha sərrast ifadə etmiş olan B.Çobanzadə deyirdi: “*Bu üsulla (köhnə ərəb əlifbası ilə – A.B.) uşaqlara əlifba təlim edəcəkdir müəllim bu surətdə hərəkət eylər:*

əlif + be = ab, bey + əlif = ba,

Qayın + əlif + zey = qaz,

³⁰¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963, səh.26.

³⁰² B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.16.

nun + əlif + rey = nar.

*Bu üsulda nə kimi nöqsan var? Birinci nöqsan odur ki, uşaqlara nə səsi, nə də hərf fikrini vermir. Uşaq nə üçün “I” hərfinin əlif, “b” hərfinin bey olduğunu heç bir cür başa düşə bilməyir. İkinci nöqsanı tərkibində, məsələn, əlif və onun kimi bir çox səslərdən ibarət sözləri tərkib etdiyi, birləşdirdiyi halda nəticədə bunlarla heç alıb-verəcəyi olmayan “ab” yaxud “ba”, “qaz” kimi nəticəyə gəlməsidir. Üçüncü nöqsan, bu üsulla əlifbanı öyrənmək üçün uşaqların bu üsulu başdan aşağıya əzbərləməsi lazım gəlir”.*³⁰³

Müasir dilimizdəki heca növləri³⁰⁴ və B.Çobanzadənin heca haqqındakı fikirlərinin hamısını burada göstərməyə ehtiyac yoxdur. Yuxarıda B.Çobanzadənin heca haqqındakı əsas fikirlərindən bəzilərini göstərdiyimizə görə bununla kifayətlənirik.

³⁰³ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.37—38.

³⁰⁴ Prof. M.Hüseynzadə 5 heca növü qeyd edir. Bax: onun “Müasir Azərbaycan dili”. 1963, səh.27.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN QRAMMATİKASI SAHƏSİNDƏKİ XİDMƏTLƏRİ

Bu başlığın belə verilməsi təsadüfi deyildir. B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikası sahəsində bir neçə əsər yazılmışdısa da, onlar elmi cəhətdən aşağı səviyyədə olub, artıq yeni tipli məktəb üçün köhnəlmiş kimi görünürdü. Buna görə də yeni tədris prosesinin tələblərinə uyğun bir dərslik yaratmaq vəzifəsi B.Çobanzadənin üzərinə düşdüyündən o, nəinki qrammatik qanunlar haqqında, habelə yeni qrammatikanın elmi-metodoloji əsasları və quruluşu haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, dəfələrlə göstərmişdi ki, indiyə qədər bu dili öyrədən sərəf kitabları ehtiyaclarımıza qarşılıq, dərdimizə əlac deyildir.³⁰⁵

Buna görə də onun dili ilə desək, yeni, dərdlərimizə əlac ola bilən qrammatika yaratmaq məsələsi qarşıda dururdu. Çünki, yuxarıda dediyimiz kimi, mövcud qrammatikalar çox qüsurlu idi. B.Çobanzadə mövcud qrammatika kitablarının həm metodik, həm elmi cəhətdən düzgün olmadığını göstərərək aşağıdakı qüsurlarını qeyd edirdi *“Əski sərəflərdə səs ilə hərəf, yazı ilə dil bir-birinə qarışdırılır... Əski sərəflərimiz söz şəkillərinə (morfologiya) əhəmiyyət vermirlər. Halbuki, türk dilləri əsasən şəkilçi-iltisəqi dillərdir”*.³⁰⁶

³⁰⁵ B.Çobanzadə. Türk dili sərəflərinin ümumi qüsurları. Bakı, 1925, səh.3. (Eyni məqalə, “Yeni məktəb”, 1925, №5-6, səh.3—34-də dərc edilmişdir).

³⁰⁶ B.Çobanzadə. Türk dili sərəflərini ümumi qüsurları. Bakı, 1925, səh.17—19.

Qrammatikanın, ümumiyyətlə, dilçiliyin mahiyyətini düzgün başa düşməyənlər elmi qrammatikaya və dilçiliyə əhəmiyyət də vermir, guya dilçilərin özlərindən qanunlar icad etdiklərini iddia edirdilər. Bunlara cavab olaraq B.Çobanzadə qrammatikanın mahiyyətini başa salaraq göstərdi: *“Sərf icad edilməz, necə ki, Amerika yaradılmaz. Hər ikisi də kəşf oluna bilər. Dilin tabe olduğu qaidələr insanların məntiqində deyil, bəlkə sovgi-təbiisindən, zəhnindən, ruhindən çıxır. Bunun üçün sərf kitabı yazanlar uydurmazlar, ancaq qeyd edə bilərlər”*.³⁰⁷

Buradan aydın olur ki, qrammatika yazanlar qüsurlara yol verməməkdən ötrü mütləq dil qanunlarına əsaslanmalı, ondakı qanun və kateqoriyaları təsbit etməlidir. Dil qanunlarını isə yaxşı bilmək üçün mütləq həmin dilin başqa dillərlə əlaqəsini və daxili xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Yalnız bunun nəticəsində dilin elmi qrammatikası yazıla bilər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, B.Çobanzadə müasir elmi qrammatikanın həm nəzəri, həm də praktiki xüsusiyyətlərini verməklə yaradılacaq əsərin bir növ istiqamətini, planını vermiş olurdu. O, elmi qrammatika yazan adamın aşağıdakı məsələlərə fikir verməli olduğunu göstərdi: *“Əsri və elmi bir türk sərfi yazmaq üçün bu şərtlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi lazımdır:*

1. Lisaniyyət üsullarını bilməlidir.

2. Canlı dili öyrənməlidir.

³⁰⁷ Yenə orada, səh.5.

3. *Türk sərifi Arisqut və İbnəlməqfi zamanlarından qalma elmə batil, əməliyyatca mahal fikirlərlə doludur. Bunlardan sərflərimizi təmizləmək lazımdır.*

4. *Türk sərfləri əcnəbi sərflərini təqlid edilərək yazılmamalıdır.*

5. *Dilimizdə olan əcnəbi sözləri sərflərimizdə bəsit damar kimi görülərək onların qaidələri ortadan qaldırılmalıdır.*

6. *Türk sərifi bu qismlərdən mürəkkəb olmalı, yaxud bu məsələlərdən bəhs etməlidir”.*³⁰⁸

Bu məsələləri şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Bu məsələlərə bu günün tələbləri səviyyəsindən yanaşdıqda bəzən çatışmazlıq görünsə də, əsasən bizim bu gün qrammatika kitablarından tələb etdiyimiz məsələlərdir.

İrəlidəki fəsildə nisbətən müfəssəl görüləcəyi kimi, məktəbin, tədris sisteminin və ayrı-ayrı fənlərin dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması həyatın öz tələbi idi. Məktəbin yenidən qurulmasında ilk rəsmi addımlardan biri ana dili dərslərinin məktəblərdə yüksək mövqeyə qaldırılması idi. Bu da öz növbəsində yeni proqramlar əsasında ana dili dərslərini yenidən qurmağı tələb edirdi. Buna görə də B.Çobanzadə artıq yeni qrammatikanın yeni metodoloji əsaslarından danışdığı vaxt ona hücumlar başlamışdı. Ona görə də bu məqalədə o öz əsərlərinin dilçiliyimizdə heç bir əhəmiyyəti olmadığını söyləməyə

³⁰⁸ B.Çobanzadə. Yuxarıda göstərilən əsəri, səh.33.

məcbur olmuşdu. Əlbəttə, B.Çobanzadə öz əsərlərinin elmi əhəmiyyətini heçə endirərək öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşımışdı. Lakin onun 1932-ci ilə qədər (“Elmi qramer məsələləri” yazılana qədər) yazmış olduğu əsərlərin hamısı öz dövrü üçün əhəmiyyətli əsərlər olmuşlar.

O, “Elmi qramer məsələləri”³⁰⁹ adlı məqaləsində yeni metodla, elmi üsulla qrammatika dərslisi yaratmaq planlarını irəli sürməklə özünün 1932-ci ilə qədər yazmış olduğu əsərləri belə tənqid edirdi: *“Bu əsərlərdə Azərbaycan türk dili naminə götürülən mülkədar-burjua materialları, mövhum, “vahid türk-tatar dili”nin bir ləhcəsi olaraq göstərilir. Bu surətlə Azərbaycan türk qrameri naminə yazılan bu əsərlər müstəqil, öz müəyyən sistematikasına malik Azərbaycan türk dili və qramerinin varlığını inkar məqsədi daşıyır (?), yəni reaksiонер pantürkizmin “elmi” ifadəsini təşkil edərək imperializmin müstəmləkə siyasətinə yol açır, kömək verir”*.³¹⁰

B.Çobanzadənin bu sözlərindən ona qarşı edilən hücumların təsirini aydın görmək olar. Doğrudur, aşağıda görəçəymiz kimi, onun özünün də qeyd etdiyi bəzi tələblərə cavabı biz bu məqalədən əvvəl yazmış olduğu əsərlərində çətin tapırıq. Bununla belə, istər “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”, istər “Türk-tatar dialektolojisi”, istər “Türk dili” və s. kimi əsərləri elmi cəhətdən qiymətli əsərlərdir. Bu kitabların qüsurlarını biz yuxarıda yeri

³⁰⁹ B.Çobanzadə. Elmi qramer məsələləri. “Müəllimə kömək” jurnalı, 1932, №18–22. Ardi, “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”, 1932.

³¹⁰ B.Çobanzadə. Elmi qramer məsələləri. “Müəllimə kömək” jurnalı, 1932, №8–9, səh.20.

gəldikcə göstərmişdik. Lakin bu kitabları “dilimizin varlığını inkar məqsədilə yazıldığını” söyləmək olmaz. Bu sözləri Çobanzadə özü deyirdi və bununla əlaqələndirirdi ki, guya həmin əsərlər müasir tələblərə elmi və metodik cəhətdən cavab verə bilmir. Həmin məqaləsində o, yenə elmi qrammatikaların aşağıdakı metodoloji tələblərə cavab verməsini lazım bilirdi. Bununla da, o özünü repressiyadan qoruya biləcəyini güman edirdi. O yazırdı:

1. Qramer dərsləri marksizm-leninizm dünyagörüşü əsası üzərinə qurulmalıdır.

2. Qramer dərsləri ilə başqa ictimai fənnlər arasında dialektik əlaqə gözləndirilməlidir.

3. Qramer dərslərinin həcmi, müəyyən biliklər verməsi şərtidir.

4. Qramer dərsləri hər qrupda müəyyən silsiləvilik əsasına riayət edilərək götürülməlidir.

*5. Dil dərsləri materialları bugünkü sosializm quruculuğu həyatından götürülməlidir”.*³¹¹

B.Çobanzadənin yeni tədris üsulu ilə, məktəblərin yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq dil dərslərindən tələb etdiyi şərtlər bunlardan ibarət idi. 1931-ci il 5 sentyabr tarixli MK qərarına qədər nə dil dərsləkləri, nə də dil dərsləri elmi cəhətdən o qədər də əlverişli deyildi.

³¹¹ Yenə orada, səh.18.

Çunki məktəb proqramlarında ana dili dərslərinə lazımi saatlar ayrılmırdı. Buna görə də məktəblərdə, xüsusən, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə oxuyan şagirdlər ana dilindən lazımi elmi məlumat ala bilmirdilər. Əsas fikir politexnik təlimə verildiyindən dil öyrədilməsi 11 dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu qərar isə proqram və tədris prosesində olan həmin qüsurları aradan qaldıraraq əmək təlimi verən orta məktəblərdə şagirdləri ana dilinin elmi əsaslarını öyrətməkdə məktəbin qarşısında böyük vəzifələr qoydu. Bu qərar ilə əlaqədar olaraq bir dilçi kimi B Çobanzadə də ana dili tədrisində məktəblərin qarşısında duran vəzifələri konkret surətdə şərh edirdi. O göstərirdi: *“Tələbələrə dil sahəsində elə sistemli və möhkəm bilik verməlidir ki, onlar bunu sosializm quruculuğu işində müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilsinlər. Burada hər şeydən əvvəl tələblərə ana dilindən tam bir əsas öyrətməyə çalışmalıdır. Politexniki məktəbi bitirən hər bir tələbə öz ana dilində, düzgün ədəbi bir dildə öz fikrini söyləyə biləcək, yığıncaqlarda ədəbi bir dildə hesabat, məruzə vermək, ədəbi bir dildə öz fikrini yazılı surətdə bildirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır”*.³¹²

³¹² Yenə orada, səh.19.

BƏKİR ÇOBANZADƏ DİLİMİZİN MORFOLOGİYASI HAQQINDA

Adından da göründüyü kimi, bu bəhsdə əsas məsələ sözlərin formasıdır ki, buna əvvəllər şəkliyyat deyilirdi. Morfologiyada sözün şəkilçi ilə birlikdə işlənməsinə o sözün şəkli deyilir. Bəs bu şəkillər nədən yaranır. Bu sual morfologiya haqqında ilk dəfə fikirləşərkən qarşıya çıxır. Buna görə də qrammatikalarda morfologiya hissəsinə buradan başlayırlar. B.Çobanzadə deyirdi:

–Damar (kök) sözün əsli, əski təbirlə desək cövhəridir. Sözün mənasını daşıyan damardır (dəmir, kömür, yol, əl, ev kibi sözlər damardır (koren).

Şəkilçi haqqında isə deyir:

–Şəkilçi sözə əlavə olunaraq onların məna və şəkilcə az-çox dəyişmələrinə səbəb olur. Bunun üçün də onlara şəkilçi, yəni sözün şəklini dəyişən deyirik.³¹³

Kök və şəkilçilər haqqında bu kiçik məlumatı aldıqdan sonra onların xüsusiyyətlərinə nəzər yetirmək lazımdır.

Kök – (damar)³¹⁴

O kökləri müasir dilimizdə olduğu kimi, quruluşuna görə 3 qismə bölür:

³¹³ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtəxnikum). Bakı, 1928, səh.139.

³¹⁴ M.Hüseynzadə. Dilimizdəki köklərin altı xüsusiyyətini qeyd edir. Bax: onun Müasir Azərbaycan dili, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1963, cəh.45.

1) *bəsit*,

2) *yapma*,

3) *qoşma*.

1. Bəsit damar – sadə köklər

O, bu barədə deyir: “Şəkilçi olmayan damarlara biz bəsit damar deyirik. Bəsit damarı daha şəkilçi ilə damara ayırmaq olmaz. Lakin burasını xatırımızda tutmalısınız ki, bu gün bizim bəsit damar dediyimiz sözlərin çoxu əvvəlcə bəsit damar deyildi. Bunlar bu gün dilimizdə danışan adamların şüuruna görə bəsitdir. Çünki onların artıq bu damarlara əlavə olunan şəkilçiləri işlətməyirlər, bu şəkilçiləri, təbir caizsə, unutmuşlar. Bir neçə sözlər vardır, əvvəlcə bəsit olmadıqları halda, bu gün bəsitləşmişlər. Məsələn, yaxın, açıq; gözəl, iləri alçaq, torpaq sözlərini bu gün damarla şəkilçiyə ayırmaq qabil deyildir.”³¹⁵

³¹⁵ B.Çobanzadə. Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri (türk dili), səh.141.

2. *Yapma – düzəltmə damarlar (köklər)*

Bugünkü qrammatikalarımızda düzəltmə köklərə tərif verilərkən onların sadə kök və bir şəkilçidən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Eyni elmi retsepti də düzəltmə köklər haqqında B.Çobanzadə verirdi:

Yapma damarlar şəkilçi ilə bəsit damardan tərəkküb edən sözlərdir. Dilimizdə bulunan bir çox sözlər yapma damarlardan ibarətdir. Lakin bu kimi damarların bir çoxunu artıq fərq edə bilməyirik, çünki bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər, təbir caizsə, cansızlaşmışdırlar. Yəni bunları damarlardan ayırmaq artıq qabil deyildir. Yapma damarların əmələ gəlməsi üçün bir neçə şərt lazımdır.

1. Bu damardan ayrılan şəkilçi başqa damarlara da əlavə oluna bilməlidir:

*dal+ğın, or+taq, yat+aq, yaz+da,
biç+aq, dar+aq, bat+aq.*

2. Şəkilçi ayrıldıqdan sonra qalan sözün özbaşına müstəqil məna verə bilməsi özgə şəkilçiləri də ala bilməsidir. Məsələn, *dağ damarı -dan* şəkilçisini ala bildiyi kimi, **-da, -lıq, -la, -lı** kimi daha bir neçə şəkilçi ala bilər.

3. a) Şəkilçi damarın ahənginə tabe olmalıdır: qalın və incə.

b) Şəkilçinin baş samitəsi ilə damarın son samitəsi sağırılıq və sədalılıq cəhətdən bir-birinə uymalıdır. Məsələn:

dal+ğın, dur+ğın, düz+gün, dər+gin, tut+qun, küs+kün.

4. Şəkilçi ilə damar bir-birinə vurğu ilə bağlanmalıdır. Yəni bir vurğu ilə söylənməlidir. Vurğu da şəkilçinin üstündə, yəni son hecada bulunur.³¹⁶

Bu mülahizələrin hamısı bu gün elmi cəhətdən düzgün və əhəmiyyətlidir. Fikirlər də aydın olduğu üçün nə bugünkü qrammatikalarımızla müqayisəyə, nə də ümumi şərhə ehtiyac vardır.

³¹⁶ B.Çobanzadə. Türk dili. Bakı, 1938, səh.141—142—143.

3.Qoşma damarlar (mürəkkəb köklər)

Mürəkkəb köklər əvvəlki hər iki – sadə və düzəltmə köklərdən həm əmələ gəlmə üsuluna görə, həm də mənə dəyişməsinə görə fərqlənir. Professor M.Hüseynzadə mürəkkəb köklər haqqında deyir:

–Mürəkkəb köklər vasitəsilə ayrı-ayrı kəmiyyət və keyfiyyətlərdən yeni keyfiyyət yaradılır. Burada ayrı-ayrı məzmunlardan yeni məzmun əmələ gəlir.³¹⁷ Mürəkkəb köklər haqqında bundan bir qədər fərqli səciyyəni B. Çobanzadə də verirdi. O yazırdı:

–Dildə söz yaradılmasının bir üsulu daha iki damarın bir-birinə əlavə edilməsidir. Məsələn:

Ağdam, qaranquş, doxsan, səksən.

Burada qoşma qismin hər iki parçası öz müstəqil mənasını itirərək üçüncü bir mənaya gəlməlidir. Yəni mənaca yeni bir isim ortaya çıxmalıdır. Qoşma ismin əlaməti mənə deyil, şəkildir.³¹⁸

Şəkilçilər

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadəyə qədər kök və şəkilçi əvəzinə damar və ədat işlədilirdi. İlk əsərlərində o da bu terminləri işlətməmişdir. Bununla belə, kök və şəkilçi kimi sözləri də dilimizdə o yaratmışdır. Burada, əlbəttə, o, yeni böyük kəşf etməmiş, funksiyasını nəzərdə tutaraq

³¹⁷ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1963, səh.47.

³¹⁸ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.145.

yeni sözlər yaratmışdır. Hər iki sözün adı ilə funksiyası arasında bir yaxınlıq vardır. Şəkilçi sözün şekli əlamətlərini tənzim edir. Başqa sözlə desək, şəkilçi vasitəsilə sözlər öz formal əlamətlərini dəyişir, yeni forma alır. B.Çobanzadə şəkilçiləri canlı və cansız olaraq iki qismə ayırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, canlı şəkilçilər bugünkü məhsuldar şəkilçilər və cansızlar qeyri-məhsuldar şəkilçilər deyildir. Çünki, B.Çobanzadənin canlı şəkilçiləri eyni zamanda bu gün biz qeyri-məhsuldar adlandırdığımız şəkilçiləri də əhatə edir. O deyirdi:

–Canlı şəkilçilər bu gün dilimizdə yaşayan və sözlərə xüsusi şəkil və məna verən qoşma – əlavələrdir. Canlı şəkilçilər də iki dürlü olur:

1) *Sözyapan;*

2) *Söz dəyişdirən.*

Belə canlı şəkilçiləri hər zaman, damar olan söz müstəqil mənasını qayıb etməmək şərti ilə damardan ayırmaq mümkündür. Bu şəkilçilər ahəngə görə cüt olur. Halbuki, cansız şəkilçilər belə deyildir. Bunlar damara yapışmışdır. Damardan ayırdığımız təqdirdə ya damarın müstəqil mənası olmaz, olsa belə bu damardan ayrılan şəkilçiləri digər bir damara yapışdırmaq mümkün olmaz. Məsələn, **-arı/əri** şəkilçiləri:

Diş+arı, yux+arı, iç+əri, son+(a)ra, üz+rə, iç+rə, hara, işlə bu -əri/-arı, -ra/-rə şəkilçiləri bu gün artıq

dilimizdə cansızlaşmışdır. Bu şəkilçiləri başqa sözlərə qoşmaq olmaz. Məsələn:

qapı+ra, ev+rə, sağ+ra, sol+ra demək olmaz.³¹⁹

Canlı şəkilçilər

Professor B.Çobanzadə cansız şəkilçilərdən başqa, canlı, bugünkü dilimizdə fəal işlənən şəkilçilərdən də bəhs edir. Biz şəkilçiləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici deyə iki qrupa ayırdığımız kimi, o da söz yapıcı və söz dəyişdirici deyə iki qrupa bölür. Bildiyimiz kimi, sözdəyişdirici şəkilçilər sözlərə əlavə olunaraq əvvəlki mənadan çox uzaq olmayan yeni forma və mənə yaradır. Bu haqda o yazırdı:

“Söz dəyişdirici şəkilçilərin rolu dilimizdə çox mühümdür. Bunlar olmadan sözləri bir-birinə bağlamaq, tərkib, cümlə və nitq meydana gətirmək qabil deyildir:

da-də, ya-yə, -ın, -in, -un, -ün, la-lə.

Məsələn,

otaq+la, ev+lə, otağa...

Bu şəkilçilərin damara əlavəsilə mənə dəyişdimi? Xeyir!”.

³¹⁹ B.Çobanzadə. Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları. Bakı, 1925, səh.20—21.

Sözdüzəldici şəkilçilər isə əksinə. Sözlərə qoşularaq yeni məna, yeni anlayış yaradırlar. Bu halda o deyirdi:

– O növ şəkilçilər (söz yapıcı) vardır ki, bunlar əlavə olunduqları sözlərdən müstəqil sözlər meydana gətirirlər və o sözün əvvəlki mənasını dəyişdirirlər. Bunlara söz yapıcılar (словообразовательные) deyilir: **-çı, -çi, -çü, -çu, -qın, -gin, -qun, -gün, -lıq, -lik, -luq, -lük** və s.³²⁰

Burada qeyd etmək lazımdır ki, o sözlərin məna və şəklini əsas götürərək şəkilçilərdən bəzilərini sintaksisa verməyi – yəni sintaksisdə öyrənməyi tövsiyə edirdi. O deyirdi:

–Sözdəyişdirici şəkilçilər çox dəfə cümlənin feili ilə, daha doğrusu, xəbəri ilə bağlıdır. Bu xəbər feil də ola bilər, isim də. Qıyası, müzaf və müzafnileyh ilə digər məfhumlar arasında heç bir fərq yoxdur. Sərf yalnız sözyapıcı şəkilçilərlə uğraşib, sözdəyişdirici şəkilçiləri nəhv qisminə buraxmalıdır.³²¹ Bundan əlavə, o, baş və orta şəkilçilərindən də danışır ki, belə şəkilçilər bizim dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmədiyi üçün onlardan danışmaq artıq olardı.

Bu məsələlərə, yəni fonetika, fonetik cihaza, sözün quruluşuna və s. sahələrə B.Çobanzadə “Kırım-tatar elmi sərfi” adlı əsərində də toxunmuşdur.³²² Bu əsər, müəllifin ilk tədqiqat əsərlərindən olduğuna görə burada sərfə, yəni

³²⁰ B.Çobanzadə. Türk dili 1928, səh.148.

³²¹ Yenə orada, səh.147.

³²² B.Çobanzadə. Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları. 1925, səh.29.

qrammatikaya aid olmayan çoxlu məsələlər şərh edilir. 1915-ci ildə Ağ məsciddə Krım hökumət nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən bu əsər aşağıdakı məsələləri şərh edir:

1. *Bir qaç söz*
2. *Mədxəl*
3. *Sözün mənşəyi.*
4. *Söz cihazımız.*
5. *Lisanın yardımçıları.*
6. *Sözün ruhi cəhətləri.*
7. *Sovtiyyat.*
8. *Sözün quruluşu.*
9. *Zərf və s.*

Bu məsələlərdən Azərbaycan dilinə aid yazmış olduğu kitablarda geniş bəhs etdiyimizdən burada bunların üstündən keçməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Dilimizin qrammatikasına həsr edilmiş olan “Türk qrameri” əsəri B.Çobanzadənin çox mürəkkəb əsərlərindəndir. Bu əsəri B.Çobanzadə F.Ağazadə ilə birlikdə yazmışdır. Kitab öz quruluşuna görə də çox

mürəkkəbdir. Burada dilimizin aşağıdakı sahələri əhatə edilir:

1. *İlk söz.*
2. *Başlanğıc.*
3. *Azəri ləhcəsinin mənşəi.*
4. *Sovtiyyat.*
5. *Şəkliyyat.*
6. *Nəhv və məna.*
7. *Bibliografiya.*
8. *Durğu işarələri və imla.*³²³

Burada³²⁴ Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri qeyd edilir.

Sovtiyyat bəhsində isə 35 paragraf dilimizin fonetikasına həsr edilmişdir. Bibliografiya başlığı altında o vaxta qədər dilimizin qrammatikasına aid yazılmış əsərlər şərh edilir. Əsərin sonuna orfoqrafiya qaydaları əlavə edilmişdir. Bu məsələlərin hamısı əvvəlki

³²³ B.Çobanzadə və F.Ağzadə. “Türk qrameri”. Əsər SSRİ Dövlət kitabxanasında Azerb. 3-5575a №-li şifrlə saxlanılır. İntentar №244–72.

³²⁴ Bundan sonra əsəri qısaça olaraq “Türk qrameri” adlandıracağıq.

əsərlərindəki kimi şərh edilir. Ona görə də bu barədə danışmaq artıq olardı. Bizi maraqlandıran cəhət dilimizin qrammatikasına aid olan 5-6-cı (şəkliyyat, nəhv və məna) bəhsləridir.

5-ci bəhsdə, yəni şəkliyyat – morfologiya bəhsində də əsasən şəkilçilərdən danışılır. Belə ki, əsərdə hər bir nitq hissəsi, onun qrammatik qanun və kateqoriyaları şərh edilmək əvəzinə, şəkilçilər verilir və bu şəkilçilərin sözləri necə dəyişdirdiyi və onlara hansı mənaları verdiyi göstərilir. Bizcə, belə bir üsul əsər üçün qüsurlu hesab edilməlidir. Çünki nə tələbələr, nə də şagirdlər həmin şəkilçilərin nəyə aid olduğunu bilmədən onları əzbərləməli və müəyyən qrammatik kateqoriyaların əmələ gəlməsində onlardan istifadə etməyi bacarmalıdılar. Bu isə çox çətinidir. Əksinə, əvvəlcə qrammatik qanun və kateqoriyanın xüsusiyyəti, hansı nitq hissəsinə aid olması göstərməli, sonra isə onları əmələ gətirən şəkilçilər verilməli idi. Buna görə də əsərdəki belə bir xüsusiyyət dilimizin qrammatik qanun və kateqoriyaları haqqında həmin müəlliflərin fikrini başa düşməyi çətinləşdirmişdir. Əsərin strukturadakı mürəkkəbliyi nəzərə alaraq, biz bugünkü qrammatik qayda və qanunlarına riayət etməyi, ayrı-ayrı nitq hissələri və cümlə üzvləri haqqında məlumatı əsərdən seçməli oluruq.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İsim

Bir nitq hissəsi kimi ayrıca olaraq isimdən bəhs edilmir. Yalnız şəkilçilərdən bir neçəsinin ismə aid olduğu yerdə bu nitq hissəsi xatırladılır. Demək lazımdır ki, müəlliflər məsdərləri də formal cəhətdən yanaşaraq isim qrupuna daxil etmişlər. Əsərdə yazılır: **-maq, -mək** şəkilçiləri isim və hərəkət mənalarını verən sözlər meydana gətirirlər. Bu şəkilçilərin əlavə olunduğu feil şəkillərini əski sərflərimiz, feilin ən bəsit şəkli sayaraq məsdər adlandırmış isələr də məlum olduğu üzrə bu fikir doğru deyildir. Çünki feilin şəkli xarici tərəfdən, ən bəsit şəkli əmri – hazır deyilən siqədə görülür. Bu şəkilçilər ilə meydana gələnlər isə: feilin işin yalnız bir şəklini ifadə edirlər. Bundan başqa, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, isimlər də meydana gətirirlər. Məsələn,

*yemək, əkmək, etmək, bilmək.*³²⁵

Doğrudur, məsdərdə bəzi isimlik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, hal, mənsubiyyət xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyalarını qəbul etməsilə ismə yaxınlaşsın, inkarlıq, təsirlik kateqoriyası qəbul etməsi ilə də feilə yaxınlaşsın. Lakin burada bir əsas meyar nəzərə alınmalıdır ki, isimlər əşyanın adını bildirirsə, məsdərlər iş və hərəkətin adını bildirir. Görünür, bunu B.Çobanzadə də hiss etmişdir. Bunu biz əsərin 74-cü səhifəsində də

³²⁵ “Turk qrameri”, səh.73.

görürük. Burada düzgün olaraq məsdər məzmunca feil, şəkilcə isim adlandırır.

Əsərdə ismin qrammatik xüsusiyyətlərindən, onun qanun və kateqoriyalarından geniş bəhs edilməyərək, yalnız onun hal kateqoriyası xatırladılır. “Türk dili” kitabında yeddi hal vermişdisə, bu əsərdə altı hal olduğu göstərilir. Halların adları ərəbcə verilir. Yönlük və təsirlik halların yerlərini dəyişir.

Məsələn:

A. mücərrəd (Nominativ) – *at, dil, söz*

Y. müzafun ileyh (Qenitiv) – *atın, dilin, sözün*

Təs. məfhulun bih (Akkuzativ) – *atı, dili, sözü*

Yn. məfulun ileyh (Dativ) – *ata, dilə, sözə*

Yer. məfhulun fih (Loqatovus) – *atda, dildə, sözdə*

Çix. məfulun ənh (Ekssivus) – *atdan, dildən, sözdən*³²⁶

³²⁶ “Türk qrameri”, səh.89.

Sifət

Bəzi şəkilçilərdən – məsələn, **-an//-ən, -yan//-yən, -mayan/-məyən** şəkilçilərindən danışarkən sifətin adını çəkir və bu şəkilçilərin əvəzlik və sifət əmələ gətirdiyini söyləyir. Məlumdur ki, bu şəkilçilər feili sifət əmələ gətirirlər. B.Çobanzadənin verdiyi misala baxaq:

*–Bilən, bilməyəne öyrətsin, öldürəni öldürərlər.*³²⁷

Misaldan görüldüyü kimi, bu sözlər əvəzlik və sifət olmayıb feili sifətlərdir. Sifətin dərəcə əlamətinin belə sözlərə şamil edilə bilməməsi də buna sübutdur.

-malı, -məli şəkilçilərinin də həm feilə, həm sifətə aid olduğunu söyləyir:

-malı, -məli şəkilçiləri də müstəqil və təsrif olunan feil şəkilçilərindən başqa Azəri ləhcəsində sifət kimi işlənən sözlər də meydana gətirirlər:

getməli (yerim var), görməli, oxumalı.

Bu şəkilçilərin də əsil sifət deyil, feili sifət yaratdığı məlumdur.

Əsərin 73-cü səhifəsində **-sız** şəkilçisindən danışarkən bu şəkilçinin sifət əmələ gətirdiyini deyir: “**-sız, -siz, -suz, -süz**” şəkilçiləri də əlavə olunduqları bəsit

³²⁷ “Türk qrameri”, səh.93.

damarlardan mənfi mənə ilə sifətlər meydana gətirirlər. Məsələn, *uğursuz, ağılsız, gözsüz*.³²⁸

Say

B.Çobanzadə miqdar sayına adi say (məsələn, bir, iki və s.) sıra sayına isə düzəltmə say deyir. Bu haqda o yazırdı: **-cı, -ci, -cu, -cü** – adi say sözlərinə və mənaca say sözlərinə yaxın olan damarların axırına əlavə olunur, iki say adından mürəkkəb olan sözlərdə sonuncu sözün axırına əlavə olunur. Məsələn, *birinci, əvvəlinci* və s.³²⁹

Sonra sayın başqa növündən – onun ifadəsincə bölüşdürmə saylarından bəhs edir. Məsələn, *birər, üçər, ikişər* və s.

Sayın başqa xüsusiyyətlərindən bəhs etmir.

³²⁸ Yenə orada, səh.73.

³²⁹ “Türk qrameri”, səh.99.

Əvəzlik

B.Çobanzadə də başqa müəlliflər kimi əvəzlik sözünü zəmir sözü ilə yanaşı işlətməmişdir.

Həmin əsərdə (türk qramerində) B.Çobanzadə işarə və şəxs əvəzliliklərinin hallandığını göstərir. Əsərdə əvəzliliklərin növü və qrammatik xüsusiyyətlərindən geniş danışılmır. Dörd variantlı – **-im, -ımız, -i, -ımız** iki variantlı mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini şəxs əvəzliyi şəkilçisi hesab edir. Verilən: *əlim, əlin, əli, əlimiz, dədəm, dədəmiz* kimi misallar şəxs əvəzliyi hesab edilir.

Feil

Müxtəlif şəkilçilərdən danışarkən, yeri gəldikcə onların hansı kateqoriyaya aid olmasından asılı olaraq feilin bu və ya digər cəhətlərinə toxunur. Başqa nitq hissələrində olduğu kimi, feili də ayrıca götürüb ardıcıl olaraq onun bu və ya başqa qanun və kateqoriyasından bəhs etmir. Lakin şəkilçilərdən geniş bəhs edirkən bu şəkilçilərin feilə daha çox aid olduğuna görə feil haqqında daha müfəssəl məlumata rast gəlirik.

Feil haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. Məsələn, düzəltmə feillərdən danışarkən bu gün biz sadə hesab etdiyimiz bir çox feilin tarixən düzəltmə olduğunu göstərir. Ovaxtkı elmi məlumata görə həmin feilləri onda da düzəltmə hesab edir. Məsələn, **-a/-ə** şəkilçisi ilə, *yaş+a, oyun+a, boş+a, qap+a* (isimlərdən) – **-ıç, -ik, -üç, -ük** şəkilçisi ilə (zərf və sifətdən), *gəc+ik, dar+iq*.

-a/-ər şəkilçisi ilə sifətdən *ağ+ar, göy+ər*.³³⁰

Feilin şəkilçilərindən danışarkən “cəbr və əmr” formalarının adını çəkir. O deyir: “Cəbr və əmr mənasını ifadə edən feil damarları dürlü şəkilçilər vasitəsilə yapılır. Məsələn, **-dir** şəkilçisi ilə *ye+dir, öl+dür, yan+dir, öl+dürt*” və s.³³¹

-ma/-mə şəkilçilərinin isə inkar forma yaratdığından bəhs edir (*gəl+mə, yaz+ma*).

³³⁰ “Türk qrameri”, səh.74.

³³¹ Yenə orada, səh.76.

Bundan əlavə, həmin əsərdə feilin lazım forması haqqında da məlumat tapırıq. Bu formaya aid *varası, gələsi* misallarını verir.

Feilin vacib formasını əmələ gətirən **-malı, -məli** şəkilçilərinin eyni zamanda sifət (feildən düzələn) əmələ gətirdiyini də göstərir. Bu şəkilçilərin əsasən feil (*görməliyəm, yazmalıyam* və s.) əmələ gətirdiyini təsdiq edir. Bununla belə, bəzi misallar verərək (*getməli, görməli, oxumalı*) onları sifət hesab edir.³³²

Sonra isə “vücubi” formaya aid misallar verərək (*görməliyəm, işləməliyəm, soruşmalıyam*) **-malı, -məli** şəkilçisinin düzgün qiymətini verir.

Feilin iltizam forması haqqında da misal verərək təsrif edir (*kələm, qalam*) şərt forması haqqında da məlumatı yenə təsrif edilmiş (təsdiq və inkar formada) feillər də tapırıq. *Ölsəm, alsam* feillərinin təsdiq (müsbət) və inkar (mənfi) növlərinin təsrifi şərt forması haqqında B.Çobanzadənin düzgün məlumatı olduğunu göstərir.

Əmr formasının isə yalnız feilin kökləri olduğunu göstərmiş, yenə **-gör** və **-qal** feillərinin təsrifi ilə kifayətlənmişdir.

B.Çobanzadə köməkçi feilləri də unutmur. Bu haqda deyir:

³³² “Türk qrameri”, səh.98.

– “Bəzi feillər öz müstəqil rollarını və mənalarını itirərək yardımçı və şəkilçi xidməti görməkdədirlər. Bunlardan birincisi **i** cəzirində təşəkkül edən **-imək** feilidir. Bu feilin yalnız maziyə aid şəkilləri vardır. *idi, imiş ikən, idik, isə*.”

OI feili də yardımçı rol oynayır. Məsələn, *yazar oldum... Bil, eylə, et, bul, qıl* və s. feillər də yardımçıdır.³³³

Mürəkkəb feillər haqqında da həmin əsərdə məlumat tapırıq. O, göstərir ki, mürəkkəb feillər bir əsas, bir də köməkçi feildən əmələ gəlir. Sonra səhifəsində mürəkkəb feilin bəzi formaları haqqındakı aşağıdakı misalları verir:

1. Hekayə – *görəcəm idim, gəzər idim*.
2. Rəvayət – *qalar imiş, qalmış imiş*.
3. Şərt – *qalmalı isə, qalmışsa, qaldı isə*.³³⁴

³³³ Yenə orada, səh.104–105.

³³⁴ “Türk dili”, səh.111.

Feilin zamanları

Əsərdə nisbətən müfəssəl məlumatı feilin zamanları haqqında verir. **gəl** və **qal** feillərini bütün zamanlarda təsrif edir. Həmin feillərin təsrifi eynilə indiki təsriflər kimi olduğundan, biz onların bütün zamanlar üzrə təsrifini verməyi artıq hesab edirik. Yalnız zamanların adlarını necə varsa, o cür də veririk.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin **gəl** və **qal** feillərini həm tək və cəmdə, həm də təsdiq və inkarda təsrif edir. Feilin aşağıdakı zamanları haqqında məlumat verir:

Hal (indiki zaman)

Mazi (keçmiş zaman)

Müstəqəbəl (gələcək zaman).³³⁵

Əsərdə köməkçi nitq hissələri haqqında da məlumat tapırıq.

³³⁵ Yenə orada, səh.106–108.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrini bir-birindən ayıran əsas xüsusiyyətləri B.Çobanzadə müasir dilçiliyimizdə olduğu kimi təsbiq edir, O, deyir:

–Ümumiyyətlə, zərflər, qoşmalar, bağlamalar və nidaların, bir sözlə, “yarım sözlərin” və ya “söz cüzlərinin” təbiəti cüzlərinə ayrılmaması, damara əlavə olunmaması və şəkilçi qəbul etməməsidir.³³⁶

Doğrudan da, köməkçi nitq hissələri, suala cavab verə bilmir, yeni söz yaradılması üçün baza olmur və şəkilçi qəbul etmir.

Köməkçi nitq hissələrindən ədat haqqında B.Çobanzadə məlumat vermir. O, yalnız zərf, qoşma, baqlayıcı və nidalar haqqında danışıır.

³³⁶ “Türk qrameri”, səh.112.

Zərf

Zərf bir nitq hissəsi kimi yalnız feilə aid olaraq onun əlamətini bildirir. Bu haqda B.Çobanzadə yazırdı:

-a/-ə şəkilçiləri feil damarlarının sonuna gəlir və bu şəkilçini alan damar təkrar olunaraq işlədilir və bu şəkildə əsli hərəkətə uyan ikinci dərəcədəki hərəkətin davamını göstərir (*gülə-gülə, çəkə-çəkə*) **-ınca, -incə, -unca** şəkilçiləri əsli hərəkətin bağlı olduğu ikinci dərəcə hərəkətin bağlı olduğu ikinci dərəcə hərəkəti ifadə edən damarlar, sözlər meydana gətirir (*çixınca, dedicə, gəlincə*).³³⁷

Zərflər başqa nitq hissələrindən müəyyən cəhətləri ilə seçilir. Zərflərin bu xüsusiyyətini Çobanzadə də hiss etmişdi. Bu haqda yazırdı:

Zərfləri məna etibarilə çox dəfə müstəqil sözlərdən ayırmaq gücdür. Lakin şəkil etibarilə bunlar bütün müstəqil sözlərdən ayrılmalıdır. Müstəqil sözlər nə deməkdir? Müstəqil mənaya malik olmaqla bərabər müstəqil şəkllə də malik olan sözlərdir. Halbuki, zərflər müstəqil şəkllə malik deyildirlər. Yəni şəkilçi alamaz və damarla şəkilçiyə ayrılmaz.³³⁸ Bugün təqsim etdiyimiz məna variantlarından bəhs etməyərək, yalnız bir neçə misal (*dişarı, içəri, iləri, sonra, bura, ora*) verməklə kifayətlənir.

³³⁷ Yənə orada, səh.99.

³³⁸ “Turk qrameri”, səh.113.

Qoşma

Köməkçi nitq hissələrindən biri olan qoşmalar da öz müstəqil mənasına malik olmayıb müəyyən bir sözə yanaşdıqda (ona əlavə olduqda) müxtəlif məna yaradırlar. Buna görə də belə yanaşmanın qüvvətli (bu sözü şərti işlədirik – **A.B.**) olmasından asılı olaraq qoşmalar şəkilçiyə və ya müstəqil sözə yaxınlaşırlar. Bunu B.Çobanzadədə hiss etmişdi. O, yazırdı:

– Qoşmalar qismən şəkilçiyə bənzərlər, qismən də yarım sözlərdir. Ümumiyyətlə, bunlar damara yapışmaz, yəni damarın vurğusunu almaz və səscə damara uymazlar. Bunlar türkcədə sözün sonuna əlavə olunduqları halda, rus və fransız kibi hind-Avropa dillərində sözün başına gəlirlər, bunun üçün də bunlara prepazision, predloq deyilir.³³⁹

Bəzi qoşmalar vardır ki, onlar həm müstəqil işlənir, həm də şəkilçiləşərək sözlərə əlavə edilir. Məsələn, *ilə* qoşması şəkilçi kimi *mənimplə*, *adamlə* (misallar türk qramerindən alınmışdır – **A.B.**).

Üçün qoşması isə şəkilçiləşərkən sözün ahənginə uyuşur və dörd variantda işlənir. Məsələn, *uşaqlar üçün*, *uşaqlarçın* (misallar yenə həmin əsərdəndir).

O vaxt tədqiqat indiki səviyyədə olmadığından bütün şəkilçilərin funksiyası hələ lazımınca öyrənilməmişdi.

³³⁹ “Türk qramerini”, səh.114.

Ona görə də bəzi düzəltmə sifət əmələ gətirən **-sız, -süz, -suz, süz** şəkilçilərini də qoşma hesab edirdilər. Əsərin 115-ci səhifəsində *ağılsız, yersiz* kimi sözlərdəki şəkilçilərin qoşma hesab edilməsi buna sübutdur.

İstiqamət və zaman bildirən *can, cən*, qoşmaları haqqında isə əsərdən aşağıdakı məlumatı tapırıq:

can, cən, dək. Bu qoşmalar mənə və işlənmə etibarilə bir-birinin eynidir. Yavaş-yavaş bunların ədəbi dildəki yerini ərəbcə “qədər” sözü tutmaqdadır. Məsələn, *indiyə qədər//can, cən, dək. Səhərə qədər//can, cən, dək*³⁴⁰ müqayisə, zaman və məkan bildirən kimi qoşması isə yalnız bir variantda işlənir. Bu qoşma və onun mənşəi haqqında Çobanzadə belə deyir:

– **Kibi** yalnız bir şəklə malik təmiz qoşmadır. Bu qoşma müstəqil bir sözdən meydana gəlmişdir. Əski türkcədə *kip, kep, qəlib, surət* mənasını verən müstəqil bir söz idi. Bunun **-ik** şəkilçisi ilə bir də kibik yapma damarı meydana gəlmişdir ki, bəzi ləhcələrdə bu gün də işlənməkdədir. Şəxsi zəmirələrə əlavə olunduqda bu zəmirələr müzafün ileyh şəkli alır. *Mənim kimi, sənin kimi.*³⁴¹

Məzmun etibarilə məqsəd ifadə edən “ötrü” və “üçün” qoşmaları eyni vəzifəni ifa edirlər. Bununla belə, müxtəlif üslubi məqamlarda başqa-başqa funksiya daşıyırlar. Bu haqda B.Çobanzadənin fikri belədir:

³⁴⁰ Yenə orada, səh.116.

³⁴¹ “Türk qrameri”, səh.116.

– *Ötrü* qoşması vəzifə və məna etibarilə *üçün* qoşmasına yaxındır. Yalnız *üçün* şəxs zəmirlərindən müzafün ileyh (yiyəlik hal – **A.B.**) başqa sözlərdə mücərrəd (adlıq hal) hala əlavə olunduğu halda, *ötrü* qoşması məfulun ənh (çıxışlıq) halına əlavə olunur:

*məndən ötrü, puldan ötrü.*³⁴²

Bundan əlavə, əsərdə – *görə, qədər, nəzərən, rəğmən* kimi sözlərin də qoşma kimi işlənməsini göstərir.

Bağlamalar

Son tədqiqatlarda bağlanmalarla bağlayıcılar müəyyən vəzifə cəhətinə görə bir-birindən ayrılırlar. Lakin o vaxt B.Çobanzadə bağlama adı altında bağlayıcı məfhumunu vermişdir. Bağlayıcıların müstəqilliyi qoşmalara nisbətən xeyli məhduddur. Alim bağlayıcıları indiki kimi məna növlərinə bölməmiş və onlardan sisteməlik surətdə bəhs etməmişdir. Ayrı-ayrı bağlayıcıları göstərərək onların izahını və misallar vermişdir. **-da, -də**: iştirak bildirən, tabe etməyən bu bağlayıcılara aid aşağıdakı misalları verir. *Gəl də, gör. Onu alır da nə yapacaqsan?*³⁴³ **-da** bağlayıcısı müasir

³⁴² Yəne orada, səh.116.

³⁴³ “Türk qrameri”, səh.117.

dilimizdə bu mənada işlənmiş. Belə mənalar, yalnız 30-cu illərin sonuna qədər dilimizdə var idi.

Tabe etməyən “və” bağlayıcısını mənşəcə ərəb dilinə aid edən B.Çobanzadə ədəbi dilimizdə onun geniş yayıldığını göstərir. Bundan əlavə, o göstərir ki, “və” bağlayıcısı iki ərəb və fars mənşəli söz arasında gəldiyi zaman tire ilə də əvəz edilir.

Məsələn, *elmi-ürfan; əmri-fərman* və s.³⁴⁴

Dilimizdə işlənən – *nə, nə də, gərək, istər, gah, gah da* kimi bağlayıcılara aid aşağıdakı misalları verir:

*nə gələn var, nə gedən; gərək insan, gərək heyvan, istər alma, istər nar, gah ağlar, gah gülər.*³⁴⁵

Amma, ancaq, lakin kimi tabe etməyən, qarşılıq bildirən qoşmaların ərəbcədən keçərək dilimizdə geniş şəkildə işləndiyini göstərir.

³⁴⁴ Yenə orada, səh.118.

³⁴⁵ Yenə orada, səh.118.

Nidalar

Öz müstəqil mənasına malik olmayan, xüsusi nitq hissəsi nida subyektiv hissələrin emosional ifadəsidir. Nidaya Çobanzadə belə bir tərif verir.

–Nidalar əksəriyyətlə bir taqım səslərdən ibarətdir ki, çox dəfə bütün bir fikir və ya duyğunu, həyəcanlı hökmü ifadə edirlər.

Canlı dildə bulunan bütün nidaları qeyd etmək və yazı ilə göstərmək çox gücdür. Həmən qabil deyildir. Lisaniyyət alimlərinin fikrincə, lisan ibtidai şəkildə bu nidalarla ifadə edilmişdir. Bütün dillərdəki nidalar bir-birinə oxşayır. Müraciət nidaları, həyəcan nidaları:

aha, ay-hay, ə, hə, e-hey və s.³⁴⁶

³⁴⁶ “Türk qrameri”, səh.119.

DİLİMİZİN SINTAKSİSİ (NƏHV) HAQQINDA BƏKİR ÇOBANZADƏNİN MÜLAHİZƏLƏRİ

Morfologiyada sözlərin müxtəlif şəkilçilər qəbul etməsindən və müxtəlif hallara düşməsindən, bir sözlə, formal cəhətindən bəhs edilirsə, sintaksisdə sözün mənaca dəyişməsindən nə kimi üslubi məzmun kəsb etməsindən və s. bəhs edilir. Sintaksisin bu xüsusiyyətini B.Çobanzadə belə qeyd edirdi:

“Qramerin bir qismi olan nəhvədə ayrı-ayrı sözləri deyil, onların bir-birləri ilə birləşmə, bağlanma surətlərini və şəkillərini tədqiq edirik. Dilimizdə söz tərkibləri cümlələr, sözlərin sadəcə bir-birinin yanına düzülməsi surətilə deyil, bəlkə müəyyən şəkli bağlarla meydana gətirilir. Təbii, sözlərin bu surətlə bir-birinə bağlanması mənaca çox əhəmiyyətlidir. Hər söz tərkibi, hər cümlə müəyyən duyğu və fikirlərin bir-birinə bağlanmasını ifadə edir. Buna görə ayrı-ayrı sözləri olduğu kimi, cümlələri və tərkibləri bu nöqteyi-nəzərdən də tədqiq etmək lazımdır.³⁴⁷

B.Çobanzadə təyini söz birləşmələrindən danışarkən birinci növ birləşmələri tərkibi tövsifi (məsələn, *yüksək ev, uzun yol*), üçüncü növ birləşmələri isə tərkibi izafi (məsələn, *sözün doğrusu, malın ucuzu*) adlandırır.

Əsərdə cümlə üzvlərindən mübtəda, xəbər (isim və feili), zərflik (əlavə), təyin, tamamlıq haqqında çox öləri məlumat verilir.

³⁴⁷ “Türk qrameri”, səh.121–122.

Cümlə və hökmdən, bunların fərqindən danışarkən B.Çobanzadə deyirdi:

–Cümlə təşkil edən söz qrupu həmişə bir hökm ifadə edər. Bu surətlə hökmdə iki təsəvvür bulunluğu kimi, cümlədə də mübtədə və xəbər bulunmaq lazım gəlir. Lakin hökmü təşkil edən hər iki təsəvvürün (subyekt və predikat – **A.B.**) ifadə olunması şərt olmadığı kimi, bəzən bir sözlə də cümlə təşəkkül edə bilər.³⁴⁸

Bu fikir düzgündür. Lakin buna müəyyən əlavə etmək də lazımdır ki, bütün hökmlər cümlə olduğu halda, bütün cümlələr hökm deyildir.

B.Çobanzadə sadə geniş cümlənin strukturasını belə müəyyənləşdirir ki: mübtədə + vaxt və zaman əlavələri – qeyri müstəqil əlavə + müstəqil əlavə + xəbər.

Buradakı “əlavə”lər zərflik mənasında başa düşülməlidir. Bu formulu o, aşağıdakı cümlə ilə isbat edirdi:

– Məktəbimiz dörd aylıq tətildən sonra bu gün açıldı.³⁴⁹

Burada, məktəbimiz – mübtədə, dörd aylıq tətildən sonra qeyri-müstəqim əlavə, bu gün – müstəqim əlavə, açıldı – xəbərdir.

Lakin xalq danışığı dilində söz sırası ədəbi dilə nisbətən qeyri-sabit olduğundan bu struktura orada pozula bilər.

³⁴⁸ Yenə orada, səh.127.

³⁴⁹ “Turk qrameri”, səh.131.

Mürəkkəb cümlələr haqqında məlumat verərkən B.Çobanzadə dildə əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrin geniş yayıldığını göstərir, lakin geniş məlumat vermir. Əsərin 128–129-cu səhifələrində tabeli mürəkkəb cümlənin, əsas və ya baş cümlə və tabe cümlə olaraq iki hissədən ibarət olduğunu söyləyir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdəki tərkibləri budaq cümlə hesab edib-etməmək məsələsi üzərində dilçilikdə indi də mübahisə gedir. Bir çox görkəmli tədqiqatçılar tərkibləri budaq cümlə hesab etdikləri halda, başqa dilçilərimizdən olan professor M.Hüseynzadə və professor Ə.Abdullayev və başqaları haqlı olaraq tərkibləri budaq cümlə hesab etmirlər. B.Çobanzadə də, o vaxtın tədqiqatı səviyyəsindən çıxış edərək tərkibləri budaq cümlə hesab edirdi. Məsələn, B.Çobanzadənin verdiyi cümlə misallara baxaq:

1. *Yağış yağdıqca yer göyərir.*

2. *Yol getdikcə uzanır və s.*

Tabeli mürəkkəb cümlənin analitik-sintaktik tipinə aid də misal verir, lakin, budaq cümlənin hansı üzvü əvəz etdiyini göstərmir. Məsələn,

1. *Kəsilsin elə əl ki, bir başı saxlamır* (təyin budaq cümləsi – **A.B.**)

2. *Bir zad demədi ki, ona cavab verək* (nəticə budaq cümdəsi – **A.B.**).³⁵⁰

Sintaksisin əsasında məna durduğu üçün B.Çobanzadə təhlili üç qismə bölürdü: *məntiqi, ruhi, lisani*.

“Məntiqi təhlildə əsas mündərəcə və fikirdir”. Məsələn, *gəldiyini gördüm, gördüm ki, gəldi, gələndə gördüm*.

Ruhi təhlildə isə bir sözlə məna ifadə edildiyini nəzərdə tutur. Məsələn, *vay, yanğın, gəlir, ox*.

Lisani (sintaktik – **A.B.**) təhlildə isə cümlə üzvləri əsas rol oynayır.

Dilçilik elminin başqa sahələrinə nisbətən sintaksisə aid Çobanzadənin fikirləri üzərində çox səthi dayanmalı olduq. Çünki, bu məlumatları cəmləyib vermək üçün onun müxtəlif şəkilçilərdən və sintaktik məsələlərdən danışarkən (söylədiyi mülahizələrə əsaslanmış ki, bu da çox qısa və ötəri idi.

³⁵⁰ “Turk qrameri”, səh.133.

III FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN METODİK MÜLAHİZƏLƏRİ

B.Çobanzadə istər Azərbaycan dili, istərsə də onun ədəbiyyatının təkə nəzəri əsasları deyil, onların məktəblərdə tədrisi üsulları haqqında da qiymətli əsərlər yazmışdır. Dilimizin və milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulu haqqında Çobanzadənin fikirləri, onun filologiyanın bu və ya başqa sahələri haqqındakı fikirlərinə nisbətən daha aktual idi. Çünki filologiya sahəsində B.Çobanzadəyə qədər müxtəlif elmi əsərlər yazıldığı halda, dil və ədəbiyyat tədrisi haqqında sözün əsil mənasında elmi əsər yazılmamışdı. Belə bir əsər B.Çobanzadəyə qədər yazıla da bilməzdi. Çünki, dilimiz və ədəbiyyatımız kütləvi məktəblərdə öz lazımı mövqeyini tuta bilməmişdi. Dilimiz keçən əsrin axırlarına qədər məktəblərdə tədris edilmirdi, keçən əsrin axırlarından və XX əsrin əvvəllərindən “Туземный язык” deyə tədris edilməyə başlandı. Ədəbiyyatımız da keçən əsrin ortalarına qədər tədris edilmirdi. Molla məktəblərində dərs kitabı çərəkə və quran, müntəxəbat – oxu materialı isə Sədinin və Hafizin aşiqanə əsərləri idi. Əsrimizin əvvəllərində isə XIX əsrin ortalarında başlanmış maarifçilik hərəkatı daha da qüvvətlənməsi ilə əlaqədar olaraq yeni üsullu məktəblər açılmağa, orada ana dilimiz və milli ədəbiyyatımız tədris edilməyə başlandı.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dilimizin və ədəbiyyatımızın tədrisi sahəsində də ən böyük dönüş

nöqtəsi sovet hakimiyyətinin qələbəsi oldu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması ilə əlaqədar olaraq tək-tək qalan mollaxana və mədrəsələr ləğv edildi. Dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrılması ilə əlaqədar olaraq yeni üsullu tədris sistemi həyata keçirilməyə başlandı. Həmin illərdə dövlət maarif sahəsindəki vəzifələri çox tez və obyektiv surətdə müəyyən etdi. Çünki əvvəlki tədris üsulu ilə kütlələrin elliklə savadlanmasını təmin etmək mümkün deyildi. Əvvəlki tədris sistemi elmi olmadığı kimi, metodiki cəhətdən də tamamilə əlverişsiz, başçatlardan idi. Bunu daha yaxşı başa düşməkdən ötrü bir haşiyə çıxaraq keçmiş tədris sistemi, habelə 1920-ci illərdəki vəziyyət haqqında qısa bir məlumat vermək yersiz olmazdı.

Əvvəlki tədris sistemində mollaxana və mədrəsələr əsas yer tuturdu. Bunların hər ikisində dini fənnlər tədris edilirdi; mollaxana orta, mədrəsələr isə ali dini təhsil verirdi. Bu məktəblərdə dərs deyən molla şagirdin valideynindən əməkhaqqı alır, şagirdlərlə istədikləri kimi rəftar edirdi. Molla və onun əlaltısı olan xəlfə tədris prosesinin ağası idi. 8 yaşlı uşağa dərsə getdiyi ilk gündən çərəkənin ilk sözü olan bismillahirrəhmanirrəhim öyrədilirdi. Şagirdin heç hərfləri anlamadığını nəzərə almadan bu kimi çətin sözləri onlara mexaniki surətdə əzbərlədirdilər. Bundan sonra ərəb əlifbasının adları öyrədilirdi. Bir gündə bütün 28 hərfin hamısının adlarını şagird öyrənməli – əzbərləməli idi. Bu əlifbanı başdan ayağa yadda saxlamaq üçün əbcəd hesabına da şagirdə əzbərlətdirirdilər. Əbcəd hesabını və burada ehtiva olunan hərfləri əzbərləmək üçün aşağıdakı 8 mənasız sözü yadda saxlamaq lazım idi:

1. *Əbcəd;*
2. *Həvəz;*
3. *Hütti;*
4. *Kələmən;*
5. *Səfəz;*
6. *Qərəşət;*
7. *Sexiz;*
8. *Zəziq.*

Bu hərflərin hər biri əbcəd hesab ilə müəyyən rəqəmi ifadə edir. Bundan əlavə, hər bir sözü hüccüləyəndə həmin sözün tərkibindəki; hərflər əlifba sistemində tutduğu adla deyilir. Məsələn, qar sözünü; qaf + əlif + rey = qar kimi hecalamaq lazımdır.

Aydındır ki, şagirdlər bu qədər çətin şeyləri öz uşaq beynində yerləşdirə bilməz. Buna görə də dərslər mənimsəmə aşığı olur, bu isə mollağın şagirdi fələqqaya salıb döyməsinə səbəb olurdu.

Bəkir Çobanzadə. 1926-cı il.

توزک الفبا بدست اوجکهنی

پازکرتلی نظمہ نوتلی ورتنوتلی نظمہ نوتلی
 ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰

۱	A a	آ ا	L l	ل ل	۱
۲	B b	ب ب	M m	م م	۲
۳	C c	ج ج	N n	ن ن	۳
۴	Ç ç	چ چ	O o	و (اولق)	۴
۵	D d	د د	Ö ö	و (اورنگ)	۵
۶	E e	ع ع	P p	پ	۶
۷	F f	ف ف	R r	ر	۷
۸	G g	گ گ	S s	س	۸
۹	ğ	گ (بوشاق)	Ş ş	ش	۹
۱۰	H h	ه ه	T t	ت	۱۰
۱۱	İ i	ی (اولق)	U u	و (اورنگ)	۱۱
۱۲	ı	ی (اوروم)	Ü ü	و (اوروم)	۱۲
۱۳	J j	ج	V v	و	۱۳
۱۴	K k	ک	Y y	ی	۱۴
۱۵	Z z	ز		ز	۱۵

B.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış yeni türk əlifbası layihəsi

Bəkir Çobanzadə DTK zindanında. 1937.

КАРОШНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
АзССР

УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ОТДЕЛ

1735

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 12493 59

УЧЕТНО-КАДРОВАЯ

По обвинению

Чобан, Юзе Габриел
Возраст 20

по ст. ст.

64, 68, 70 и 73

УК АзССР

Начато

24 Января 1937

1937

Окончено

2 Января 1937

1937

Особый Архив

НА ЛИСТАХ

Архив № 26926

956748 - 2

В.Чобанзадəнин “cinayət” işi

N.B.Vəzirovun 1876-cı ildə “Əkinçi” qəzetində dərc edilmiş bir məqaləsində dediyi sözləri burada versək, yerinə düşmüş olar. O yazırdı:

– *“Məktəbdə mollaın fələqqəsi və çubuğu, ustadın (xəlfənin – A.B.) və qeyri şagirdlərin qapazı, evdə atasının yumruq, və silləsi, onların hamısının bəd əməli biçarə uşağı bir az zamanda oğru, yalançı və hər bir bədbihesablıqdan xəbərdar edir. Necə eyləməsin ki, bu şərtlərdən daş daşlığı ilə əzilib tamam olur, uşağın zərif bədəni buna davam edərmi? Bizim müəllim uşaq üçün calladdır. Uşağı döyməyə, papiros çəkməyə adət edən tək adət edib... Ata və ana uşağı ona tapşıranda deyir: “Əti sənin, sümüyü mənim, döy ki, adam olsun və dəxi bunu fikir etmir ki, belə döyülməkdən özü bu günə qalıb və belə vay günə onun övladı həm qalacaq.*

Ey uşağı olan və onlara təlim edən! Rəhm edin ol biçarələrə ki, onlar sizin düşməniniz deyillər. Onlarla adam kimi rəftar edin ki, adam olsunlar. Barı bunu yaddan çıxarmayın ki, sizin sillə, yumruq, fələqqə, çubuq eşşəyi adam etməz. Uşaq, meymun kimi, bir şey görsə, ona əməl edər və əgər uşaq bir bəd əmələ mürtəkib olmuşsa, onda təqsir yoxdur, təqsir ol kəsdədir ki, bu əməli ona öyrədib. Yəni təqsir sizdədir, dəxi ol biçarəni niyə döyürsünüz...

Əgər bizim handa bir yaxşı müəllimlərimizdən sual edəsən ki, on üç dəfə on doqquz nə qədərdir, sənə cavab vermək üçün bir saat barmaqların yumar, ya təsbih çəkər. Bəs belə də avam olduğumuzu gizlətməyib, səy edib elm təhsil etsək, yaxşı deyilmi”.³⁵¹

³⁵¹ “Əkinçi” qəzeti, 6 noyabr, 1876, №20. İmza Nəcəf.

N.B.Vəzirovun bu sözləri inqilabdan qabaqkı tədris sistemi haqqında gözəl təsəvvür verir. Təhsil üçün xüsusi bina və ləvazimatın, ixtisaslı müəllimlərin və vahid dərslərinin olmaması da elm və fənlərin tədrisinə əngəl törədən amillərdən biri idi.

İnqilaba qədər Azərbaycanda məktəb şəbəkəsi çox məhdud idi, ali məktəb isə tamamilə mövcud deyildi. 1920-ci illərdə xalqımız bütün sahələrdə olduğu kimi, savadsızlığa qarşı da mübarizə elan etdi. Savad məsələsi ümumxalq, ümumdövlət işinə çevrildi. “Kütlələr, bilik və təhsil uğrunda mübarizəyə!” şüarı xalqın keçmişdən miras qalan savadsızlıqla mübarizəyə atılmasına siqnal oldu. Hər yerdə savadsızlığı ləğv etmə kursları, fəhlə fakültələri, orta və ali ixtisas təhsili məktəbləri yaradıldı.

1920-ci il 26 mayda, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının birinci Kollegiyası RSFSR-də iki ildən artıq tətbiq və təcrübə edilən vahid əmək məktəblərinin Azərbaycanda

tətbiqinə dair təqdim edilmiş proqram əsasında yeni bir proqram düzəltməyi qərara aldı.³⁵²

Azərbaycanda vahid əmək məktəbi rejimi tətbiq edildiyi vaxtdan da tədris sisteminin bir növ istiqamətvericisi olan vahid proqramlar da yaradıldı. Bu proqramlarda dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə bütün başqa fənlər kimi lazımi yer verilmişdi. Bu proqramlara əsasən dilimizin qrammatikası, şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək və s. məsələlər məktəblərdə tədris edilirdi. Bundan əlavə, şagirdləri ali məktəblərə

³⁵² A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, Azərnaşr, 1958, səh.193.

hazırlamaq məqsədi ilə belə məktəblərdə elmi dilçiliyə və dilimizin dialektologiyasına aid bəzi məlumatlar da verilirdi. Lakin bir neçə il (3-4 il) sonra həyat və cəmiyyət haqqında məktəbdə geniş məlumat vermək adı ilə bir çox fənnlər, o cümlədən Azərbaycan dili də tədris proqramında ikinci dərəcəli – arxa plana keçirilir. Bu, “kompleksçilər” adı ilə maarif sahəsində tanınanların tezi idi. Onların fikrincə hər şey kompleks halında götürülməli, tədris edilməlidir, daha ayrı, ayrı (dil, ədəbiyyat və s.) fənnlər: tədris planına salmaq lazım deyilmiş. Məsələn, Dil və ədəbiyyat dərsləri bu və ya başqa hadisə ilə kompleks şəkildə tədris edilməli idi. Yəni dildən müəyyən bir mövzu keçərkən onu (məsələn, ilin fəsilləri ilə həyat hadisələri və s. ilə) əlaqələndirmək və misalları da onlardan götürməli idi.

Professor M.Mehdizadə kompleksçilərin səhv baxışlarından danışarkən deyir:

– *“Beləliklə, kompleksçilərin metodoloji səhvi, əvvələn ondan ibarət idi ki, şagirdlərə elmi biliklər öyrətmək əvəzinə onlara ayrı-ayrı hadisələri göstərirdilər və unudurdular ki, bu yolla həyatın mürəkkəbliyini, təbiət və ictimai həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını uşaqlara başa salmaq mümkün deyildir. Kompleksçilərin səhvi həm də onda idi ki, hadisə və şeylər arasında olan ümumi əlaqə prinsipini yanlış başa düşürdülər və şagirdlərə və əlaqəni süni yollarla aydınlaşdırırdılar. Onlar unudurdular ki, hadisələr və şeylər arasında olan təbii və üzvi əlaqəni başa salmaq üçün əsas və etibarlı yol, kompleksləri keçərkən onlara dair şeirlər, hekayələr, məsələləri həll etmək və ya şəkillər çəkdirmək deyil,*

*şagirdləri həmin hadisə və şeyləri şərh edən elmi biliklərlə silahlandırmaqdır”.*³⁵³

Kompleksçilər təkcə elmi fənnləri məktəb proqramlarına salmamaqla kifayətlənmirdilər. Onlar hətta ana dili, ədəbiyyat, yazı, rəsmxət, riyaziyyat və s. kimi fənnlərə qarşı şagirdlərdə əmələ gələn həvəsi də söndürməyi qarşılıqlarına məqsəd qoymuşdular. Kompleksçilərin “elmi”, “rəhbəri” Nuxadakı Nümunə məktəbinin müəllimləri idi. Kompleks tədris üzrə bütün “göstərişləri” də onlar verirdilər. Məsələn, 1927-ci ildə kompleks sistem üzrə dərs deyən müəllimlər bu sistemin təlim keyfiyyətini aşağı salması, şagirdlərdə bu sistemə deyil, ədəbiyyat, dil, yazı, riyaziyyat və s. fənnlərə qarşı maraq olması haqqında xəbər verirdilər. Onlar verdikləri suallara Nuxa “Nümunə” məktəbinin müəllimlərindən belə cavab almışdılar. Həmin sual-cavab çox maraqlıdır.

Sual: Uşaqların özgə şeylərdən (komplekslərdən) ziyadə riyaziyyat, yazı və oxuya həvəsləri var. Bunun qabağını nə cür alağ?

Cavab: Uşaqların ən çox yazı və riyaziyyat həvəsində olmasına mühit və başqa məktəblər və olduğunuz məktəbin başqa qruplarının iş gedişi səbəb olur. Ancaq uşaq bir şeyi həmişə istəyə bilməz tez dəyişər. Siz onlara istədiklərini mütəmadi bir müddət üçün verin, bəzən başqa işlər də təklif edin, onda onlar sizin

³⁵³ M.M.Mehdizadə. Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, Azərnaşr, 1959, səh.131.

təklifinizə tərəf gələcəklər (Beləliklə şagirdlər fənnləri öyrənmək həvəsini itirəcəklər – **A.B.**).

Sual: Uşaqların hüsnxətini düzəltməyə çarə nədir?

Cavab: Hüsnxət üçün uşaqları yormaqla lazımdır deyil.³⁵⁴

Kompleksçilərin belə göstərişləri həyat sınağından çıxıb bilmirdisə də, onlar bu ideyalarında israr edirdilər. ÜİK (B)P MK-nın 1935-ci il 5 sentyabr tarixli qərarı elan ediləndə B.Çobanzadə dilimizin tədrisinə dair bir sıra əsərlər yazmışdı. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” I və II cild 1926–1927-ci il, “Türk dili” Bakı, 1927 (Burada da bəzi metodik məsələlər vardır) və s. göstərmək olar.

B.Çobanzadənin 1926-cı ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış olan “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” adlı əsəri dövrü üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Doğrudur, bu əsərdə mövzu ilə əlaqədar olmayan bəzi məsələlər də vardır. Bununla belə, əsərin dilimizin məktəblərdə geniş surətdə tədris edilməyə başladığı dövrdə ilk metodik əsər olaraq müsbət hadisə olduğunu qeyd etməmək olmaz. Bu əsər haqqında son zamanlar cəsarətli bir fikir professor A.Abdullayev tərəfindən söylənmişdir. Professor A.Abdullayev heç kəsin B.Çobanzadənin adını çəkmədiyini 1960-cı ildə bu əsərə yüksək qiymət vermişdir. Əsərin çatışmayan cəhətlərini də göstərən A.Abdullayev əsər haqqında yazırdı:

³⁵⁴ Bax: “Yeni məktəb jurnalı”, 1927, №4, səh.105–106.

– Professor B.Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Türk dili və ədəbiyyatı üsulu-tədrisi” kitabına gəlincə, qeyd etməliyik ki, bu əsər Azərbaycan dilində o vaxta qədər çapdan çıxmış ən mükəmməl əsərlərdən biri sayılmalıdır.

Əsərin giriş hissəsindən məlum olur ki, bu kitabı yazmaqdan əvvəl müəllif ana dilinin tədrisi metodikasına dair rusca yazılmış bir sıra əsərlərdən istifadə etmişdir. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyat metodikası kursu üzrə mühazirələr oxuduğu zaman həmin materialları sistemə salmış və “Türk dili və ədəbiyyat üsulu-tədrisi” adı ilə nəşr etdirmişdir...

Professor B.Çobanzadənin həmin əsəri 1925–26-cı illərdə ana dilinin tədrisi metodikasına dair müəllimlərin əlində əsaslı bir vəsait olmadığı bir vaxtlarda yazılıb nəşr edilmiş və həqiqətən zamanı üçün faydalı bir addım olmuşdur. Bu əsərdə əlifba təliminin müxtəlif növləri, yaxud orfoqrafiya, imla, ifadə və inşa məsələlərinə dair verilmiş məlumatdan aydın olur ki, müəllif həmin bəhslərə dair rusca və xarici dillərdə yazılmış bir çox mənbələri oxumuş və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.³⁵⁵

³⁵⁵ A.Abdullayev. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf yolları. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1960, №4, səh.57–58.

Professor A.Abdullayevin bu fikrilə tamamilə razılaşımaq olar. 5000 tirajla nəşr edilmiş 264 səhifəlik bu əsər (I cild) yeni tipli tədris üsulu ilə dilimizin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik əsərlərdən biridir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. *Başlanğıc*
2. *Dil və fəlsəfə*
3. *Dil bilgisi və türk lisanı əsasları*
4. *Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi*
5. *Hərflər və səs*
6. *Əlifbanın öyrədilməsi*
7. *Əlifbasız oxutma*
8. *Əlifba dərsləri nümunələri*
9. *Yazı və doğru yazma*
10. *İnşa və kitabət*
11. *Türk sərfinin tarixçəsi*
12. *Şimdiyə qədər yazılmış türk sərfləri*
13. *Türk sərfinin tədrisi üsulu*

14. Doğru söyləmə

15. Oxutma (qiraət)

16. Türk dili kabineti

17. Türk xalq ədəbiyyatı və onun məktəblərdə yeri.

Kitabın fəsillərinin adlarından da görünür ki, əsərdə dil tədrisi metodikası ilə çox da əlaqəsi olmayan bəhslər vardır. Bu bəhslər ayrılıqda elmi məlumatlar versə də, həmin adı daşıyan kitabın içerisinə salınmaya bilərdi. Bundan əlavə, yuxarıdakı fəsillərə bölünmədən aydın görünür ki, əsər dil tədrisi məsələlərini əhatə edir. Ədəbiyyat tədrisinə isə çox cüzi yer verilərək bu məsələ əsərin II cildinə buraxılmışdır.

O, belə hesab edirdi ki, dil dərsləri təkcə şagirdə ana dili dərsliyindən kiçik materiallar tədris edilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Dil dərsləri, habelə şagirdlərin ümumi inkişafına kömək etməlidir. Bunu isə nə köhnə qrammatika kitabları, nə də dərslər vəsaitləri təmin edə bilirdi. Bunun bir səbəbini də B.Çobanzadə köhnə tədris sistemində dil dərslərinə əhəmiyyətsiz bir fənn kimi baxılmasında görürdü. O, yazırdı:

– Məktəblərimizdə tədris olunan dil dərslərini üsul nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edənlər bu dərslərin əski, “xılqətbəşər” əfsanələrindən daha ziyadə cocuqların, hətta yaşlı-başlı tələbələrin zəhnini qarışdırdığını, canını sıxdığını və riyaziyyat, təbiyyat, ictimaiyyət kimi dərslərin verdiyi məntiqi təkamülə, ruhi inkişafa qarşı daban-

dabana zidd bir əngəl, bir maneə kibi durduğunu qeyd etmədən keçəməzlər.³⁵⁶

Başqa bir məqaləsində isə dil dərsliklərində dilin başqa elmlərdən və ictimai həyatdan təcrid olunmuş şəkildə verilməsini başlıca nöqsan kimi qeyd edirdi. O, yazırdı ki:

–Bu gün dürlü ünvanlar altında mövcud dil tədrisinə təxis olunmuş kitablarımız istinad etdikləri ümumi elmi və fəlsəfi prinsiplərində digər elmlərin tədqiqinə məzhur olmadıqları kibi, həyatdan canlı, mütəhərrik qarışıq həyat külçəsindən özünə aid olan hadisə və təzahüratı alaraq həll və təhlildən aciz qalırlar.³⁵⁷

Ana dili dərsləri başqa texniki – dəqiq elmlər kimi zehni, beyni yormur. Əlbəttə, burada da müəllimin məharətindən, dərsi şagirdlərə çatdırma bilmək metodundan çox şey asılıdır. Pis metodla ən əyləncəli mövzunu belə şagirdlərə mənimsətmək olmaz. Bu sözlər dil dərslərinə də aiddir. Əgər müəllim bu və ya başqa bir mövzunu şagirdlərin ruhuna, düşüncə və savad dərəcəsinə uyğun şəkildə, gözəl metodla tədris edərsə, belə müəllimin dərsi çox maraqlı və mənimsəmə faizi yüksək olur. Əgər müəllim dərslərini quru formullar üzərində qurub, cansıxıcı bir üsulla aparırsa, o, “əkdiyindən heç nə biçə” (B.Çobanzadə) bilməz.

Bildiyimiz kimi vaxtilə lazımi ixtisasa – pedaqoji təhsilə malik olmayan, rəhbərlik üçün müəyyən metodik vəsaitə əsaslanma bilməyən dil müəllimləri öz dərslərini mütərəqqi üsullarla apara bilmir, dərslərini şagirdə

³⁵⁶ B.Çobanzadə. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1925, №1, səh.26.

³⁵⁷ Yenə orada, səh.27.

mənimsətməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə “cansıxıcı” dərslər səviyyəsinə endirildilər. Bunun obyektiv səbəblərini B.Çobanzadə belə izah edirdi:

– Dil dərslərinin ən cansıxıcı, ən ziyadə ölü dərslərdən birisi olaraq məktəblərdə yer aldığı hər kəsə məlumdur. Əcəba nə üçün?

Çünki dil dərsi elmi, zehinaçıcı, cocuqların inkişafını irəlilədirici və maraqlandırıcı bir dərslər deyildir. İnsan nasıl mədəsinə, yaxud ümumiyyətlə, üzviyyətinə xoş gələn o üzviyyətinin meylləri, inkişafı ilə uyuşan şeylərə meyl edirsə, elə də zehin və ruhumuz inkişafına istedad və meylinə müvafiq fikirlər, duyğulardan ləzzət alır.

Dil dərslərini ümumi psixoloji və fizioloji əsasları ilə bağlamayan bir müəllim, heç bir zaman sinifdə böyük və ciddi bir müvəffəqiyyət qazana bilməz. Halbuki dil dərslərini bu əsaslara bağlamaq elmi lisanıyyət ilə az-çox aşna, tanış olmaq deməkdir.³⁵⁸

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil dərslərinin aşağı səviyyəyə keçirilməsinin bir səbəbi də “kompleksçilərin” dilə və onun məktəblərdəki mövqeyinə yanlış qiymət verməkləri idi. Onlar dil dərslərini guya qrammatik qanunlara aludə olub həyatdan, ictimai mübarizədən uzaqlaşmaq kimi dərk edirdilər. B.Çobanzadə kompleksçilərin belə bir fikri ilə razılaşmırdı. O, dil dərslərinin müasir vəziyyətdə cansıxıcı olmasını başqa səbəblərdə görürdü. O, haqlı olaraq göstərirdi, ki, bunun birinci səbəbi dil dərslərinin məktəblərdə lazımı mövqə

³⁵⁸ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh.85–86.

tutmaması, digər səbəbi də dil dərslərinin keçmişdəki kimi, hələ də primitiv üsullarla keçilməsidir. O yazırdı:

– Avropa və rus məktəblərində tədrisat dil və ədəbiyyat ətrafında toplandığı, mərkəzləşdiyi halda, bizim məktəblərimizdə daha ziyadə din və dini mövzular ətrafında mərkəzləşmə olmuşdur. İştə bunun üçün bu məsələ ətrafında mərkəzləşmə üsulu (комплексный метод преподавания) məsələləri ilə bağlı olaraq çıxan dəvallar bizim məktəblərimizdə və məktəb ədəbiyyatında görülməz...

Dilin məktəblərdə mərkəzi rol və əhəmiyyət qazanmasına etiraz edənlərin haqqı vardır. Çünki, əski məktəblərdə dil ən cansız, maraqsız və zehni inkişafa mane olacaq bir tərzdə tədris olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, dili zehni inkişafın vasitəsi və ictimai rabitələrin ən mühümlərindən biri olaraq əlaqələndirmək lazımdır.³⁵⁹

Burada B.Çobanzadənin kompleksçilərin fikrinə haqq qazandırması səbəbi aydındır. Çünki dil dərslərini apan müəllim özü elmi hazırlıqdan və müəyyən dərsləklərdən məhrum olduğu bir təqdirdə dili şagirdlərinə necə sevdirə bilər. Hələ B.Çobanzadə orta məktəblərdə dili şagirdlərə sevdirə bilməkdən başqa, onlara dilin elmi əsasları haqqında da məlumat verməyi lazım bilirdi. O, göstərirdi ki, məktəblərimizdə dil və ədəbiyyat haqqında çox primitiv, bəsit məlumatlar verib, elmin əsaslarını darülfünün kurslarına saxlamaq düzgün deyildir. Çünki şagirdlərin hamısı orta məktəbi qurtardıqdan sonra

³⁵⁹ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. Azərənşr, 1926, I qism, səh.96.

darülfünün və başqa filoloji ali məktəblərə girə bilməzlər. Əgər orta məktəb onlara müəyyən elmi məlumat verə bilməmişsə, demək başqa elm və sənət sahəsi seçmiş olan şagird ana dilini və milli ədəbiyyatı heç bilməyəcək. O, burada çox sadə bir formul irəli sürürdü ki, heç bir elm orta məktəbdə bitmir və heç bir elm ali məktəbdə başlanmır. Ali məktəbin verəcəyi elmi biliklərin əsasını isə orta məktəb verməlidir.

Yuxarıda bir yerdə də qeyd etmişdik ki, Çobanzadə hər hansı ixtisas sahibi olursa olsun, ondan ana dilində mükəmməl danışmağı bacarmaq qabiliyyəti tələb edirdi. Çünki ana dilini yaxşı bilməyən adam nə başqa fənləri, nə də başqa bir dili öyrənə bilər. O yazırdı:

– Şimdiyə qədər dilə təbir çəizsə, yalnız filoloji ədəbi baxış var idi. Dil ilə uğraşmaq da yalnız şairlərin, mühərrirlərin, ədiblərin işi sayılırdı. Halbuki yeni pedaqoji, dili təbii və ruhi hadisələr zümrəsinə girdirmiş və bu nöqtəyi-nəzərdən dilimizin tədqiqi təbiət və cəmiyyət biliklərinin tamamlığı üçün şərtidir. Nasıl təbiətin, cəmiyyətin, üzviyyətin əsas amillərini, təməl qanunlarını bilmək ümumiyyətlə, zehni inkişaf, şüurlu düşüncə üçün lazım isə, hansı məsləkdə olursa olsun, təhsil və mərifət sahibi olmaq istəyən hər adam üçün dilin başlıca hadisələrini anlama bilmək labüd və lazımdır. Bu surətlə dil yalnız başqa elmlərin öyrənilməsi üçün alət məqamında qalır. Bəlkə ona başqa elmlərin (riyaziyyat, təbiyyat və s.) yanında məktəbin birinci qanunlarından başlayaraq yer verilməlidir.³⁶⁰

³⁶⁰ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.224.

Məktəblərdə dil tədrisinə belə böyük əhəmiyyət verən B.Çobanzadə müəllimin vicdanından da çox şey asılı olduğunu göstərirdi. O bilirdi ki, müəllim öz sənətini, ixtisasını sevməsə, dili də şagirdə sevdirə bilməz. Müəllim özü ən gözəl metodik üsullar əxz etməli və bir usta şagirdinə öyrətdiyi kimi, öz biliklərini onlara verməlidir. Bununla bərabər, B.Çobanzadə məktəblərimizdə ana dili dərslərinin ən əsas yerlərdən birini tutmasını dönə-dönə tələb edirdi. O, aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, əgər dil dərslərinə lazımı miqdarda saat verilməsə, nə qədər bilikli və təcrübəli müəllim olursa olsun müvəffəqiyyət qazana bilməz. Dilçilik elminin əsaslarını şagirdlərə öyrədə bilməz. O deyirdi:

– Hər halda dilin insanın ruhiyyət və üzviyyətindən gələn zəruri bir nəticə olduğunu öyrənən və qəbul edən müəllim, ümumiyyətlə dili, xüsusilə türkcəni bir sənət olaraq deyil, psixoloji və fizioloji kibi bir fənn olaraq alacaq və verəcəkdir. Demək ki, məktəb proqramlarında “dil dərsi” bilxassə “ana dili” yalnız qonuşmaq və yazmağı öyrənməyə xadim bir maddə olaraq deyil, bəlkə insaniyyətin pək mühüm və çox qarışıq bir parçasını öyrədən fənn olaraq, yerləşməlidir.³⁶¹

Dil dərslərinin vəzifəsi və məktəblərdə yeri haqqında B.Çobanzadənin mülahizələri ilə qısaca tanış olduqdan sonra dilimizin və ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinin orta məktəblərdə tədrisi metodikası haqqındakı fikirlərinə keçmək olar. Lakin burada da yadda saxlamaq lazımdır ki, dil və ədəbiyyat tədrisi üsulu o vaxt hələ təzə olduğundan

³⁶¹ B.Çobanzadə. Dilin **fənn** və sənət olaraq tədrisi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1925, №1, səh.27.

bu barədə elmi əsər yazılmadığından B.Çobanzadənin fikirləri bəzən bəsit görünə bilər. Bu, o demək deyildir ki, dil və ədəbiyyat metodikası haqqında B.Çobanzadənin fikirləri elmi əsaslardan məhrumdur.

Aşağıda nisbətən müfəssəl görəcəyimiz kimi, dil və ədəbiyyat tədrisinin hansı məsələlərindən bəhs edirsə, elmi mülahizələr söyləyir. Lakin o vaxt dilimizin tədrisi üsuluna aid başqa bir əsərin və ya vəsaitin olmaması ucundan B.Çobanzadə metodika elminin indi əhatə etdiyi bütün sahələr haqqında fikir söyləməmişdir. Bunu ondan tələb etmək də doğru olmaz.

Əlifba tədrisi

Əlifba tədrisi elmə ilk girişdir. Dərsin əsası – ibtidası əlifbadan başlayır. Buna görə də əlifba dərsinin müvəffəqiyyətlə aparılması və elmlərlə təzəcə tanış olmağa başlayan şagirdlərə mütərəqqi üsulla mənimsədilməsi şagirdlərin gələcəkdə elmin əsaslarını mənimsəməsində böyük rol oynayır. Buna görə də ilk metodik üsul əlifbadan başlamalıdır. Əlifbanı, ondan hecalar düzəltməyi tədris edərkən müəllim kiçik bir səhvə yol verirsə, öz məqsədinə nail ola bilməz, necə ki, köhnə əlifba dərslərində müəllim heç bir metodik göstərişə əsaslanmırdı.

B.Çobanzadə əlifba tədrisi prosesində müəllimdən ayıq olmağı, yenicə aradan qaldırılmış ərəb əlifbasının tədrisi prinsiplərindən istifadə etməməyi, bundan saqınmağı tövsiyə edirdi. O, deyirdi:

– Sövti üsulda, bir daha təkrar edəlim; əsas səs olmayıb bəlkə səs yerinə alınan hərfdir. Tələbənin birisinə **b** səsini söyləyərkən o birisinə **a**-yı əlavə etdirmək də eyni dərəcədə irtikab olunan əfv olunmaz xətalardandır. Bu surətlə əldə edilən “**Ba**” hecası taxtaya yazılır. Hətta, yazı vasitəsilə bir-birinə birləşdirilir. Halbuki yuxarıda söylədiklərimizdən anlaşıldığı kimi; iki ağızdan çıxan səs ilə bir heca tərkib və təşkil etmək lisaniyyətin, ümumiyyətlə elmin əsas qaidələrinə ziddir, qarşıdır. Əgər

bu surətlə alınan heca doğrudursa, o halda *be + əlif = ba* tərkibi də eyni surətdə doğrudur.³⁶²

Bununla o, demək istəyirdi ki, fonetik nöqtəyindən nəzərdən səslər yalnız eyni adam tərəfindən tələffüz edildiyi zaman onlardan düzgün hecalar təşkil etmək olar. Müxtəlif adamın ifadə etdiyi səslərdən bir heca təşkil etmək və bu üsulla əlifba dərsi keçmək mümkün deyildir.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, əlifba tədrisində də B.Çobanzadə əyaniliyə böyük qiymət verirdi. O, bilirdi ki, əgər müəllim dərsi şagirdlərə şərh edərkən onlar yalnız eşitmək vasitəsilə müəyyən biliklər alırlarsa, əyani vəsaitdən istifadə zamanı eyni zamanda həm eşitmə, həm də görmə vasitəsilə qavrayırlar. Beləliklə, dərsi qavrama prosesində şagirdin hiss üzvləri nə qədər həssas və fəal olursa, məmimsəmə də bir o qədər yüksək olur.

B.Çobanzadə əlifba dərslərində əyanilik deyərəkən müxtəlif hərflərin kardonlarda və balaca kubiklərdə nəfis şəkildə işlənmiş şəkillərini bu və ya başqa bir səsi tələffüz edən adamın üz simasının (dodaqlar və ağızın vəziyyəti) şeklini nəzərdə tuturdu.. O, belə hesab edirdi ki, hər bir hərfi keçərkən həmin hərfi düzgün tələffüz edən adamın şəkli göstərmək lazımdır. O, eyni zamanda əlifba tədrisi üçün nümunə dərslərini də vermişdir. Həmin nümunə dərslərindən bugünkü ibtidai məktəblərimizdə istifadə etməyin mümkün və xeyirli olduğunu nəzərə alaraq (daha doğrusu, həmin nümunə dərslərinin metodik cəhətdən əhəmiyyətini itirmədiyini nəzərə alaraq) həmin dərslərin bir hissəsini burada vermək xeyirli olardı. Dərslərin əvvəlində o,

³⁶² B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh.112.

əyani vəsaitin (səs tələffüz edən adam şəklini) əlinə alaraq səsləri tələffüz edərək özü ilə əyani vəsaiti müqayisə yolu ilə səsin necə tələffüz edildiyini şagirdlərə başa salır. Sonra isə deyir:

– Demək ki, mən ancaq “a” yaxud “m” deyən adamın simasını cıza bilərəm, birinci halda ağız açıq, ikinci halda qapalı qalır. Lakin “ma” deyən adamın simasını cızamam, “ma” deyən adamın simasını sizə göstərmək üçün nə cızmalıyam? Bu rəsmə baxsanız (**ma** deyən adamın rəsmiini göstərir). Bu rəsm nə göstərir? Eyni adamın iki simasını göstərir. Birinci sima nasıl ağız qapalı olduğunu, ikincisi nasıl “a” deməyə başladığını və ağızını geniş surətdə açdığını təsvir edir. Siz bu rəsmə baxaraq “ma” deyərkən adamın nə yaptığını görür sizə “ma” demək lazım gəldiyini anlatmaq üçün nasıl cızmalıyam? Birinci simanı qapalı ağız, ikinci simanı açıq ağız ilə. Şimdi mənə baxınız, mən *mama* sözünü söyləyərkən nə yapıram (müəllim bu sözü əvvəlcə hecalara ayıraraq yavaş-yavaş sonra tez-tez hecaları birləşdirərək söyləyir). Əvvəla ağızımı qapayıram, sonra geniş surətdə açıram. Sonra təkrar qapayıram, təkrar açıram. Qaç kərə ağızımı qapayıram? İki kərə! Qaç kərə açıram? İki kərə! Adamın *mama* sözünü söylədiyini anlatmaq üçün nə yapmalıyam? Baxınız bu surətlə! (*mama* sözünü söyləyən adamın təsvirini göstərir). Bu surət nəyi göstərir? Bir adamın dörd simasını. Bütün bu rəsmlər eyni adamın *mama* sözünü söyləyərkən nə yaptığını göstərir.³⁶³

³⁶³ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh.127.

Yeni əlifba ilə əlifba tədrisi metodikası da başqa keyfiyyət kəsb edirdi. Çünki əlifba tədrisi bilavasitə fonetika ilə əlaqədar olduğu üçün onu fonetik sistemimizlə və fonetik qanunlarla vəhdətdə tədris etmək lazımdır.

Bəllidir ki, köhnə ərəb əlifbasını fonetik üsulla tədris etmək mümkün deyildi. Çünki, orada hərflər əbcəd hesabındakı mövqeyinə görə düzülüşdür. Buna görə də həm tələffüz, həm də qavrama cəhətdən çətin olan **c** (əbcədin üçüncü hərfi), daha asan tələffüz edilən və anlaşılan **v**, **d** və s. hərflərdən əvvəl öyrədilməlidir. Onun fonetik cəhətdən çətinliyi göz qabağındadır. Yeni latın sistemli əlifbada isə hərflər tələffüz edilməsindəki asan və çətinliyə görə düzülüşdür. Əvvəlcə asan tələffüz edilə bilən, sonra isə çətin tələffüz edilən səslər gəlir. Bunu bütün xalqların əlifbasının **A** ilə başladığı da sübut edir. Tədris prosesində də müəllim **A**-dan başlayıb əlifba öyrədir. Bunu B.Çobanzadə də dərk etmiş müəllimləri bu xüsusiyyəti nəzərə almağa çağırırdı. O, bu məsələni belə izah edirdi:

– Əski üsuldakı, yəni hüccüləmə üsulunda səslərin ənənəvi sırasına qarşı, sövti üsul səslərin sırasını başqa dürlü, yəni bu səsləri ayrı-ayrı tələffüz oluna bilib, olunmadığına və sonra qolaylığına, güclüyünə görə təsbit ediyor.³⁶⁴

B.Çobanzadə müəllimdən əlifba tədrisi prosesində böyük bacarıq tələb edirdi. O, bilirdi ki, şagirdin gələcək yazısı, bu gün ayrı-ayrı keçilən hərflərdən yaranacaqdır. Ona görə də gələcəkdə hər bir şagirdin savadlı və düzgün

³⁶⁴ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.107.

yazmasını təmin etmək üçün əlifba dərslərində diqqətli olmaq, hər bir hərfin tələffüz və yazı qaydalarını yaxşı tədris etmək lazımdır. Düzgün yazmada əsas məsələlərdən biri də orfoqrafik qanunlara əməl edilməsidir. Əks halda yazıdakı fikirlər təhrif edilər. Buna görə də B.Çobanzadə yazı və doğru yazma qaydalarına böyük əhəmiyyət vermiş, bu barədə ayrıca bəhs etmişdir.

YAZI VƏ DOĞRU YAZMA (ORFOQRAFİYA) TƏLİMİ

B.Çobanzadə orta məktəbdə aparılan yazı işlərinin vəzifəsini şagirdlərin mükəmməl yazılı nitq vərdişi əxz etməsində görürdü. Bundan əlavə, yazı yazıldığı mövzu ətrafında şagirdin biliklərinin möhkəmlənməsinə də yardım edir. Yazı işləri şagirdlərdə iradi proseslərin təfəkkür, hafizə və diqqətin tərbiyə edilməsindən də böyük rol oynayır. Bu gün bütün metodistlərin təsdiq etdiyi kimi B.Çobanzadə yazı apararkən şagirdlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tövsiyə edirdi. O, aparılan müşahidə və təcrübələri sayəsində yəqin etmişdi ki, aşağı siniflərdə köçürmə imla (B.Çobanzadə buna göz diktantı deyirdi), qulaq diktantına nisbətən iki kərə az səhv verir. Buna görə də aşağı siniflərdə şagirdlərə köçürmə imla yazdırmağı faydalı hesab edirdi.

Yuxarı siniflərdə isə köçürmə imla və yaxud diktant yazdırmağa B.Çobanzadə xeyirsiz hesab edirdi. O, bunu şagirdlərin yaş və təfəkkür xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə, yaşlı şagirdlər üçün diktant və ya köçürmə imla maraqsız görünə bilər. Ona görə də B.Çobanzadə deyirdi:

– Yaşlı adam bir sözü yazmaq üçün bir iradəvi dəprənmə, hərəkət (волевой импульс) yaddığı halda, cocuq eyni sözü yazmaq üçün bir çox iradəvi dəprənmələr yapır. Digər tərəfdən yaşlı, bir sözü bütün bir qrafik şəkil kimi yazdığı halda, cocuq ayrı-ayrı hər hərfi və hətta hər hərfin ayrı qismlərini cızmağa çalışır. Bunun üçündür ki, yaşlı adam imla-diktanta zamanında bir sözü birdən-birər

qolaylıqla yazdığı halda, eyni sözü ayrı-ayrı həriflərinə ünsürlərinə bölərək yazmaqda pək böyük güclük çəkir.³⁶⁵

O, imla yazdırarkən şagirdlərin tək-cə diqqətli olmalarını deyil, eyni zamanda tez və düzgün yazmalarını vərmiş etdirməyi müəllimdən tələb edirdi.

Əlbəttə, bu gün bütün müəllimlərin təcrübəli və ixtisaslı olduğu bir vaxtda onların yazı prosesində səhvlərə yol verməsi nadir hadisələrdəndir. Lakin iyirminci illərdə məktəblərimizdə savadlı müəllimlərə çox böyük ehtiyac olduğu, bəzən ana dili dərslərinin ixtisasız müəllimlərə verildiyi bir dövrdə B.Çobanzadə müəllimlərin özünün səhv edə bilmələrinə diqqət yetirmişdi. O göstərirdi ki, şagirdin düzgün yazması üçün ona düzgün, aydın şəkildə diktə edilməlidir. Bu da müəllimin işidir. Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə düzgün yazmaq üçün aşağıdakı faktorları əsas hesab edirdi:

1. *Sözün doğru söylənməsi.*
2. *Sözün doğru eşidilməsi.*
3. *Yazılan sözün görünüşü, şəkli.*
4. *Yazı yazılarkən yapılan hərəkətlər.*
5. *İmla qaidələrinin öyrənilməsi nə kimi əhəmiyyətə malikdir.*

³⁶⁵ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh.151.

O inanırdı ki, bu faktorlar təmin edildiyi zaman yazı işləri müvəffəqiyyətli olar.

Bəzi müəllimlər sözü lövhəyə səhv yazır və səhvi tapmağı şagirdə tapşırırlar. B.Çobanzadə bunun əleyhinə idi. O göstərirdi ki, şagirdin müəyyən bir sözün yazılışı haqqında yalnız düzgün təsəvvürü olmalıdır. Şagirdləri düzgün yazmağa alışdırmaq məqsədi ilə B.Çobanzadə müəyyən iri hərflərlə yazılmış bir şüarı, bir neçə cümləlik mətni də köçürtməyi məsləhət görürdü. Burada da o göstərirdi ki, verilən yazılar müəllimin özü tərəfindən quraşdırılmamalı:

- a) Mətbu olmalıdır,
- b) Belə mətnlərin yazıları aydın, hərfləri böyük olmalıdır,
- c) Bəzi çətin sözlər altından xətt çəkilməklə göstərməlidir.

Belə olduqda çətin söz ətrafında şagirdin diqqəti cəmləşmiş olur və o, sözə daha çox fikir verir.

ç) Həmin yazıları geri alarkən nə üçün belə etdiklərini başa düşdüklerini yoxlamaq məqsədilə onlardan izahat da almaq olar.

Aşağı siniflərdə imla və orfoqrafiyaya aid möhkəm bilik almış şagirdlərə artıq diktant yazdırmaq o qədər də səmərə verməz. Çünki bu, onlar üçün maraqsız görünə bilər. Bunun üçün yuxarı sinif şagirdlərinə daha çətin, daha mürəkkəb yazı işləri – ifadə və inşalar yazdırmaq məqsədə müvafiqdir. İnşa yazarkən şagirdlər daha çox

müstəqil³⁶⁶ olur, öz fikirlərini daha sərbəst ifadə edir. Bu bir növ onun öz yaradıcılığı hesab edilir. Bununla belə, bu müstəqilliyi hər bir şagird göstərə bilmir. Çünki, sinifdəki bütün şagirdlərin səviyyəsi bir olmur. Buna görə də müəllimdən diqqətli olmaq, şagirdlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələb edilir. Sınıf inşa yazıları üçün mövzu seçərkən müəllim sinifdəki şagirdlərin hansı xüsusiyyətlərinin əksəriyyət təşkil etdiyini, daha doğrusu şagird tiplərinin həmn sinifdə çoxluq təşkil edib, etmədiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu tipləri B.Çobanzadə belə qruplaşdırırdı:

1. *Təsvirçi, yalnız qəbul edici, hər gördüyünü, duyduğunu təsbit edici tip.*

2. *Tərəssüd edici – arayıcı tip.*

3. *Duyğuçu, həssas, gördüyü şeylərin bir-birinə olan bağıni, əlaqə və münasibətini araşdıran tip.*

4. *Alim tip, gördüklərini ümumi qayda və qanunlara, geniş nəticələrə götürməyə çalışan tip.*³⁶⁷

Bu şagird tiplərinin bu və ya başqa bir sinifdə hansının çoxluq təşkil etdiyini nəzərə alaraq sınıf inşa yazıları üçün mövzular seçmək olar.

³⁶⁶ Ətraflı məlumat üçün bax: N.Hümmətov. Azərbaycan dilinin inşa yazılarda şagird müstəqilliyini inkişaf etdirməyə dair. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1965, 4-cü buraxılış, səh.30—36.

³⁶⁷ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtəknikum). Bakı, 1928, səh.97.

Qeyd etmək istərdik ki, B.Çobanzadənin belə tiplərə ayırması ilə kiçik qeyd şərtlə razılaşmaq olar. Doğrudan da, sinifdəki şagirdlər savad cəhətdən eyni səviyyədə olmadıqları üçün onlar arasında bu və ya digər mövzulara meyl edənləri olur. Yəni hər bir şagird elmi səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər mövzunu xoşlayır.

Bəs müəllim belə yazılar üçün mövzunu haradan alar?

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun 1955-ci ildə nəşr etmiş olduğu metodik vəsaitdə inşa mövzularının 4 qrupu göstərilir:

1. Bədii əsərin məzmununu vermək (Məsələn, “Qaçaq Nəbi”).

2. Bir və ya bir qrup ədəbi qəhrəmanı xarakterizə etmək (Məsələn, S.Vurğunun “Vaqif” əsərində Vaqifin xarakteristikası, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” əsərində Eyvaz surəti, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində ruhani surətlərinin ifşası).

3. Bədii əsərə əsasən məişəti xarakterizə etmək (Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində yoxsul kəndlilərin həyat və məişətlərinin təsviri, “M.F.Axundovun əsərlərində qadın surətləri” və s.).

4. Bədii əsərin ideya məzmununu açmaq (Məsələn, S.Vurğunun yaradıcılığında vətənə məhəbbət, S.Rüstəm yaradıcılığında partiyalılıq və s.).³⁶⁸

B.Çobanzadə isə inşa yazılar üçün mövzular tərtib edilməsini ozamankı elmi-metodik baxışlarla aşağıdakı kimi göstərirdi:

- a) *Mənsur bir parçanı mənzum halına gətirmək.*
- b) *Oxunan bir parçanı müəyyən suallara görə vermək.*
- c) *Oxunan bir parçanı genişləndirmək və ya qısaltmaq.*
- ç) *Oxunan böyük bir parçanın yalnız bir qismini çıxarıb almaq. Məsələn, Bir hekayədən yalnız müəyyən bir qəhrəmanı, bir tipi alıb göstərmək.*
- d) *Verilən hər hansı bir mövzuya görə yazı yazmaq ki, inşa buna təbir olunur.*³⁶⁹

B.Çobanzadənin buradakı birinci bəndi ilə razılaşmaq üçün müəyyən şərtləri nəzərə almaq lazımdır. Doğrudan da, müəyyən bir mövzunu nəzmə çəkə bilən şagirdlər vardır. Lakin bizə elə gəlir ki, bütün sinifdə belə bir təklif vermək olmaz. Başqa bəndlər isə bu gün istifadə

³⁶⁸ Orta məktəbdə Azərbaycan dili və **ədəbiyyatından** yazı metodikası. Bakı, Azərnaşr, 1955, səh.93.

³⁶⁹ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.97.

edə bilən göstərişlərdir. O, göstərirdi ki, şagirdlərin düzgün və savadlı yazı verdişləri əldə etməsi üçün bilavasitə məsuliyyəti müəllim daşıyır. Əgər müəllim yazılı və şifahi nitqin oxşar və fərqli cəhətlərini, daxili xüsusiyyətlərini bilmirsə, şagirdlərə müvəffəqiyyətli yazı verdişi aşılaya bilməz. Bu fərqləri demək olar ki, indi bütün dil və ədəbiyyat müəllimləri bilir. Lakin o vaxt dil və ədəbiyyat dərsləri mütəxəssis müəllimlərə tapşırılmadığından, B.Çobanzadə həmin fərqləri göstərirdi:

1. Dil qulaq vasitəsilə, yazı göz vasitəsilə anlaşılır.
2. Yazı ilə dilin dimağımızda ayrı-ayrı mərkəzləri vardır.
3. Dil sövti cihazımızla, yazı isə əlimizlə yaradılır.
4. Dil çox tez dəyişir, yazı isə daha sabitdir, dəyişilməzdir.
5. Yazı dildəki ahəng və həyəcanı əks etdirəməz.³⁷⁰

Burada dil, şifahi nitq danışıq mənasında başa düşülməlidir. Danışıqdakı ahəng və emosiyanın yazıda əks etdirilməsinə gəlincə, demək lazımdır ki, B.Çobanzadənin sözlərində həqiqət olsa da, durğu işarələri yazıdakı emosiya və fikirlərin tənzimçisi kimi çıxış edə bilər.

³⁷⁰ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.108.

Yazı və onun mahiyyətinin şagirdlərə çatdırılmasına gəlincə, burada o, mürəkkəb elmi məsələlərdən deyil, sadə üsullardan istifadə edilməsini tövsiyə edirdi. O göstərirdi ki, söz ilə onun işarə etdiyi əşya və bunun hərflər vasitəsilə yazıda qeyd edildiyi şəkli şagird fərqləndirə bilməlidir. Belə olduqda yazı və onun mahiyyəti şagirdlərə aydın olar. O, bir dərs nümunəsi də verir. Bu dərsdə *qapı* sözünün yazılışı, məfhum və əşyanın özü haqqında şagirdlərə məlumat verir. Dərs sual-cavab şəklindədir. Bu üsulun bu gün də qiymətini itirmədiyini nəzərə alaraq həmin dərs nümunəsini burada göstərmək xeyirli olardı:

–Sınıfda qapını göstərərək soruram.

–Bu nədir?

–Qapı.

–Dəftərlərinizə cızınız.

–Dəftərinizdə nə var?

–Qapı!

–Qapını açınız!

–Şimdi də dəftərinizə yazdığınız “qapı”nı açınız!

–Nə üçün mümkün deyil?

- Bu gerçək qapı deyil, yalnız qapının rəsmidir.*
- Qapının rəsmi altında adını yazınız.*
- Taxtadan qapının rəsmi silirəm, yalnız altında adı yazılmış qalır.*
- Taxtada nə var?*
- Qapı!*
- Rəsmi?*
- Xeyr!*
- Qapını göstərərək, bu nədir?*
- Qapının özü, gerçək qapı!*
- Ya bu nədir?*
- Rəsmi!*
- Ya bu?*
- Qapı nasıl meydana gəldi?*
- Biz qurşun qələm, qarandaş ilə çızdıq.*
- Ya qapı sözü.*

–*Biz karandaş (qurşun) və təbaşirlə yazdıq.*

–*Şimdi taxtada nə var?*

–*Heç bir şey yox, biz yazını sildik.*

–*Dinləyiniz, “Qapı”!*

–*Nə eşitdiniz?*

–*Qapı.*

–*Bu mənim indi söylədiyim “qapı” taxtada yazılı qapıdan nasıl ayrılır?*

–*Birinci taxtada yazılı idi. Biz görürdüz, ikincisi ki, qulağımızla eşidiriz.*³⁷¹

Yazı və danışığın başqa bir sahədə qovuşduğu nöqtə də vardır ki, bu da orfoqrafiya məsələsidir. Orfoepiyanın mahiyyətini bilməyən şagirdə düzgün yazı vərdişləri öyrənmək çox çətinidir. Buna görə də B.Çobanzadə düzgün söyləməni, düzgün yazmanın əsas amillərindən biri hesab edirdi.

Yuxarıda başqa bir münasibətlə düzgün tələffüz və düzgün yazma məsələsinə öteri toxunarkən bəzi sözlərin yazıda olduğu kimi tələffüz edilməməsinin düzgün olduğunu qeyd etmişdik. Başqa sözlə desək, düzgün

³⁷¹ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi usulu. Birinci qism. Bakı, 1926, səh.236.

danışmaq (ədəbi tələffüz nəzərdə tutulur) heç də düzgün yazılanın eynilə oxuması demək deyildir. Professor A.Abdullayev də orfoepiya təlimində müəllimin özünün düzgün tələffüzə malik olmasını tələb edir.³⁷² Lakin biz bu barədə yuxarıda danışdığımızdan, burada təkcə şagirdlər haqqında bəhs edəcəyik. B.Çobanzadə şagirdin düzgün yazmasına mane ola biləcək əsas orfoepik amillər kimi, dialekt xüsusiyyətini nəzərdə tuturdu. Bundan əlavə, şagirdlərin fərdi keyfiyyəti olaraq müəyyən səsləri (**r, y, j** və s.) düzgün tələffüz etmələrini də nəzərdə tutmalıdır. Vahid ədəbi dil normaları və ədəbi tələffüz nümunələri, əsasən teatr, kino və radio vasitəsilə verilir. O dövrdə isə bunların kifayət qədər məktəb və məişətə yol tapmamasına görə ədəbi dil və ədəbi tələffüz qanunlarını yalnız məktəblər verirdi. B.Çobanzadə belə bir şərait şagirdlərdə düzgün ədəbi tələffüz vərdişləri yaratmaq üçün onlara çoxlu tapşırıqlar vermək, şair və yazıçıların ədəbi üslublarını mənimsətmək kimi məsələləri tövsiyə edirdi. O, deyirdi:

–Burada doğru söyləməni yalnız sövti-fonetik mənada anlamamalıdır. Doğru söyləmədən məqsəd, ümumiyyətlə ədəbi üslub, məntiqi surətdə fikir və duyğuları söyləməsini, yazmasını bəlləməlidir. Bunun da çarəsi tələbələrə, cocuqlara bol-bol mumarisələr (təcrübələr – **A.B.**) və nümunələr verməkdir. Bu xüsusda bizim məktəblərimizə, teatro, ədəbiyyat və məhfəllərimizə (yığıncaq və dərnək – **A.B.**) yapılacaq bir iş varsa, o da bütün türk ədiblərindən, onların üslub və ifadələrindəki

³⁷² A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964, səh.94.

təmizlik, dərinlik və zənginlikdən faydalanmağı bilmək və sonra pək qaba, gülünc ifadələrə, cümlələrə meydan verməməkdir. Doğru söyləmənin meydana gəlməsinə ən ziyadə xidmət edən başlıca amil milli teatro bizdə hənuz doğmamışdır. Buna qədər doğru yazmağı olduğu kibi, doğru söyləməyi də məktəblərimizdə öyrənmək lazım gələcəkdir.³⁷³

Burada B.Çobanzadəyə etiraz edə bilərlər ki, bizim teatr nəinki 1926-cı ildə, hətta 1873-cü ildə “doğmuşdur”. Burada B.Çobanzadə vahid ədəbi dil nümunələri verməklə xalqa yol göstərən teatr nəzərdə tutmuşdur.

Bəkir Çobanzadə orfoepiya normasının öyrənilməsi və şagirdlərdə orfoepik vərdişlər meydana gəlməsi üçün ən böyük amillərdən biri kimi ifadəli qiraət dərslərinə yüksək qiymət verirdi. Çünki yazı dərslərinə nisbətən qiraət dərslərində şagirdlər şifahi danışiq, ədəbi tələffüz normalarını bilavasitə özləri işlədir. Yəni qiraət zamanı şagird dialekt və fərdi xüsusiyyətləri ilə deyil, ədəbi dil əsasında yazılmış əsərdəki kimi oxuyur. Buna görə də B.Çobanzadə qiraət zamanı müəllim və şagirdin üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü qeyd edir və bu məsələyə bir neçə əsərində böyük əhəmiyyət verirdi.

³⁷³ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi usulu. I qism. Bakı, 1926, səh.14.

BƏKİR ÇOBANZADƏ QİRAƏT DƏRSLƏRİNİN METODİKASI HAQQINDA

Şagirdlərdə ədəbi dil vərdişləri yaradılmasında ifadəli qiraət dərslərinə bugünkü metodika elmi də böyük qiymət verir. Şagirdlərin ədəbi dil qanunlarını, ədəbi tələffüz normalarını mənimsəməsi işində müəllim bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Qiraət dərslərində müəllim şagirdin düzgün oxumasına, nitqinin ədəbi dil çərçivəsindən kənara çıxmasına çalışmalıdır. Bundan əlavə, müəllimlərin əlində stabil dərslik olmadığı şəraitdə B.Çobanzadə qiraət üçün material seçməyə də müəllimlərin məsuliyyətlə yanaşmasını tövsiyə edirdi. O özünün “Türk dili” kitabında qiraət dərslərində aşağıdakı məsələlərə müəllimlərin və şagirdlərin diqqət verməli olduqlarını göstərirdi:

1. *Oxuma – qiraət.*
2. *İzahlı oxuma.*
3. *İfadəli oxuma.*
4. *Oxumanın texnikası və hişzüssəhəsi.*
5. *Qiraət üçün material haradan alınmalıdır.*

6. Qiraət kitabları...³⁷⁴

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə şagirdlərin düzgün danışıma vərdişləri əldə etməsində nəinki onların özlərinin və müəllimlərin, habelə qiraət kitablarının və onların müəlliflərinin də rolu olduğunu qeyd edirdi. O, qiraət kitablarının yeknəsəq materiallarla doldurulması əleyhinə idi. O, bilirdi ki, qiraət kitabları şagirdlərdə düzgün nitq qabiliyyəti yaratmaqla öz vəzifəsini bitirmiş hesab edə bilməz. Qiraət kitabları, şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olaraq müxtəlif elm sahələrinə aid olan maraqlı materiallarla zəngin olmalıdır. B.Çobanzadə qiraət kitablarındakı materialları iki böyük qrupa ayırırdı:

- Milli və tarixi ədəbiyyatdan parçalardır ki, burada hər şeydən ziyadə üsul ruhinə, xalqımızın yaşayışına, cocuğun psixolojisinə yaxın parçalara üstünlük verilməlidir.

Təbiətə və fənnə aid məlumatdır. Tələbələrin çox dəfə doğrudan-doğruya həyata atılıb ikinci və üçüncü dərəcə məktəblərə gedəmədiklərini unutmamaq lazım gəlir. Bunun üçün qiraət kitablarında az-çox təbiət və fənn haqqında həyat üçün lazım olan ibtidai məlumatı verməkdən geri durmamalıdır.³⁷⁵

Buradan aydın olur ki, qiraət dərslərinin şagirdlərə ilk elmi məlumat verməli olduğunu B.Çobanzadə o vaxt qətiyyətlə qeyd etmişdir. O, habelə bu və ya başqa bir mətni oxuyarkən şagirdlərin onu başa düşməsinə, çətin sözlərin yazılmasını (lüğət) və hər bir çətin məsələ

³⁷⁴ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtexnikum). Bakı, 1928, səh.7—9.

³⁷⁵ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi usulu. I qism. 1926, səh.247.

barəsində müəllimdən izahat tələb etməsini də vacib hesab edirdi. Bu gün dərsin şərhli prosesində induktiv və deduktiv metod kimi qeyd edilən əvvəlcə izah sonra mətn və ya əksinə, əvvəlcə mətn sonra onun izahı məsələsini də B.Çobanzadə nəzərdən qaçırmamışdır. O, izahı nə dərsdən əvvəl, nə də ondan sonra etməyi deyil, oxu əsasında aparmağı məsləhət görürdü. Bununla belə, o, dərsdə oxunan material üzərində çoxlu izah aparmağın da əleyhinə idi. Çünki müəllim hər şeydən izah etdiyi təqdirdə şagird daha həmin mövzu ətrafında məntiqi mühakimə yürütmək istəmir. Bunun əvəzində, o, göstərirdi ki:

- a) müəllim şagirdin oxunan hər sözü anlamasına;*
- b) oxunan cümlədəki fikrin qavranmasına;*
- c) oxunan bütün parçanın forma və mündərəcə cəhətdən şagirdə çatmasına və yeri gəldikdə şagirdin həmin fikri ifadə edə bilməsinə çalışmalıdır.*

Müəllim oxutduğu materialın şagirdlər tərəfindən mənimsənilib-mənimsənilmədiyini bilmək üçün bir metodik vasitədən istifadə edə bilər ki, bu da ümumi sinfə verilən frontal sualdan ibarətdir. Oxunan material əsasında auditoriyaya verilən sualın nə vaxt və harada verilməsi mühüm metodik əhəmiyyət kəsb edir. Əgər müəllim sualı oxudan əvvəl verərsə, şagirdlər bilmədiyi bir şey haqqında necə cavab verə bilər? Əgər oxudan sonra verərsə, bir çox nöqtələr unudula bilər. Buna görə də sual verilməsi məsələsi bugünkü tədris üsulumuzda da əhəmiyyətin

məsələ kimi qalmaqdadır. Bu məsələdə B.Çobanzadənin fikri bugünkü metodik baxışlarımızla səsleşməkdədir. O, deyirdi:

– Oxuda mühüm və şimdiyə qədər üzərində bir çox münaqişələr olan məsələlərdən birisi də sual məsələsidir. Burada sualı oxunacaq parça oxunduqdan sonramı, yoxsa əvvəlmi verilməlidir, cəhəti üzərində üsuli ədəbiyyatda münaqişələr getməkdədir. Əgər oxudan əvvəl sual verilərsə tələbələrin tədaisi, şəxsiyyəti üzərinə təsir və hətta təzyiq yapımaq, onların marağını cəlb etməyən məsələlərlə məşğul olmaq ehtimalı vardır. Əgər sual oxudan sonra verilərsə, bir çox mühüm nöqtələri gözdən qaçıрмаq mümkündür. Ən iyisi sual vermələrini tələbələrin özlərinə verməlidir.³⁷⁶

Belə olduqda tələbələr özlərinə aydın olmayan məsələləri qeyd edir və oxu qurtardıqdan sonra müəllimdən soruşur. Bundan əlavə, o, oxu zamanı şagirdlərin bir neçə elmi və texniki məsələlərə də əməl etmələrini tələb edirdi. Bu barədə o, Çernişevskinin metodunu bəyənir və onun üsulunu tətbiq etməyi məsləhət görürdü. Həmin məsələlər Çobanzadədən əvvəl Çernişevski tərəfindən söylənmişdir. Lakin Çobanzadə özündən əvvəl söyləyənləri bilə-bilə daha onları öz adından təkrar etmir. Həmin məsələlərlə tam razılaşdığına görə eynilə verir. Biz bu sözləri ona görə deyirik ki, bu kimi xüsusiyyətlərinə görə həmin əsərin başqalarına istinad etməklə onun orjinallığına şübhə edənlər var idi.

³⁷⁶ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi usulu. I qism. Bakı, 1926, səh.247.

Belə ittihamların əsassız olduğunu əsərin girişini oxuduqda da yəqin etmək olar.³⁷⁷

Çünki girişdə müəllif özü rus üsulçularından istifadə etdiyini deyir və qabaqcadan istifadə etdiyi mənbəni göstərdiyini də qeyd edirdi. Onun Çernişevskinin fikirləri ilə razılaşıaraq qiraət zamanı şagirdlərdən tələb etdiyi şeylər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Söylədiyini kimi oxu.*
2. *Kəndi səsinlə oxu.*
3. *Sadə və təbii surətdə oxu.*
4. *Tənqid işarələrinə (nöqtə, vergül) diqqət et.*
5. *Sözləri açıq və anlaşılacaq kibi söylə.*
6. *Başqasının sözlərini söylərkən onun səsinə bulmağa çalış.*
7. *Səsinə yüksəldib alçatmağı bil.*
8. *Hər vaxt yüksək səslə, açıq, qüvvətli surətdə oxu.*
9. *Şairin yaxud mühərririn duyğularını anlayıb onu ifadə etməyə çalış.*
10. *Vurğulara diqqət et.*

³⁷⁷ Yəni orada, səh.67.

11. Üzünü, gözünü, əlini oynatma.³⁷⁸

Ə.Əfəndizadə də ifadəli qiraət haqqında buna yaxın fikirlər söyləyir.³⁷⁹

Buraya qədər dediklərimiz dil dərslərinin auditoriya şəraitində tədrisi məsələlərinə aid idi. B.Çobanzadə dil dərslərinin quru, yalnız müntəxəbat kitablarına əsaslanaraq keçirilməsinin tərəfdarı deyildi. O, dil dərslərinin də laborator şəraitində keçirilə biləcəyinə inanırdı və bunu zəruri hesab edirdi. Maraqlı cəhət burasıdır ki, respublikamızın nəinki orta, habelə ali məktəblərinin heç birində dilə aid bir laboratoriya olmadığı bir zamanda o, dil kabinetini şəraitində dərs keçilməsi və bu kabinetin quruluşu haqqında məlumat verirdi. O göstərirdi ki, texniki-təbii fənnlərin laboratoriya şəraitində keçilməsi həmin fənnlərin tədrisini asanlaşdırır, şagirdlərin dərsi daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir. Bunu eynilə dil dərsləri üçün də təşkil etmək olar və lazımdır. Çünki dil kabinetini şəraitində tələbələr həm müşahidəçi, həm də tədqiqatçı kimi işə cəlb edilirlər. Bu kabinetin təşkilində şagirdlərin bilavasitə işə cəlb edilməsi onların ilkin tədqiqata cəlb edilməsidir. Məktəblərdə yaradılmalı olan dil kabinetləri – laboratoriyaları haqqında B.Çobanzadə deyirdi:

– Məktəblərdə şimdiyə qədər yalnız təbiət və fizik kabinetləri yapmaq fikri var idi. Lakin dil dərslərində geniş surətdə müşahidə üsulunun qullanması və

³⁷⁸ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.248.

³⁷⁹ Ə.R.Əfəndizadə. İfadəli qiraətin əsas şərtləri haqqında Azərbaycan elmi-tədqiqat **pedaqogika** institutunun əsərləri. 1960, I buraxılış, səh.115.

tələbələrin də müstəqil işə cəlb edilməsi dil dərsləri üçün bir takım alətləri və bu alətlər vasitəsi ilə əldə edilən nəticələrin hesaba alınmasını zəruri yapmışdır. Belə bir kabinet tələbələrə müstəqil dil işləri üçün lazım gələn mühiti yaratmaq etibarilə də böyük əhəmiyyət və qiymətə malikdir. Belə kabinetlər həm tələbə və həm də müəllim üçün xidmət etmək məqsədilə yaradıldığı üçün hər iki tərəfə lazım gələn vasitə və alətlərn kəndisində toplamalı və hər iki tərəfin əməyilə meydana gətirilməlidir.³⁸⁰

Bəllidir ki, fizika və kimya laboratoriyalarında fiziki alətlər, kimyəvi cihaz və maddələr və s. olur. Bəs dil üçün cihaz və maddələr nə ola bilər? Dil dərslərində də təcrübə aparmaq mümkündürmü? Müasir dil laboratoriyalarında dilə aid eksperimental məşğələlər aparmaq mümkündür və aparılır. Bəs iyirminci illərdə nə kimi laboratoriya haqqında söhbət gedirdi? Belə bir laboratoriyanın quruluşu haqqında B.Çobanzadə çoxlu metodik göstərişlər verdikdən sonra rus alimləri Tomin və Sokolovskinin fikirlərini nümunə alırdı. O, göstərirdi ki, (rus alimləri Tomin və Sokolovskinin fikirləri əsasında) Türk dili kabineti aşağıdakılardan təşkil olmalıdır:

1. Dil dərsləri üçün zəruri rəsm, təsvir və modellərin toplanması.

2. Əlifba dərsləri üçün lazım olan alətlər (karton hərflər, əlifba cədvəlləri).

³⁸⁰ B.Çobanzadə. Yənə həmin əsəri, səh.253—254.

3. Əşya dərslərinin mövzusu, dürlü maddələr, onların modelləri.

4. İmla və doğru yazma cədvəlləri.

5. Sərf cədvəlləri (isim, feil təsrifləri, şəkilçilər).

6. Dilin inkişafına xidmət edən alətlər (xəyal fanarı) .

7. Fotoqraf yaxud qramofon.

8. Cocuqların işləri: rəsmlər, təsvirlər, modellər, cocuqlar tərəfindən toplanan surətlər, lövhələr.

9. Mühərrir, ədib və şairlərin rəsmləri, onların həyatını və əsərlərini təsvir edən materiallar.

10. Kitablar (kitabxana):

a) Dil tədrisinə aid kitab və məqalələr.

b) Ədəbiyyat, lisanıyyat kitabları, tənqidi ədəbiyyat.

c) Qiraət kitabları (bir qaç nüsxədən).

d) Başlıca rəhbərlər: lüğət, ixtisas jurnalları və s.

11. Sınıfdən tişdə məcburi və sərbəst oxunacaq kitablar.

12. Cocuqların müstəqil işləri üçün lazım olan kitablar.

13. Dürlü təqvimlər (справочникләр).³⁸¹

Bu gün ali və orta məktəblərimizdə mövcud olan (bəzi orta məktəblərdə bu gün də yoxdur) dil kabinetləri, əsasən, bu yuxarıda göstərilən şeyləri əhatə edir. Bu işə B.Çobanzadənin bəzi metodik mülahizələrinin bu gün də əhəmiyyətini itirmədiyinə sübutdur.

B.Çobanzadənin dilçilik və metodistlik sahəsindəki görüşlərini yeni tipli müasir məktəbə yaxınlaşmasına ÜİK (B) P MK-nın 1931-ci il 5 sentyabr və 1932-ci il 25 avqust tarixli qərarlarının köməyi olmuşdur. ÜİK (B) İ MK-nın “İbtidai və orta məktəb haqqında” adlı 1931-ci il 5 sentyabr tarixli qərarında deyilirdi:

– MK bütün partiya təşkilatlarının nəzərini kütləvi məktəbə, müəllimin işinə və məktəbə gündəlik konkret rəhbərliyin möhkəmləndirilməsinə diqqəti qəti surətdə qüvvətləndirmək zərurətinə cəlb edir.³⁸²

Bununla da kütləvi məktəblərə diqqətin artırılması təmin edilmiş oldu. Lakin bu qərar verilənə qədər hələ məktəblərdə tədris edilən fənnlər, o cümlədən ana dili dərsləri tədris planında lazımı yer almamışdı. Buna görə də, yuxarıda dediyimiz kimi, saatların azlığı şəraitində nə qədər gözəl üsuldən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, mənimsəmə faizi aşağı olurdu. ÜİK (B) P MK-sı 1932-ci

³⁸¹ B.Çobanzadə. Yenə həmin əsəri, səh.253–254.

³⁸² Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları (məcmuə). Bakı, Azərnaşr, 1952, səh.42.

ilin 25 avqustunda “İbtidai və orta məktəblərdə tədris proqramları və rejimi haqqında” xüsusi qərar verdi. Həmin qərar 1932-ci ilə qədər hökm sürmüş olan “Vahid əmək məktəbi proqramını”, “kompleks proqramları” və “layihələr proqramlarını” pisləyir və yeni müntəzəm, düzgün elmi əsaslarla işlənmiş proqramların həyata keçirilməsini tələb edirdi. Qərarda oxuyuruq:

– Ana dili proqramı həqiqətən müntəzəm və dairəsi düzgün cızılmış, biliklərin mənimsənilməsini və habelə düzgün oxu, yazı və şifahi nitqdən möhkəm vərdişlər əldə edilməsini təmin etməli və istər sinifdə, istərsə də evdə şagirdlərin dərslər işi təcrübəsinə, təkbəşinə yazı işləri, sərflər təhlil və sair işlər daxil etməlidir.³⁸³

Bu qərar B.Çobanzadəyə çox müsbət təsir etdi. Buna cavab olaraq o, həmin ildə (1932) C.Məmmədzadə ilə birlikdə “Türk dilinin metodikası” adlı əsərini yazdı. Bu əsər dil dərslərinin günün tələbləri səviyyəsində keçilməsini tələb edirdi. Bunu professor A.Abdullayev də qeyd edərək kitabı yüksək qiymət verir. O, bu kitab haqqında deyir:

–Bu kitabça (“Türk dilinin metodikası” nəzərdə tutulur – **A.B.**) ÜİK (B) P MK-nın 1931-ci il 5 sentyabrda “İbtidai və orta məktəblər haqqında” və 1932-ci il 25 avqustunda “İbtidai və orta məktəbdə tədris proqramları və rejimi haqqında” adlı tarixi qərarlarından sonra yazılmış ilk metodik vəsait olduğundan, ayrı-ayrı

³⁸³ Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları (məcəmüə). Bakı, Azərənəşr, 1952, səh.45.

nöqsanlarına baxmayaraq, dövrü üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.³⁸⁴

Professor A.Abdullayevin bu sözləri də tamamilə düzgündür ki, əsər həmin tarixi qərarlardan sonra ali və orta məktəblərimizdə tədris edilən dil dərslərinin effektini artırmağı tələb edirdi. Buna görə də əsəri həmin tarixi qərarlara ilk cavab kimi qiymətləndirən A.Abdullayev haqlı idi. Əsər həm ali, həm də orta məktəbləri nəzərdə tutur. Girişdə göstərilir ki, ali məktəb üçün nəzərdə tutulan materiallar orta məktəb üçün məcburi deyil, əksinə orta məktəb üçün nəzərdə tutulan materialı ali məktəb tələbələrinin bilməsi vacibdir. Əsər həcmcə o qədər də böyük deyildir (48 səhifə). Əsər aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Politehniki məktəblərdə dil dərslərinin mövqeyi və yeni dil proqramlarının əsasları.

2. Savad tədrisi üsulları.

3. İmla və onun tədrisi üsulları.

4. Qiraət tədrisinin üsulları.

5. Qramerin tədris üsulları.

6. Dil müəlliminin sinifdən xaric işləri haqqında.

³⁸⁴ A.Abdullayev. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin **inkışafı** yolları. “Azərbaycan məktəbi”, 1960, №4, səh.58.

7. *Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi.*

Bu əsərdə B.Çobanzadə dil dərslərinin şagirdlərin ideoloji tərbiyəsində böyük rolu olduğunu və dil dərslərinin şagirdlərə geniş və dərin bilik aşılmalı olduğunu göstərirdi.

Göründüyü kimi, bura qədər bəhs etdiyimiz B.Çobanzadənin yalnız “Türk məktəblərində, türk dili” mövzusunda aid fikirləri idi. Bu gün məktəblərimizdə ana dili ilə yanaşı, başqa dillər və ana dili Azərbaycan dili olmayan məktəblərdə Azərbaycan dili tədris edilir. Bu hamının qəbul etdiyi bir həqiqətdir ki, Azərbaycan məktəbləri ilə qeyri-Azərbaycan məktəblərindəki dil tədrisi proqram, həcm və elmi səviyyə cəhətdən eyni olmadığı kimi onların tədris üsulları da başqa-başqadır. B.Çobanzadə məhz bu incə nöqtəni nəzərdən qaçırmamış, bu haqda maraqlı fikirlər söyləmişdir.

1931-ci il qərarından ruhlanan B.Çobanzadə “Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri”nə dair “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurnalında böyük bir məqalə nəşr etdirmişdi. Bu məqalədə qiymətli fikirlər çoxdur. Məqalənin məziyyətlərindən biri budur ki, o, Azərbaycan dilinin qeyri-Azərbaycan məktəblərində və Azərbaycan məktəblərində başqa dil keçilməsini zəruri sayırdı. Həmin məqalədə deyilir:

–Türk (Azərbaycan – **A.B.**) dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi şura hakimiyyətinin milli siyasəti ilə sıxı surətdə bağlıdır. Rus dilinin türk məktəblərində və türk dilinin qeyri-türk məktəblərində müvəffəqiyyətli surətdə tədris edilməsi sahəsində Azərbaycanın müxtəlif

dilli zəhmətkeşləri arasındakı qardaşlıq daha da möhkəmləşir.³⁸⁵

B.Çobanzadə ana dili Azərbaycan dili olmayan məktəblərdə tədris edilən Azərbaycan dili dərslərinin həmin şagirdlərə aşağıdakıları verməli olduğunu qeyd edirdi.

1. Türkcə danışmaq.
2. Məramını türkcə ifadə edə bilmək.
3. Türkcə əsərlərdən, geniş mənada ədəbiyyatdan (ixtisas ədəbiyyatını nəzərdə tutur – **A.B.**) istifadə edə bilmək.
4. Türkcədən öz dilinə və ya başqa dillərə tərcümə etmək.

Əsərin ən maraqlı cəhəti odur ki, müəllif hətta bu gün belə bir çoxlarının dərk etmədiyi məsələləri çox gözəl şərh edir. Bu da ondan ibarətdir ki, B.Çobanzadə xarici dili ana dili bazasında öyrənmək imkanlarından bəhs etməsidir. O göstərirdi ki, əgər şagird və ya başqa bir adam öz ana dilini və onun qrammatik qanunlarını yaxşı bilirsə, onda başqa dili öyrənməsi çox asandır. Çünki bəzi qrammatik kateqoriyalar bütün dillərdə eyni olur. Məsələn, təriflər, nitq hissələri və s. məsələlərdə dillər arasında çox yaxınlıq vardır. Belə mövzuları tədris etmək

³⁸⁵ B.Çobanzadə. Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri. "Kommunist tərbiyəsi uğrunda" jurnalı, 1932, №3, səh.21.

müəllim üçün, dərk etmək isə şagird üçün çox asan olur. B.Çobanzadə başqa dili öyrənməkdə ana dilinin rolundan danışarkən deyir:

–Hazır danışığ və yazı vərdişlərini tələbə, ana dili dərslərində əldə etməlidir!.. Onun ana dili sərfi quruluşu ilə türk dili sərfi quruluşu, yazı və imla əsasları və s. arasında bir çox, hətta proqram və metodik göstərişlərdə tamamilə hesaba alınma bilməyəcək müştərək nöqtələr vardır. Məsələn, cümlə quruluşu (mübtəda, xəbər), şəkil (kök, şəkilçi), məna-semantika kateqoriyaları (isim, sifət, zəmir və i.a.) kibi. Bu kimi nöqtələrdə müəllim ancaq xatırladıcı, tərcüməçi vəziyyətində bulunacaqdır. Türk dili dərslərini əldə etməkdə tələbələrin göstərdiyi müvəffəqiyyət öz ana dilində göstərdiyi müvəffəqiyyətlə bağlıdır. Öz ana dilini yaxşı bilən tələbə başqa dilləri öyrənmək üçün möhkəm bir əsas qazanmış olur. Ümumiyyətlə, bir dili yaxşı bilən adam, başqa dili hətta dilləri də asan öyrənə bilər.³⁸⁶ Bununla belə, B.Çobanzadə dilləri tədris edərkən əsas fikri tədris edilən dilin daxili qanunlarına verməyi tövsiyə edirdi. O, dilləri tədris edərkən müəyyən bir şablonun əleyhinə olub, nəinki dilin, hətta ayrı-ayrı mövzuların da xüsusiyyətini göz önündə tutmağı lazım hesab edirdi. O, tədris edilən dilin hansı dil ailəsinə mənsub olduğunu da nəzərdə tutmağı tələb edirdi. Bu məqalədə o, Azərbaycan dili öyrədilən rus, ləzgi, talış kimi şagirdlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edərək göstərirdi ki, bu şagirdlərin

³⁸⁶ B.Çobanzadə. Yənə həmin məqaləsi, səh.23.

hamısına Azərbaycan dilini eyni üsulla tədris etmək səhvdir. O bu məsələni konkret olaraq belə şərh edirdi:

-Bizim konkret mövzumuzu təşkil edən Azərbaycan türk dili də bu növ xüsusiyyətlər sisteminə; sərf və nəhvə malikdir ki, bu xüsusiyyətlərin mexaniki surətdə Azərbaycanda danışılan qeyri-türk dillərə təhvilə və nəqli mümkün deyildir. Burada rus, tat, talış, ləzgi dillərini əlsaq görülür ki, bunlar müxtəlif stadiya və tipolojiyə malik dillərdir. Məsələn, rus dili flektiv, ləzgi, tat dilləri nim yafetik, nimflektiv dillərdir.

Bu surətlə, əsasən iltisəqi quruluşa malik olmaqla bərabər, sintaktik xüsusiyyətləri və flektiv ünsürləri də az olmayan türk-Azərbaycan dilini qeyri-türk məktəblərində tədris edərkən bir trafaret, ümumi və mexaniki bir planla hərəkət etmək heç də düz olmaz.³⁸⁷ O, bunu misallarla sübut edir və göstərirdi ki, dilin daxili qanunu olaraq müəyyən bir qanun və kateqoriya ana dili həmin dil olanlar üçün çox asan, sadə göründüyü halda, başqaları üçün həmin qanun çətinlik törədə bilər. Bax bunlara fikir verməlidir. Azərbaycan dili əsasında misala baxaq. O, yazırdı:

-Bizə görə, yəni ana dili Azərbaycan dili olanlara görə ahəng qanunu çox böyük asanlıqdır. Qalın hecadan sonra qalın, incə hecadan sonra incə. Lakin bu ahəngə

³⁸⁷ Yəni orada, səh.23.

alışmayan tələbələrin bu qanunu əldə etməkdə nə qədər çətinlik çəkdiklərini təcrübəli müəllimlər bilirlər.³⁸⁸

Dil öyrədərkən, həmin dilin ana dilinin qanun və kateqoriyaları ilə müqayisəsinə B.Çobanzadə böyük əhəmiyyət verirdi. Öyrədilən dilin bu və ya başqa bir qanunu ana dilindəki qanunlarla müqayisə edilərək oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxarılmazsa, həmin bilik şagirdə göydən düşmə təsiri bağışlayar və onun beynində nəqslənə bilməz. Belə olduqda şagird istədiyi vaxt, ona öyrədilmiş olan həmin qanundan istifadə edə bilməz. Ana dili ilə müqayisəli şəkildə keçilmiş öyrədilmiş qanun və kateqoriyalar şagirdin beynində (ana dilində həmin qanun və kateqoriyanı yaxşı bildiyi üçün) nəqş olunur və həmin mövzudan danışarkən psixoloji yad etmə (zəncirlənmə) əsasında şagirdin tez yadına düşür. Bundan istifadə etməsini təmin edir. Bunu qrammatik qanunlar haqqında dediyimiz kimi, spesifik fonetik səslər haqqında da deyə bilərik. Məsələn, müəllim Azərbaycan dilini rus məktəblərində tədris edərkən Azərbaycan dilinin spesifik səslərini göstərməli və bunların qarşılığının rus dilində olub-olmadığını şagirdlərə söyləməlidir. Bu məsələdə o, oxşar səslərdən də danışmağı və fonetik səsləri əsasən iki qrupa bölərkən şagirdlərə bunlar haqqında əlavə məlumat vermək lazım gəldiyini söyləyirdi. O yazırdı:

–Bu sahədə (fonetika nəzərdə tutulur – **A.B.**) olan ixtiralar müəllim və metodistlərimizin əksərisi üçün məlumdur. Məsələn, rus tələbələrinə türk dili tədris

³⁸⁸ Yenə orada, səh.23.

olunarkən iki dilin (türk və rus) fonetik sistemi arasında bulunan fərqləri iki qismə ayırmaq, hesaba almaq lazımdır:

a) Rus və türk dillərində müştərək olmaqla bərabər tələffüz məxrəci (артикуляция) etibarilə müxtəlif olan səslər – **q, k, g, o, j**.

b) Rus və türk dillərində keyfiyyətə başqa-başqa olan səslər: **ü, ö, h, c, u, ш** və s.³⁸⁹

Bununla o, göstərirdi ki, əgər şagirdlərə belə spesifik fonetik xüsusiyyətlər haqqında düzgün məlumat verilməzsə, onlar nəinki sözləri düzgün tələffüz edə və danışa bilməzlər, habelə düzgün yazmaq vərdişləri də əldə etməkdə çətinlik çəkərlər.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, tədris edilən dil ilə ana dili arasında müştərək cəhətlər nə qədər çox olarsa, həmin dili daha müvəffəqiyyətlə şagirdə mənimsətmək olar. Çünki, oxşar cəhətləri şagird həm tez mənimsəyir, həm də uzun zaman yadda saxlayır.

Qrammatik quruluşa gəldikdə isə burada müəllimin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Çünki burada artıq dilin öz daxili quruluşu bütün, spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin morfoloqiyasını qeyri Azərbaycanlı şagirdlərə tədris edərkən morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

³⁸⁹ B.Çobanzadə. Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurnalı, 1932, №3, səh.24.

Doğrudur, bütün dillərdə isimin, sifətin, sayın və s. nitq hissələrinin tərifi və funksiyası eynidir. Bununla belə, həmin nitq hissələrinə aid olan daxili kateqoriyalar yalnız mənsub olduğu dilə məxsusdur. Məsələn, isimlərdəki qrammatik cins kateqoriyası rus dilində olub, Azərbaycan dilində yoxdur, əksinə Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyasındakı müxtəlif növlərin rus dilində ekvivalenti yoxdur. Buna görə də müəllim morfolojiya tədrisində belə xüsusiyyətlərə diqqət yetirməlidir. Öyrədilən dil ilə ana dili arasındakı fərqlərin tədrisi prosesində törətdiyi çətinliklərdən və bu fərqlərin bəzi xüsusiyyətlərindən danışarkən B.Çobanzadə deyirdi:

– Morfolojiya sahəsində müəllimin qarşısında duran vəzifələr daha çox və daha mürəkkəbdir. Hər şeydən əvvəl türk dillərinin morfoloji əsasına diqqəti cəlb etmək lazım gələcəkdir:

- a) *Baş şəkilçilər – prefikslər yoxdur.*
- b) *Ümumən sözün kökü dəyişməz.*
- c) *Ahəng sinqarmonizm qanunu vardır.*
- ç) *İsim, sifət, feil, zərf kateqoriyalarının şəkilçiləri ümumən müştərəkdir.*
- d) *Cinsin yoxluğu.*

e) *Yapma və mürəkkəb sözlərin quruluşundakı fərq.*³⁹⁰

Deməli, bu xüsusiyyətlər yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olduğundan qeyri-azərbaycanlı tələbələrə bunları öyrədirkən belə məsələlərdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, dil kateqoriyalarının hamısı bir-birinə bağlı olduğundan bir mövzunu yaxşı öyrətmədən başqa, gələcək mövzunu yaxşı mənimsətmək olmaz. Məsələn, fonetikanı yaxşı bilməyən şagird morfolojiyanı, morfolojiyanı yaxşı bilməyən isə sintaksisi yaxşı öyrənə bilməz. Sintaksis bəhsi isə dil öyrətmənin bir növ “final mərhələsidir”. Çünki burada nitq, danışmaq əsasdır. B.Çobanzadə başqa bir yerdə demişkən “Müəllim əvvəllər səpdiyini burada biçir”. Burada da yenə başqa dillərlə müştərək cəhətlər çoxdur. Dillərin sintaktik quruluşu, cümlə yaratma prosesi, cümlədə söz sırası və s. burada diqqət mərkəzində durmalıdır. B.Çobanzadə bu məsələni gözdən qaçırmamışdır. O, hətta cümlə-misal da verərək Azərbaycan dili ilə rus dilinin cümlə quruluşu arasındakı fərqləri əyani surətdə göstərirdi.

–Nəhv şöbəsində bütün lisani və sərfi tədris və təlimin yeni metodik quruluşa görə hərəkət nöqtəsi və yekunları, nəticəsi özünü göstərir. Bunun üçün indiyə qədər bəhs etdiyimiz xüsusiyyətlərin ümumən cümlə və nəhvi quruluş içində tədqiq və təhlili lazımdır. Türkcə cümlə quruluşunun xarakteristik cəhətlərindən biri, sintaktik tərkibilikdir. Türkcənin qrammatik quruluşu

³⁹⁰ B.Çobanzadə. Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurnalı, 1932, №3, cəh.24.

sintetik dillərdə olduğu kibi, bəzən tamamilə şəkilçisiz rabitəsiz olaraq, sözlərin müəyyən tərkibi ilə özünü göstərir... Cümlə quruluşu fərqlərinə misal:

“9-го января 1905 года десятки тысячи Петербургских рабочих идут к царскому дворцу, потребовать от царя землю крестьянам, 8 часовой рабочий день себе и свободу своему народу” (1905-ci ilin 9 yanvar günü on minlərlə Peterburq işçisi çardan kəndlilərə torpaq, özlərinə 8 saatlıq iş günü və bütün xalqa azadlıq tələb etmək üçün çar sarayına gedirdi).³⁹¹

B.Çobanzadə dil tədrisində ən çətin nöqtələrdən birinin də frazeologiya tədrisinin olduğunu göstərirdi. Çünki frazeoloji ifadələr yalnız bir dildə lakonik şəkildə ifadə edilə bilər. Başqa dilə tərcümə etdikdə; ya hərfi tərcümə zamanı tamamilə başqa fikir meydana çıxır ya da həmin fikiri başqa dildə ifadə edərkən həmin frazeoloji vahiddəki sözlərin leksik mənası kənara atılır. Bu barədə B.Çobanzadə keçmiş əcnəbi dil dərsliklərindəki bir qüsuru da qeyd edirdi ki, həmin dərsliklər “aforizmlərdən, idiomlardan uzaq idi”. Burada o, “Məal etibarilə tərcümə etmək və ya ana dilində bunlara yaxın olan idiomatik materiallarla əvəz etməyi” tövsiyə edirdi. Belə ideomatik ifadələrə; qadan alım, başına dönüm, gözüm səndən su içməyir, suyun lal axanı, insanın yerə baxanı və s. misal göstərirdi. Ümumiyyətlə B.Çobanzadə qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili tədrisi üsuluna dair müxtəlif məsələlərə toxunaraq aşağıdakı nəticə göstərişi müəllimlərin diqqətinə çatdırırdı:

³⁹¹ Yəne orada, səh.26.

1. *Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisində mexaniki surətdə naturalist və ya tərcüməçi üsulu ilə işləmək mümkün deyildir. Üsulun intixabı keçiləcək materialın xarakterinə bağlıdır.*

2. *Türk dilinin tədris edildiyi məktəbin, auditoriyanın lisani xarakterinə görə türk dili xüsusiyyətlərinin, tələbənin ana dilinə olan müşabeh və qeyri-müşabeh cəhətləri lazım gələn yerdə ana dili qaydaları ilə bağlamaq lüzumunda şüurlu surətdə bu qanunları yeni dil vərdişlərinin müvəffəqiyyətli surətdə mənimsəməsinə mane olmasının qabağını almalıdır.*

3. *Başqa cəhətlərdə (material, istiqamət, metodoloji, və tədrisin qoyuluşu) müəllim ümumi dil metodikasından, onun əsaslarından faydalanmalıdır.*³⁹²

Azərbaycan dilinin qeyri-Azərbaycan məktəblərində tədrisi məsələsinə B.Çobanzadə ancaq bu əsərində toxunmuşdur. Buna görə də, biz Çobanzadənin müxtəlif əsərlərində eyni fikrin müxtəlif cür qoyuluşu kimi hallara rast gəlmirik.

Məlum olduğu üzrə, B.Çobanzadə məktəblərimizdə Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi üsullarına aid də qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bir qədər də onun ədəbiyyat tədrisi üsulu haqqındakı mülahizələrinə diqqət vermək lazımdır.

³⁹² Yəni orada, səh.27.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ METODİKASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ

Müxtəlif əsərlərində öləri şəkildə bu məsələyə toxunduğunu nəzərə almasaq, B.Çobanzadənin ədəbiyyat tədrisi üsulu haqqında əlimizdə bir böyük kitabı (Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu, II qism), iki məqaləsi (“Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı” və “Ədəbiyyat dərslərinin üsulu-tədrisi) vardır.

Əsərlərinin hamısında xalq ədəbiyyatının məktəblərdə hələlik lazımı mövqe tutmadığını və ədəbiyyat dərslərinin və dərsləklərinin yaxşılaşdırılması lüzumunu göstərməkdədir.

Dil və başqa fənlərə nisbətən ədəbiyyat dərsləri bədii, estetik və ideoloji nöqteyi-nəzərindən daha böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Ədəbiyyat dərsləri şagirdlərin bədii zövqünü oxşayaraq onlara əxlaq və ideologiya tərbiyəsi aşılayır. Bunun əksinə də ola bilər. Bədii və ictimai məzmunu nəzərə alınmadan tədris edilən ədəbi parçalar şagirdlərin həm əxlaq, həm də ideoloji tərbiyəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, yazılı ədəbiyyatdan daha çox şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. Şifahi ədəbiyyatın yaradıcısı, əsasən, xalqın orta yaşlı nəslindən olduğundan burada eşq-məhəbbət və s. sahələrə aid fikirlər üstünlük təşkil edir ki, bunu da orta məktəb şagirdlərinə öyrətmək yaxşı nəticə verməz. Buna görə də B.Çobanzadə ehtiyatlı olmağı və tərbiyəvi cəhətdən əlverişli materialları tədris prosesinə daxil etməyi məsləhət görürdü. Xalq mahnıları da bədii parça kimi ədəbiyyat dərslərində öyrənilə bilər.

Burada da əvvəlki kimi ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bu barədə B.Çobanzadə yazırdı:

–Xalq ədəbiyyatı, tədqiq və tədris nöqtəyi-nəzərindən 3-4 qismə ayrıla bilər. Birinci hər il dəyişən, yeni törəyən şərqlərdir ki, bunların vəzn və qafiyə sənətləri xaric tutulursa mündəricə və üslubi pək müxtəlif və mütənəvidir. Çox dəfə eyni şərqi bir qaç yıl içində dürlü namı altında bir qaç kərə ölüb-dirilir.

Məktəbdə tədris nöqtəyi-nəzərindən ən az əlverişli olanı bu şərqlərdir. Çünki mündərəcə cəhətlə bəzən hər dürlü əxlaqi qaydalardan, estetik şərtlərdən uzaq olurlar.³⁹³

İkinci qismə “ərənlər haqqındakı lisanları”, “Əzizlər”i, atalar sözləri və s. daxil edir ki, bunlar da, onun fikrincə şagirdlərin əxlaqına yaxşı təsir edir. Bəziləri belə güman edirlər ki, şifahi xalq ədəbiyyatlarını məktəb proqramlarına daxil etmək məktəblərimizin geriləməsinə, rus-Avropa məktəblərindən aşağı səviyyədə qalmasına səbəb olar. Buna görə də xalq ədəbiyyatı əvəzinə Avropa ədəbiyyatını məktəb proqramlarına daxil etmək lazımdır. B.Çobanzadə milli ədəbiyyatımızın Avropanın heç bir xalqının ədəbiyyatından geri qalmadığını söyləyərək, xalq ədəbiyyatımızı cəsarətlə tədqiq etmək və onu məktəb tədris proqramlarına daxil etmək məsələsini irəli sürürdü. O, deyirdi:

–Dastanlar, bilməcələr və zərbül-məsələlər xalq ədəbiyyatının ən qiymətli, hər cəhətdən ən faydalı və tədris, tədqiqi ən asan olanlardır. Bu qisimi xalq

³⁹³ B.Çobanzadə Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı. “Maarif işçisi”, 1925, №1925, №6-7, səh.42.

ədəbiyyatını məktəblərimizə keçirmək, onları (məktəbləri) bir addım belə Avropa, rus məktəblərindən geriyə çəkməz. Biləks, onların səviyyəsinə daha çapıq irişdirər.³⁹⁴

B.Çobanzadə xalq ədəbiyyatının məktəblərdəki tədrisindən və bunun əhəmiyyətindən danışarkən məktəb və müəllimin böyük məsuliyyətindən və vəzifələrindən də bəhs edir. O, göstərir ki, müəllimlər xalq ədəbiyyatı adı ilə yalnız hazır şəkildə, müntəxəbatlardan alınmış materiallarla kifayətlənməməlidir. Müəllimlər həmişə bunu yadda saxlamalıdırlar ki, onların məktəbinin yerləşdiyi yerdə yaşayan xalqların da zəngin bədii yaradıcılığı vardır. Müəllimlər bu yaradıcılıq sahəsinə biganə qalmamalı, onları toplamalıdırlar. Bununla da müəllimlər bir tədqiqatçı funksiyası da daşımış olurlar. Bu işdə müəllimlərin ən yaxın köməkçisi öz şagirdləri ola bilər. B.Çobanzadə müəllimlərin şifahi xalq ədəbiyyatını toplamaq sahəsindəki işini belə müəyyən edirdi:

I. Hər şeydən əvvəl xalq dastan, bilməcə, atalar sözlərini toplamaq.

II. Sonra bunları hər hansı bir nöqtəyi-nəzərdən (mövzularına görə, dillərinə görə, yaxud tələbələrin anlayış dərəcəsinə görə) siniflərə ayırmaq.

III. Məktəb ümumi iclasında (ədəbi axşamlar, bayram günləri) bunlarla tələbələri tanış etməli və onların bu yığılmış parçalar üzərində çalışmalarını,

³⁹⁴ Yenə orada, səh.43.

düşünmələrini, hətta onlara əlavələr yapmalarını təlimə çalışmalı.

IV. Böylə icaslarda və axşamlarda tələbələrin məhəbbət və səmimiyyətini belə parçalara çevirdikdən sonra onları yavaş-yavaş dərslərlərə soxmaq, orada oxutmaq və öyrətmək daha asan olur.

V. İş bu dərəcəyə vardığından sonra müəllim tələbələrin özlərini də bu xüsusda toplayıcı və tədqiqatçı olaraq qullana bilər. Tələbələrin topladığı material nə qədər yanlış və faydasız olursa olsun, onun zehni inkişafı və tədqiqatçılıq damarının, ölkəşünaslıq sifətinin oyanması üçün böyük, pək böyük əhəmiyyəti vardır.³⁹⁵

Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması haqqında bugünkü metodistlərimiz də təxminən bu fikri təsdiq etməkdədir. Professor Ə.Qarabağlı B.Çobanzadənin dediklərini mündəricə etibarilə təsdiq etməkdən əlavə, məktəbin yerli ziyalıları da bu işə cəlb etməli olduğunu söyləyir.³⁹⁶

Ə.Qarabağlının bu fikri daha geniş miqyasda tədqiqat aparmağı tələb edir. Əgər məktəb yerləşdiyi ərazidə yerli ziyalıların qüvvəsini bu istiqamətdə səfərbər edə bilirsə, bu çox yaxşı nəticə verir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatını toplamağın mahiyyət və əhəmiyyətini bütün müəllim kollektivləri hər zaman

³⁹⁵ Yenə orada, səh.43.

³⁹⁶ Ə.Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Bakı, **Azertədrisneşr**, 1961, səh.97.

dərk edə bilmir. Bundan əlavə, məktəb rəhbərliyi də hələlik bu işi bilavasitə bütün müəllimlərin vasitəsilə görmək və xalq ədəbiyyatının toplanması işinə rəhbərlik etmək işini heç də həmişə istənilən səviyyədə qurmurlar. Buna görə də məktəb ədəbiyyat metod birləşməsinin və xüsusilə yuxarı sinifdə ədəbiyyat dərsi deyən müəllimlərin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən məktəb ədəbiyyat dərnəkləri bu işdən yaxşı vasitə ola bilər. Çünki bu dərnəyə həm ədəbiyyat işinə həvəsi olan şagirdlər cəlb olunur, həm də xalq ədəbiyyatını toplamağın əhəmiyyətini dərk edən ədəbiyyat müəllimləri bu işdə aparıcı rol ifa edə bilərlər. Bugünkü kütləvi məktəblərimizdə təşkil edilən ədəbiyyat dərnəkləri bu xüsusda, həqiqətən, çox iş görə bilər.

B.Çobanzadə hələ iyirminci illərdə belə dərnəklər təşkil etmək zərurətini qeyd edirdi. O yazırdı:

– Ədəbiyyatın və bədii sözün tədqiqi ətrafında məktəblərdə çox qüvvətli və faydalı bir təşkilat meydana gətirmək və bu sürətlə sözün təşkilədiçi qüvvəsindən şüurlu surətdə ta məktəb sıralarında, dərslərdə xəbərdar olmaq çox mühümdür.³⁹⁷

B.Çobanzadənin məktəbdə ədəbiyyat tədrisi metodikasına aid bu gün əlimizdə olan əsərləri içərisində onun 1928-ci ildə Bakıda 3000 tirajla nəşr etdirmiş olduğu

³⁹⁷ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1929,

səh.105–106 (Əsər Dövlət kitabxanasının xüsusi fondunda şiriflə saxlanılır.

494362077

4 □ 63

218 səhifəlik “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (ikinci qism) əsəridir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, eyniadlı əsərin birinci cildində müəllif əsasən dil tədrisi məsələlərinə toxunmuşdu. Burada isə əsasən ədəbiyyat məsələlərinə toxunmaqdan əlavə ədəbiyyatın mahiyyəti, ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması, onun mənşəyi və s. haqqında da məlumat verilir. Əsərdə müəllif göstərir ki, geniş məlumat, (erudisiya) sahibi olmayan adam üçün müasir mənada ədəbiyyatçı olmaq çox çətinidir. Çünki müəllim dərk etməlidir ki, tarixi hadisə ilə ədəbi təsvir eyni şey deyildir. Ədəbiyyat müəllimi ədəbi təsvirlə tarixi hadisənin əlaqəsini və bəzi yaxın cəhətlərini şagirdlərə düzgün öyrədə bilirsə, demək, o, bədii əsəri də sevdirə bilər. Çünki ədəbi təsvir tarixi hadisəyə əsaslanmaqla onu eyni ilə deyil, yaradıcı surətdə dəyişərək, şüurlara estetik cəhətdən təsir edərək həmin hadisəni verir. Bu vacib məsələ haqqında B.Çobanzadənin müqayisəsi maraqlıdır: *“O, ədəbi təsvirlə bu təsvirin aid olduğu hadisələr, həyatı faktlar arasında, sözlə bu sözün aid olduğu əşya qədər fərq vardır”*³⁹⁸ deyirdi.

Ədəbi təsvir ilə tarixi hadisənin mahiyyətini düzgün fərqləndirə bilən müəllim həmişə yaradıcı şəkildə dərslərini aparır və kortəbii olaraq tarixi hadisənin və ya ədəbi təsvirin kölgələri arasında mütərəddid vəziyyətdə qalmır.

³⁹⁸ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh.138.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ədəbiyyat tarixi tədris edərkən müəllimin istifadə etdiyi metodlar ilə aşağı siniflərdə keçilən ədəbiyyat dərsləri metodikasını eyniləşdirmək də dərslərin keyfiyyətini aşağı sala bilər. Məsələn, aşağı siniflərdə ifadəli qiraət dərsləri çox xeyirli olduğu halda, yuxarı siniflərdə sinif oxusu keçirmək o qədər də xeyirli deyil, bəlkə, zərərli (müstəsna halları demirik). Çünki, şagirdlər artıq oxuma texnikası əldə etmiş və bədii əsərin məzmununu şərh etmək bacarığına malikdirlər. Belə bir vaxtda, yuxarı sinifdə müəllim oxu əvəzinə dərsləri təfərrüatı ilə şərh edə bilər. Ədəbiyyat dərslərində də, başqa dərslərdə olduğu kimi əsas metod müəllimin şərh və müsahibə metodudur. Bunun əksinə hərəkət etməyi B.Çobanzadə dərslərini “справочник”a çevirmək adlandırdı. B.Çobanzadə müəllimin şərh və sual-cavab metoduna yüksək qiymət verirdi. O deyirdi:

–Burada müəllimin vəzifəsi bütün təfərrüatı tələblərə göstərməklə bərabər, onların yəni bütün əsərin üzviyyət və təşkilini qavramalarına diqqət verməlidir. Əgər bu sürətlə əsərin əsasını qavramaq qabil olursa, ta əskidən olduğu kimi, əsərləri şəkil və mündərcəyə ayırmaq təhlükəsi də aradan qalxar.³⁹⁹

B.Çobanzadənin fikrini, bizim fikrimizcə eynilə bugünkü dərslərdə tətbiq etmək olmaz. Çünki müəllim əsəri təfərrüatı ilə danışdıqda; əvvələn, epik əsərlər çox vaxt aparar, ikinci, daha şagirdlər həmin əsəri evdə oxumağa

³⁹⁹ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh.112.

ehtiyac hiss etməzlər. Bunun əvəzində müəllim epik əsərin əsas süjetini, lazımı nöqtələrini sinifdə şərh edər, əsəri orijinalda və yaxud müntəxəbatda oxumağı tapşırar.

B.Çobanzadə özü belə hesab edirdi ki, tədris üsulları ilə tədqiq üsulları arasında bir yaxınlıq vardır. Müəllimin əsərə yanaşması, onun təhlil etməsilə tədqiqatçının yanaşması və təhlili arasında bir yaxınlıq vardır. Müəllim öz tədqiqatçılıq qabiliyyətini – əsərə yanaşıb onu təhlil etmək bacarığını dərs prosesində sübut etməlidir. Bunu, əsasən yuxarı siniflərdə ədəbiyyat dərslərini leksiya, mühazirə üsulu ilə və əsərin müsahibə üsulu ilə tədrisi prosesində müəllim nümayiş etdirə bilər. Leksiya – məktəb mühazirəsinə nisbətən müsahibə üsulu bir qədər faydalıdır. Çünki mühazirədə şagirdlər əsasən passiv, müəllim aktiv olur. Müsahibə üsulunda isə müəllim öz aktivliyini saxlamaqla bərabər, şagirdləri də düşünməyə mövzu ətrafında yaradıcı fikir söyləməyə cəlb etmiş olur. B.Çobanzadə həmin əsərin başqa bir yerində bu üsula daha dəqiq yanaşmışdır. O deyir:

–Ədəbi əsərlərin, mühərrirlərin əvvəldən hazırlamış olduqları dərsləklər, dərs rəhbərlikləri vasitəsilə oxunması nəticə etibarilə daima mücərrəd və səthi olur. Bunun üçün müəllimlər çoxdan bəri yeni üsullar araşdırırdılar. Bu araşdırmaların nəticəsində “Leksiya dərslər üsulu” və bundan bir addım irəli olan sual-müsahibə üsulu (метод собеседования) doğdu. Sual-müsahibə üsulu bu gün bir çox məktəblərdə tətbiq olunur...

Ədəbi müsahibə üsulu müəllimlə və yerində olmaq üzrə “rəhbərlə” onun şagirdləri, yaxud yardımçıları arasında canlı və qarşılıqlı münasibət tapılmasını istər.⁴⁰⁰

Burada görüldüyü kimi, B.Çobanzadə müəllimin şərh və sual-cavab üsulunu tətbiq edərkən müəllimin əsas vəzifəsinin şagirdləri fəal olaraq dərs təhlilində iştirak etməyə cəlb etməkdən ibarət olduğunu göstərir. B.Çobanzadə müsahibə və mühazirə üsulu ilə dərs keçilməsinə müəllimin əvvəlcədən hazırlaşmalı olduğunu da göstərirdi. O qeyd edirdi ki, müəllim ya özü, daha yaxşısı şagirdlərdən birini gələcək dərslə hazırlaşdırma bilər. Dərslə qabaqcadan hazırlanmış adam həmin dərslə mühazirə kimi oxuyur. Sonra həmin mövzu ətrafında müsahibə başlayır. Müsahibədə əsas cavabları şagirdlər verir, müəllim isə istiqamətverici suallar verir. Sonra isə müəllim bütün müsahibəyə yekun vurmaldır. Müəllimin əsas metodu və bacarığı da burada aşkara çıxır. Belə dərsləri müəllim laboratoriya – kabinet şəraitində aparsa, daha yaxşı olar. Ədəbiyyat dərslərini belə qura bilmək dərslərin canlı keçməsinə şagirdlərin mövzunu mənimsəməsinə və fənni sevməsinə səbəb ola bilər. Hansı üsulla dərs deməsindən asılı olmayaraq, müəllimin məqsədi yalnız mövzunu tamamilə mənimsətmək olmalıdır. Əlbəttə, müəllim dərslərin və mövzunun xarakterindən asılı olaraq özü öz sinfinin xarakterinə uyğun şəkildə daha yaxşı üsullar da tapa bilər. Bununla belə, B.Çobanzadə müəllimin üsulu və vəzifəsini təxmini olaraq aşağıdakı

⁴⁰⁰ B.Çobanzadə. Adı çəkilən əsəri, səh.128–130.

kimi qruplaşdırırdı (Əlbəttə, o özü bu qruplaşdırmanı mütləq hesab etmirdi):

1. Tələbələrin təcrübəsizliklərindən dolayı öz başlarına fərq etmədikləri nöqtələri üzərində durdurmaq, bu nöqtələrə onların diqqətini cəlb etmək.

2. Bədii şəkillərin anlaşılması üçün mühüm olan parça və yerləri əsərdən ayıraraq ala bilməklərində tələbələrə yardım etmək.

3. Tələbələrin diqqətsizlik üzündən gözdən qaçırmaları ehtimal olan bədii qiymətləri, təfərrüatı onlara göstərmək.

4. Mühərririn öz mövzusunə münasibətini, əsərin ümumi tərkibini göstərərək onları yavaş-yavaş ədəbi tənqid sənətinə alışdırmaq.

5. Bundan başqa, ədəbi yaradıcılıq incəliklərini ki, tələbələr öz başlarına çox çətin və çox güc fərq edə bilərlər, işarət etmək...

Təbii, bu nöqtələr istənilə qədər parçalana və artırıla bilər. Lakin bu nöqtələrdə biz nə qədər müfəssəl dursaq, yenə də... rast gələ biləcəkdir bütün ehtimalları sayıb bitirə bilmərik. Burada uzun təcrübə, daima diqqətli bulunmaq, tələbələr ilə doğrudan-doğruya səmimi münasibət, müəllimə öz rəhbərliyində qarşısına çıxacaq

bütün belə məsələləri təbii və doğru surətdə cızmağa yardımçı olur⁴⁰¹.

Ədəbiyyat dərslərində, başqa fənlərdə olmayan xüsusiyyət də vardır. Bu da məhəlçilikdən ibarətdir. Burada haqqında danışdığımız məhəlçilik ədəbi əsərin düzgün təhlil edilməsinə xələl gətirə bilər. Belə ki, bəzən ədəbiyyat müəllimi müəyyən bir münasibətlə əsərin müəllifini sevir. Bu hörmət, sevgi (ehtiram sevgisi) hissənə qapılan müəllim əsəri düzgün təhlil etmir. Orada çatışmayan, tənqid olunmalı nöqtələrin üstündən keçir, ya da əksinə müəllim yenə müəyyən səbəbə görə əsəri düzgün qiymətləndirmir; müsbət cəhətləri göstərməyib qüsurlardan danışır. Əlbəttə, belə hallar bizim məktəbdə çox-çox nadir hallarda ola bilər və getdikcə aradan qalxır. B.Çobanzadə də belə halları göstərir və ehtiyatlı olmağı ədəbi əsər və ya hadisə haqqında şagirdə obyektiv məlumat verməyi tələb edirdi.

B.Çobanzadə bədii əsəri, əsasən aşağıdakı kimi təhlil etmək haqqında bəhs etmişdir:

- a) *İdeoloji sinfi (bugünkü sosioloji) cəhətdən təhlil.*
- b) *Forma və məzmun cəhətdən təhlil.*
- c) *Stil-üslub cəhətdən təhlil.*
- d) *Kompozisiya cəhətdən təhlil.*

⁴⁰¹ B.Çobanzadə. Adı çəkilən əsəri, səh.129.

Bu növ təhlillər bu günkü ədəbiyyat tədrisində də hökm sürür. Buna görə də bu barədə geniş-ətraflı bəhs açmağı artıq hesab edirik. Lakin B.Çobanzadənin bu barədəki fikrinin çox qısa, məğzini verməklə kifayətlənirik. O deyirdi ki, ideoloji-sosioloji cəhətdən təhlil edərkən “hər şeydən əvvəl ictimai vicdanın ictimai məişət ilə təyin edildiyini xatırlatmaq vacibdir. Deməli, əsərin sosioloji təhlilində əsasən əsərin siyasi mündəricəsini, qayəsini nəzərə almaq lazımdır.

Forma və məzmun cəhətdən təhlil edərkən isə “*şəkil ilə mündəricəni bir-birindən ayrı təsvir etmək qabil deyildir. Şəkil ilə mündəricə bir şeyin iki cəbhəsidir*”. Bu fikirlə də tamamilə razılaşımaq olar. Əsas aparıcı amil məzmunudur. Lakin bu məzmunun necə ifadə edilməsi də əhəmiyyətsiz şey deyildir. Buna görə də forma məzmunu, məzmun isə formanı tamamlayır. Müəllim ədəbi əsərin təhlilində də buna fikir verməlidir.

Əsərin üslubi təhlili tədris prosesində başqa təhlil növlərinə nisbətən daha az işlənir. B.Çobanzadənin fikrincə “*bu yaxud digər sənətkar əsərinə üsuliyyət, xarakter verən təsviri ünsürlərin yekununu, heyəti məcmuəsini*” anlayırlar.

Üslubi təhlildə həmin əsərin müəyyən bir fikri necə ifadə etməsindən və etməli olduğundan, əsərdəki xarakterlərin tamamlığı və ya necə tamamlamaq yollarından bəhs edilir.

Orta məktəblərdə ən çox yayılmış təhlil metodu kompozisiya – süjet cəhətdən təhlildir. Bu təhlil, ümumiyyətlə, bədii əsərdə cərəyan edən hadisələrin izlənməsini tələb edir. B.Çobanzadə kompozisiya nöqtəyindən nəzərindən təhlil edərkən “əsərin ümumi şəklinə olduğu kimi, bu şəklın səs, söz, surət, sözün tərkibi və əsərin tərtibi cizgilərinə dərin və daimi diqqət” etmək lazım olduğunu göstərirdi. Lakin B.Çobanzadə belə təhlildə əsərin ekspozisiya, zavyazka (hadisələrin düyünlənməsi), kulminasiya (ən yüksək mərhələ), razvyazka (hadisələrin açılması) və final kimi sahələrinə toxunmaqdan danışmır. Bəlkə iyirminci illərdə bunu nə müəllimlərdən, nə də Çobanzadədən tələb etmək düzgün olmamış.

Əsərdə iştirak edən obrazların, surətlərin təhlili də böyük əhəmiyyət kəsb edir. B.Çobanzadə alleqorik surətlərlə, peyzajlarla, canlı xarakterlər arasında fərqi görməyi də tövsiyə edirdi. O, ədəbiyyat dərslərinin effektivliyinin dərsləklərdən çox asılı olduğunu da qeyd edirdi. O, dərsləkləri mücərrəd, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olmayan materiallarla doldurmağın əleyhinə idi. O deyirdi:

–Bir sözlə, dərslək (ədəbiyyat dərsliyi) qısa, açıq olmaqla bərabər, orta dərəcə məktəblərdə oxudulan materialı izah üçün əlverişli olmalıdır.⁴⁰²

⁴⁰² B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh.112.

Bura qədər bəhs etdiyimiz, əsasən, B.Çobanzadənin sinifdaxilində tədris metodları haqqındakı mülahizələrindən ibarət idi. O, ədəbiyyat dərslərinin, ədəbi əsərlərin yaxşı mənimsənilməsi üçün sinifdən xaric işlərə də böyük əhəmiyyət verirdi. B.Çobanzadə ədəbiyyat dərsləri üzrə sinifdən xaric işlərdən danışarkən aşağıdakı məsələləri qeyd edirdi:

- 1. Bədii əsərin səhnələşdirilməsi*
- 2. Ədəbi-dərnəklər*
- 3. Ədəbi axşamlar.*
- 4. Ədəbi sərkilər*
- 5. Ədəbi gəzintilər.*

Bunların hər biri haqqında B.Çobanzadənin fikirlərinə qısaca nəzər salmaq:

BƏDİİ ƏSƏRİN SƏHNƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Bədii əsəri səhnələşdirmək həm sinif daxilində, həm də sinifdən xaric işlərə aiddir. Sinif daxili dedikdə 45 dəqiqəlik müddət ərzində müəyyən bir dram əsərinin şagirdlər tərəfindən ifa edilməsi nəzərdə tutulur. Burada müəllim əsərdəki personajların xarakteri ilə şagirdlərin xarakterini müəyyən edə bilməlidir. Məsələn, komik tipin sözlərini qaradınməz şagirdə tapşırıqda müəllim yaxşı nəticə əldə edə bilməz. Sinif daxilində əsərin səhnələşdirilməsi vaxt darlığı üzündən o qədər də əlverişli olmur. Lakin bədii əsərin səhnələşdirilməsi şagirdlərin dərsi həm tez qavramalarına, həm də yadda saxlamalarına yardım edir. Çünki ədəbi əsəri səhnələşdirdikdə şagird bilavasitə, özünü ədəbi hadisələrin, cərəyanı içərisində hiss edir. M.Ə.Aslanov dram əsərlərinin tədrisində də əsərlərin səhnələşdirilməsinə yüksək qiymət verir. O deyir:

–Biz bədii əsəri duyğularımız vasitəsilə qavrayırıq. Qavramada nə qədər çox üzv iştirak etsə bir o qədər yaxşıdır. Müəllim sinifdə bunu təmin etməyə çalışır.⁴⁰³

Bundan əlavə, əsəri sinifdən xaric də səhnələşdirmək olar. Belə hallarda məktəb səhnəsindən istifadə edilə bilər. B.Çobanzadə əsərin səhnələşdirilməsi məsələsinə böyük əhəmiyyət verməklə yanaşı, hansı materialı və necə səhnələşdirməyi də göstərirdi. O deyirdi:

⁴⁰³ A.Aslanov. Dramatik əsərlərin tədrisi metodikası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964, səh.14.

–Охунanı təmsil (драматизация, инсценировка) təsvir cocuqların məzacinə pək uyğundur... “Birincidə (təmsil nəzərdə tutulur – **A.B.**) bilxassə hərəkətlər vasitəsilə cocuqlar oxuduqlarındakı duyğu və fikirləri ifadəyə çalışırlar. Dramatizasiya üçün daha ziyadə hərəkət və cərəyan olan əsərlər yaranar. Yalnız daxili həyəcanlardan ibarət olan lirik şeirlər o qədər yaramazlar.

Bir parçanı səhnələşdirmək üçün bütün sinif müəllimin rəhbərliyi altında bu parçada təmsilə yarayacaq nöqtələri bulmalı, qeyd etməlidir. Bu iş cocuqları hərəkətləri tədqiq etməyə dürlü məzacları (xarakterləri bir-birindən ayıran əlamətləri öyrənməyə alışdırır.

Burada məktəb səhnələrinin məktəb divarlarından tişarı çıxmmasına çalışmalıdır. Çünki “görünmək” həvəsi cocuqları və məktəb səhnələrinin əsas məqsədini şaşırda bilər. Belə səhnələr məktəb divarları içində olub keçməli və auditoriya: ancaq məktəb üzvlərindən ibarət olmalıdır.⁴⁰⁴

Burada B.Çobanzadə ədəbi əsəri səhnələşdirməkdə ən vacib nöqtələri qeyd etdiyindən ona əlavə etmək artıqdır.

⁴⁰⁴ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh. 250–251.

Ədəbi dərnəklər

Ədəbiyyat dərslərinin mənimsənilməsində və şagirdlərdə elmi ədəbiyyatşünaslıq anlayışlarının genişlənməsində sinifdən xaric görülən tədbirlərdən biri də ədəbiyyat dərnəkləridir. Bu barədə qabaqda danışdığımızdan təkrara ehtiyac görmürük.

Ədəbi axşamlar

Ədəbi gecələr, disputlar müəyyən bir mövzu ətrafında qurula bilər. Ədəbi gecəyə toplanmazdan əvvəl müəllim fəal tələbələrin köməyi ilə məruzələr təşkil edir, şagirdləri həmin mövzu ətrafında çıxışa hazırladır və s. Ədəbi gecələrdə bir əsərin müzakirəsi şagirdlərin işgüzar və fəal tənqidi münasibətləri səviyyəsində keçirilməlidir. Burada sinif məşğələlərindəki vaxt məhdudluğu yoxdur. Buna görə də mövzu ətrafında geniş müzakirə açmaq olar. B.Çobanzadə də bədii gecələrin şagirdlərin zehni inkişafına yaxşı təsir etdiyini qeyd edərək bu axşamların daha canlı olması üçün bir neçə amili də göstərirdi:

–Bu axşamlarda ədəbiyyatın cürbəcür şəklləri ilə tanış olmaq mümkün olduğu kimi, eyni zamanda müxtəlif bədii sənət növlərini də işə cəlb etmək, bu axşamların tərkibinə soxmaq qabildir. Teatro, deklomasiyon (inşad), xütbə kimi müxtəlif ədəbi növlər yanında musiqi,

deqorasiyon (nəqş) dans kibi sənət növləri ədəbi axşamın zəruri ünsürləridir.⁴⁰⁵

Ədəbi axşamlarda artıq bir sinif deyil, bütün məktəb iştirak edir. Çünki, bu ümumməktəb miqyaslı tədbirlərdəndir.

Yuxarıda B.Çobanzadənin göstərdiyi, deklamasiya, musiqi və s. hamısını şagirdlər ədəbi axşama toplaşmaqdan əvvəl hazırlamalıdırlar.

Ədəbi sərgilər

Ya məktəbin ədəbiyyat kabinetində ya da, məktəbin ümumi sərgi salonunda, bu olmadıqda isə məktəbdə görkəmli yerlərdən birində dövrü olaraq ədəbiyyat və ədəbi hadisələrə aid sərgilər təşkil edilməlidir. Bu sərgilərdə şagirdlər sinifdə müəllimdən eşitdiklərini əyani surətdə möhkəmləndirirlər. Ədəbi sərgilər dövrü olaraq əlamətdar hadisələrlə əlaqədar olaraq müntəzəm surətdə təşkil edilməlidir. Ədəbi sərgi dram əsərinə aiddirsə bir əsər haqqında da sərgi təşkil etmək olar. Material yoxluğu buna yol vermirsə, heç olmazsa, hər bir yazıçını tədris edərkən onun ümumi həyat və yaradıcılığına aid sərgi təşkil etmək olar.

Belə sərgilərin əhəmiyyəti nədir? Və bunlar üçün hansı materiallar alınmalıdır? Bu sualla B.Çobanzadənin əsərinə müraciət etdikdə aşağıdakı cavabı tapırıq:

⁴⁰⁵ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh.141.

“Ədəbiyyat dərslərinin quru söz və hərf aləmindən yalnız mücərrəd xəyali kölgələr olmaqdan çıxarıb ona gözlə görülən, əllə tutulan, cürbəcür şəkillər, boyalar verə biləcək tədbirlərdən birisi də ədəbiyyat sərgisidir. Sərgi (выставка) müəyyən zamanda bu mədəni və ictimai sahələrin müvəffəqiyyətinə yekun vurmaq üçün intixab edilən tədbirlərdən birisidir.

Burada:

- 1. Şairin əlyazmaları.*
- 2. (varsa) Özünün yapdığı şəkillər.*
- 3. Özünün dostlarına, müasirlərinə rəsmləri.*
- 4. Şairin gəzdiyi, bulunduğu yerlərin rəsmləri.*
- 5. Şairin əsərlərindən musiqiyə nota çəkilmişləri.*
- 6. Teatrodə oynananları.*
- 7. Əsərləri üçün yapılan rəsmlər.*
- 8. Tələbələr tərəfindən bu əsərlər üçün rəsmlər (bəzi təsvirlərin, qəhrəmanların tərsimi).*
- 9. Şair yaxud ədəbin təsvirlərlə nəşr edilmiş əsərləri.*
- 10. Şair haqqındakı ədəbiyyat, tənqidlər, xatirə və şərhlər.*

*11. Mühərrir və yaxud şairin tərcümə edilmiş əsərləri, yaxud özünün yapdığı tərcümələr”.*⁴⁰⁶

İndiki vəziyyətdə B.Çobanzadənin o vaxt göstərmədiyi bir çox material-sənəd növlərini də həmin sərgilərə qoymaq olar. Bu, məktəbin daxili imkanlarından asılıdır.

Ədəbi gəzintilər

Məktəbdən və sinifdən xaric tədbir olan ədəbi gəzintilər müəllimin rəhbərliyi ilə kollektiv şəkildə həyata keçirilir. Müəllim əvvəlcə dərstdə danışdığı bir mövzunu şagirdlərin hafizəsində nəqsləndirməkdən ötrü, onları kollektiv surətdə ədəbiyyatla əlaqədar olan yerlərə, muzeylərə, teatr və kinoya və s. aparır. Bu tədbirləri dərsi keçməmiş də həyata keçirmək olar. Lakin bu, bir o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Gəzintilərdə gördükləri mövzulara aid qabaqcadan biliyə malik olmadıqda gördükləri şeylər maraq doğurmaz.

B.Çobanzadə, bunlardan əlavə gəzintilərin aşağıdakı tiplərini və vəzifələrini də göstərirdi:

–Böylə gəzintilər müəllimin ümumi rəhbərliyi altında qruplara bölünmüş tələbələr tərəfindən bilxassə tətil

⁴⁰⁶ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh. 142–143.

zamanlarında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilə bilər. Bu növ gəzintiləri iki qismə ayırmaqlıdır:

1. Xalq ədəbiyyatı parçaları toplamaq.

*2. Şəhər ədəbiyyatını tədqiq, təqib etmək.*⁴⁰⁷

Sınıfdən xaric ədəbi tədbirlərin sayını artırmaq olardı. Məsələn, şair və ədiblərlə görüş keçirmək və s. kimi tədbirlərdən B.Çobanzadə bəhs etmədiyindən biz də bunlarla kifayətlənməli oluruq.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı tədbirlərin hamısı çox səthi verilməli oldu. Çünki, biz bu barədə yalnız B. Çobanzadənin fikirlərinin qısa, yığcam şəkildə vermək məqsədini izləyirdik. B.Çobanzadə ədəbiyyat tədrisi metodikasını haqqında bunlarla kifayətlənməmişdi. O, bu mövzuya daha böyük həcmli bir əsər həsr etmək arzusunda idi. Həmin əsərin tezislərinin müxtəsər xülasəsini 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsinin 6-cı nömrəsində vermişdir. Həmin tezislərdən görünür ki, yaradılacaq əsər, çox ətraflı tədqiqat əsəri olacaqmış. Lakin alim belə bir əsəri yazma bilmədi. Həmin əsər tezislərdən ibarət olaraq qaldı. Həmin tezislər bunlardır:

Ədəbi əsərlərin təhlili

1. Ədəbiyyat tədrisi metodikasını metodologiyaya ilə əlaqədardır. Məsələn, burjua metodologiyasını sənət, sənət

⁴⁰⁷ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, II qism, səh.145.

uçündür və s. Rusiyada formalizm və Pereverziyev üsulu və s.

2. Şərqdə, xüsusən, Azərbaycanda ədəbiyyat tədqiqləri bir tərəfdən köhnə feodalizm, digər tərəfdən burjua estetikası ilə sıx bağlanmış və marksizm ictimai üsulu ilə meydana gələn əsərlər ancaq son zamanlarda meydana gəlib (bunlardan misallar).

3. Ədəbiyyat tədrisi üsulu ədəbi əsərlərin ən doğru təhlil və tədqiqinə yaramaq cəhətdən təyin edilməlidir. Bunun üçün qarşımızda duran başlıca məsələlər bunlardır:

a) Ədəbiyyat dərslərinin mündəricəsi.

b) Şəkil və mündərcənin vəhdət halında alınması.

4. Ədəbiyyatın dövrlərə təqsimi:

c) Ədəbi cərəyanlar.

ç) Ədəbi növlər.

d) Ədəbiyyat nəzəriyyəti.

e) Ədəbi mübadilə.

ə) Ədəbiyyatın digər ideoloji sistemləri ilə olan əlaqəsi və nəhayət.

f) Ədəbiyyatın iş kitabları kibi məsələlərdən ibarətdir.

5. Ədəbiyyat dərslərinin başlıca mündərcəsi bugünkü ədəbi hadisə və əsərlərdən təşəkkül etməli və keçmiş əsərlə ancaq zamanımızın ədəbiyyatını daha ətraflı və dərin bir surətdə izah üçün müraciət edilməlidir.

6. Marksist ədəbiyyatşünaslar bizə şəkil və mündərcənin bir-birindən ayrılı bilməyəcəyini, onların bir şeyin iki üzünü olduğunu bildirirlər. Bunun üçün ədəbiyyat tədrisində ədəbi hadisə və əsərlərin şəkil və mündərcəsini bir yerdə götürmək və ədəbi əsəri öyrənirkən, şairin sinfi ideologiyasını əsərin həm şəkil, həm də mündərcəsindən axtarıb tapmaq lazımdır.

7. Ədəbiyyatın dövrlərə təqsimi və bu dövrlərin ayrıca xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxarmaq işi ədəbiyyat müəlliminin ən ziyadə diqqət etməsi lazım gələn məsələlərdən biridir.

8. Ədəbi cərəyanlar məsələsi: ədəbiyyat tədrisində müxtəlif sinfi üsulların və ümumiyyətlə sinfi ideologiyanın təyini.

9. Ədəbiyyat dərslərində ədəbi növlər və onların təkamülünü də etibarə almaqdır. Azəri ədəbiyyatında da növlərin sosioloji tədqiqi Oktyabr inqilabından sonra başlanıb.

10. Ədəbiyyat nəzəriyyəti türk ədəbiyyat dərində ən çətin mövzulardan birisi sayılsa, mübaliğəli olmaz (çünki ədəbiyyatda da ərəb fars və Avropa nəzəriyyəti işlədilirdi). Bunun üçün məktəblərimizdə ədəbiyyat tədrisi nəzəriyyəsi çox zəif keçilir yaxud heç keçilmir demək doğrudur.

11. Ədəbi mübadilə... Ədəbiyyat dərsləri dar bir çərçivədə qalıb ictimai və iqtisadi əlaqə ilə müvazi getməkdən uzaqdır.

12. Ədəbiyyat tarixi tədqiqinin digər ideoloji sistemlər ilə məsələn, Azərbaycanda siyasi-ictimai və sinfi mübarizə ilə.

13. Dərslilər dövrün ehtiyaclarına cavab verə bilməlidir.

14. Ədəbiyyat dərslərində tələbənin işləmək yollarını tapmaq əski leksiya sistemli darülfünündə və I dərəcəli məktəblərdə türkdilli laborator sisteminə keçirilməlidir.

15. Ədəbiyyat dərsləri böyük böhran keçirməkdədir. Bunu aradan qaldırmaq üçün:

a) Ədəbiyyat dərslilik və proqramları yenidən təftiş və təshih edilməli nöqsanlardan qurtarmalı.

b) Ədəbiyyat metodikasının son nailiyyətinə əsaslanan ədəbiyyat laboratoriyaları meydana gətirmək.

c) *Periodik olaraq müəllimlər üçün müşavirələr keçirmək.*

ç) *Ədəbiyyat müəllimləri üçün ədəbi spravoçniklər nəşr etmək.*

d) *Marksizm ədəbiyyat metodologiyasına aid ədəbiyyat tərcümə etmək.*

e) *Son dövr ədib və şairlər haqqında antolojiya nəşr etmək.*

ə) *Müəllimləri ədəbi tədqiq və ölkəşünaslığa cəlb etmək.*

f) *II dərəcəli məktəblərdə Azəri türkcəsi keçmək üçün hazırlıq görmək.*

g) *Bütün Azərbaycan miqyasında tələbələrin yaradıcılığını genişləndirmək.*

ğ) *Dövri olaraq müxtəlif məktəblərdə, yığıncaqda açığ nümunə dərsləri təşkil etmək.*

h) *Müəllimlər üçün hazırlıq-təkmilləşmə kursları təşkil etmək.*⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ B.Çobanzadə. Ədəbiyyat dərslərinin üsul-tədrisi, “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1930, №6, səh.19–22.

Bu məsələlərin hamısında B.Çobanzadə vahid bir ideya-məqsəd izləmişdir. Xalqın zəngin ədəbiyyatını müasir tələblər səviyyəsində tədris etmək. Bunun vəzifə kimi qarşıda durduğunu göstərərək yazırdı:

–Bu günə qədər qat-qat artmış geniş, dərin xalq ədəbiyyatımızı, qiymətli mədəniyyət xəzinəmizi məktəblərimizin tavanı altına, kitabxanalarımızın dolablarına və ən münasibi gənclərimizin atəşli dimaqlarına yerləşdirməliyik.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ B.Çobanzadə. Məktəblərimizdə xalq ədəbiyyatı, “Maarif işçisi” jurnalı, 1925, №6–7, səh.45.

IV FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİ VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI

B.Çobanzadə Azərbaycan filologiyası tarixində təkcə linqvist və metodist alim kimi deyil, habelə geniş nəzəri hazırlığa malik bir ədəbiyyatşünas kimi də tanınmaqdadır. O, müxtəlif illərdə Azərbaycan, özbək, tatar, kumık, malkar, qırğız və s. kimi xalqların ədəbiyyatlarının müxtəlif problemlərinə aid qiymətli əsərlər yazmışdır. Bundan əlavə, o, xüsusən gənclik və tələbəlik illərində bir sıra şeir və poemalar yazmışdır, bunları nəzərə alaraq, bu məsələləri nisbətən geniş əhatə etmək məqsədi ilə həmin fəslə belə adlandırırıq. B.Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi fəaliyyətini nisbətən müfəssəl şərh etmək və qiymətləndirə bilmək üçün bunlardan ayrı-ayrılıqda bəhs etmək məqsədəuyğundur.

Ədəbi görüşləri

*“Ədəbiyyat cocuqluq zamanından məzara qədər insanın əbədi yoldaşdır. Çünki ədəbiyyatda yalnız quru zehni fəaliyyətin izləri, sərt məntiqi maddələr deyil, səmimi, insani həyat, həyəcanverici lövhələr, şəkillər vardır. Xəyali tərpədən, canlandırان hər şey insana zövq verir, halbuki, ədəbiyyat bunlar arasında mərkəzi mövqe işğal etməkdədir və bütün qalanları, teatr, kino ilhamlarını ədəbiyyatdan alırlar”.*⁴¹⁰

B.Çobanzadə ədəbiyyatın insan zövqünün qidası olması, onun zehni inkişafının əsas amillərindən biri olması haqqında belə fikirdə idi.

O, bədii ədəbiyyatın hər hansı bir fikri çətin formullar, sillokistik mühakimələr əsasında deyil, zehni yorğunluqdan qurtaran, əyləndirən, zövq verən bir üsulla, obrazlar vasitəsilə verdiyini qeyd edirdi. O göstərirdi ki, ədəbiyyat, bədii söz, insanın ilk yaradıcılıq nailiyyətlərindəndir. Hələ heç bir mürəkkəb sənət və istehsal aləti və ya mükəmməl bir sənətkarlığa malik olmayan insan qəbilələri kollektiv əmək prosesində məhz bədii sözün təşkilədiçi qüvvəsindən istifadə etmişlər. M.H.Təhmasib də ilk ədəbi nümunələrin məhz əmək prosesində, kollektiv tərəfindən yarandığını qeyd edir: *“Uzaq keçmişdə yaşamış ulu babalarımızın təsərrüfat həyatı ilə çox yaxından bağlı olan bir sıra qədim*

⁴¹⁰ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. I qism. Bakı, 1926, səh. 138–139.

janrların, formaların, hətta süjet, motiv və surətlərin izləri, bəzən də doğrudan-doğruya nümunələri zamanəmizə qədər gəlmişdir".⁴¹¹

Bədii ədəbiyyatın ilk nümunələrinin kollektiv əmək şəraitində yarandığını, onların o zaman yüksək təşkilədici rolunu B.Çobanzadə xüsusi qətiyyətlə təsdiq edirdi. O, təsdiq edirdi ki, ədəbiyyat həyatdan doğur. Bədii ədəbiyyat özünün "xammalı" olan mövzularını da ictimai həyatdan alır həyat inkişaf etdikcə onun yeni-yeni mövzular yaratdığını da B.Çobanzadə dərk edirdi. O deyirdi: *"İbtidai xalqların şeir və sənətləri elə təbiət və iş arasında vasitəsiz bir bağ bulduğunu görməmək qabil deyil... Xalq şərqlərinin çox bir qismi xarman basmaq, buğda üyütmək, iyi ayırmək, xalı toxumaq, yeni evlər qurmaq kibi cəmaətlə yapılan işlər zamanında söylənən şeirlərdir. Təbii türk-tatar şeirləri bu gün artıq ibtidai şeirlərdən mündərəcəsi etibarilə uzaqlaşmış bulduğundan ...indi söylənən şərqlərin mövzusu işin özünə deyil, bəlkə başqa həyati nöqtələrə aid ola bilər*".⁴¹²

Bu, inkaredilməz bir həqiqətdir ki, ictimai həyat, onunla bağlı olaraq ictimai şüur inkişaf etdikcə – ictimai şüur formalarından biri olan ədəbi yaradıcılıq da inkişaf etmiş, təkmilləşmişdir. Ədəbiyyatı daim inkişafda görən B.Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin səmərəsi bir neçə kitabdan ("Son dövr qırım-tatar ədəbiyyatı" 1928;

⁴¹¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, səh.5.

⁴¹² B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. II qism, Bakı, 1928, səh.5, 9.

“Türk ədəbiyyatı” 1929; “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü nasionalizmdən internasionalizmə, 1930; “Türk dili və ədəbiyyatı”, 1936 və s.) və bir neçə müxtəlif həcmli məqalədən ibarətdir.

B.Çobanzadə Azərbaycan, ümumiyyətlə türk ədəbiyyatının ilkin dövrü kimi “Əşirət dövrü tükyuların” yaratmış olduğu bədii parçaları alır. Onun fikrincə indiki türk xalqlarının ulu babaları olan tükyu (çincə-türk deməkdir – Çincə “y” yoxdur. Beləliklə tüku, nəhayət türk əmələ gəlmişdir). Xalqlarının köçəri qəbilə dövründə yaratmış olduqları ədəbi irs bugünkü ədəbiyyatımızın ilkin rüşeymləri kimi çox qiymətlidir. Türkyuların yaratmış olduqları bədii parçalar, əsasən “örxon” kitabələrində həkk edilmişdir. B.Çobanzadə türk xalqlarının qədim mədəniyyət abidəsi olan bu kitabələrin ədəbiyyat və dil tariximizin ilkin dövrləri haqqında ən yaxşı məlumat verdiyini, buna görə də həmin kitabələrin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edərək deyirdi: *“Orxon kitabələrinin ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti böyükdür, bu kitabələr türk ədəbiyyatına aid ilk əsərlərdir. Həmin min üç yüz il əvvəl türklərin nə surətlə yazdıqlarını, fikirlərini nə şəkildə ifadə etdiklərini bilmədən bugünkü ədəbiyyatımızı elmi surətdə anlamaq mümkün deyildir. Orxon kitabələrinin dili bir neçə alimlərin təsdiq etdiyi kibi, ibtidai bir dil deyildir. Bu dildə rast gəldiyimiz cümlə quruluşu, bəzi təsvir və təşbihlər bu dilin uzun zamandan bəri işlənmiş, olduqca ədəbi və rəsmi bir dil olduğunu göstərir”*.⁴¹³

⁴¹³ B.Çobanzadə. Türk ədəbiyyatı (evdə pedtexnikum) (Əski türk ədəbiyyatı xülasələri), Bakı, 1929, səh.27 (Yeganə nüsxəsi Azərbaycan SSR EA kitabxanasında Azərb. 2403 №-li şriftlə saxlanılır).

Həmin əsərdə B.Çobanzadə Orxon abidələrindən kiçik bir lüğət də verir.

B.Çobanzadə ilk ədəbiyyat nümunələrinin məhz zəhmət prosesi ilə bağlı olaraq törəndiyi kimi, sonrakı ədəbiyyatın da həyatdan, ictimai mübarizədən törəndiyini təsdiq edirdi. O, belə hesab edirdi ki, real həyatdan, praktik fəaliyyətdən alıb ümumiləşdirilərək zehni, şüuru oxşamayan bir əsər əsil ədəbiyyat nümunəsi sayıla bilməz. Bədii əsərdən bu kimi yüksək həyatilik, orijinallıq inandırıcılıq və s. kimi keyfiyyətlər tələb edən başlıca əsəri 1928-ci ildə Ağ məşəd (Simferapol) şəhərində azərbaycanca nəşr edilmiş “Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı adlı, 102 səhifəlik bir kitabıdır. Əsərin yeganə

Arxiv № 26

nüsxəsi Azərbaycan SSR EA rəf arxivində 22 №-li şifrlə saxlanılır. Əsəri müəllif Yusif Vəzir Çəmənəminliyə 5 oktyabr 1928-ci il tarixdə yadigar vermişdir. Kitabın titullu səhifəsində “Qiymətli arkadaşım Yusif Vəzir” sözləri yazılmışdır. Əsər əsasən Krım tatarlarının ədəbiyyatına həsr edilsə də müxtəlif münasibətlərlə tez-tez Azəri ədəbiyyatından da misallar gətirir və Azəri ədəbiyyatını bir nümunə kimi təqdim edir. Əsərin ən qiymətli cəhətlərindən biri, yuxarıda dediyimiz kimi, bədii əsərin həyatiliyini, orijinallığını, yazıçının iş müşahidə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malik olmasını tələb etməsidir. Bu barədə o deyirdi: “*Şeir in ruhi, lövhələrin doğruluğu, kəskinliyi, dərinliyi və qüvvə-tindədir. Bir sözlə, lövhə və təsvir (obraz) dadır. Təsvir yanlış, demək şeir əsas etibarilə ölümə məhkumluğu*

*deməkdir Təsəvvürləri zəif, hunərli olan şeirləri heç bir mərifət, sənətkarlıq – qafiyə, vəzn və s. unudulub getməkdən Aliqoyamaz (xilas edə bilməz). Yalnız təsəvvürə bir misal olaraq “qarı” təsəvvürü şairlərimizdə, eyni zamanda patriarxalizm zehniyyətinin az-çox daha canlı olduğunu göstərir”.*⁴¹⁴

O, bədii ədəbiyyatda həyat hadisələrinin, insanın təcəssüm etdirilməsini ədəbiyyatın sonrakı nailiyyəti hesab edirdi. Çünki ədəbiyyatımızın inkişafının ilkin dövrlərində hadisələrin bəsit təsviri və bəzən lirik parçalar əsas yer tuturdu. İnsan şüuru püxtələşdikcə onun bədii ədəbiyyat haqqında bilikləri genişləndikcə, dərinləşdikcə, onun yaratdığı ədəbiyyat da tamamilə başqa bir keyfiyyət alır. Bu keyfiyyət də ədəbiyyatın əvvəlkilərdən fərqli olaraq yeni ictimai məzmun kəsb etməsi, fəal bədii surətlərə malik olması və s.-dən ibarətdir. O, bədii əsərdən olduğu kimi, ədəbi surətdən də həyata fəal münasibət tələb edirdi. Lakin bu tələbində o, bir qədər ifrata da varırdı. Məsələn, o, XIX əsrə qədər ədəbiyyatımızda yaradılmış olan bədii cəhətdən bitkin obrazları lazımınca qiymətləndirə bilmirdi. Onunla bir mənada razılaşmaq lazımdır ki, saray ədəbiyyatında əsil bədii surət yoxdur, lirik əsərlərdə isə nə insan, nə də təbiət surətlərinə rast gəlinir. Bununla belə, Nizami və Füzulinin bədii surətlərinin tamlığına şübhə etmək olmaz. B.Çobanzadə əsil mübariz bədii surətin Axundov tərəfindən yaradıldığını söyləyirdi. O, yazırdı:

⁴¹⁴ B.Çobanzadə. Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı (tənqid təcrübələri), nəşr edən “İləri” jurnalı idarəsi Ağməscid, 1928, səh.51.

*“Əski saray və feodalizm dövrü ədəbiyyatında insan və təbiət yoxdu. Bu dövr ədəbiyyatın surətləri, İran minatürlərindəki insan və heyvan surətlərinə bənzərdi. Bu müinatürlər xarici aləmdən, təbii həyatdan nə qədər uzaq isə, bu dövr ədəbiyyatının əsas imzaları, surətləri də cansız və əfsanə, əsatir mifoloji dövrünün fəvqəlbəşər, matofizik şəkillərini əks etdirirdi. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Fətəli Axundov ilə Azəri ədəbiyyatında nəhayət insan yaradılır. 1905-ci ildə artıq ədəbiyyatda insan vardı. Lakin yüksək, yaxud burjua ədəbiyyatında xalq, kütlə sözüənə rast gəlmək mümkün deyildir. Burada millət, hümmət məfhumlarına rast gəlirik. Bu millətin ən aktiv və rahkar, qutarıcı oğulları ziyalılar, münəvvərlərdir”.*⁴¹⁵

Burada heç də elə nəticə çıxarmamalıdır ki, B.Çobanzadə Nizami və Füzuli kimi klassik şairlərimizin yaradıcılığına kəməltifat baxmışdır və ya onların yaradıcılığını tamamilə dərk edərək qiymətləndirə bilməmişdir. Bizə görə, B.Çobanzadə Füzulini bir lirik şair kimi yüksək qiymətləndirməkdən əlavə, ona M.F.Axundov mövqeyindən yanaşmışdır. Məlumdur ki, M.F.Axundov bədii əsərdən ictimai mündərəcə tələb edərək Füzuliyə yanaşmış, buna görə də onu lazımcı qiymətləndirməmişdir. B.Çobanzadə isə M.F.Axundovun istər ədəbi, istər fəlsəfi, publisistik yaradıcılığının pərəstişkarlarından olmuşdur. O, M.F.Axundovu bütün türk xalqları içərisindən çıxmış dramaturqların ən böyüyü

⁴¹⁵ B.Çobanzadə. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. Nasionalizmdən internasionalizmə. Az.DETİ-nin nəşri, Bakı, 1930, səh.24–25.

hesab edərək deyirdi: *“Fətəli Axundovla boy ölçüşə biləcək bir türk dramaturqu göstərə bilərmisiniz?”*⁴¹⁶

Bizim fikrimizcə, B.Çobanzadə M.F.Axundovu dramaturgiya sahəsində olduğu kimi, başqa elmi məsələlərdə də mötəbər şəxs hesab etdiyindən klassiklərimizin əsərlərinə Axundov tələbi ilə yanaşmışdır. Füzulini qiymətləndirmək məsələsinə gəlincə, demək lazımdır ki, o, Füzulini bir lirik şair kimi çox yüksək qiymətləndirmişdir. Füzuli haqqında o yazır: *“Avropada və Asiyada dün və bugün yapılanda olan tədqiqat ədəbiyyat tariximizdə parlaq səhifələr doğuracaq və “Füzuli bəhsi, dövrü və məktəbi” olaraq ayrıca yer tutacaqdır. Bu etibarla Füzuli bəlkə bir qaç dörd yüz yılın arxasından da görüləcək, parlayacaqdır. İstiqbal Füzuli kibi səmimi şairlərindir”*.⁴¹⁷

B.Çobanzadə həm müəllifdən, həm də bədii əsərdən qayəvilik tələb edərkən şair və yazıçının öz xalqının oğlu olmalı olduğunu nəzərdə tuturdu. O, belə hesab edirdi ki, yazıçı və ya şair öz əsərlərini real xalq həyatından almalı olduğu kimi, öz xalqının ictimai dərdlərini də anlamalı, bir ziyalı kimi, öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək həmin dərdlərə əlac etməlidir. Bəllidir ki, ədəbiyyat tariximizdə “tənqidi realistlər” adı ilə məşhur olan yazıçı və şairlər mövcud quruluşla, ictimai qanunlarla barışa

⁴¹⁶ B.Çobanzadə. Son dövr Kırım-tatar ədəbiyyatı (tənqid təcrübələri). Ağməscid, 1926, səh.63.

⁴¹⁷ B.Çobanzadə. Füzuli və onun yeri. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1935, səh.109, eyni məqalə. “Füzuli” elmi tədqiqi məqalələr. Bakı, Azərənşr, 1958, səh.374.

bilmir, öz xalqının gerilik girdabında qaldığını dərk edir, lakin xalqa kömək göstərmək lazım gəldiyi yerdə acizlik göstərərək xəyala qapılırdılar. Azərbaycan ədəbiyyatında da vaxtı ilə tənqidi realistlər məhz belə bir xüsusiyyətə malik idi. Bunlar haqqında B.Çobanzadə obrazlı şəkildə çox gözəl demişdi: *“Bəziləri öz dərdini xalq dərdi ilə birləşdirə bilir və onun, xalqın dərdləri sağalmadıqca özünün də dərdinə şəfa tapa bilməyəcəyini düşünür. Lakin xalqın bu dərdlərini nə surətlə sağaltmaq mümkün olacağını təsəvvür edə bilmədiklərindən yalnız içdikdən sonra bəxtəvər olur, yəni işin içindən çıxır-mübarizədən boyun qaçırırlar”*.⁴¹⁸

O, belə hesab edirdi ki, ədib və ya şair xalqının ictimai işindən kənar qala bilməz. O, öz qələmi ilə xalqın ümumi işinə kömək etməlidir.

Bəlli olduğu üzrə 20-ci illərin axırlarında yazıçılar ittifaqının Moskva şöbəsinin sədri B.Pilpiyak və Leninqrad şöbəsinin sədri Y.Zamyatkin xaricdə “Qızılağac” və “Volya Rossi” adlı əsərlər nəşr etdirmişdilər. Bu əsərlərdə sosializm quruluşu pislənilir. B.Çobanzadə bu əsərləri sovet dövlətinə qarşı bir böhtan kimi qiymətləndirərək yazırdı: *“Söz yox ki, Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyəti şura ədəbiyyatı içərisində böyük qara ləkə kimi gözə çarpan bu hadisəyə kənardan baxa bilməzdi. Azərbaycan proletar yazıçıları, öz əksinqilabi əsərlə Şuraa hökumətini ləkələmək və bununla*

⁴¹⁸ B.Çobanzadə. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü, nasionalizmdən internasionalizmə. ADETİ-nin nəşri, Bakı, 1930, səh.24.

*da sosializm quruluşu işində gündən-günə müvəffəqiyyət qazanan Şura hökumətinə, proletar hakimiyyətinə bir zərbə vurmaq istəyən B.Pilpiyklara qarşı öz nifrət və sədalarını qaldırırdılar”.*⁴¹⁹

Məlum olduğu üzrə Sovet yazıçıları idarə heyəti həmin yazıçıların bu hərəkətini pisləmişdi. Çobanzadənin ədəbiyyata aydın dünyabaxışı var idi. O bilirdi ki, yazıçı və şair xalq həyatını həm düzünə, həm əksinə təsvir etməyə qabildir.

O, şeirin təsir gücünə inandığı kimi, şairin və yazıçının qələminə və onun xalqın ictimai mübarizəsindəki roluna da inanır, yüksək qiymət verirdi. O, şairin “yalnız içdikdən sonra bəxtəvər” olmasını ictimai bəlalardan biri hesab edirdi. Çünki belə şair və yazıçı xalqın irəliləməsinə, onun ictimai mübarizəsinə kömək edə bilməz. Əksinə daim Huşyar olan sənətkar işə nəinki xalqın ictimai mübarizəsinə kömək edə bilər, hətta xalqın başa düşə bilmədiyi bir sıra mətləbləri də ona anlada bilər. B.Çobanzadə məhz belə bir sənətkarlığı yüksək qiymətləndirirdi. Təsadüfi deyildir ki, o öz ədəbi yaradıcılığında həmişə ictimai ideallar aşılamiş intim, lirik şeirlərdən qaçmışdır. Belə ki, onu düşündürən intim məhəbbət lirikası hissləri deyil, siyasi, ictimai lirika idi. Bu səbəbdən də o, M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə kimi sənətkarlara yüksək qiymət verirdi. B.Çobanzadə xüsusilə Sabiri xalqın dərdləri içərisinə nüfuz edərək

⁴¹⁹ B.Çobanzadə. Daxili muhacirliklə mübarizəyə doğru. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, №9, səh.42.

orada, acı gülüşlər qopardığına, xalqı əsrlərin qəflət yuxusundan oyatmağa çalışdığına görə yüksək qiymətləndirirdi. Bəllidir ki, çar hakimiyyətinin törətmiş olduğu erməni-müsəlman davası zamanı Sabir, C.Məmmədquluzadə və s. kimi ziyalılar xalqı belə nahaq qırğından çəkəndirməyə çağırmışdılar. B.Çobanzadə də xalqın başa düşmədiyini ona anlatmaq dedikdə məhz belə nəcib hərəkətləri nəzərdə tuturdu. M.Ə.Sabirin öz qüvvətli qələmi ilə xalqı huşyar olmağa, iblisin fitnələrinə inanmamağa çağırdığı “Beynəlmiləl” şeirini B.Çobanzadə məhz belə bir ideyaya xidmət etdiyinə görə təqdir edirdi. O, deyirdi: *“Sabirin böyük və Azərbaycan şərtlərində bütün qara üzli feodal-ruhani təbəqəsindən və hərəs burjuaziyadan yüksəkdə durduğunu göstərən bir şeiri daha vardır ki, “beynəlmiləl” adlanır.*

***İki yoldaş iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərlə ömr edib sülh içrə bulmuşkən qərar...***

Xüsusi təbirlə erməni və müsəlman davası üzərinə yazılan bu şeir Sabirin millətçilik və şovinizmin adi heyvani duyğularından uzaq və azad, yüksək bir şəxsiyyət olduğunu və doğrudan da, “beynəlmiləlçi” inqilabi ruhun onda çox qüvvətli bulunduğunu göstərir”⁴²⁰.

B.Çobanzadə belə hesab edir ki, şairin ideyasının xalqa çatmasında əsas amil onun dilidir. O, sadə xalq dili ilə yazan yazıçıların da məhz bu cəhətinə yüksək qiymət verirdi. Hər bir xalqın ədəbiyyat tarixində xalq dilinə

⁴²⁰ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri. səh.29.

yabancı bir tərzdə yazan şairlərin sənətkarlıq cəhətdən də qiymətləndirilmədiyi məlumdur. Çünki xalqın bədii təfəkkürünə yalnız onun ana dilində, onun zövqünə, şövqünə uyğun şəkildə deyilmiş sözlər təsir edə bilər. Xalqın başa düşmədiyi, əcnəbi ünsürlərlə dolu şeir və ya başqa bir əsər nə qədər qüvvətli olursa-olsun xalqın şüurunda zəif təsir də oyada bilməz. Bu, B.Çobanzadənin öz ideyası idi.

O, gənclik çağlarında yazmış olduğu şeirlərin hamısını tatarca yazmışdı.

O özü sırf tatar ədəbi dilində yazdığı kimi, (bu onun tələbəlik gənclik dövrlərinə aiddir) yazıçı və şairdən də doğma ana dilində və anlaşılıqlı yazmağı tələb edirdi. Məsələn, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Tağı Şahbazi Simurğun 1926-cı ildə çıxmış altı hekayəsi barədə rəy söylərkən sənətkarlıq cəhətdən həmin hekayələri yüksək qiymətləndirir. Bununla belə, bəzən cümlə xətalərini də irad tuturdu. O, Simurğ hekayələri haqqında:

- 1) tiplər mücərrəd deyil,
- 2) vaqirlərin cərəyan etdiyi mühiti də diqqətdən qaçırmır,
- 3) şəkil cəhətdən hekayə janrını seçməkdə böyük əsbat göstərir, lakin,
- 4) dili qüsurludur, sözlər üzərində çalışmadığı duyulur⁴²¹ – deyirdi.

Dil qüsurluluğu cəhətdən B.Çobanzadə, xüsusilə tatar şairlərini kəskin tənqid edirdi. Onları qafiyə xatirinə şeirə mənasız sözlər gətirmələri, beləliklə şeir dilini

⁴²¹ B.Çobanzadə. Simurğun hekayələri. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1926, №10–11, səh.61–62.

anlaşılmaz vəziyyətə salmaqda ittiham edirdi. O göstərirdi ki, ev tikən bir usta inşaat materialının yaxşısını, zövqlə seçdiyi kimi, şair və yazıçı da bədii əsərə xalq dilindən söz gətirirəkən zövqlə hərəkət etməlidir.

O, Krım-tatar şairi Odabaşın özündən mənasız sözlər uydurduğunu, onları gəlişigözəl işlədərək şeiri gütlünc vəziyyətə saldığını çox kəskin tənqid edirdi. Odabaşın Qarmalay, tirmalay, çürmalay kimi sözlərinə irad tutaraq yazırdı: *“Bu, onun (odabaşın – A.B.) bu sözlərə qarşı bəslədiyi zövqi zəifliyi göstərir. Hər şairin belə hər zaman təkrar olunan sevimli sözləri olur. Buna sözüümüz yox. Lakin bunlardan daha mənasız və şeir üçün gəlişiksizini tapmaq qabil deyildir. Odabaşın şeirinə düşən hər şey, qar olsun, kömək olsun, aqqu olsun – qarmalay, tirmalay... Karlarla uzun müddət ömür keçirən adamda ancaq belə dünyabaxışı ola bilər. Yoxsa haşa bizdən bu şeylərin qarmalandığını heç görməmişiz. Odabaşın dilsizliyinə səbəb olan nöqsanlardan birisi də onun “Söz uydurmasıdır”. Onun istiləhçılığına, nə qədər müvəffəqiyyətsiz olursa-olsun, ümumiyyət və prinsip etibarilə mən daima müsbət gözlə baxa bildim. Lakin şeirdə söz uydurmağa heç kimsənin haqqı yoxdur. Məlum bir sözlə yeni mənə verə bilmək! İştə şairin haqqı, hətta yaxşı şairin borcu! Çünki dil ancaq bu sürətlə ədəbi bir mahiyyət qazanır, zənginləşir”*.⁴²²

B.Çobanzadə şair və yazıçının dilə passiv münasibət bəsləməsinin də əleyhinədir. O, belə hesab edir ki, şair və yazıçı mütləq xalq dilini yaxşı bildiyi kimi, ondan ədəbi

⁴²² B.Çobanzadə. Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı (tənqid təcrübələri) nəşr edən “İlləri” jurnalı idarəsi, Ağməscid, 1928, cəh.35.

dilə sözlər gətirilməsində və bu sözlərdən yeni mənalar yaradılmasında fəal rol oynamalıdır. Bununla belə, şair öz dili və dil mədəniyyəti ilə də seçilməlidir. Şair və yazıçı xalq danışığı dilindən istifadə edərkən oradakı leksik və ideomatik vahidləri ədəbi-bədii dilə götürərkən çox məsuliyyətli olmalı, ifrata varmamalıdır. Əks halda ədəbi-bədii dil yenə ümumiyyətin malı olmaq kimi əsas keyfiyyətindən məhrum olar.

Sözləri ədəbi-bədii dilə gətirərkən formalizmə də qapılmaq olmaz. Sözlərin formal və fonetik avazlanma cəhətinə əsas fikir verməklə məzmunu kölgədə buraxmaq olmaz. B.Çobanzadə bu barədə yenə həmin əsərində yazırdı: *“Sözlər səs üzərində qurulduğundan onlarda bir ahəng, musiqi cəhəti də vardır. Məsələn, ölkər, çətəman, şanlavuz, şağırdavuz, qaçardov, taqqa-tuqqa kibi bir sürü sözləri alıb bir-birilə müqayisə ediniz. Ölkər sözü, əlbəttə taqqa-tuqqa sözündən daha xoş, daha ahənglidir. Ayır-ayrı sözlərin olduğu kibi, bütün cümlələrin də bu kibi sözlərinə məxsus ahəngləri vardır. Bunun üçün sözləri gəlişigözəl bir-birinin yanına düzmək ilə ahəngdar nitq, bir cümlə, bir tərkib meydana gələməz”*.⁴²³

Ədəbi-bədii dilin xalq tərəfindən anlaşılmasının daha böyük bir əhəmiyyəti də vardır ki, o da ədəbi dildə yazılmış olan qəzet, jurnal və kitablara xalqın həvəsi məsələsidir. Əlbəttə, xalq kütlələri hər hansı bir əsəri onun doğma dilində, milli təfəkkür tərzinə uyğun şəkildə yazıldığına görə tez başa düşür. Əksinə, xalqın başa düşə bilmədiyi bir qəzet və ya jurnal geniş kütlələrə yol tapa bilmir. Bu səbəbdən də “sadə dil” uğrunda mübarizəyə

⁴²³ B.Çobanzadə. Həmin əsəri, səh.92.

nəşriyyatlar da qoşulurdu. Bildiyimiz kimi, iyirminci illərdə ədəbi dilimiz başqa dillərin ünsürləri ilə zibilləndiyinə görə bəzi əsərləri anlamaq çətin olurdu. Bu məsələdə B.Çobanzadəyə bir yerdə haqq qazandırmaq olar ki, osmanlı türkcəsinə aid olan, *iştə, nasıl, nəradə, şu* və s. kimi dilimizdə olmayan sözlər, hətta azərbaycanca təhsil almış azərbaycanlıların əsərlərində də çox işlənirdi. B.Çobanzadə isə Türkiyədə orta təhsil aldığına özünün Azərbaycanlı olmadığına baxmayaraq, belə sözləri az işlətməyə çalışmışdır. Bunu, texniki cəhət olsa da aşağıdakı hadisədən görmək olar.

Sadə dildə yazmağa çağıran “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi 1925-ci ildə B.Çobanzadənin məqaləsinin, demək olar ki, içərisində belə bir redaksiya qeydi vermişdi: *“Məcmuəmizin dili çətin olduğunu iqrar edənlər az deyildir. Bizim də məqsədimiz məcmuəyi daha geniş kütləyə yaymaq olduğuna görə, təbii, türkcəmizin nəfis bir ədəbi dil olmaqla bərabər, mümkün qədər asan olmasını dəxi arzu edirik. Bu xüsus isə, məcmuəmizdə çalışan və çalışacaq möhtərəm mühərrirlərimizə aiddir. Onların səyi və himmətləri ilə kütlə qarşısındakı bu vəzifə ifa edilə biləcəyinə əmin olmaq istərdik”*.⁴²⁴

Bu qeyddən sonra B.Çobanzadənin səlissə məqaləsi verilir. Məqalə “Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq” adlanır. Burada müəllif əvvəlcə bədii yaradıcılığın üç mühüm momentini göstərir:

- 1) duymaq;
- 2) duyulanı yaşamaq, mənimsəmək;
- 3) ifadə etmək.

⁴²⁴ Bax: “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsi, 1925, №2, səh.9.

Məqalədə başqa xalqların, ümumiyyətlə, şərq və qərb ədəbiyyatının təsirindəki xeyirli cəhətləri göstərir və qeyd edir ki, bununla belə, bu gün türk ədəbiyyatı fars xalq ədəbiyyatından nə şəkildə, nə də mənaca fəqirdir.⁴²⁵

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, başqa xalqların ədəbiyyatlarının təsiri ilə ədəbiyyatımızda müxtəlif janrlar (roman, drama və s.) yarana bilmişdir. Buna baxmayaraq ədəbiyyatımızı inkişaf etdirən təqlid deyil, milli ənənələr, milli ədəbiyyat zəminində aparılan yaradıcılıqdır. Çünki, təkcə təqlidlə məşğul olan ədəbiyyat orijinallıqdan məhrum olar və dünya miqyasına çıxa bilməz. Ədəbiyyatda təqlidin zərəri xeyirindən çox olur.

O deyirdi: *“Ərəb-fars və ümumiyyətlə, Avropa ədəbiyyatının müsbət təsir və nüfuzu şimdiyə qədər bir neçə sözlə xülasə etdiyimiz nöqtələrdən daha çox və daha dərin isə də, hər halda hər iki təqlid məktəbinin mənfi təsiri bunlardan daha çox, daha dərinidir”*.⁴²⁶

Ədəbiyyatda təqlid və təsir məsələsi yazılı ədəbiyyatdan daha çox şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. B.Çobanzadə də mövzu və sujet təsiri deyərkən yazılı ədəbiyyatdan daha çox şifahi ədəbiyyatı nəzərdə tuturdu.

Doğrudan da, belədir. Şifahi xalq ədəbiyyatı bu və ya digər xalqın arzuları zəminində yaranır. Məsələn, əsarətdə və zülm altında olan xalqlar öz bədii təxəyyüllərinin məhsulu olan nağıl, dastan, atalar sözləri və s. kimi janrlarda elə qəhrəmanlar yaradırlar ki, həmin qəhrəman onlara nicat verməyə qabil olsun. Məsələn, “Koroğlu” dastanındakı Koroğlu, “Dədə Qorqud”dakı Qazan xan,

⁴²⁵ B.Çobanzadə. Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq. “Maarif və Mədəniyyət” məcmuəsi, 1925, №2, səh.10.

⁴²⁶ Yenə orada, səh.11.

Qaraca çoban, bəzi nağıllardakı nurani qoca, Tapdıq və Keçəl kimi.

Belə surətləri xalq öz arzusunun, heç olmazsa, xəyalda həyata keçməsi üçün yaradır. Xalq belə surətləri yaratmaqla hətta *“təbiət qüvvələrinə qalib gəlmək, onları öz arzu və istəklərinə tabe etdirmək”* (K.Marks) xülyasında olur.

Şifahi ədəbiyyatın belə bir keyfiyyətindən bəhs edən M.Qorki I Şura Yazıçıları qurultayında deyirdi: *“Qədim nağılların, əfsanələrin, əsatirin sizə məlum olduğuna şübhə etmirəm. Lakin çox istərdim ki, bunların əsas mənası daha dərindən anlaşılsın. Bu məna qədim işçi insanların öz əməklərini yüngülləşdirməyə çalışmalarından, dördayaqlı və ikiayaqlı düşmən əleyhinə silahlanmalarından və həmçinin söz qüvvəsi ilə, sehr və əfsun üsulları ilə təbiətin insana düşmən olan bəlalərinə təsir etmək arzularından ibarətdir. Bu sonuncu daha əhəmiyyətlidir. Çünki bu, insanların öz sözlərinin qüvvəsinə nə qədər inandıqlarını göstərir. Əfsunlar vasitəsilə insanlar hətta allahlara belə təsir etməyə təşəbbüs edirlər”*.⁴²⁷

Belə bir xüsusiyyət bütün xalqlara, onların bədii təfəkkürünə aid olduğundan dünya xalqlarının yaratmış olduğu şifahi ədəbiyyat nümunələrində mövzu və sujet oxşarlığı ola bilər. Bunu bir əsərin müxtəlif xalqlarda olması ilə, məsələn, Azərbaycan xalqında “Koroğlu”, türkmənlərdə “Koroğlu”, başqalarında “Qarqulu” və s. sübut etmək olar.

⁴²⁷ M.Qorki. Şura ədəbiyyatının vəzifələri. Bakı, 1953, səh.9.

Bundan əlavə, ayrı-ayrı xalqların yaratmış olduqları, xüsusilə, qəhrəmanlıq dastanlarında süjet və epizod yaxınlığı, hətta eyniliyi bu və digər əsəri orijinallıqdan çıxarmır. Hətta bir xalqın yaratmış olduğu şifahi ədəbiyyat nümunələrində (ən çox nağıllarda) bir-birinə oxşar epizod və momentlərə rast gəlmək olar.

Şifahi xalq ədəbiyyatındakı belə keyfiyyətləri B.Çobanzadə “Ədəbi paralellər” adlandırır. Bu məsələyə aid onun xüsusi, demək lazımdır ki, çox dəyərli elmi məqaləsi vardır.

Məlum olduğu üzrə, 1934-cü ildə dünyanın tərəqqipərvər xalqları dahi fars-tacik şairi Əbülqasım Firdovsinin anadan olmasının 1000 illik yubileyini keçirmişdir. Bu əlamətdar ədəbi hadisə respublikamızda da qeyd edildiyindən “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1934-cü il 9–10-cu nömrəsi Firdovsinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdi. Burada bir çox alimlərin əsərlərilə yanaşı, B.Çobanzadənin “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Bu məqalə B.Çobanzadənin dünya ədəbiyyatı haqqında çox dərin biliyə malik olduğunu göstərir. Bundan əlavə, burada Azəri ədəbiyyatı haqqında çox qiymətli fikirləri bu məqalədə əks etdirilmişdir. Buna görə də bu məqalə üzərində müfəssəl dayanmaq lazımdır.

Hələ M.Qorki göstərirdi ki, yazılı ədəbiyyatdakı qəhrəmanlar ondan çox-çox əvvəl xalq tərəfindən yaradılmışdır. Doğrudan da, bir çox əsərlərin (Məsələn, “Leyli və Məcnun”, “Aşıq Qərib” və s.) mövzuları əfsanə şəklində yazılı ədəbiyyatdan daha əvvəl yaranmışdır. B.Çobanzadə də, yazılı ədəbiyyata, sənətkar qələminə keçənə qədər müxtəlif mövzuların yaranıb, cilalanmasını

və nəhayət sənətkar təfəkkürünün süzgəcindən keçirilərək xalqa təqdim edildiyini təsdiq edirdi. Bu münasibətlə o, mövzusu xalq yaradıcılığından alınmış bir çox əsərin adını çəkir. Bu barədə o, yazır: *“Şahnamənin Əbül Qasım Firdovsiyə qədər keçirdiyi təkamülü nəzərə alındıqda dərhal qrek eposunun (İliada və Odisey) və (Hamlet, Don Juan və Faust kimi) müxtəlif xarakterdəki dünya süjetlərinin keçirdiyi təkamül xatıra gəlir. Qrek eposu-dastanı öz əsas motiv və süjetlərilə Homerə (Homerin tarixi bir sima olub-olmaması ətrafında zamanımıza qədər davam edən münaqişəni nəzərə alaraq), daha doğrusu, Homer dövrünə qədər bir neçə əsr müddətincə müxtəlif istihalələrdən keçdiyi və nəhayət Homer dövrünə də müəyyən sistem və yüksək bədii keyfiyyət qazandığı kimi “Hamlet” də bir tərəfdən qədim Qrek ədəbiyyatı ilə, digər tərəfdən Skandinav folkloru (“Saca”larilə) bağlanaraq XII əsr miladidən Şekspirə qədər müxtəlif dillərdə müxtəlif mərhələlərdən keçir və nəhayət dahi dramaturqun əlində son bədii şəklinə malik olur”*.⁴²⁸

Hələ əfsanə şəklində olan bu və ya digər bir mövzu və sujet müxtəlif xalqlar tərəfindən işlənərək improvizə edilir. Beləliklə, bir mövzunun müxtəlif variantları yaranır, çünki hər bir xalq həmin mövzuya öz dünyabaxışını, milli təfəkkür və koloritini və yerli və tarixi şəraitini əlavə edir. Bu və ya digər mövzu xalq təfəkkürünün müxtəlif boyalarını təbul etdikdən və sənətkar qələmindən keçdikdən sonra o, artıq sabitləşir və

⁴²⁸ B.Çobanzadə. Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı (ədəbi paralellər). “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, №9–10, səh.27.

əbədiləşir. Çünki çoxlu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin unudulduğu tarixə məlumdur.

Şahnamə müəllifinin də məhz bu yolla getdiyini, xalqının ağzından aldığı bir mövzunu işləyib, öz dühasının gücü ilə püxtələşdirərək yenə ona qaytardığını B.Çobanzadə təsdiq və təqdir edir. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, bu gün müxtəlif xalqlarda nümunələri qalmış olan şifahi xalq yaradıcılığına aid mövzu və süjetlər bir sənətkarın təxəyyül süzgəcindən keçmiş olsa idi, bugünkü vəziyyətindən daha əzəmətli görünərdi. Şahnamə mövzusu məhz buna görə əzəmətli görünür. O yazırdı: *“Şahnamə və onun müəllifi də eyni tarixi yolla hərəkət etmiş və eyni şərəfli nəсібə nail olmuşdur. Firdovsiyə qədər cürbəcür şəkildə bir çox şahnamələr yazılmışdır. Tarixin xəbər verdiyinə görə, Axametidlər zamanından başlayaraq İran epik materialı “Xudayinamə” yaxud pəhləvi dilində namları ilə yazılmış və eyni material islam dövründə də gərək həcm və gərəksə bədii işləniş cəhətlərindən xüsusən XII əsrdən başlayaraq Firdovsiyə qədər müxtəlif şəkillər almışdır.*

Firdovsi özünə qədər gələn bu materiala gərək tarixi və gərəksə əfsanəvi bir çox materiallar əlavə etməklə bərabər, ən mühümü, bütün bu materialı dünyanın ən yüksək bədii klassik ədəbiyyatı səviyyəsinə çıxaracaq surətdə işləmişdir.

Şübhə yoxdur ki, rus, fin, ingilis, alman, yerli Amerika epikası – dastan ədəbiyyatı da müxtəlif cəhətlərdən zəngin və orijinaldır. Lakin öz dövründə bu epik material Firdovsi kimi bir dahi şairin laboratoriyasında işlənməmişdir və başqa xalqların epik

*ədəbiyyatı ilə “Şahnamə” arasında olan əsas fərqlərdən biri də budur”.*⁴²⁹

B.Çobanzadə dahi şair və yazıçının, eləcə də monumental əsərin yaranmasında tarixi şəraiti əhəmiyyətli faktorlardan biri hesab edirdi. Firdovsini nəzərdə tutaraq onun sənətkarlığın yüksək zirvəsinə qalxmasında tarixi şəraitin rolu olduğunu söyləyir. Firdovsinin yaşamış olduğu feodal-patriarxal İranda ədəbiyyatın və sənətin inkişafına imkan var idi. Çünki o vaxt sənətkar istər xalq ədəbiyyatından alınmış, istərsə də orijinal bir əsəri yaratmaq üçün müəyyən gəliri nəzərdə tutmurdu. Bəlli olduğu kimi, ədəbi yaradıcılıqdan varlanmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edildiyi siyasi şərait belə yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmağa imkan verməzdi. Bunu B.Çobanzadə də təsdiq edir. O göstərirdi ki: *“Kapitalizmin müxtəlif mərhələlərində epik ədəbiyyatla məşğul olanlar ancaq bir kolleksioner, nəhayət pis-yaxşı bir tərtibçi və tədqiqçi olmaqdan irəli gedə bilmirlər... Halbuki, yüzlərcə və minlərcə müxtəlif epizod ehtiva edən müəzzəm şahnamədən danışarkən, onun dünya epik ədəbiyyatı ilə olan əlaqəsini ortaya qoymamaq mümkün deyil”.*⁴³⁰

Firdovsi şifahi xalq yaradıcılığından aldığı saysız-hesabsız epizodları o qədər sənətkarlıqla işləmiş və vahid bir süjet ətrafında o qədər ardıcıl düzmüşdür ki, həmin epizodların xalqdan gəlmə olduğu hiss edilmir. Deməli, B.Çobanzadənin təbiri ilə desək, Firdovsi “Şahnamə”ni yaradarkən “kolleksioner” səviyyəsindən dahi sənətkar

⁴²⁹ B.Çobanzadə. Göstərilən məqaləsi, səh.27.

⁴³⁰ Yenə orada, səh.27.

səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Burada dünya xalqlarının şifahi yaradıcılığının bir çox ünsürlərinə rast gəlinir.

B.Çobanzadə belə ədəbi oxşarlıqlardan geniş bəhs edir. Rüstəmin öz oğlunu öldürməsi səhnəsini alman ədəbiyyatındakı “Nibellunq nəğmələri”nin qəhrəmanı Hildebratın öz oğlu Hadibranı öldürməsi ilə müqayisə edir. Bundan sonra rus xalq yaradıcılığında öz əzəməti ilə diqqəti cəlb edən baş epik qəhrəman olan İlya Murametsin öz oğlu Sokolnikini öldürməsi də Rüstəm və Söhrabın mübarizə səhnəsi ilə ədəbi paralel kimi qiymətləndirilir.

Dünya ədəbiyyatı haqqında zəngin məlumata malik olan alim “Şahnamə”ni X əsr miladi tarixinin ortalarında Şərqi Türkünstanda uyqur dilində yazılmış olan “Kutadqu bilik” adlı əsər ilə də müqayisə edir. Biz bu müqayisələr haqqında danışmağı artıq hesab edirik. Lakin qədim Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı olan “Dədə Qorqud” əsəri haqqındakı dərin elmi mülahizələrinin nəzərə çatdırmaq üçün “Şahnamə” və “Dədə Qorqudun” müqayisəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik.

“Dədə Qorqud” haqqında maraqlı elmi mülahizə dedikdə ən əvvəl həmin əsərin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu təsdiq etməsini nəzərdə tuturuq. Bəzən bu tarixi əsərin Azərbaycan xalqına mənsub olmadığını iddia edirdilər. Akademik Bartolddan sonra bizim fikrimizcə, bu əsərin Azərbaycana aid olduğunu Azərbaycan alimlərindən ilk dəfə B.Çobanzadə təsdiq və sübut etmişdir. B.Çobanzadədən sonra bu əsərin

Azərbaycanla əlaqədar olduğunu inandırıcı faktlarla başqa alimlərimiz də təsdiq etdi.⁴³¹

Bu əsər haqqında və onun Azərbaycan xalqına məxsus olması haqqında B.Çobanzadə başqa alimlərimizdən az və aşağı səviyyədə fikir söyləsə də, onlardan əvvəl söyləmişdir.

O, “Şahnamə”ni “Dədə Qorqud” boyları ilə müqayisə edərkən “Dədə Qorqud”u məhz Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi alır. B.Çobanzadə “Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”un mövzu xüsusiyyətlərindən və fərqli cəhətlərindən danışarkən deyirdi: *“Türk sistemli dillərdə bulunan epik mahiyyətli və “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıxı əlaqə saxlayan əsərlərdən birisi də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış olan “Dədə Qorqud” kitabıdır. Əvvələn, “Şahnamə” adının da göstərdiyi kimi, əsas etibarilə İran şahlarının dastanı olduğu halda, “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır. “Şahnamə”də vəqələrin rəhbərəcə silsiləsi müəyyən xronoloji rəbitəyə malik olduğu halda, “Dədə Qorqud” kitabında bu rəbitə yoxdur, bunun yerinə hekayə və vəqələrin rəbitəsi, bu kitabda rol oynayan şəxslər, qəhrəmanlar vasitəsilə təmin edilir. Şahnamədəki baş qəhrəman yerini burada Qazan işğal edir. Rüstəm kimi, Qazan da “qovğa günü öndən dəpən”, yəni qovğa günü birinci hücum edən qəhrəmandır. Bundan başqa,*

⁴³¹ Bax: a) H.Araslı. Kitabı-Dədə Qorqud. Azərnəşr, Bakı, 1939; b) Əli Siltanlı. Dədə-Qorqud dastanları haqqında qeydlər (I məqalə). S.M.Kirov adına ADU-elmi əsərləri. Bakı, 1958, №-; c) Əli Siltanlı. Dədə-Qorqud dastanları haqqında qeydlər (ikinci məqalə). S.M.Kirov adına ADU elmi əsərləri. 1959, №-; d) Ə.Dəmirçizadə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. V.İ.Lenin adına API nəşriyyatı; e) M.H.Təhmasib. Dədə-Qorqud boyları haqqında. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, Az.SSR. EA nəşri. 1961, səh.5.

*şahənşah, şahlar şahı məfhumunun qarşılığı “Xanlar xanı” ünvanını daşıyan Bayındırخان və nəhayət yarım köçəri əfsanəvi aşiq Qazan, qopuz çalan, ad qoyan Dədə Qorqud həmin bütün hekayələrdə o, yaxud bu surətlə rol oynadıqlarından bu, dastana müəyyən vəhdət və rabitə bəxş edir”.*⁴³²

“Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud” arasındakı oxşar cəhətlər fərqli xüsusiyyətlərinə nisbətən daha çoxdur. Lakin bu oxşarlıq nə “Şahnamə”ni, nə də “Dədə Qorqud”u orijinallıqdan çıxarır. Çünki nəticə etibarilə oxşar olan bir hadisə səbəb etibarilə fərqlənir. Başqa sözlə desək “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”dakı paralel epizodlar başqa-başqa ədəbi səbəbiyyətlər zəminində əmələ gəlir. Buna görə də nə “Şahnamə”nin “Dədə Qorqud” üzərində, nə də əksinə təsiri hiss edilmir. Bu xüsusiyyət təkcə “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”a aid olmayıb dünya şifahi xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrinə də aiddir.

B.Çobanzadə “Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”un oxşar cəhətlərinin onların orijinallığına xələl gətirib-gətirməməsindən və buradakı ümumi cəhətlərdən bəhs edərkən yazırdı: *“Ayrı-ayrı hekayələr və epizodlarda daha konkret paralellərə təsadüf edilir. Məsələn, Qazan, ya Salur-Qazan ilə oğlu Uruz, Təpəgöz, Dərsə xan ilə oğlu Buğac Bəkil oğlu İmran” hekayələrində bu fikrimizi qüvvətləndirəcək misallar tapa bilərik.*

Salur-Qazan ilə oğlu Oğuzun hekayəsində Qazan ilə Uruzun vuruşması, Söhrab ilə Rüstəmin vuruşmasına səbəb olan hadisələrdən tamamilə başqa hadisələrlə

⁴³² B.Çobanzadə. Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, №9–10, (116-117), səh.28.

*şərtlənmiş olmaqla bərabər, hər halda atasını axtaran, lakin onu tanımayan oğul ilə atanın vuruşması “Şahnamə”nin Rüstəm və Söhrab epizoduna konkret paralel təşkil edir. Rüstəm ilə Söhrab hekayəsində olduğu kimi, “Dədə Qorqud”un bu hekayəsində də oğul birinci həmlədə ataya qalibdir. Lakin Rüstəm Söhrabi öldürdüyü halda, Salur Qazan öz oğlu Uruz tərəfindən məğlub edilərək aman diləməyə məcbur olur. Yəni Rüstəm ilə Söhrabın üçüncü dəfə vuruşması çıxarılacaq olursa, “Şahnamə” və – “Qorqud” dastanlarının bu hekayələri bir-birinə daha yaxınlaşarlar”.*⁴³³

“Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”u müqayisə edən B.Çobanzadə maraqlı və qiymətli elmi mülahizələr irəli sürür. O “Dədə Qorqud” dastanlarında Bəkil oğlu İmran” boyu istisna edilərsə bir nəfər də olsun, ərəb və ya farsın olmadığını göstərirdi. Bundan sonra hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərin coğrafi cəhətdən Azərbaycan ərazisi ilə bağlı olduğunu da qeyd edirdi. Dastanlardakı bəzi momentlərdən istifadə edərək əsərin məhz XII-XIII əsrlərdə yarandığını söyləyirdi. Məsələn, Orada düşməne tatar deyilməsi tatar-monqol işğalçılarına işarədir ki, bu da XIII əsrin birinci rübünə təsadüf edir.⁴³⁴

Bundan əlavə, həmin əsərində B.Çobanzadə “Dədə Qorqud”un dünya ədəbiyyatı ilə səsleşməsinə də qeyd edir. Bu dediklərimizi B.Çobanzadənin sözləri ilə də təsdiq edə bilərik: *“Dərsəxan ilə oğlu Buğac” hekayəsində Buğacın, buğanı öldürməsi Rüstəmin ağ fili öldürməsi epizodunu xatırladığı kimi, anasına təcavüz*

⁴³³ B.Çobanzadə. Yenə həmin əsəri, səh.28.

⁴³⁴ Yenə orada, səh.28.

etdiyi haqqında iftira nəticəsində buğacın atası “Dərsəxan” tərəfindən yaxalanması” yenə “Şahnamə”nin Keykavus və Səyavuş hekayəsilə paralel təşkil edir.

“Dədə Qorqud” dastanında Oğuz qəhrəmanlarının heç birisi ərəb və yaxud fars adı daşımadığı halda, “Bəkil oğlu İmran” hekayəsində İmranın yoldaşlarından biri “Alp Rüstəm və yəni “Rüstəm pəhləvan” adını daşıyır. Bu surətlə Gəncə, Bərdə, Trabzon, Bayburdarasında gah 9 tımən Gürcüstan (yəni 9 rayon, ya 900 qoşunlu) ilə və gah Trabzon Teqori (bəlkə ermənicə Taqovor – padşah) ilə mübarizə edən Oğuz xalqına aid olan “Dədə Qorqud” nağıllarının XII-XIII əsrlərdə təşəkkül etmiş olduğu bu surətlərdə sabit olur. “Dədə Qorqud” nağıllarının birində düşmənlərin oğuzlara tatar dediklərini də öyrəniriz. Ola bilsin ki, ümumən şərq və qərbdə o dövrdə tatar ünvanı ilə anılan monqollar dövrilə əlaqədardır.⁴³⁵

Bizə görə, “Şahnamə”də ərəb adlarının qəhrəmanlarının olması X əsr İranında ərəb nüfuzu ilə əlaqədardır. “Dədə Qorqud” isə bilavasitə xalq tərəfindən yaradıldığından, ərəb istilacılarının adları ora daxil ola bilməmişdi. Çünki xalq ərəb istilacılarına nifrət edirdi. B.Çobanzadəyə gəldikdə isə o, “Dədə Qorqud”un Firdovsi dövründə yaranmış və təkmilləşmiş olması ilə bərabər, onun Azərbaycan dilində ilk ədəbi əsər olduğunu söyləyir.

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib isə “Dədə Qorqud”un VII-VIII əsrlərdən yaranmağa başladığını göstərir. O, bu dastanın yaranma tarixi haqqındakı

⁴³⁵ Bax: Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı, 1958, səh.190.

müxtəlif fikirlərə yekun vuraraq yazır: *“Bizcə, bu dastanlar təqribən VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, uzun bir müddət ərzində tarixi hadisələrdən rəvayətlərə, rəvayətlərdən əfsanələrə, əfsanələrdən nağıllara, boy və dastanlara çevrilmək yolu ilə həm kəmiyyətə, yəni miqdarca, həm də keyfiyyətə təkmilləşə-təkmilləşə gəlmiş X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşdirilmiş, axırncı dəfə köçürüldükdə isə katibin əlavələri hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkəlü düşmüşdür”*.⁴³⁶

Məqələdən göründüyü kimi, B.Çobanzadə nəinki türk xalqlarının həbslə şərq və qərbin klassik ədəbiyyatlarını da mükəmməl bilən alim kimi özünü təqdim edir. O, dünya ədəbiyyatının bu və ya başqa nümunəsi haqqında sadəcə təsviri fikir söyləməklə kifayətlənmirdi, habelə həmin əsərin tarixi mənşəyini də göstərirdi.

B.Çobanzadə yaxşı ədəbiyyatşünas alim kimi, SSRİ ərazisində yaşayan Oktyabr inqilabına qədər öz milli yazılı ədəbiyyatı olmayan xalqların da bədii yaradıcılığını ilk tədqiq edənlərdən biri olaraq şöhrət qazanmışdı. O, Qırğız, kumık, malkar (balkar) xalqlarının şifahi ədəbiyyatı üzərində ilk tədqiqat apararlardandır. O, belə hesab edirdi ki, başqa xalqlarla ictimai, iqtisadi, ədəbi əlaqəsi olmayan xalqların şifahi ədəbiyyatı dil və mündərcə cəhətdən çox səlis və koloritli olur. Özünün

⁴³⁶ Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1961, səh.12.

yazılı ədəbiyyatına malik olmayan xalqlar qüvvətli şifahi ədəbiyyat yaradırlar. Belə xalqların şifahi ədəbiyyatı janrlarla da zəngin olur. B.Çobanzadə belə xalqlara misal olaraq qırğız-qazaxları götürür. Bunların şifahi ədəbiyyatı haqqında deyir: *“Şimdiyə qədər məlum olduğu kimi, xalq ədəbiyyatı dilcə, mündərəcə və şəkilcə ən ziyadə, zəngin və təmiz olan bir xalq var isə, o da qırğız-qazaxlardır”*.⁴³⁷

Bu məsələ Çobanzadə ilə qeydsiz-şərtsiz razılaşımaq olmaz. Çünki məzmun və formaca qırğız şifahi xalq ədəbiyyatının başqa xalqların şifahi xalq ədəbiyyatlarından daha çox inkişaf etdiyini söyləmək olmaz. Lakin xalq ədəbiyyatının təmizliyinin səbəbini islam və əcnəbi təsirinin azlığında axtarmaqda o, haqlı idi.

Bundan əlavə, yazılı ədəbiyyatı gənc olan, son dövrlərə qədər dili və ədəbiyyatı tədqiq edilməyən kumuk xalq filologiyasında da B.Çobanzadənin xidmətləri vardır. O, 1925-ci ildə kumuk dili və ədəbiyyatının bəzi məsələləri və tədqiq tarixi haqqında məqalə yazmışdır.⁴³⁸ Bundan bir il sonra isə kumuk filologiyası haqqında sanballı bir əsər (105 səhifəlik) yazdı.⁴³⁹ O vaxt 1000 nüsxə tirajla nəşr edilən bu kitabda kumuk xalq ədəbiyyatının və dilinin inkişaf məsələləri əks etdirilirdi.

B.Çobanzadənin, Şimali Qafqazda yaşayan inqilaba qədər yazılı ədəbiyyatı olmayan və şifahi ədəbiyyatı da tədqiq edilməyən Balkar xalq ədəbiyyatı haqqında tədqiqləri, diqqəti daha çox cəlb edir. Başqa xalqların

⁴³⁷ B.Çobanzadə. Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı 1926, №1, səh.35.

⁴³⁸ B.Çobanzadə. Kumuk dili və ədəbiyyatı haqqında. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı. 1925, №3, səh.22–26.

⁴³⁹ B.Çobanzadə. Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqləri. Bakı, “Azərb. tədqiq və tətəbbə” cəmiyyəti nəşri, 1926.

ədəbiyyatından danışarkən onun mənşəyini də tədqiq edən B.Çobanzadə balkar-malkar xalqının da etnogenezisi haqqında maraqlı məlumatlar verir.

Əvvəlcə, o göstərir ki, bu xalq balkar deyil, malkar adlandırılmalıdır. Çünki balkar sözünü əcnəbilər, malkar sözünü isə bu xalqın özü işlədir. Bu xalqın məişəti və xalqın özünə verdiyi adın etimologiyasından bəhs edərkən deyir: *“Malkar yalnız bir vadidə oturanlara verilən ad olub, xalq, ümumi isim olaraq özünə “dağlı-tavli” deyir. Bu surətlə “tavli qızı”, “tavli dil”, yəni “dağlı qızı”, “dağlı dili” kimi sözləri bu gün xalq arasında yeganə işlədilməkdə olan sözlərdir. Malkar, ya balkar sözü ümumi isim olaraq xüsusi surətdə işlədilməklə və ancaq “oxumuşlar” arasında istemal edilməkdədir. Xalq özünə dilinə görə deyil, məişətinə görə isim verir. Bunun üçün “tavli” sözü müxtəlif dillərdə danışan osetin, kuban kibi dağda yaşayan xalqlara da şamildir”*.⁴⁴⁰

Məlum olduğu üzrə, bu xalq haqqında ətraflı məlumat toplamaq məqsədilə B.Çobanzadə 1929-cu ilin avqust ayında Şimali Qafqazda elmi məzuniyyətdə olmuş, bu xalqın “oxumuş”larından tutmuş ucqar kəndlərdə yaşayan “çırlavçı”lara qədər görüşmüş və xalqın məişət tərzini, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, tarixi və s. haqqında çoxlu material əldə etmişdir. Başqa əsərlərində olduğu kimi, burada da göstərir ki, bir xalqın tarixini, mənşəyini, məişətini bilmədən həmin xalqın ədəbiyyatını öyrənmək olmaz. Çünki xalqın tarixi inkişafı prosesində baş verən hadisələr ədəbiyyatda təsvir edilir.

⁴⁴⁰ B.Çobanzadə. Malkar ədəbiyyatı. “İnqilab və mədəniyyət”, 1929, №9, səh.33.

Bu ədəbi təsvirləri düzgün qiymətləndirə bilmək üçün həmin təsvirin işarə etdiyi tarixi hadisəni bilmək lazımdır. Buna görə də malkar xalqı haqqında aşağıdakı məlumatı verir:

1. Makarlar miladi XIII əsrdən, yəni monqol istilasından əvvəl Şimali Qafqazda yerləşmişlərdir.

2. Malkarlar əvvəlcə ovalıq yerlərdə, düzlükdə yerləşmiş isələlər də, sonradan başqa xalqlar tərəfindən dağlara sıxışdırılmışlardır.

3. Malkarlar dil etibarilə türk-tatar xalqlarının qıpçaq qrupuna mənsub olmaqla bərabər, məişətlərində qüvvətli yerli Qafqaz yafet təsiri vardır.

İctimai quruluşları daha ziyadə yafetik təsir altında qalmışdır. Malkar cəmiyyətinin başında “bi” ya “tavbi” dururdu, sonra “canqa”lar daha sonra “özdən”lər nəhayət “kül” və “kzak” və “çesirlər” gəlir.⁴⁴¹

Balkar xalqının tarixi inkişafı haqqında bu məlumatı verdikdən sonra, onun dilini iki dialekt qrupuna bölür.

Xalq özü dağlarda yaşadığından qüvvətli sənət əsərləri yarada bilməmişdir. Onların ən müdrik adamları “cırlavçılar” – aşıqlarıdır. Bu aşıqlar at quyruğundan düzəldilmiş “kıl komuz” adlanan musiqi alətində çalib oxuyurlar. Bunlara “Qovruk” də deyilir. Özləri də yalnız mənsur şəkildə bədii parçalar bilirlər. B.Çobanzadə bu xalqın mənzum parçalara birtərəfli yanaşdıqlarını söyləyir.

⁴⁴¹ Yəne orada, səh.34.

O, “çəkəm” vadisinin ən məşhur “çırlavçısı” olan çotu, çabuka adlı xalq şairlərinə mənzum şeir oxumağı xahiş etsə də, bir nəticə vermir. Çünki, onlar mənzum sözü ayıb sayırlar. Buna görə də B.Çobanzadə belə hesab edir ki, “malkar çırlavçısı” mənzum sözü eyib saymayan qırğız qazax akınlarından tamamilə əksikdir.

Onların ən çox sevdikləri lətifələrdir. Çırlavçının ən böyük hünəri bir hekayəti mümkün olduğu həтта mümkün olmadığı qədər uzatmaqdır. O, deyir ki, “*çotu bir hekayəti üç gün, üç gecə söyləyə biləcəyini iddia edirdi*”.

Bundan sonra həmin xalqın yazılı və şifahi ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına aid misallar verir, onların azərbaycancaya tərcüməsini də verir. Bu janrların müxtəlif növləri haqqında maraqlı elmi məlumatlar verir. Bəkir Çobanzadənin balkar xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrları haqqında verdiyi məlumatı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Cır. Dar mənada hekayə olub əsasən mənsur bəzən yarım qafiyəli olur.

II. İnar və ya hinar. Yeganə mənzum şəkildir. Aşıqanə mahiyyət daşıyan şeirdir. Əsasən qızlar və qadınlar işlədir. “*Erkəklərin bu kimi şərtləri söyləməsi eyib sanılır*” (B.Çobanzadə).

III. Nazmu. Dini mahiyyət daşıyan mənzum parçalardır. “Qiyamətnamə” kimidir.

IV. Şifahi ədəbiyyat. Bu da aşağıdakı janrları ehtiva edir.

V. Nart (atalar sözü).

1) elbər (tapmaca)

2) xlikkə və ya xlikkəlik (həcv)

3) muğaz söz (yanıltmac)

4) Torluqlu (hüzn, kədər ifadə edən növ)

5) morov (mərsiyə)

6) Çomoq (məsəl).⁴⁴²

Əsərdə müəllif bu janr növlərinin hamısına aid misallar verir və gələcəkdə bu mövzuda böyük bir əsər yazacağını söyləyir. Təəssüf ki, zaman belə bir əsərin yazılmasına müsaidə vermədi. Yoxsa B.Çobanzadə Balkar filologiyası tarixində də əhəmiyyətli mövqə tuta bilərdi.

B.Çobanzadə istər balkar, istərsə də başqa xalqın ədəbiyyatının inkişafına ictimai quruluşun böyük təsiri olduğunu söyləyirdi. O, göstərirdi ki, oktyabr inqilabına qədər tamamilə başqa məzmun və mündərəcəyə malik olan ədəbiyyatlar inqilabdan sonra tamamilə başqa bir keyfiyyət aldı.

Bu fikri o, bütün xalqların, xüsusilə Azəri xalqının ədəbiyyatına aid edirdi. Oktyabr inqilabından əvvəl ədəbiyyatımızda: tənqidi realizm, maarifçilik, romantizm

⁴⁴² Yenə orada, səh.5.

və s. ədəbi cərəyanlar hökm sürdüyü halda, inqilabdan sonra ədəbiyyatımızın vahid yaradıcılıq metodu sosializm realizmi bərqərar oldu. Belə bir keyfiyyət dəyişməsinə şifahi ədəbiyyatımız haqqında da söyləmək olar. Bu, dəyişməni B.Çobanzadə belə izah edirdi: *“Oktyabr inqilabına qədər bir “əyləncə aləti” olan şərqi, bu zamandan sonra kəndlinin (aşıqları nəzərdə tutur – A.B.) ətrafda və öz mülkündə hasil olan dəyişmələrə dair fikrini ifadə edən bir nitq, bir bəyannamə şəkli alır. Bu mənzum bəyannamədə aşiq Şura hökumətinin işçi və kəndli hökuməti olduğunu, cocuqları oxutduğunu, yollara xərc çəkdiyini nəhayət “zülm ilə abad olan “qolçomaq malikanə və çiftliklərinin altı-üstünə” gətirildiyini qeyd edir.*

Yaşasın şuralar

Üstümüzə bir gün doğub

Kasıb tərəfdarı

Məhv etdi burjuyları”.⁴⁴³

B.Çobanzadə göstərirdi ki, şifahi ədəbiyyat mənsub olduğu xalqın ümumi dünya- görüşünü əks etdirir. Xalq öz həyat tərzini yaxşı bildiyindən həmişə həyatı, aktual məsələlər haqqında şərqi, bayatı və s. yaradır. Buna görə də xalq həyatında baş verən bütün böyük hadisələrə aid şifahi ədəbiyyatda nümunə tapmaq olur. Bundan əlavə, xalq ədəbiyyatı qayəvi, tendensiyalı ədəbiyyatdır. Xalq ədəbiyyatının yaradıcısı olan aşıqlar xalqı maraqlandıran bütün hadisələrə aid mahnılar qoşur və öz sinkretik

⁴⁴³ B.Çobanzadə. **Azəri** ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə), ADETİ-nin nəşriyyatı, Bakı, 1930, səh.42.

sənətləri vasitəsilə xalqa çatdırırlar. B.Çobanzadə aşuqların Lenin surəti yaradaraq bütün ölkəni gəzib həvəslə oxumalarını buna misal göstərir.

O deyir: *“İnqilabi aşuqların təsəvvürlərində Leninin siması çox böyük bir yer işğal edir. Onlar Oktyabr inqilabının, cahan proletariatının yolbaşçısı, məzlum millətlərin qutarıcısı, Şura hökumətinin banisi olan Leninin adına şeirlər düzəldir və rayondan rayona, kənddən kəndə dolaşib oxuyurlar.*

*Qadınlara öz haqqını öyrədən
Fəhlələrə kəndlilərə dinlədən,
Rəhbər olub yollarını göstərən
Doğru yolu doğru duyan sən oldun.
Yaxşı məqsədinə çatdın xülasə,
Məzlum millətləri sən saldın başə.
Ay həzərat, əhsən belə yoldaşə.
Axır məqsədinə çatan sən oldun”.*⁴⁴⁴

B.Çobanzadə yetişməkdə olan ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq qabiliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. O, S.Vurğun, M.Hüseyn və S.Rüstəm kimi yazıçı və şairlərin qələbə çalacaqlarına inanır və gənc ədəbi qüvvələrin siyasi istiqamətini bəyəndi. O, ədəbiyyatımızın bu dövründə bədbinliklə nikbinliyin, ümitsizliklə nicatın arasında gedən mübarizəni S.Rüstəmin ədəbi fəaliyyəti təmsalında ümumiləşdirərək yazırdı: *“Köhnə şairlərin çoxusu öz taleyindən, ətrafındakı həyatdan şikayət etməkdə davam edir, təsəvvüfə dalır, inləyir, burjuv*

⁴⁴⁴ Yəni orada, səh.43.

yavrularilə “Şaxsey-vaxsey” ilə tərbiyələnməmişlər öz adi göz yaşlarını axıtmaqdan doymurlar. Onlar ağlayaraq ümitsiz və gələcəksiz olan bir dünyanın dərdsini çəkirlər. Süleyman Rüstəmzadənin bu illərdə “nəşə” və gülüşləri ilə ortaya atılması bu mərsiyəçi şairlərə, köhnə dünyanın burjua və feodal aləminin müməssillərinə qarşı açıq hücum idi. Gənc proletar ədəbiyyatının əski, dinçi və millətçi ədəbiyyatına meydan oxuması birinci dəfə Süleyman Rüstəmzadənin əsərlərilə oldu”.⁴⁴⁵

Azərbaycan ədəbiyyatının getdikcə daha coşğun surətdə inkişaf etməsini, yetişməkdə olan gənc ədəbi qüvvələrin gələcəkdə bu ədəbiyyatın aparıcı qüvvəsi ola biləcəklərini görəndə B.Çobanzadə əsərin sonunda səmimi qəlblə ədəbiyyatımızın inkişafına düzgün, uğurlu yol arzu edərək yazırdı: “Son cümlə olaraq səmimi ürəkdən qalib qızıl Azərbaycanın gənc proletar ədəbiyyatçılarına atəşin salam və yaşasın Böyük Oktyabr inqilabının gözəl yavrusu Aprel inqilabı və irəlindəki aprel inqilabları”.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ B.Çobanzadə. **Azəri** ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən intsrnasionalizmə). Bakı, 1930, səh.61.

⁴⁴⁶ B.Çobanzadə. **Azəri** ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə). Bakı, 1930, səh.65.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN BƏDİİ YARADICILIĞI

B.Çobanzadə görkəmli linqvist, metodist və ədəbiyyatşünas olmaqdan əlavə, həm də şair olmuşdur. Bədii yaradıcılığı ilə o, görkəmli sənətkarlar səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. O, bədii yaradıcılıqla, əsasən, gənclik illərində, Oktyabr inqilabına qədər tələbə olarkən məşğul olmuşdur. Onun bədii yaradıcılığı haqqında, ümumiyyətlə demək olar ki, ictimai mövzular, lirik mövzulara nisbətən daha çoxdur.

B.Çobanzadə gənclik illərində özü hiss etdiyi həyat acılarını, yoxsulların məşəqqətli həyatını və varlıların rəhmsizliyini və s. kimi mövzuları qələmə alırdı.

O özü zəhmətkeş ailəsindən olduğuna görə bədii əsərlərində də həmişə əməkçi xalqın mövqeyində dururdu. Daşkənddə özbəkçə çıxan “Lenin bayrağı” qəzetinin 1954-cü il 54-cü nömrəsində B.Çobanzadənin Oktyabr inqilabından ruhlanaraq yeni mövzular axtarmasından bəhs edərkən inqilabın onun yaradıcılığına güclü təsiri barəsində deyilir:

*“Burjuaziya quruluşunu bütün ictimai və milli zülmərlə bərabər güclü boran kimi süpürüb atan və milli mədəniyyətlərin çiçəklənməsi üçün geniş imkanıyyət doğuran Böyük Oktyabr inqilabı B.Çobanzadənin də istedadına istedad, gücünə güc qoşdu. Çobanzadə əməkdar xalqı istismarın əsrlik zindanlarından azad edən Oktyabr inqilabını “Öksuzlər toyu” adlandırdı”.*⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Bax: Lenin bayrağı (özbəkçə) qəzeti, 1954, 5 iyul, №54(228).

B.Çobanzadənin inqilabdan əvvəl yazmış olduğu bir çox şeiri ictimai-siyasi mahiyyət daşımaqla aktual olsada, sənətkarlıq cəhətdən yüksək səviyyədə deyildi.

İnqilabdan əvvəl B.Çobanzadə müxtəlif imzalarla yazırdı. Məsələn, Çobanzadə Bəkir, Çoban oğlu Bəkir Bavbek, Bəkir Çavbek, Kırımlı Çoban oğlu Bəkir Sidqi, Bəkir Sidqi, daha sonralar isə Bəkir Çobanzadə.

B.Çobanzadənin şeirlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir qədər onun şeirlərinin nəşri tarixinə nəzər salaq. O, şeirlərinin çoxunu 1918–19-cu ildə Macarıstan Universitetinin tələbəsi ikən yazmışdır. Bunlardan bir-iki dənəsi İstanbulda çıxan “Kırım məcmuəsi”ndə nəşr edilmişdir. 10 şeiri isə 1919-cu ildə İstanbulda çıxan “Kök kitab”da dərc edilmişdir. B.Çobanzadənin “Kök kitab”da gedən 10 şeiri haqqında Yusif Akçura izahat verir.

Y.Akçura B.Çobanzadə və onun şeirlərindən danışarkən xüsusilə qeyd edirdi ki: *“Bəkir Sidqi əfəndi Kırım xalq çıpqlarından (türklərindən) mülhim olmuşdur. Mənzumələrinin şəkillərini vəznələrini tamamən xalqdan alıyır. Osmanlıca yazmaya heç özenmemiş və pəkk yey etmiş”*.⁴⁴⁸

B.Çobanzadənin hələ elm aləminə məlum olmayan iki dəftərdən ibarət şeirlər məcmuəsi əlyazması halında İstanbulda İbrahim Otar tərəfindən saxlanılmaqdadır. Həmin şeirlər haqqında məlumatı B.Kaümasdan alırıq. O, 1953-cü ildə həmin dəftərləri İbrahim Otardan alıb oxuduğunu və “Kök kitab”da gedən şeirlə tutuşdurduğunu söyləyir. O deyir: *“Bereket versin ki, 1953-cü ilin Kasım başlarında İstanbula taşındığımızdan sonra Cəfər*

⁴⁴⁸ Bax: Kök kitab. İstanbul 1919, səh.7.

*Krimerin delaletile İbrahim Otarın əlində bulunan əlyazma iki defteri kozdsi keçirmək şansına erdim. Bunlar şairin kəndi elile yazılmış şeirlər toplağı idi. Bu defterlerde kök kitabda yer almamış və 1937 yılında kosteince de basılmış olan Krım şeirləri rissalesine de alınmamış şeirlər de çöktü”.*⁴⁴⁹

Battal “kök kitabda” çıxan şeirlərlə həmin dəftərdəki şeirləri tutuşdurarkən əsasən faydalı iş görsə də, həmin şeirləri tamamlamamışdır. Həmin əsərinə əlavə olaraq verdiyi B.Çobanzadə şeirlərini yarımçıqlığı da bunu göstərməkdədir.

B.Çobanzadə özü Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında saxlanan tərcümeyi-halında ilk şeirinin 1913-cü ildə nəşr edildiyini qeyd edir. Bu illərdəki şeir və poemaları həm ictimai mündərəcə, həm də bədii cəhətdən istənilən səviyyədə deyildi. 1913-cü ildə İstanbulda “yaş tatar yazıları” adı ilə nəşr edilən şeir və poeması bunlardır:

1. Bəkir Vavbek – Anan kayda (poema).
2. Sabançının torpağa maktavları (əkinçinin torpağa tərifləri) – B.Bavbək.

Bu şeirləri o zaman İstanbul sultanasində 313 nömrəli şagird kimi tanınarkən yazmışdır. Özü də bu şeirlərin zəif olduğunu qeyd etməkdədir. Həmin şeirdə Krım tatar-ləhcəsi ilə osmanlı türkcəsi bir-birinə

⁴⁴⁹ A.Battab Taymas. Kirimli filolog şair Bekir Çobanzadə, ja tamtma tecrühesi **Türk** dili araşdırmaları illigu. **İstanbul**, 1954, səh.230.

qarışdırılmışdır. Şeirlərdə Məhəmməd Əminin təsiri vardır. Məsələn, o deyir:

Qaranlıqdır hər tərəfim kədər verən bir heçəm və heç bir yerdə yoxdu nə bir nəfəs, nə bir səs. (Aman kayda poması haqqında isə irəlidə danışacağıq). Bundan əlavə, 1926-cı ildə Kırmda “Boran” adlı şeirlər məcmuəsi nəşr edilmişdir.

Öz vəfatından sonra 1959-cu ildə yuxarıda adını çəkdiyimiz “Lenin bayrağı” qəzetində B.Çobanzadənin dörd şeiri nəşr edilmişdir. Özbəkistanda olan tatar məktəbləri üçün tərtib edilən müntəxəbatlarda da B.Çobanzadənin şeirlərinə rast gəlinir. B.Çobanzadə poemalar da yazmışdır Lakin bu poemalar “Lenin bayrağı”nın qeyd etdiyi kimi, “Forma və mündərəcə cəhətdən zəif əsərlər” olduğundan biz onlar haqqında danışmayacağıq.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, bədii yaradıcılıqda da B.Çobanzadəni burjua millətçiliyində və pantürkizmdə ittiham edirdilər. Millətçi dedikdə onun Kırım milli firqəsi ilə təmasda olduğunu nəzərdə tuturlar. Lakin B.Çobanzadə məcbur qalaraq sonralar milli firqənin “məhiyyətini açıb göstərməklə” onu pisləyir və özünün həmin firqə ilə təmasda olmasını ötəri bir hal hesab edirdi. Bundan əlavə, o, özünün “millətçilikdən necə uzaqlaşmasını” da göstərir. Bu haqda B.Çobanzadənin sözləri uzun olsa da, onun bədii və elmi yaradıcılığını yaxşı dərk etmək üçün onu vermək məqsədəuyğun olardı. O yazırdı:

– 20 sənədən yəni Kırmda Şuralar hökuməti, işçi-kəndli hakimiyyəti yerləşdikdən sonra milli firqə öz millətçi mizacını qaib etməyərək və etməməyə çalışaraq

işləmişdir. Milli fırqə Şura hakimiyyəti dövründə də kulaklara öz iqtisadi mövqeyini, eksplatorluğunu min dürlü hiylələrlə saxlamağa çalışan burjuaziyaya xidmət etmişdir.

Bu sətirləri yazanın milli fırqə ilə təması ancaq 1920-ci sənənin sonlarında hasil olmuşdur. Ona qədər yuxarıda bəhs etdiyim kimi məndə ancaq milli ruh, milli ideologiya aşılarmış idi. Bunun da o qədər dərin olmadığını Macarıstan Şura hökumətilə rast gəldiyim zaman duymuşdum. Bu zaman macar kommunasının türkcə orqanı olan “Şərq” qəzetəsinin redaktorluğunu ifa etdiyim, III İnternasional taborunun siyasi rəhbərlərindən və təşkilatçılarından birisi olaraq işlədiyim kibi, “Lenin evi”, “Lenin haqq” naminə təşəkkül edən Macarıstan milli əqəliyyətlər təşkilatları müəssisəsində şərq şöbəsini idarə etdim. Lakin mən o zamanlar bu surətlə düşünürdüm, kapitalizmin inkişaf etdiyi yerlərdə sosializm etmədiyi koloniyalarda milli azadəlik hərəkatı təbiidir. Bu sözləri 20-ci sənədə I Krım İnqilab Komitəsinin rəisi sifətilə rast gəldiyim Bella Kun (macar inqilabının rəhbəri – **A.B.**) yoldaşa, Macarıstanda kommunistim, Krımda millətçiyim” demişdim. Təbii, bu sözlərdə ictimai inqilabın mahiyyətin proletariatın kəndlilər və məzlum millətlərə rəhbərlik edə biləcəyini anlamamaq, bilməmək vardı. Üç-dörd illik bərabər işləmək nəticəsində millətçilərin deyil (çünki onları bir dərəcəyə qədər əvvəldən də bilirdim), xüsusilə millətçiliyin nə demək

olduğunu anladım. Millətçilər kimdi? Burjuaziyanın kirayə ilə tutulmuş rəncbərləri.⁴⁵⁰

Bədii yaradıcılığında öləri bir hal kimi olan millətçilik sonradan elmi fəaliyyətinin genişlənməsi ilə aradan qaldırılmış olur.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, əsərlərində xalqını və vətəni təriflədiyinə görə ona millətçi markası vurmaq da düzgün deyildir. Məsələn, “Anan kayda” poeması haqqında millətçi sözlərini demək, o qədər də doğru olmaz. Poemanın məzmunu da bunu göstərir. Poema 15 səhifəyə qədərdir. Qısa məzmunu belədir: şair əvvəlcə öz anasından başqa anası olmadığını zənn edərək, illərcə onun məzarını ziyarət edir. Bir neçə şəxslərin zənginin və çobanın da belə düşündüyünü görür. Lakin sonralar hər kəsin “ümumi və böyük bir anası” olduğunu duyur. Bu ana “Vətəndir”.

Poemada deyilir:

*Tatar yurdu tatarlarçın əsla ölməz bir anadır
Bilirsiniz, çünki sizdə bizim mələk analar da
Bu mübarək yurtda toqqan birər böyük bir baladır*

*Varsa sənin məramında açıq manlay
yaşamaq
Yavaşında ən müqəddəs borcundur,
yurtunun
Mazarını yaraşdırmaq, ölülərin yaşatmaq*

⁴⁵⁰ B.Çobanzadə. Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. Az.Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəşri, Bakı, 1929, səh.17.

Bizcə, bu parçalarda şairə aid millətçilik deyil, bəlkə sənətkarlıq axtarmaq lazımdır. Anaların da anasının Vətən olduğu, onların da Vətəndə doğulduqlarından əsil ananın Vətən olması fikri çox orijinaldır. Aşağıdakı parçada isə hər bir vətəndaşın həyatda öz əcdadının şöhrətini qorumalı olduğunu söyləməsi də sənətkarlıq və vətəndaşlıq cəhətdən doğrudur.

Şairin özü də bəzən təzyiqlik nəticəsi olaraq öz ədəbi irsini çox tənqid edir. Biz deyərdik ki, az qala onlardan imtina etmək istəyir.

Qürbət ölkədə Vətən həsrəti daha qüvvətli olur. Bu barədə bütün xalqlarda olduğu kimi, Azəri ədəbiyyatında da istənilən qədər şeir vardır. Məsələn, Vidadinin, Vaqifin, Zakirin “Durnalar” şeirləri və Vətən həsrəti ifadə edən bir sıra bayatılar bu qəbildəndir. B.Çobanzadə də soyuq qürbətdə Vətən həsrətini ifadə edən şeirlər yazmışdır. O özü bu şeirləri millətçi ruhla aşılınmış adlandırsa da, (bu əlbəttə, ona edilən hücumun nəticəsi idi) həmin şeirlər onun Vətənə məhəbbətini ifadə edən yaxşı mənzumələrdir.

O deyir:

*Ax, soyuq bu qürbətlik, atəşsiz, nursuz,
Həyatı bizlərə qonulsuz, şərqisiz,
Bölbülü ötsə də hüznüm artar,
Səsciyi, azacıq, “borlu”-ya oxşar.
Ölsəm deyərəm sənə yalnız bir irmaq
Gah yüksəlib oxuyaraq,
Gah qayıb köpüklənib,*

Axşam qorxunc qayalıqlar içindən.

Qürbət elə düşmüş şair xüsusilə axşamlar kövrəlidir. Onu burada, Vətəndə olan axşam rahatlığı gözləmir. Buna görə də o, qərrib ölkədə heç nə ilə əylənir. Yad ölkədə ötən bülbülün səsi də onun daxili hissələrini oyadır. Çünki bülbülün səsi azacıq da olsa tatar xalq mahnısı “Boyluya” oxşayır. Bu düşüncələr içərisində şair heç olmazsa bir Vətəni görmək istəyir, sonra ölsə də təəssüf etməz. Belə təbii hisslərlə hər kəs yaşaya bilər. Bu səbəbdən də, burada millətçilik izləri görünür. Bununla belə, B.Çobanzadənin inqilabçı, proletar şairi olduğunu da söyləmək olmaz. O, bəzi şeirlərində çox bədbin, pessimist hisslərlə yaşayan şair kimi qarşımızda durur. Özünün də səmimiyyətlə etiraf etdiyi kimi, belə şeirlərində “inqilaba yabançılıq”da görünməkdədir. O deyir:

Ölümü mən gördüm, hər kəsdən dilbər
Hər kəsdən kaduvli, hər kəsdən çəbər^{*}
Alqanlı çaş^{**} ölüm məramım mənim,
Ölüm atəşilə cansın^{***} sürəyim^{****}, *Qazo bədənim*

Şairi “ölüm atəşinə yanmağa” həvəsləndirən nədir? Bəlkə, şair özü-həyatdan bezdiyindən ölüm arzulayır? Bircə, şair zamanın qarışıq hadisələri arasından süzülüb çıxaraq sabahı, işıqlı gələcəyi görə bilmədiyindən belə bədbinləşir. Bununla belə, bədbinlik şairin yaradıcılığına

* **Lüğət:** *Çəbər – mahir, **Çaş – cavan, ***Cansın – yansın, ****Cürəyim – ürəyim

mənfi təsir etdiyi kimi, onun sənətkarlıq mövqeyinə də yaxşı təsir etməmişdir.

Zamanın siyasi hadisələrinin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini dərk edə bilməyən gənc Bəkir romantik xəyala qapılır. Bunu onun “Bulutlar” şeirində daha aydın görmək olar:

*Bulutlar, bulutlar, ölmək istərəm
Sonra da göylərdə gülmək istərəm
Alınız gedəlim dərya üzünə
Baxalım yaxından zöhrə üzünə*

*Bulutlar, bulutlar dolu bulutlar
Qapqara Kitayça yetici bulutlar
Alınız məni də könlüm açılısın
Göz yaşlarım sürətimə saçılısın.*

Bu bəndlərdə şair bulutlar üzərinə qalxaraq göylərdə süzmək, yarın üzünə yaxından baxmaq istəyir. Burada şair Çinə gedən bulutlara da həsəd aparır. Bəlkə şair “Çin həsrəti” çəkir və buludun üstündə Çinə getsə sevincindən ağlar? Yox, belə deyildir! O burada Çin sözünü uzaq ölkə mənasında işlədərək, bulutların hətta belə yerlərə də tez gəldiyini göstərir. Onun həsrəti isə Vətən həsrətidir. Bunu şeirin son bəndi aydınlaşdırır.

*Bulutlar, bulutlar, dolu bulutlar
Al yaşıl, sarılı qurşaqlı bulutlar
Alınız gedəyik uzaq yerlərə,
Kımda köynəyi o ağ dilbərə.*

İndi fikir aydındır. Şair Vətəni arzu edir. Vətən-məhəbbəti ilə valideyin məhəbbəti ikisi də birləşərək bu hissi daha da qüvvətləndirir. Ona görə də şair Vətəni görmək, orada öz dərdlərini ana Vətənə söyləmək, sevincdən, qışqıraraq Vətəndəki soyumuş ürəklərə atəş vermək istəyir. Bunu, onun “Bir izin veriniz” şeirində daha aydın görmək olar:

*Bir izin veriniz öz yurduma qaydım
Qayıdaraq yurduma son dərdimi aydım
Uzaqdan gəlirəm qanadım açıb,
Soyuyan ürəyə atəşlər saçıb.
Nə mirzə var soyumda, nə aytulubay
Babam bir çoban, anam zeydabay
Bir izin veriniz bağırıb kiriyim,
Kırmda, Kaşqarda hökürüb yürüyüm.*

Bu şeir Azərbaycan şeir qanunlarına tam mənası ilə cavab verə bilməsə də, hər halda səmimi hisslər aşıladığına görə qiymətlidir. Şairin özü dedi ki kimi atası Çoban, anası da sadə bir qadındır. Ona görə də qürbətdə oğul öz kasıb atasının halını düşünərkən çox nəcib hisslərlə yaşayır.

Şair qərrib ölkədə təhsil aldığı vaxt yazmış olduğu şeirlərində adətən Vətən və xalq məhəbbətini üzvi surətdə birləşdirə bilir. O vaxt üçün səciyyəvi olan öz mənşəyinin “qara tatar” (yəni kasıb, aşağı təbəqə) olmasını danmaq B.Çobanzadəyə yaddır. Əksinə, o, əməkçi xalqa mənsub olduğuna fəxr edir. Qürbət ölkədə bəy vəziyyətində olmaq dansa, doğma diyarda çoban olmağı arzu edir. O deyəndə ki:

*Unutmadım yad eldə qərib olsam da,
Mən türlü qayğıyla sarılıb solsam da.
Peşiman deyiləm şay tuvqanıma.
Boşlayız siz məni bəylər, dilbərlər
Gedəyim çobanlar məni bəklərlər.*

Əlbəttə, Vətən məhəbbətini qərib ölkənin “bəylər”, “dilbərlər” mühiti ilə qarşı-qarşıya qoymuş və Vətənin sadə həyatını üstün tutmuşdur.

B.Çobanzadə özünün kasıb, əməkdar ailədən çıxması ilə fəxr edir və bunu dönə-dönə qeyd edir. Özünün mənşəyi və uşaqlıq illərini dönə-dönə tərənnüm etdiyindən bu şeirlərdən onun kimliyi və tərcümeyi-halı haqqında ən tutarlı məxəz kimi istifadə etmək olar. 1917-ci ildə Budapeşt Universitetinin tələbəsi ikən yazmış olduğu bir şeirində bu məsələni, yəni özünün kasıb, zəhmətkeş ailəsində anadan olduğunu xatırlayaraq “Doğuldum bir evdə” adlı şeirində yazırdı:

*Tuvdım * bir evdə tavanı çamur ** ,
İçində yaş olmuş neçə yaş ömür.
Tuşandım, daşındım odsuz ocaqda
Ölsən də birdir, qalsan da burda.*

*Tükançı ağaya borcumuz lap çox,
Göndərib borclunun balasın söyür.
Şərabçı artırmır bir qəpik belə
İstəsən bağırar, yalvarsan gülər*

* **Lüğət:** *Tuvdım – doğuldum (təvəllüd sözündədir), **Çamur – torpaq

*Qonşumuz hacılar, mirzələr idi
Hər biri şişman bəy bir nəhəng idi.
Onlarda toy olsa yox bizə yuxu
Ölsələr get ona, dualar oxu.*

Bu bəndlər B.Çobanzadənin mənşəyi haqqında məlumat verməkdən əlavə, onun “kasıb, varlı” məsələsini də ciddi qoyduğunu bildirir. Bu bəndlər göstərir ki, B.Çobanzadə yoxsul ilə varlı həyatı arasında böyük fərq olduğunu və aşağı təbəqə ilə yuxarı təbəqənin mənafələrinin müxtəlif olduğunu göstərə bilmişdir. Yoxsul kütlənin bəy və hacılarla mehriban yaşaya bilməyəcəklərini öz həyat təcrübəsində gören B.Çobanzadə “onlarda toy olsa, yox bizə yuxu” deyə varlıların hər cəhətdən yoxsulları incitdiyinə işarə edirdi.

Göründüyü kimi, belə parçalar ictimai məzmun daşıyaraq sujetə malik deyildir. Lakin B.Çobanzadə öz keçmişini haqqında süjetli şeirlərlə gözəl bədii lövhələr də yarada bilir. 1922-ci ildə artıq Kırım Universitetinin professoru olan B.Çobanzadə öz şirin, bəzən də məşəqqətli uşaqlıq illərinin xoş xatirələrindən ayrılı bilməmiş, öz çobanlıqı haqqında gözəl bir lövhə yaratmışdır:

*On yaşına keçəndə çoban idim,
Yaylanın altında bir yer düzəltdim.
Hava açıq, göy yüksək, hər yer nura bürünür.
Uzaqdakı dağlar aydın görünür.*

*Yoldan ötən atın ayaq səsləri,
Gəlir lap aydınca bayaqdan bəri.
Kənarı uzanıb dinləyirdim mən,
Zövq alıb quşların cəh-cəhəsindən.*

Bu tablo nə qədər gözəldir, şeiriyyətli. Balaca çoban qoyunları otlamağa buraxıb, özü isə bir tərəfdə – uzanaraq, aydın səmanı, uzaqdan görünən dağları, yoldan ötənləri seyr edir. Quşların səsi isə bu əsrarəngiz, sakit təbiətə şirin musiqi bəstələyir. Şairi vəcdə gətirən də budur, bunları duyub yaşamasıdır.

Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə o, şüurlarda da qüvvətli dəyişiklik yaradırdı. Buna görə də şairlərin bir çoxu kimi, B.Çobanzadə də inqilabın gətirdiyi bolşevizm ideyalarına inanırdı. Özü dediyi kimi, “milli məhdudiyyəti” və başqa bu kimi keyfiyyətləri ataraq inqilaba yaxınlaşdı. Özünün 1922–23-cü illərdə yazmış olduğu “Yanıq qəval” şeirilə bunu artıq o sübut etdi. O, həmin şeirdə “millətçiləri” qurbağaya oxşadaraq onların bataqlıqda batdığı kimi, “millətçilər”in və “bitərəflər”in də tərəddüd və şübhə bataqlığında batdığını qeyd edirdi:

*Sən bir dar kölgəsən,
Bağalar dostun.
Ən cavan vaxtından,
Onları seçdin,*

*Yüksəldin göylərə,
Kamışdan yüksək.
Daldın bataqlıq,*

Bataqlıq dibinə qədər.

Özü də inqilaba inanaraq deyirdi:

–1922 – sənənin sonlarına və 23-cü sənənin başlarına doğru artıq mənim əsərlərimdə inqilaba yaxınlaşma pək açıq surətdə görünürdü. Öz yoldaşları millətçilərin qurbağalar olduğunu və burjua bataqlığında qaldığını anlayan bir adam inqilabamı, yoxsa əksinqilabamı yaxınlaşar.⁴⁵¹

Bundan əlavə, onun yenə həmin illərin məhsulu olan “Qurban dərisi” şeiri də onun yavaş-yavaş “inqilab platformasına yaxınlaşdığını göstərir.

Buna baxmayaraq, B.Çobanzadə başlanmaqda olan yeni hücumlara məruz qalırdı. Bu kitabı (Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik) da B.Çobanzadə özünü müdafiə etmək məqsədi ilə yazmış və vaxtı ilə səhv dünyagörüşünə malik olduğunu etiraf etmişdi. O hətta “Komsomol marşı”nı tərcümə etdiyini də söyləyərək, sadə dildə desək, “Mən hər cəhətdən inqilab tərəfindəyəm məndən əl çəkin” demək istəyirdi. Həmin kitabda oxuyuruq: *“Yanki çolpan” (tatarca – A.B.) jurnalının 1924-cü sənə 15 mayıs nüsxəsində bizim Nejdənov tərəfindən yazılan “Komsomol marşı”nı tərcümə etməyimizi görən oxucu açıq və düzgün yola çıxdığımızı, başqa cavan şərqililər kimi “Ələmdən nəşəyə”*

⁴⁵¹ B.Çobanzadə. Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. Bakı, “Az.ETİ” nəşriyyatı, 1929, səh.31.

(S.Rüstəmi nəzərdə tutur – A.B.) yıxıcılıq aləmindən quruculuq aləminə getdiyimizi anlayacaqdır”.⁴⁵²

Burada şair, S.Rüstəmi nəzərdə tuturuq onun siyasi xətt-hərəkətini özünə bir nümunə kimi götürür. Lakin bu iki şairi müqayisə etmək üçün bir neçə qeyd-şərt lazımdır. Əvvələn, S.Rüstəmin yaradıcılığında “ələm dövrü”, yəni tərəddüd, bədbinlik dövrü olmamışdır. Həm də dövrünün siyasi-ictimai tələblərinə S.Rüstəm B.Çobanzadəyə nisbətən daha sənətkarlıqla cavab verirdi. Deməli, B.Çobanzadə “Ələmdən nəşəyə” keçdiyini söylərkən köhnə, mütərəddid fikirlərdən aydın yaradıcılıq yollarına çıxdığını nəzərdə tuturdu. Doğrudan da, belə idi. O, Oktyabr inqilabını “öksüzlər toyu” adlandırırırdı. “Ax tapılsam” şeiri də buna gözəl misaldır:

*Öksüzə toy olanda,
Qəlbi küvanc dolanda.
Ax tapılsam yırlasam,
Son oylansam, cılasam.*

*Qəlbim coşub axanda
Onu ümid yaxanda
Ax tapılsam, bağırısam,
İytləri çağırısam.*

*Dostlar məni ananda,
Könülləri yalanda,
Ax tapılsam, sarılısam,*

⁴⁵² B.Çobanzadə. Krım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. Bakı, “Az.ETİ” nəşriyyatı, 1929, səh.31.

Gözdən öpüb ayrılısam.

Bu şeir bəzən lirik hissələr də ifadə edir. Buradakı məzmunla ifadə forması bir qədər fərqlidir. Feillər şərt şəklində ifadə edilmişsə də, (tapılsam, bağırısam, sarınsam) məzmunca feilin arzu şəklini ifadə edir (tapam, bağırım, sarılam və s.). Bunu nəzərə aldıqdan sonra şeir daha yaxşı təsir bağışlayır.

*Qızlar seyrə gedəndə,
Gözlər gözü öpəndə.
Ax tapılsam sırada,
Yar bəkləsəm orada.*

*Bahar yenə gələndə,
Dağlar üzə güləndə.
Ax tapılsam çaylovda,
Fındıq, cəviz saylovda.*

B.Çobanzadənin şeirlərində incə insani hisslər çox vaxt siyasi məzmun kəsb edir. O, müəyyən mövzu ətrafında fikirləşərkən, həmin düşüncələrdən doğan daxili hissləri siyasi-ictimai fikirlərlə səsləşdirə bilir. Bu cəhətdən şairin 1926-cı ildə yazmış olduğu “Baltik sahilində” adlı şeiri səciyyəvidir. Şair Baltik dənizi sahilində xəyala dalaraq bu – suyun “başının” nələr çəkdiyini” düşünür. Xarici müdaxiləçilər bu dənizdən keçərək sovet Rusiyasını gənc ikən boğmaq onu özlərinə xidmət etdirmək istəyirdilər. Lakin Baltik onlara “fayda vermədi”. “Baltik sahilində” adlı şeirində deyir:

*Baltik sahilində,
Daldım xəyala.
Dərdləşdik mən-neva,
Bir-iki dalğa.*

*Baltik, mən ikimiz,
Lap çox sövləşdik.
Bayaz gecələrdə,
Azmi dərdləşdik?*

*Gəldi qəvi qollar,
Saldılar işə,
Ya bizə xidmət et.
Ya cön yenişə!?*

*Bax alıb tərbiyə,
Etmədi fayda.
Çevrəmdə fabrika,
Zavodlar sualdı.
Suyumdan içənlər,
Milyonlar oldu.*

Burada sənətkarlıq cəhətdən nə qədər incə, işlənməmiş fikirlər vardır. Guya “dalğa da dilə gələrək” özünün min fəlakətdən sonra milyonların malı olduğunu söyləyir.

B.Çobanzadənin bədii yaradıcılıq məhsulu olan əsərlərinin çoxusu itib-batmış, böyük əksəriyyəti də yuxarıda dediyimiz kimi, xaricdə ayrı-ayrı şəxslərin əlindədir. Buna görə də bu barədə geniş, ətraflı bir fikir söyləmək çətindir. Əldə olan materialın azlığı burada

fikrimizi tamamlamağa məcbur edir. Bunu da demək lazımdır ki, eyni başlıq altında verilmiş şeiri bütünlüklə təhlil prosesində verə bilmədiyimizi nəzərə alaraq bir neçə şeiri əlavə etməyi lazım bilirik. Bizim özümüz də bu şeirləri mütəfərriqə halında tapmış, cəmləmişik. Ona görə də bir neçə şeiri bir yerdə vermək məqsədəuyğun olardı. Bizim fikrimizcə, şeirləri tərcümə etmədən orjinalda vermək daha yaxşı olar. Çünki bu, B.Çobanzadənin şeir dili və üslubu haqqında məlumat almaq üçün yaxşı vasitə rolunu oynaya bilər.

Əlavələr

Halim Aydamaktan bir parça
Halmçik çağında tatar çaşı*
Yosmalar deqendei Böyüyü çaşı
Anaynıq kencesi, çüreçin aşı
Hay kidi halım, göz tiyer halım

Toktasın çalğılar, yas günü bu gün
Sizlerçe yaraşmay gön şenlik, düqün
Aydınız amansız Böyükün kiçigin
Hay kidi halım, söyləmöz halım.

Öksüzlü döydürdük, faqirini güldürdük
Aydamak kimi ikenin her kimə bildirdik
Günahını melekke yazdırdıq.
Hay gidi halım, karaman halım.

* Lügət: Çaş – cavan

Tapdı **

Kara kişininq Bek karançi
Pek uzun bir gecesinde
Tün çunqarınq boysız, biysiz
Bir köyünd çiyildik...
Ak sakallı, nur çiraylı
Bir kartcıkının çevresinde
Keçmişlerini alın mekteb
Övünteye koyulduq
İssi soba, sütlü kove
Türlü çemiş, maylı et
Tişardakı katti kişni
Alaymızça unutturdu
Eslı, bala çivildaşıa
Bakiri saydıq Bek tabet
Kart babayçiq bir karavda,
Alaytızını susturdu
Susunquz ay, sizce men bir
Tizman mesel ayıtayım
Gözlərinizi bir az qapan
Sizin çinze erenqe
Alın getin, tanış etin
Gne alın kaytayım...
Erşe, erşe zamanlarda
Bek batır bir çaş var idi
Gücü ucsuz, sözü oşkür,

** **Lüğət:** Far – tan, çiyidlik – yığışdıq, alayimizçe – hamımıza, may – yağ, çaş – cavan, əsli – böyük, mabet – məhəbbət, karov da – görünüşdə.

Bek bilqili, bekte sovli
İçkin kuşlar, akkan sular
Kartlar onu maktar edi,
Atı turu, özi sarı
Atı turu, özü sarı
Kalpaqi çal, topu tovli.

Tuvdim bir evde

Tuvdım bir evde, tepesi çamur,
İçinde kül olqan nidje yaş omur
Tıoşindi, oylandı otsız koranta
Ol se de bir belya, ol, mei kalsa da.

Tıokyandjı akçayqça bordjımız peg kop
Djiberqen tıonevin balasın seqiq
Şorbadji artdırmay bir kapik bile
Tılesen baqqıra, yalvarsanq küle.

Kleçen de kış endi, okıorib “buv”-deb,
Barmaqça bir er ek, “bir tıotumsu-deb
Aytmaçı olmaydjak şeylerni akçay
Kimsenin knematın kıtmaqan xuday

Azqına esimne Djıyqcan sonç tursam
Azqana in tapıb, keryamnı kursam,
Balaca, ozime ataydjak çıkcar,
Tırışkan kayanı, tavlarnı yıkar!

Karasa, sabiynin ne kızıel kızı
Bir ovuc nur sanki, başcığı ozi
Tuvdım bir evde, odjaqı senik
Xalkının yüreqi, bavurı kuqk

Komşumuz adjılar, mırzalar edi.
Er biri şişken bay, en miras edi.
Olarda toy bolsa, yok bizqe uyku
Olseler bar ona, takmaklar oku.

Ax, tabılsam

Oksüzqə toy bolqanda
Kolbi kuvanç tolqanda
Ax, tapılsom, yırlasam
Son oynasam, djılasam.

Kalbim şaşkan, akckdanda
Onı ümid ekkanda
Ax, tabılsam, baqırsam
Yıqıtləni çatırsam.

Dostlar meni Ananda
Qonılləri yananda
Ax, tabılsam sarılsam
Kozden opsem, ayrılsam.

Kızlar koran tenkinde
Közni közlar onkənde
Ax, tabılsam sırada
Yar beklesem orada.

Yiqit olam tatkanda
Ustin çeçək yankanda
Ax, tabılsam çıplasam
Son sözini Dınlasam

Bahar etib kelçənde

Tov eşerqen, k1olqende
Ax, tabılsam Djaylovda,
Fındık, djeviz saylovda.

Molla inkyar etkende,
Bilqıqe ters ketkende
Ax, tabılsam, bir k1olsem,
Zefdayın tekilsem

1919-cu il.

Oxuyıdji yaşlı

On yaşına kiçkende çoban edim
Ayla astında çalaşım kurqan edi
Ava açık, kok yüksek, ruzıqar tay
Ayrı-ayrı korine tovlar kaya.
Uzaq yolnen otken atnın tabırdısın
Ozen çiknin kır astında Şırıldjın

Men bir kırqça uzanır, dınlar edim,
Baraklarman, kuşlarman çınlar edim.
Buqün endi kök açıq, ruzqyar kattı.
Ruzqyar meni yaylyadan şeerqe atdı,
Lakin çıksam azad ıort kçırlarına.
Kirsem yıqıt yaşlarının sırlarına

Duyaman men, bilmen, atlılar yolda...

Kır aşarlar keledjek kçaplan yılda
Atlarında eger yok, atları oynak,
Saçları qıor, turlmay iç bir kolpak.

Sarışın, esmer kızlarnan saf kurqanlar
İçlerinde yok malqcan, doldurqanlar
Dilbendsiz kızlar, ortedjek ayıbı yok
Kayqısız kızlar, djiezdən qayıbu yok
Keleler yolda toz-duman, at patlatıb
Meşanların korasın tez atlatıb
Kozleri ot, yurekler sağlam temiz
Epsi kardaş, er biri sanki ekiz.

Atları kişney tarixka kolqelere
Nal yarıqı şevk bere ulkelerqe
Olarını men kop kutdım, kyup batkanda
Kommunarqa al kızıl tan atkanda
Keleler yolda... yırları yurekke tie
Kalemimzen bu yırlar kyaqıdkamye

1922-ci il.

Baltık yalısında

Baltık yalısında
Daldım xəyalqa
Derteeşdik, men, Neva
Bir öki dalğa.

Nevaqa süklandım
Qemmer Djursete
Millionman İnsanqa
Yollar korsete.
Batı ruzqyarları
Sıynadı rözimni
Fabrika dumanı
Opdi kozimni

Baltıkman ekimiz
Hekkop sezleşdik
Beyaz qedjelerde
Azin dertleşdik.

Keldi kovi kellar
Saldılar işqe
– “Ya bizqe xızmet et,
Ya çekil enişqe”

Şoy alıb tirbie
Etmen fayda
Boldım bir qemiler
Djursetken neva.

Çevremis fabrika,
Zavodlar toldı.
Suvımdan içkenler
Millionlar boldı.

NƏTİCƏ

B.Çobanzadənin həyatını, ictimai və pedaqoji fəaliyyətini, elmi və ədəbi irsini öyrəndikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. B.Çobanzadənin həyatında və elmi fəaliyyətinin ilk dövrlərində dünyagörüşündə bəzi ziddiyyətli cəhətlərə rast gəlinir. Lakin onun elmi və ictimai fəaliyyəti belə cəhətlərdən qat-qat genişdir. Həm də alim özü sonralar məhdud cəhətlərdən uzaqlaşmışdı.

2. Buna görə də onun həyatı, elmi və ədəbi irsi tədqiq edilməyə layiqdir.

3. B.Çobanzadə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan filologiyasında ən aparıcı alimlərdən biri olmuşdur.

4. B.Çobanzadə Azərbaycan tənqid tətəbbə cəmiyyəti nəzdindəki terminologiya, türkologiya komitəsinin, ÜİYTƏMK elmi şurasının sədri kimi Azərbaycanda geniş ictimai fəaliyyət göstərmişdir.

5. B.Çobanzadə ADU-nun şərq fakültəsinin dekanı, türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru, Azərbaycan elmi-tədqiqat institutunun elmi əməkdaşı, Azərbaycan psixologiya və pedaloqiya institutunun həqiqi üzvü kimi, respublikamızda elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsinə böyük əmək və vaxt sərf etmişdir.

6. B.Çobanzadənin dilçilik görüşləri tam yeni və müasir elmi əsaslarla səsleşməkdədir. Bunu onun bir çox əsərlərində görmək olar.

7. B.Çobanzadənin elmi fəaliyyətinin yetkinleşmə dövrü marizmin ehkam kimi qəbul edildiyi dövrə təsadüf etməsinə baxmayaraq o, marrizmin təsirindən uzaqdır. Hətta onu Marr konsepsiyasına biganə qalmaqda ittiham edirdilər. Buna görə də o, “dilçilikdə anti-marksist cərəyanlar (radlovçuluq və uşakovçuluq)” məqaləsini yazmalı olmuşdu.

8. B.Çobanzadə türk dili aləsinə mənsub olan dillərin (o cümlədən Azəri dilinin) eyni mənşədən nəşət etməsini haqlı olaraq iddia etmişdir. Bu sadə həqiqəti dərk edə bilməyənlər onu pantürkist adlandırmışdılar. Lakin o, Azərbaycan dilinin formalaşma tarixinin türk-osmanlı dilinə nisbətən daha qədim dövrə aid olduğunu, Azərbaycan dilinin də osmanlı türkcəsi qədər qədim və müstəqil olduğunu sübut etməklə pantürkist baxışlardan uzaq olduğunu göstərmiş olurdu.

9. B.Çobanzadənin dilimizin və eləcə də türk dili ailəsinə mənsub olan dillərin müxtəlif sahələrinə aid yazmış olduğu əsərlər bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

10. B.Çobanzadə yeni əlifba əsasında dilimizin yeni orfoqrafiya qanunu tərtib edənlərin birincilərindəndir.

11. B.Çobanzadə Azərbaycan xalq danışığı dilinin və onun dialektlərinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət vermiş və bu sahədə müəyyən əmək sərf etmişdir.

12. O, ümumxalq danışığı dilini, ədəbi dilin terminoloji və leksik cəhətdən zənginləşməsi üçün əsas mənbə hesab edirdi.

13. B.Çobanzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının ali və orta məktəblərdə tədrisi problemləri barəsində də çoxlu əsər yazaraq milli metodika elmimizin banilərindən biri kimi məşhur olmuşdur.

B.Çobanzadənin metodikaya aid əsərləri meydana gəldiyi vaxtlardan qabaq belə bir tədris üsulu yarana da bilməzdi. Çünki ərəb əlifbası ilə yeni tipli tədris üsulu tətbiq etmək olmazdı. Bundan əlavə, inqilaba qədər dilimiz kütləvi şəkildə öyrənilmirdi.

14. Heç bir elmin orta məktəbdə bitib və ya ali məktəbdə başlanmadığını nəzərə alaraq B.Çobanzadə göstərirdi ki, dil və ədəbiyyat fənnləri üzrə elmin əsasları orta məktəblərdə verilməlidir. Əks halda başqa ixtisas sahibləri ana dilində savadlı danışa bilməz.

15. B.Çobanzadə dili tədris edərkən müəllimlərdən daim axtarışlar aparmaq, dərsi müəyyən şablon əsasında aparmamaq tələb edirdi. O belə hesab edirdi ki, metodika dərsləkləri nə qədər incə mətləblərə toxunsa da, yenə tədris prosesində qarşıya çıxacaq bütün məsələləri

əhatə edə bilməz. Buna görə də müəllim özü qarşıya çıxan həmin məsələlərin düzgün həlli üçün yollar araşdırmalıdır.

16. B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin rus, ləzgi və s. məktəblərində və əksinə Azərbaycan məktəblərində başqa dillərin tədrisini “Lenin siyasətinin təntənəsi” hesab edirdi.

17. B.Çobanzadə bəzi metodistlərdən fərqli olaraq, hələ 30-cu illərdə başqa dili yalnız ana dili bazası əsasında müvəffəqiyyətlə öyrənməyin mümkün olduğunu təkid edirdi. O göstərirdi ki, ana dilini yaxşı bilməyən şəxs başqa dili öyrənə bilməz. Çünki o, dil qanunlarını əxz etmək üçün istinad bazasına malik deyildir.

18. O, dil dərslərinə məktəbdə kifayət qədər saat və aparıcı mövqe verilməsini lazım bilirdi.

19. B.Çobanzadə “Ədəbiyyat tədris edən müəllimdən şagirdlərin ideya və estetik tərbiyəsində bu fənnin xüsusiyyətlərindən istifadə etməyi” tələb edirdi. O, tədris edilən ədəbi parçaların tərbiyəvi cəhətdən də xeyirli olmasını zəruri hesab edirdi. Əks halda tərbiyəvi və estetik keyfiyyətdən məhrum olan bəzi ədəbi parçalar şagirdlərə pis təsir edə bilər.

20. O, xalq ədəbiyyatını cəsarətlə “Gənclərin atəşin dimağına yeritməyi” lazım bilirdi. O göstərirdi ki, xalq ədəbiyyatını tədris planına salmaq nəinki məktəblərimizi Avropa və rus məktəbləri səviyyəsidən aşağı saxlar, əksinə “onların səviyyəsinə daha tez irdirər”.

21. B.Çobanzadə dil və ədəbiyyat dərslərinin yaxşı mənimsənilməsi üçün sinifdən xaric işlərə yüksək qiymət verərək müəyyən yollar da göstərirdi.

22. B.Çobanzadə eyni zamanda dərin nəzəri biliyə malik olan ədəbiyyatşünas idi. O, türk dilli xalqların ədəbiyyatına aid qiymətli əsərlərin müəllifidir. Kumık, Balkar xalqlarının ədəbiyyatı haqqında ilk elmi əsər yazanlardan biri B.Çobanzadədir.

23. B.Çobanzadə öz əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə toxunmuş, Füzuli, Xətai, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Mehdi, S.Rüstəm kimi sənətkarların yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

24. O, ədəbiyyatşünaslıq aləmində dilçiliklə qazandığı mövqeyə qalxa bilməmişdi. Çünki qərəzçi hücumlar buna imkan vermirdi. Əsərdə ətraflı danışdığımız kimi, Azərbaycan yazıçıları cəmiyyətinin 1931-ci ildə çıxardığı qərarla B.Çobanzadə, hətta marrizmdən uzaq olmaqda ittiham edilirdi. Müxtəlif “tənqidçilər” onu “ədəbiyyatşünaslıq aləmindən qovmağı” tələb elirdi. Buna baxmayaraq, o yenə məqalədə olsun, yazırdı.

25. B.Çobanzadə gənclik illərində ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur O, poema və şeirlərində əsasən ictimai mövzulara toxunmuşdur. B.Kaumasın verdiyi məlumata görə, Budapeştdə oxuyarkən “On dörd yaşında

ikən” adlı bir hekayə də yazmışdır və bunu Enis Behiçə ithaf etmişdir. Biz bu hekayəni əldə edə bilməmişik.

26. Xaricdə oxuyarkən yazdığı şeirlərində həmişə xalqını və “tatar yurdunu” arzu etmişdir. Bundan istifadə edərək onu millətçi adlandırmışlarsa da, bu düzgün deyildir. Çünki vətəndən uzaqda olan bir gəncin vətən və xalq həsrəti çəkməsindən nəcib nə ola bilər?

27. B.Çobanzadənin əlyazmalarından ibarət şeirlər məcmuəsini əldə etmək mümkün olmadı. Buna görə də biz müxtəlif nəşrlərin verdiyi şeirlərə əsaslandıq.

28. B.Çobanzadənin elmi və ədəbi irsi çox zəngindir. Buna görə də biz müxtəlif səbəblər üzündən bu böyük yaradıcılıq xəzinəsini əhatə etdiyimizi, onun bütün əsərləri haqqında məlumat verdiyimizi iddia etmirik.

29. Əgər B.Çobanzadə kəskin qərəzçi tənqidlərin qurbanı olmasa idi, filologiya elmimizin inkişafına daha böyük kömək edə bilərdi.

30. B.Çobanzadənin elmi və ədəbi irsinə, həyatına və ictimai, pedaqoji fəaliyyətinə o dövrü nəzərə alaraq, bugünün tələbləri səviyyəsindən yanaşmaq lazımdır.

SON SÖZ

Budur, 35 ildən çox bir müddətdə bircə saat belə mənə rahat buraxmayan bir mövzunu işləyib son həddə çatdırdım. Bu kitabı görmək mənim üçün böyük xoşbəxtlikdir. Hələ tələbə ikən sevimli müəllimimiz Hadı Mirzəzadə bu mövzunu mənə sevdirmişdir. Hadı müəllim dərstdə Azərbaycan dilçiliyini yaradanlar sırasında Bəkir Çobanzadənin adını xüsusi çəkib, onun faciəli taleyi haqqında böyük üzüntü ilə danışardı. Dərstdən çıxanda dəhlizdə (Universitet Partiya Komitəsinin qabağında) Hadı müəllimə – Niyə bəs Bəkir Çobanzadə haqqında əsər yazmırlar, – dedim. Yazıq Hadı müəllim səksəkəli tövrlə partkomun qapısına baxıb yavaşca:

– Gələcəkdə sən yazarsan.

– Onda rəhbərim olarsız.

– Baxarıq, – deyib uzaqlaşdı.

Universiteti qurtardıqdan sonra 1964-cü ildə həmin mövzunu mən namizədlik dissertasiyası kimi götürəndə Hadı müəllimi rəhbər təsdiq etdilər. Əcəl aman vermədi. Hadı müəllim 1965-ci ildə vəfat etdi.

Xarici Dillər İnstitutunda kafedra müdiri işləyən, B.Çobanzadənin yaxın dostu, vaxtilə 16 il nahaqdan DTK zindanlarında əziyyət çəkmiş Qulam Bağirov mənə rəhbərlik etməyə razılıq verdi. Professor

Ə.Dəmirçizadənin də bu sahədəki xeyirxahlığını minnətdarlıqla yad edirəm.

Bəli, B.Çobanzadə haqqında uzun illərdən bəri çoxlu əzab və məhrumiyyətlər, iqtisadi çətinliklərlə dolu axtarışlara son qoymaq olar. Amma bu, böyük alimin yaradıcılığının tam öyrənilməsi deyil. Cəmi 15-20 məqalə və 1 monoqrafiya B.Çobanzadə dəryasını əhatə edə bilməz. Amma bu bir təsəllidir ki, Azərbaycan dilçiliyini yaradanlardan biri, XX əsr türkologiyasının – dilçiliyinin ən böyük nümayəndəsi haqqında ilk addım olaraq bitkin bir əsər meydana gəlmişdir.

Bu, milli filologiyamız üçün çox iş görmüş böyük və bədbəxt bir alim qarşısında bizim kiçik xidmətimizdir.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNİN BİBLİOQRAFİYASI

1. Çobanzadə B.V. Tatarlar dövründə çarizm okuy siyasəti. “Bilqi”, 1921, №1, səh.2–3, №2, səh.17–19 (ərəb əlifbası ilə).
2. Çobanzadə B.V. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl. “Yanki çolpan”, 1923, №1, səh.54–60. (ə.ə.)
3. Çobanzadə B.V. Oktyabr inqilabı və Krım tatar intelliqensiyası, “İleri”, №10, səh.57–60. (ə.ə.)
4. Çobanzadə B.V. Ruske Tyurk-tatar matbuatında ilmi fikri otyur “Yanki çolpan”, 1924, №4-5, səh.9–11.
5. Çobanzadə B.V. Til ve imlua konferansiyası münasibetilen, “Yanki çolpan”, 1924, №6, səh.15–16.
6. Çobanzadə B.V. Tyurk-tatar tilinde sez kçtlhço, “Yanki çolpan”, 1924, №7, səh.17–19.
7. Çobanzadə B.V. Türkcənin səs uyuşması qanunu. “Yeni yol”, 7 noyabr (№90) və 16 noyabr №91, (latın əlifbası ilə).
8. Çobanzadə B.V. Professor Çobanzadə ilə müsahibə. “Yeni yol”, 3 noyabr 1924, №89 və 7 noyabr №90.
9. Çobanzadə B.V. Krım-tatar elmi sərfi. Ağməscid. 1925. (ə.ə.)
10. Çobanzadə B.V. Füzuli və onun yeri. “Azərb. ədəbiyyatı” kitabında Bakı, 1925, səh.76–109 (ə.ə.) eyni məqalə, M.Füzuli elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı, 1958, səh.364–374.
11. Çobanzadə B.V. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi “Maarif işçisi”, 1925, №1, səh.25–29. (ə.ə.)

12. Çobanzadə B.V. Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq. “Maarif və mədəniyyət”, 1925, №2, səh.1925, №2, səh.9–13. (ə.ə.)
13. Çobanzadə B.V. Qumuq dili və ədəbiyyatı haqqında. “Maarif və mədəniyyət, 1925, №3, səh.22–26. (ə.ə.)
14. Çobanzadə B.V. Dil haqqında filosofların fikri. “Maarif və mədəniyyət”, 1925, №3, səh.29–31. (ə.ə.)
15. Çobanzadə B.V. Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı. “Maarif işçisi”, 1925, №6–7, səh.42–45.
16. Çobanzadə B.V. Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları. “Yeni məktəb”, 1925, №5–6 (9–10), səh.3–34. Eyni məqalə səhifəlik kitab haqqında da çıxmışdır. Bakı, 1925.
17. Çobanzadə B.V. Türk dili haqqında üç sərf “Yeni məktəb”, №7–8, səh.76–9B. (ə.ə.)
18. Çobanzadə B.V. Türkoloji qurultayının tarixçəsi, planı və borcları “Maarif işçisi” 1925, №8, səh.56–64. (ə.ə.)
19. Çobanzadə B.V. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu, I qism, Bakı, 1926, 264 səh. Tir. 5/000, I qism Bakı, 1926, 218 səh.tər. 3 000. (ə.ə.)
20. Çobanzadə B.V. Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri. Azərb. tədq. tətəb. çəm. nəşri, 1926, 105 s. tir. 1000. (ə.ə.)
21. Çobanzadə V.B. Nəvai-Linqvist. Nəvai kitabında. Az. Ədəb. cəm. məcmuəsi, Bakı, 1926, №2, səh.73–80. (ə.ə.)
22. Çobanzadə B.V. Türkoloji “İleri” jurnalı 1926, №1, səh.24–27. (ə.ə.)
23. Çobanzadə B.V. Предварительные сообщения о кымыкском языке (доклад, читанный лингвистической сессии об-во 20.XI.1925 г).

- Известия об-ва обследования и изучения
Азербайджана, 1926, №1, стр.36–41.
24. Çobanzadə B.V. Тюркологический сезд (резюме доклада 1925 г.). Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана-читанного на заседании тюркологической секции об-во, 20.X.1926, №1, стр.101–103.
 25. Çobanzadə B.V. Şərq tarixinin məktəblərdəki mövqeyi haqqında. “Maarif işçisi”, 1926, №1, səp.51–56. (ə.ə.)
 26. Çobanzadə B.V. Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №1, səh.33–43. (ə.ə.)
 27. Çobanzadə B.V. Türkoloji qurultayın birinci yekunları. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №2-3, səh.3–6. (ə.ə.)
 28. Çobanzadə B.V. Modeniy yapıdjılıqda türk-tatar inteleqensiyasının bordjları”. “İleri”, 1926, №4, səh.6–16. (ə.ə.)
 29. Çobanzadə B.V. Elmi-istilah səhifələri. “Bolşevik”, 1926, №4, səh.56–61. (ə.ə.)
 30. Çobanzadə B.V. Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti. “Maarif işçisi”, 1926, №3(11), səh.7–13, №4(12), səh.6–10. (ə.ə.)
 31. Çobanzadə B.V. “Elmi və ədəbi dil məsələsi”. “Maarif işçisi”, 1926, №5(13), səh.27–36. (ə.ə.)
 32. Çobanzadə B.V. “Türkologiyaya dair yeni nəşriyyat”. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №5–6, səh.42–47. (ə.ə.)
 33. Çobanzadə B.V. Yanki türkis. “İleri”. 1926, №6–7, səh.55. (ə.ə.)
 34. Çobanzadə B.V. Yeni kitablar. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №9, səh.46–47. (ə.ə.)

35. Çobanzadə B.V. “Ədəbiyyatımızın şəkli cəhətdən tədqiqi”. “Maarif işçisi” 1926, №10, səh.27–35. (ə.ə.).
36. Çobanzadə B.V. “Şərqiçilik müəssisələri”. “Maarif işçisi” 1926, №10, səh.5–17. (ə.ə.).
37. Çobanzadə B.V. “Simurq hekayələri”. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №10–11, səh.61–62.
38. Çobanzadə B.V. Dini islahat və mədəni inqilab. Aqməscid, Krım-dövnəşr. 1927, 91 səh. (ə.ə.)
39. Çobanzadə B.V. Türk-tatar dialektikolojisi (giriş). Bakı, Azərb. tədqiq və tətəbbə nəşri, 1927, 135 s. (ə.ə.)
40. Çobanzadə B.V. Turk janqa alıpley jurnalı. Janqa əlinpq jalında (kitabında) kızıl orda, 1927, səh.86.
41. Çobanzadə B.V. Türkcə sərf və nəhv istilahları. “Maarif işçisi” 1927, №5, səh.48–56. (ə.ə.)
42. Çobanzadə B.V. Vilhelm Tomson. “Maarif və mədəniyyət” 1927, №6, səh.36–37. (ə.ə.)
43. Çobanzadə B.V. “Mollalık və intelliqensiya”. “İlərm”, 1927. №10, səh.12–19. (ə.ə.)
44. Çobanzadə B.V. “Azərbaycan imla konqressi”. “Maarif işçisi”, 1927, №10–11, səh.60–66. (ə.ə.)
45. Çobanzadə B.V. “Oktyabr və türk-tatar ədəbiyyatı”, “Maarif və mədəniyyət”, 1927, №10–11, səh.59-61. (ə.ə.)
46. Çobanzadə B.V. “Yeni əlifba və türk dili”. “Maarif və mədəniyyət” 1927, №12, səh.37–38.
47. Çobanzadə B.V. “Son dövr Krım tatar ədəbiyyatı”. (Təiqid təcrübələri). Aqməscid (simfernani) 1928, 102 s. (ə.ə.)
48. Çobanzadə B.V. “Lüğət və onun təşkili”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, №1, səh.16–20.

49. Çobanzadə B.V. M.F.Axundovda Azəri ləhcəsi (bəzi xüsusiyyətlər). “Maarif işçisi”, 1928. №3(35), səh.6–13.
50. Çobanzadə B.V. və Babazadə Ə. Dövlət elmi şurası və maarif komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tədillər ilə təsdiq edilmiş birinci imla konferensiyası qərarları. “Культура и письменность востока”. 1928, №2, səh.161–165. (latın əlifbası ilə)
51. Çobanzadə B.V. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов. “Культура и письменность востока”, 1928, книга, III, стр.18–34.
53. Çobanzadə B.V. Yanki elifba dastlarının 1, dəni Kırım kurultayı munostbetile. “İleri” 1928, №5, səh.3–5 (latın əlifbası ilə).
52. Çobanzadə B.V. Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında. Azərb. MİK və XKS qərarı “Şura kütləçisi” 1928, №7–8, səh.1–2.
53. Çobanzadə B.V. Yaiqi alifbening yanqi yutanları qaldaki vazifalarımız (özbəkçə). “Alanqa”. 1928, №12, səh.10–13.
54. Çobanzadə B.V. Professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyleviç. “Maarif işçisi”, 1928. №7-8(39–40), səh.80–86.
55. Çobanzadə B.V. Türk dili. Bakı, Azərnəşr, 1929, 219 səh. (latın əlifbası)
56. Çobanzadə B.V. Kırım-tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. Bakı, 1929.
57. Çobanzadə B.V. Bayqara divanı. Bakı, Azərnəşr 1926. (ə.ə.)
58. Çobanzadə B.V. Türk ədəbiyyatı. Bakı, 1929 (lat.əlifbası).

59. Çobanzadə B.V. Kıymətli materiallar. “Kızıl Uzbekistan” 1929, 22 may №116.
60. Çobanzadə B.V. “Tatar okuv işleri”. “İlk addım” 1929, №1, səh.5–8.
61. Çobanzadə B.V. “Unifikasiya (alifbaların birləş turı) turında”. “Maarif” kazanı, 1929, №1, səh.13–16 (Türk əlifbası kom-in III plenumunda məruzə). (ə.ə.)
62. Çobanzadə B.V. Kazan plenumu nəticələri. “Maarif işçisi”, 1929, №1, səh.65–69.
63. Çobanzadə B.V. Yeni əlifbanı doğan oktyabr inqilabıdır. “Maarif işçizi”, 1929, №1, səh.8–11.
64. Çobanzadə B.V. Oktyabr dövründəki türk-tatar ədəbiyyatı. “Maarif işçisi”, 1929, №2–3, səh.64–70.
65. Çobanzadə B.V. “Molkar ədəbiyyatı”. “İnqilab və mədəniyyət”, 1929, №9, səh.33–35.
66. Çobanzadə B.V. “Şuralar ittifaqı xalqlarının yazı sarkisi”. “İnqilab və mədəniyyət”, 1929, №11, səh.47.
67. Çobanzadə B.V. Oktyabr yavrusu. “İnqilab və mədəniyyət, 1929, №12, səh.4–5.
68. Çobanzadə B.V. İstilah terminoloji işləri. “Az-nı öyrənmə yolu” 1930, №3, səh.3–5; №4–5, səh.3–7.
69. Çobanzadə B.V. “Birlaşqan alivbanın yaxşılaşmaq masalaları”. “Alanqa”, 1930, №3, səh.3–4.
70. Çobanzadə B.V. Деятельность научного и совета ВЦК НТА после III Пленума и проблемы языка. “Культура и письменность востока”, 1930. КП VI. стр.127–148.
71. Çobanzadə B.V. Unifikasiyalaştırılqan alifbanı yaxşırtu meselesi “yanqanlaz”. Kazan, 1930, №9, səh.4–6 (tatarca).

72. Çobanzadə B.V. Lisaniyyatda antimarksist cərəyanlar (radlovçuluq-uşaqkovçuluq). “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”, №9–12, səh.98–103.
73. Çobanzadə B.V. və Zeynallı H. Çaylı kommunası. “Az-nı öyrənmə yolu”, 1931, №2–3, səh.97–101.
74. Çobanzadə B.V. Til və imla metodikası masalıları (Metodik oçerklər seriyası). Taşkənt, Uzqosizdat, 1932, 44 səh. (Özbəkçə).
75. Çobanzadə B.V. və Ağzadə F. Türk qrameri. Bakı, Azərnəşr, 1929–30, 22 s.
76. Bağırzadə Q. və Çobanzadə B.V. Elmi qramerin əsasları. Bakı, 1932.
77. Çobanzadə B.V. və Məhəmmədzadə C. Türk dilinin metodikası. Bakı, Azərnəşr, 1932, 48 səh.
78. Çobanzadə B.V. Türk dilinin qeyri-türk məktəblərində tədrisi metodikası məsələləri. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”, №3, səh.21–28.
79. Çobanzadə B.V. Elmi qramer məsələləri. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” 1932, №9–10, səh.22–25.
80. Çobanzadə B.V. Elmi qramer məsələləri (məqalənin davamı). “Müəllimə kömək”, 1932, №8–9, səh.18–22.
81. Çobanzadə B.V. Lenin və dilçilik. “İnqilab və mədəniyyət” 1934, №1–2, səh.15–18.
82. Çobanzadə B.V. Türk dili və ədəbiyyatı. Bakı, 1936, 70 səh.
83. Çobanzadə B.V. İbtidai məktəbdə yeni türk imlasının əsasları və tədris üsulları. “Müəllimə kömək”, 1932, №2–3, səh.48–52.
84. Çobanzadə B.V. Yazıçılarımızın dili haqqında (nəsr). “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №1, səh.27–32.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə., Quliyev D., Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1939.
2. Abdullayev A. Sintaksis tədrisinin metodikası. “Azərbaycan məktəbi”, 1956, №3.
3. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958.
4. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Azərbaycan dil və ədəbiyyatı tədrisi (metodik məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1958, №1, səh.3–18.
5. Abdullayev A. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf yolları. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1960, №4.
6. Abdullayev A. Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərənşr, 1960.
7. Abdullayev A. Məktəblərimizə yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti gətirək. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (metodik məq. məcmuəsi). 1965, №3.
8. Abdullayev İ. Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqında. “Azərbaycan məktəbi”. 1956, №3.
9. Abdullayev İ. Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasında və yazısında islahat haqqında. “Azərbaycan məktəbi”, 1958, №10.

10. Ağazadə F. Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır. Bakı, 1922.
11. Ağamalıoğlu S. Mirzə Fətəli və yeni əlifba. (M.F.Axundov məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1962.
12. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. III c., 1955, II c., 1961.
13. Araslı H. “Kitabi Dədə-Qorqud”. Bakı, Azərnəşr. 1939.
14. Aslanov M.A. Dramatik əsərlərin tədrisi metodikası, Bakı, Azərnəşr, 1964.
15. Aşmarin N.İ. Lüğət üçün Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair. “Maarif və mədəniyyət”, 1927, №1, səh.33–34.
16. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
17. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960.
18. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixi oçerklər. Bakı, 1964.
19. Azərbaycan Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər (Baş redaktor R.Hüseynov). Bakı, 1958.
20. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. I c. Bakı, 1930.
21. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1961.
22. Babayev A.M. B.V.Çobanzadənin ədəbi görüşləri. M.F.Axundov adına APDİ elmi əsərləri, 1966, №3, XII seriya.
23. Babayev A.M. Professor B.V.Çobanzadə Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi kimi. “M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları”. B., 1967.

24. Babayev A.M. B.V.Çobanzadə. “Bilik”, 1968, №30.
25. Babayev A.M. Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında prof. Çobanzadənin rolu. “M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyanın materialları”. B., 1968.
26. Babayev A.M. Azərbaycan Sovet dilçilik elminin inkişafında B.Çobanzadənin rolu (nam.dis.). B., 1969.
27. Babayev A.M. B.Çobanzadənin universitet fəaliyyəti. “ADU elmi əsərləri”. B., 1970.
28. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. B., 1992.
29. Babayev A.M. Milli filologiyamızın fədaisi. “Yeni Turan” qəzeti, 26 may, 1993.
30. Babayev A.M. Türk dünyasının cahanşümul alimi. “Türkologiya” dərgisi, 1995, №1-2.
31. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
32. Bağırov Q. Türk dili dərsliklərində formalizm əleyhinə, yaxud Çobanzadə türk qrammeri müəllifi kimi, “Azərbaycan elmi cəbhəsi”, 1931, №1-2, səh.110–125.
33. Bağırov Q. Marksist-leninçi dilçiliyinin saflığı uğrunda. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda”, 1932, №1-2.
34. Bağırov Q.K. Türk dilində yafəs nəzəriyyəsi. Az.EA A.F. əsərləri, III c., 1936.
35. Bağırov Q.K. M.F.Axundovun əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə dair M.F.Axundov adına API-nin elmi əsərləri, XVIII bur., 1962, səh.37–59.
36. Bakıxanov A.A. Gülüstan-irəm. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri 1951.
37. Cəfərov Ə. Müxtəsər dilçilik lüğəti. Bakı. 1960.

38. Cəfərov S. Orfoqrafiya qaydaları elmi prinsipə əsaslanmalıdır. “Kommunist” qəzeti, 4 oktyabr, 1957.
39. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin sovnıyyatı, Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər (elmi sərfin bəzi məsələləri). Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1947, səh.4–50.
40. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri, “Azərb. SSR EA. Dil institut əsərləri”. Bakı, 1947, I c, səh.3-14.
41. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tarixinə dair. “Ədəbiyyat və dil institutu”, əsərləri. 1957, VIII cild.
42. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, Azərb. SSR Siyasi və elmi bilikləri yayın cəm. nəşri 1958.
43. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan Sovet dilçiliyi 40 ildə. “APİ elmi əsərləri”. 1960, XI c.
44. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. V.İ.Lenin adına APİ-nin nəşri, Bakı, 1960.
45. Eyvazov A. Türk dilinin Rusiyada öyrənilməsi tarixindən, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” (metodik məqalələr məcmuəsi). 1961, II buraxılış, səh.81–90.
46. Əfəndizadə Ə. İfadəli qiraətin əsas şərtləri haqqında. “Az. elmi-tədqiqat pedaqogika institutu əsərləri”, 1960, I buraxılış.
47. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya təliminin nəzəri əsasları, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” (metodik məqalələr məcmuəsi). 1964, II bur., səh.11–12.

48. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiya tədrisinin elmi əsasları. B., 1968.
49. Əhmədov B.A. Beşinci sinifdə Azərbaycan dili fonetikasının tədrisinə dair. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1960.
50. Əlibəyzadə E. C.Məmmədquluzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi. “Azərbaycan SSR EA xəbərləri”. 1953, №1.
51. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1981.
52. Hələtəyi S. F.Ağazadənin pədaqoji və elmi fəaliyyəti haqqında. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1965, №4, səh.71–76.
53. Həsənov H. Azərbaycan kommunist partiyasının mədəni quruculuğu genişləndirmək uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, Azərnəşr. 1960.
54. Hümətov N. Azərbaycan dilində inşa yazılarda şagird müstəqilliyini inkişaf etdirməyə dair. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” (metodik məqalələr məcmuəsi). 1965, IV bur, səh.30–36.
55. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, API nəşri, 1958.
56. Hüseynzadə M.H. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı, “S.M.Kirov adına ADU, elmi əsərləri”, 1960, №2, səh.45–55.
57. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili., Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963.
58. İbtidai və orta məktəb haqqında ÜİK (B) PMK 5 sentyabr, 1931-ci il tarixli qərarı, məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları (məçmuə). Bakı, Azərnəşr, 1952.

59. İbtidai və orta məktəbdə tədris proqramları və rejimləri haqqında ÜİK (B) PMK 1932-ci il 25 avqust tarixli qərarı, məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları (məcmuə). Bakı, Azərnəşr, 1952.
60. İsmayılova K. Sovet dövründə Azərbaycan yazısının inkişafı. (1920–1946-cı illər). “Azərb. SSR EA xəbərləri” (ictimai elmlər seriyası), 1963, №5, səh.45–56.
61. “Kommunist” qəzeti 1921-ci il, №228–235.
62. “Kommunist” qəzsti, 1957, 14 sentyabr.
63. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. Bakı, 1925, I cild, I hissə.
64. Qarabağlı Ə. Əlifba gedişi. “Yeni yol”. 16 noyabr, 1924, №37(91).
65. Qarabağlı Ə. Borçalı yeni əlifba bürosu, “Yeni yol”, 2 dekabr, 1924, №40(94).
66. Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961.
67. Qasım T. Abunəçilərin sayı artır. “Yeni yol”, 26 noyabr, 1924, №39.
68. Qasimov M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı. “Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”, 1957, X cild.
69. Qasimov M. Azərbaycan dili necə yaranmışdır. “Azərbaycan müəllimi”, 22 fevral, 1959.
70. Qasımzadə F.S. M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1962.
71. Qorki M. Şura ədəbiyyatının vəzifələri. Bakı, 1935.

72. Qurbanov A.M. Dilin əmələ gəlməsi və inkişaf tarixinə dair. “Azərb. SSR N.S. ali və orta ixtisas təhsili komitəsi elmi əsərləri”, seri XI, №6, 1965, səh.86–102.
73. Qurbanov A.M. Dilçiliyin tarixi. Bakı, 1976.
74. Mahmudov Ə.R. Sözün quruluşu. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər (məqalələr məcmuəsi). Azərb. SSR EA nəşri, 1947, səh.51–63.
75. Mahmudov Ə.R. Azərbaycan dilində kar və cingiltili samitlər. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1960, II bur. səh.80–88.
76. Mehdi H. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1958.
77. Mehdizadə M.M. Azərbaycanda sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, Azərnəşr, 1959.
78. Mehdizadə M.M. V.İ.Lenin xalq maarif haqqında. “Azərbaycan məktəbi” jurnal, 1958, №4.
79. Mədətov Q. Ruhulla Axundov. Bakı, 1957.
80. Məmmədov H. Dilçiliyin əsasları. Bakı Azərtədrisnəşr, 1961.
81. Məmmədov N. Marksizm klassikləri milli dillərin əmələ gəlməsi haqqında. “Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri”, 1954, XI c.
82. Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1957.
83. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, B., 1985.
84. Məmmədzadə C. M.F.Axundov və İran maarifçiləri. “M.F.Axundov 150 illiyi münasibətilə” (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1962, səh.31.
85. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair qeydlər. Filoloji fakültəsinin əsərləri. ADU nəşri, Bakı, 1958, səh.3–38.

86. Mirzəzadə H. İraq ərazisində yaşayan Azərbaycanlıların dili. ADU elmi əsərləri, 1961, №4. səh.83–99.
87. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
88. Müasir Azərbaycan dili. Bakı ADU nəşri, 1954.
89. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, API nəşri. 1961.
90. Novruzov Ş. Alim və jurnalist (M.Şaxtaxtinski haqqında). “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1065, 17 oktyabr, №124.
91. Pənahi M.A. Azərbaycan dilindəki Ərəb mənşəli sözlərdə səssislərin assimilyasiyası. Az. SSR EA xəbərləri, 1961, №5, səh.59–67.
92. Pənahi M.A. Azərbaycan ədəbi dilində ərəb sözlərinin assimilyasiyasına dair. “Azərb. SSR EA xəbərləri”, 1962, №4, səh.131–147.
93. Rüstəmov R. Dillərin çarpazlaşması haqqında. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1952,. №3.
94. Rzayev N.N. Qafqaz Albaniyasının epiqrafikası haqqında yeni qeydlər. “Azərb SSR EA xəbərləri”, 1964, №1.
95. Rzayev N.N. Piktoqrammalar nədən danışır. “Elm və həyat” jurnalı 1965, №9, səh.8–10.
96. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 1960.
97. Seyidov Y.M. Yazıçı və dil. B., 1979.
98. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilçiliyini yaradanlar.
99. Sultanlı Ə. “Dərə Qorqud” dastanları haqqında qeydlər (I məqalə). ADU elmi əsərləri, 1959, №1.

100. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi və təsnifi məsələlərinə dair “SSRİ EA Az. filialı xəbərləri”. ‘Bakı, 1941.
101. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektlərinin toplanması üsulu və prinsipləri. “Az. SSR EA Dil institutu əsərləri” 1947, səh.50–59.
102. Şirəliyev M.A. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. “Az. SSR EA Dil institutunun əsərləri”. 1947, I c., səh.27–43.
103. Şirəliyev M.A. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dili. “Az. SSR EA xəbərləri”, 1956, №4, səh.101–110.
104. Şirəliyev M.A. 40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. “Elm 40 ildə” məcmuəsi. B., 1960.
105. Şirəliyev M.A. Sov.İKP XXII qurultayı və Azərbaycan SSR EA xəbərləri. 1962, №9, səh.3–11.
106. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rus alimlərinin rolu. “Az.SSR EA xəbərləri”, 1964, №3.
107. Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” Boyları haqqında, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (məqalələr məcmuəsi). Bakı EA nəşri, 1961, səh.4–51.
108. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə dair. “ADU elmi əsərləri”, 1961, №1.
109. Voroşil Q. Qədim ağvan əlifbası və udin dili haqqında. “Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası”, 1962, №1, səh.79–89.
110. Voroşil Q. Qədim Alban yazıları. “Azərbaycan gəncləri”, 1965, 22 dekabr, №153.

111. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU nəşri, 1959.

Özbək dilində:

112. Aşnin F.D. Koryumlu Sovet tyurkoloqi, “Lenin bayrağı”, 16 mayıs, 1963, №39(629).

Türk dilində:

113. Kaymas A.V. Kırımli filoloq şair Bekir Çobanzadəyi tanııtma tecrübəsi. “Türk dili araştırmalar ileği”. Ankara, 1953.

Rus dilində:

114. Агазаде Ф. История возникновения проникновения вэ жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР с 1922 по 1925 г. Баку, 1926.

115. Агазаде Ф. Материалы по унификации проектов нового алфавита. Баку 1926.

116. Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития нового алфавита и его достижения. Изд. ВЦКНТА, Казань 1928.

117. Агамалы оглы С. Две культуры. Баку 1927.

118. Агамалы оглы С. Значение тюркологического съезда в Азербайджане Бюллетень орг. комиссии по созыву 1-го Всесоюзного Тюрк, съезда 1946, №1, с.3.

119. Ахманова О.С., Виноградов В.В., Иванов В.В. О некоторых и задачах лексикологии. Журн. “Вопросы языкознания”, 1956, №3, с.5.
120. Атакишиев А. История Азербайджанского Государственного Университета. Б., 1989.
121. Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией и формирования. Тр. Ин-та Языкознания АН СССР. Т.1, 1952, стр.7-57.
122. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюрк, языков. Изв. АН СССР 1952. т.II. №2, стр.121.
123. Баскаков Н.А. К критике новых классификаций тюркских языков. Журн. “Вопросы языкознания”, 1963, №2, стр.72-80.
124. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., 1960.
125. Баскаков Н.А. Б.С.Э. 1934, Т.61.
126. Виноградов В.В., Серебренников Б.А. О состоянии и задачах Советского языкознания. Изв. АН СССР ОЛЯ.
127. Винокур Т.Г. Писать как говорим, или говорить как пишем. В книге “Наше речь”. Изд. АН СССР, 1960.
128. Ганиев С.М. Самоучитель тюркского языка Кавказа т. I. Б., 1922.
129. Гвоздев А.Н. Избранное работы по орфографии и фонетики. М., Ак., Пед. Наук РСФСР, 1963.
130. Гусейнов Г.Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджана XIX веке. Изд. АН Аз. ССР, Баку, 1949.
131. Демирчизаде А.М., Тагизаде З.Х. Азербайджанское Советское языкознание 40 лет.

- Жури. “Вопросы языковедения”. 1961, №5, стр.142.
132. Деяконов И.М. Семито-хемитические языки. М., Из-во Наука, 1965.
 133. Ефимов А.И. История Русского литературного языка. М., Учпедгиз, 1955.
 134. Иванов В.В. Генеологическая классификация языков и понятие языкового родства. Изд. Московского Университета.
 135. История Азербайджана, Б., 1963. дасть I.
 136. Истрин В.А. Развитие письма, М., Изд. АН СССР, 1961.
 137. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
 138. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков. М., 1964.
 139. “Культура письменность Востока”, Ж 5, 1949, №7-8, 1931.
 140. Лоукотка Ч. Развитие письма. М., Изд. И, Г. 1950.
 141. Малов С.Е. Цревные и новые тюркские языки. Изд. АН СССР ОЛЯ.
 142. Мегрелидзе И.В. Сто лет со дня рождения Н.Я Марра. Изд АН СССР ОЛЯ, Т. XXIV, вып. 4, 1965, стр.358-359.
 143. Меликсет-беков Л.М. Акад. Н.Я.Марр и яфетическая теория Гос. Изд.-во Грузинск. ССР. Тифлис 1926.
 144. Меликсет-беков Л.М. К вопросу о генезисе Армянского, грузинского и албанского алфавитов – Материалы по истории Азербайджана, Баку. 1957.

145. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. СПб, 1900.
146. Мещанинов И.И. Краткий очерк основных положений яфетидологии. Изд. Общество обследования Азербайджана. Т. I. 1926, стр.63-76.
147. Пашаев Н.А. Очерки истории культурного строительства Советского Азербайджана. Б., Азернешр. 1965.
148. Ряснин М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955.
149. Самойлович А. К вопросу о классификации тюркских языков. Бюл. Орг. комиссии по созыву 1 Тюркологического Съезда. Баку, 1926, №2, стр.3.
150. Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков, журн. "Вопр. языкознания", 1961, №4, стр.60.
151. Смирницкий А.И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. М., Из-во Московского Университета. 1955.
152. Спирхин А.Г. Мышление и язык, М., 1957.
153. Стенографический отчет первого Всесоюзного тюркологического съезда, Баку, АССР, 1926.
154. Тенишев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютаниацией в тюркских языках. В. сб. Морфологическая типология и проблема классификации языков М., Из-во Наука, 1965, стр.128.
155. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. Изд. АН СССР. 1964.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
им. В.И.ЛЕНИНА**

На правах рукописи

А.М.БАБАЕВ

**РОЛЬ ПРОФ. Б.В.ЧОБАН-ЗАДЕ В РАЗВИТИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ
ЯЗЫКОВЕДЧЕСКОЙ НАУКИ**

661 – Азербайджанское языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации, представленной на соискание ученой
степени кандидата филологических наук

Баку – 1969

506

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
им. В.И.ЛЕНИНА**

На правах рукописи

А.М.БАБАЕВ

**РОЛЬ ПРОФ. Б.В.ЧОБАН-ЗАДЕ В РАЗВИТИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ
ЯЗЫКОВЕДЧЕСКОЙ НАУКИ**

661 – Азербайджанское языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации, представленной на соискание ученой
степени кандидата филологических наук

Баку – 1969

507

Работа выполнена в Азербайджанском педагогическом институте языков им. М.Ф.Ахундова.

Научный руководитель: доктор
филологических наук профессор
Г.К.Багиров.

Официальные оппоненты:

1. Доктор филологических наук проф.
Ю.М.СЕЙДОВ
2. Кандидат филологических наук Ф.Д.Ашнин

Ведущее учреждение институт языка и литературы им. Низами АН Азербайджанской ССР.

Автореферат разослан “ _____ ”
1969 г.

Защита диссертации состоится
“ _____ ” 1969 года

На заседании специализированного совета по присуждению ученых степеней по специальностям: “Литературоведение”(азерб.), “Языкознание” (азерб.), “Методика преподавания азербайджанского языка и литературы” (в азербайджанской школе). “Методика преподавания русского языка и литературы” (в азербайджанской школе) и “Методика преподавания истории” Азербайджанского государственного

педагогического института им. В.И.Ленина (г. Баку,
ул. Уз.Гаджибекова 34, Малый зал).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке
института.

Ученый секретарь Совета
Мамедов Х.)

(доц.

Глубокие научные исследования в области азербайджанского языка, его современного состояния, истории, диалектологии и т.д. стали возможными только в годы Советской власти. В истории развития азербайджанского языкознания мы встречаем различные научные концепции, представляющие собой результат взаимодействия многих исторических, социальных и экономических факторов. Одну из этих концепций представляет собою концепция профессора Б.В.Чобан-заде – одного из родоначальников азербайджанского советского языкознания, яркого представителя национального языкознания 1930-х годов, имеющая не только сугубо местное, азербайджанское, но и общетюркологическое значение. Из-под его пера вышли работы почти по всем отраслям азербайджанской филологии, тем не менее Б.В.Чобан-заде известен прежде всего как языковед. Отсюда и выбор тем реферируемой диссертации, которая посвящена исследованию роли профессора Б.В.Чобан-заде в развитии азербайджанской советской языковедческой науки.

Диссертация состоит из предисловия, введения, двух глав и заключения. В виде приложения даны библиография работ Б.В.Чобан-заде и список использованной литературы.

Следует отметить, что до последних лет почти ничего не было сделано в области изучения жизни, научно-педагогического и художественного творчества Б.В.Чобан-заде. Отсюда и стремление диссертанта, посвятившего предисловие этим вопросам. Первая попытка изучения литературного

творчества Б.В.Чобан-заде сделана турецким ученым Абдуллой Батгал Таймасом, который старается объяснить его с позиций пантюркизма, искажая при этом некоторые исторические факты. Тем не менее следует считать несомненным достоинством автора то, что он в своей статье “Опыт освещения крымского филолога-поэта Бекира Чобан-заде”¹ собрал его стихи, сопоставил их с оригиналами и напечатал несколько их образцов.

В СССР первую попытку дать объективную оценку Б.В.Чобан-заде и определить его место в социалистическом культурном строительстве и советской науке о языке предпринял Ф.Д.Ашнин, который в 1963 году выступил на совещании в Москве, посвященном 70-летию ученого, опубликовал одну большую статью на крымско-татарском языке “Ленин Байрагчы” (“Ленинское знамя”), а другую – в №1 журнала “Народы Азии и Африки” за 1967 год.

Оценивая творчество Б.В.Чобан-заде с марксистско-ленинских позиций и опираясь на весомые и реальные факты, Ф.Д.Ашнин заключает, что заслуги Б.В.Чобан-заде перед советским народом и наукой большие. Он пишет в своей статье “На протяжении недолгих шестнадцати лет верой и правдой служил профессор Б.Чобан-заде трудовому народу. Делу его культурного просвещения... Большая работа, проведенная в течение пяти лет, дала

¹ А.В.Таймас. Kirimli filolog – Sair Bekir Gobanzade'yi tanitma tecrubesi – “Türk dili Arastirmalari yillgi. Belleten” – Ankara, 1954, s.233– 263.

Б.В.Чобан-ааде полное основание заявить, что он *“помогал углублению культурной революции в общесоюзном масштабе”*.²

Как явствует из архивных документов, Бекир Вахаб оглы Чобанзаде родился в семье бедного крестьянина 15 мая 1893 года в сел. Карасубазар Симферопольского уезда бывшей Таврической губернии, которая обратила на себя внимание передовой общественности конна XIX в. спецификой развития капитализма, рабочего движения тамошних крестьян. И не случайно В.И.Ленин в книге “Развитие капитализма в России”³, а также в статье, написанной в 1893 году, особо подчеркивал это обстоятельство”⁴. До 13 лет Б.В.Чобан-заде не имел возможности учиться, и только в 1906 году поступил в школу “Руштие”, открытую Юсуфом Зия. Продемонстрировав свои блестящие знания, он уже в 1909 году успешно сдает экзамены в объеме выпускных групп, завершая учебу со свидетельством отличника. Для продолжения учебы едет в Стамбул и с отличием оканчивает стамбульскую “Султани. Затем следует учеба в Будапештском университете в Венгрии, где он в течение 4-х лет (1916-1919) изучает основы тюркской, арабской и венгерской филологии под руководством уже тогда широко известного

² Ф.Д.Ашнин. Корюмли совет тюркологы. “Ленин бајрагы”, 16 мая 1963 г., №39(629), стр.3.

³ V.İ.Lenin əsərləri, III c. Bakı, 1948, səh.64.

⁴ V.İ.Lenin əsərləri, I c. Bakı, 1953, səh.272.

ученого-тюрколога Дьюлы Немета. После завершения учебы в университете в 1920 году Б.В.Чобан-заде защищает докторскую диссертацию на тему: *“Мнимые нарушения гармонии гласных в “Кодексе куманикусе” и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках”*.

Возвратившись на родину Б.В.Чобан-заде с 1920 года преподает татарский язык и литературу в педагогическом техникуме в Тутайке и одновременно руководит отделением татарского языка в Крымнаркомпросе. В 1921 году он избирается членом Крымского ЦИКа, с 1922 года - профессором Крымского университета, а впоследствии его ректором. Одновременно он – активный участник Крымской печати. По приглашению С.Агамали оглы в 1924 году он приезжает в Баку и работает в качестве декана восточного факультета, профессора и заведующего кафедрой тюркского языка и литературы Азербайджанского государственного университета, председателя научного совета при Комитете нового тюркского алфавита, заведует языковедческим отделом в Обществе обследования и изучения Азербайджана.

В 1930-х годах он прилагает много сил для подготовки национальных языковедческих кадров. А когда в 1932 году организуется АзФАН, он находится в числе первых его действительных членов. 16 марта

1935 года Б.В.Чобан-заде избирается действительным членом Парижского лингвистического общества.

Б.В.Чобан-заде писал работы по методике преподавания языка и литературы. Огромное научное, методическое, литературно-художественное наследие Б.В.Чобан-заде заслуживает специального научного исследования, поэтому в диссертации мы подробно не останавливаемся на этих работах ученого. Его работы по методике преподавания литературы и языка были более актуальными, чем работы по вопросам филологии. По методике до революции ничего не было написано: отсутствовала широкая сеть школ в Азербайджане, а в существующих в малом количестве школах азербайджанский язык и литература не изучались. Применению эффективных методов обучения мешала также арабская графика. После революции, в определенные годы, обучение велось на основе тюркского алфавита, что выдвигало требование выработать новую, более рациональную методику преподавания. Эту трудную, но почетную задачу взял на себя профессор Б.В.Чобан-заде, который заложил фундамент методики преподавания азербайджанской литературы и языка.

Если учесть, что эту работу поднимал Б.В.Чобан-заде в условиях, когда так называемые “комплексисты” недооценивали методику преподавания языка и литературы и старались вытеснить ее из учебных программ, то будет вполне понятна титаническая работа Б.В.Чобан-заде в данной области. Он пишет и издает “Методику преподавания

тюркского языка и литературы” в двух частях (1926-1927), “Тюркский язык” (1929), “Методику тюркского языка” (1932), выпускает около 10 научно-методических статей, выдвигая в них прогрессивные методы преподавания. Многие из этих статей⁵ сохраняют свое научное достоинство и сегодня. Вопросы методики преподавания языка рассматриваются в диссертации с лингвистических позиций.

Очень ценны и работы Б.В.Чобан-заде по методике преподавания литературы.⁶ Он требовал, чтобы на уроках литературы особое внимание уделялось воспитанию патриотизма, дружбы народов, вопросам умственного и эстетического воспитания, он подчеркивал, что надо прививать любовь к фольклору: *“Мы должны нести высокоразвитую до наших дней богатую литературу народную, да и вообще ценное сокровище культуры в школы наши, в книжные шкафы библиотек, а самое главное и разумное – в огненные сердца и разум нашей молодежи”*.⁷

Б.В.Чобан-заде известен и как высококвалифицированный литературовед. Среди его

Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi

⁵а) “Maarif işçisi”, 1925, №1;

б) Turg dilinin geiri – turg məqəblərində tədris metodikası məsələləri – “kommunist tərbiyyəsi uğrunda”, 1932, №3.

Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu

⁶Б.В.Чобан-заде ədəbiyyat dərslərinin usul tədrisi – “Azərbaycanı oyrənmə əlu”, 1930, №6.

⁷Б.В.Чобан-заде *Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı* “Maarif işçisi”, 1925, №6-7.

наследия немаловажное значение имеют работы по азербайджанской, узбекской татарской, кумыкской, балкарской киргизской и т.д. литературе.

Б.В.Чобан-заде ценил литературу, художественное слово как одно из важнейших достижений человеческого разума. По словам Б.В.Чобан-заде, литература рождается жизнью, черпает свои сюжеты из окружающей среды, по мере развития жизни возникают все новые и новые темы и сюжеты.

В качестве первых образцов тюркоязычной литературы Б.В.Чобан-заде называет творчество времен древних тукуюцев, отраженных в “орхоно-енисейских” письменных памятниках.

Исходя из совершенства языка этих памятников, он предполагал, что литература тукуюцев берет свое начало в глубокой древности.⁸

Б.В.Чобан-заде утверждал; что писатель и поэт должны пережить, прочувствовать избранную тему и донести ее до читателя в соответствии с общими закономерностями жизни, т.е. правдоподобно, не искажая их. Так как темы для своих произведений отбирают из жизни, то мериллом, критерием их творчества должна быть правдивость.⁹

⁸В.В.Çoban-zadə. Turg ədəbiyyatı. Bakı, 1929 səh.27.

В.Çobanzadə *Kırım-tatar ədəbiyyatının tədrisi tarixi Ağ Məsciddə çap olunub.*

⁹Агмесжид, 1928. стр.51.

Б.В.Чобан-заде написал специальные работы о М.Физули¹⁰, Т.Ш.Симурге¹¹, делал частные, интересные замечания в различных работах о М.Ф.Ахундове, Сабире, Дж.Мамедкулизаде, М.Гусейне, С.Вургуне, С.Рустаме и др. высоко оценивая их творчество.

Он высказывает очень ценные мысли по различным проблемам азербайджанской литературы в таких работах, как “Тюркская литература”, (1929), “Новый этап азербайджанской литературы”, “От национализма к интернационализму” (1930), а также в ряде статей.¹²

Статья Б.В.Чобан-заде “Шахнаме и мировая эпическая литература” свидетельство его глубоких знаний мировой литературы. В этой статье, написанной в 1934 году в связи с 1000-летним юбилеем Фирдоуси, Б.В.Чобан-заде сравнивает Рустама с Халдебрантом (немецкая литература), Казанханом (азербайджанская литература),

¹⁰Б.Чобан-заде. Азер.едебияты, Баку, 1925, с.10.; *Füzuli və onun yeri B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı 1926*

Там же статья сборник статей, “Физули” 1958, стр.374.

¹¹Sümürğ hekayələri. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №10– 11.

¹²Б.В.Чобан-заде

a) Daxili muhacirlikje mubarizəyə qoşru – “İnqilab və mədəniyyət” 1929, №9;

b) türk xalq ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq – “Maarif və mədəniyyət” 1925, №2;

c) Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı – “İnqilab və mədəniyyət”, 1934, №9-10; 1926;

Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər Maarif və mədəniyyət 1926 No 1– 7

d) Maarif mədəniyyət, 1926, №1.

Ильей Муромцем (русская литература). В той же статье он очень убедительно доказывал и принадлежность “Дэдэ-Коркуда” азербайджанскому народу.

Значительную роль он сыграл и в изучении устного народного творчества кумыкского и балкарского народов. Специально занимался Б.В.Чобан-заде кумыкским языком и литературой, обобщив свои исследования в одной книге и объемистой статье.¹³

Через три года после этого Б.В.Чобан-заде написал большую статью о балкарском фольклере, где дает подробные сведения о происхождении, традициях и обычаях, литературных взглядах этого народа.¹⁴

В юношеские годы, будучи студентом, Б.В.Чобан-заде испытал свое перо и в художественном творчестве. Известны его стихи и поэмы на политические и социальные темы. Поэтическое творчество Б.В.Чобан-заде относится большей частью к 1918-1919 гг. Некоторые из его произведений опубликованы в “Крымском сборнике”¹⁵, а 10 – в “Синей тетради”.¹⁶

¹³ Kumuq dili və ədəbiyyat; haqqında “Maarif və mədəniyyət” 1925, №3
Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri B.1926, səh.8

¹⁴ B.V.Çobanzadə Malkar ədəbiyyatı- “Ингилаб ве Меденийи.”

¹⁵ Kırım mecmuesi.İstanbul 1918– 1919

¹⁶ Kok kitap.İstanbul,1919.

По сообщению А.Б.Таймаса, сборник стихов в двух тетрадах, неизвестных пока науке, находится в частных руках некоего Ибрагима Отара (Стамбул).

В 1913 году Б.В.Чобан-заде опубликовал в книге “Яш-татар яззылары” (“творчество молодых татар”) поэму “Анан кьайда (“Где мать?”) и “Собанчынынъ топрагъа макътовлары” “Хвала пахаря земле”; в 1926 году издал сборник “Баран” (“Буран”). В 1959 году уже после его смерти, в Ташкенте было опубликовано 4 стихотворения. Его стихи включены и в хрестоматию для крымско-татарских школ, изданную в Узбекистане. В 1954 году в Анкаре А.Б.Таймас опубликовал в “Ежегоднике” “Исследования турецкого языка” 8 стихотворений, сличив их с рукописными вариантами Б.В.Чобан-заде. Хотя поэтическое творчество Б.В.Чобан-заде не достигло высокого развития, тем не менее проблемы, затрагиваемые им, очень актуальны. Характерны в этом отношении “Булутлар” (“Облака”), “Бир изин бериюьиз” (“Разрешите же”), “Тувдым бир евде” (“Родился в одном доме...”), “Ах, табылсам” (“Если бы нашли меня”), “Балтыкъ ялысында”, (“На берегу Балтики”) и т.д., в которых господствует дух патриотизма. Он утверждает, что лучше быть чабаном у себя на родине, чем беком на чужбине.

*Unutmadim yat elde darib volsam da
Binq turlu kaygiman sararip solsam da
Pesiman tugulmin say tuvganima
Boslangiz siz meni vaylar, dilberler*

Ketayim sovanlar meni veklerler.

*Нет не забыл я, хоть и был одиноким на
чужбине*

Хоть и страдал тысячами забот

Нет, не каюсь я, что рожден вот таким

Оставьте меня беки и красавицы

Я должен идти, чабаны меня ожидают.

В диссертации особо подчеркнута та мысль, что художественное творчество Б.В.Чобан-заде ждет своего объективного, внимательного и доброжелательного исследователя.

Глава I. Общезыковедческие и тюркологические взгляды Б.В.Чобан-заде.

В начале главы даются сведения о состоянии азербайджанского языкознания в 20-30 гг. и позиции Б.В.Чобан-заде в отношении яфетической теории и сравнительно-исторического метода в языкознании. ...Находясь в Баку – этом городе, где яфетическая теория Н.Я.Марра получила неожиданное официальное признание и поддержку, – Б.В.Чобан-заде не только не откликнулся на нее, но, напротив, принял на свое вооружение “крамольные” тогда идеи фортуноватской школы, нашедшие

наиболее яркое выражение в трудах Д.Н.Ушакова и А.М.Пешковского, и постарался преломить их в своих общетюркологических и грамматических работах.¹⁷

Второй раздел первой главы посвящен анализу взглядов Чобан-заде по общему языкознанию. Здесь с марксистско-ленинских позиций излагаются взгляды Б.В.Чобан-заде ученого на природу языка, его место в жизни общества, на коммуникативную и экспрессивную функциям языка. Б.В.Чобан-заде считал, что для правильной оценки роли языка в обществе следует опираться на марксистско-ленинскую диалектику. Он писал: *“До тех пор, пока не усвоены ленинский этап в науке, партийность, единство теории и практики, основы и система марксистско-ленинского мировоззрения, нельзя считать себя вооруженным диалектико-материалистической методологией в языкознании”*.¹⁸ Марксизм-ленинизм, по его словам, не застывшая догма, и следует применять его к отдельным наукам творчески. Это прежде всего относится к выяснению происхождения языка. Среди многих других теорий наиболее верной Б.В.Чобан-заде считал марксистско-ленинскую, и в своей практической деятельности

¹⁷Ф.Д.Ашнин. Бекир Багапович Чобан-заде. “Народы Азии и Африки” №1, 1967, стр.210.

¹⁸ Ингилаб ве Меденийи. 1987, №12.-
Lenin və dilçilik “İnqilab və mədəniyyət” 1927

стремился руководствоваться основополагающими высказываниями классиков марксизма ленинизма о языке.

Третий раздел первой главы посвящен взглядам Б.В.Чобан-заде на происхождение и развитие языка. Он писал: *“Как сам человек создан общественным трудом, так и сознание и выражение этого сознания – язык – явились результатом труда”*.¹⁹ Высказывания Б.В.Чобан-заде о происхождении языка перекликаются с теорией Ф.Энгельса.²⁰

Язык создан обществом в условиях коллективного труда, он не может быть создан ни богом, ни великими людьми. Как общественное явление, язык создается на определенном этапе развития самим обществом: *“Язык создается самим чело веческим обществом, порождается в результате развития человеческого общества.*

Тут не имеют первостепенного значения ни личности, ни индивидуальные психологические моменты, ни географическая среда. Следует опираться в этом вопросе только на производственные отношения и на социальные группировки, возникающие на базе производства”.²¹

¹⁹ Там же.

²⁰ Meymunun insana çevrilməsində əməyin rolu. Bakı, 1952, səh.67.
Yeni əlifba və türk dili Maarif və mədəniyyət 1927 s.1– 2,s.32

²¹“Maarif və mədəniyyət” 1927, №1–2, s.37.

Следовательно, язык как общественное явление связан с духовным и культурным развитием человеческого общества. Судьба языка обуславливается судьбой общества, носителя данного языка. Каждое явление в обществе фиксируется как понятие в сознании и как лексическая единица в языке. Говоря о языке как об атрибуте жизни общества, Б.В.Чобанзаде писал: *“Язык, как полагают иные языковеды, не продукт только духа или мозга человеческого. Язык это общественное явление. У человека, не живущего в обществе, не может быть и языка ибо ему язык не нужен”*.²² Итак, Б.В.Чобанзаде верно осмыслил общественную сущность языка, правильно оценив ее с позиций марксизма-ленинизма. В диссертации широко комментируются высказывания Б.В.Чобанзаде о языке и его происхождении, которые основываются на положениях Ф.Энгельса и В.И.Ленина.

Четвертый раздел посвящен рассмотрению взглядов Б.В.Чобанзаде на историю языкознания. Наука о языке изучает социальное происхождение различных языков, их всеобщие законы и категории, и, наконец, место языкознания в системе других наук, а также его связь с ними. Каждая наука с самого начала развивается в

²² (Аз-ны ойренме йолу). 1928, №1, с.17. Lügət və onun təşkili Türk-tatar lisanıyyätinə mədxəl B.1924

определенном направлении, совершенствуется, распадается на свои ветви, порождая, таким образом, другие науки. Следовательно, каждая наука связана с историей, т.е. имеет свою историю. Б.В.Чобан-заде относит историю языкознания в древние времена. Факт, что люди начали думать о языке и его сущности, свидетельствовал о возникновении языкознания. Б.В.Чобан-заде писал: *“Люди с древнейших времен стали рассуждать о языке и его происхождении. Следует признать в качестве первых теорий языкознания разность языков, их дробление, отмирание и другие вопросы, которые занимали умы людей с очень еще низкой культурой”*.²³ Этот взгляд встречается и у профессора Н.Мамедова.²⁴

Б.В.Чобан-заде высоко оценил греческое языкознание, в особенности Александрийскую школу. Говоря о двойственном характере этой школы и ее пользе для языкознания, Б.В.Чобан-заде писал: *“Ученые Александрийской школы распадались на две большие, но противоположные группы. К первым относились аналогисты, во главе которых стоял Аристарх. Противниками их были аномалисты во главе с известным философом Кратесом.*

Türkçə sərf və nəhv istilahları

²³ Баку; 1924. с.134. (в далбцем: Б.Чобан-заде Мəдхəl).

²⁴ N.Məmmədov. DİLÇİLİYİN ƏSASLARI. Bakı, 1961, səh.13.

*Небесполезным была борьба этих двух групп. Ибо благодаря стараниям аналогистов все языковые явления распадались на классы и части. В результате же оппозиции аномалистов в языке устанавливалось наличие группы особых форм, явлений”.*²⁵

Б.В.Чобан-заде обращал внимание и на индийское языкознание, на этапы его развития и особенности: *“В отличие от греков в Индии исследование языковых явлений задержало внимание ученых, польза от которого была не меньше, чем в Греции. Так как религиозно-мистические тексты по языку своему были далеки от народного, вызывалась необходимость их комментирования и разъяснения. До нас дошло пять книг, составленных из толкований рисунков, непонятных для современников слов, автором которых является Яска (V в. до н.э.), живший до Панини. Что касается последнего, тот жил за 4 столетия до новой эры и совершенствовал труды, написанные до него разными учеными. В XIII веке нашей*

*эры работу Панини докончил Вонадева, в результате санскрит был всесторонне исследован. Помимо исследований Яски, Панини и Вонадевы санскритского литературного языка до нас дошли исследования Хемачандры (XII в. н.э.) о пракрите, являющемся больше разговорным и народным языком”.*²⁶

²⁵ Б.В.Чобан-заде. Мәдхәл, сәһ.138.

²⁶ Б.Чобан-заде. Мәдхәл, Ваки, 1924, стр.139–140.

Об арабской филологии, возникающей позднее, но бурно развивающейся, Б.В.Чобан-заде писал: *“Хотя среди арабских филологов насчитывающих более ста, есть и тюрко-татарские языковеды, такие как Хивинец, Замахшари (1074-1243), известный рядом своих трудов, в особенности Грамматикой, названной Дурджани (+ 1078), прокомментировавший и расширивший Сибав-ейхи (умер 793), к великому сожалению, до сих пор не изучены ни они, ни их работы. Значительная часть арабской и персидской литературы является результатом стараний тюркских и татарских ученых”*²⁷

Б.В.Чобан-заде говорит и об истории тюркологии. Так как сведения ученых о тюркских языках до XI века носили случайный и поверхностный характер, Б.В.Чобан-заде признает первым значительным тюркологом Махмуда Кашгарского: *“Первый на Востоке тюркский грамматист Махмуд Кашгарский, написал свою работу по-арабски для обучения арабов тюркскому языку. Следующие за ним Джемал-эд-дин Ибн Муханна и Мухаммед ибн Гейс шли тем же путем, преследуя ту же цель”*.²⁸

Сведения об Ибн Муханне и его работе Б.В.Чобан-заде дает в своей книге *“Введение в тюркско-татарское языкознание”*.²⁹ Он говорил также и об Алишере Навое, Мирзе Казем-беке, В.В.Радлове, Л.Будагове и др., отмечая их заслуги в данной области.

²⁷ Ук. срч., стр.142.

Türk-tatar dialektolojisi В.1928 s.1–3

²⁸ “Maarif işçisi” 1927, №5, s.48.

²⁹ Б.Чобан-заде. Мәдхәл, 1924, s.144–145

Пятый раздел первой главы посвящен положениям Б.В.Чобан-заде о морфологической классификации языков. Б.В.Чобан-заде по морфологическому принципу делит языки мира на 4 группы:

1. *Аморфные или корневые языки.*
2. *Синтетические языки.*
3. *Флективные языки.*
4. *Агглютинативные языки.*

Об аморфных языках Б.В.Чобан-заде писал следующее: *“Языки, слова которых лишены всякой формы и аффиксов, относятся к аморфным. В них слова не имеют окончаний и послелогов. Китайские, сиамский и ряд языков юго-восточной Азии входят в эту группу... В силу отсутствия аффиксов в этих языках значение слов определяется по позиции, ударению, интонации и т.д.”*³⁰ Говоря о языках третьей группы, Б.В.Чобан-заде давал им такую характеристику: *“Если формы слов образуются не только с помощью аффиксов и послелогов, но и изменением корневых гласных, то, это флективные языки. К ним относятся индоевропейские и семитские языки”*.³¹ Об агглютинативных языках Б.В.Чобан-заде писал: *“В языках этой группы формы (слов – А.Б.) возникают в результате слабого присоединения к корню окончаний.*

³⁰ Б.Чобан-заде. Мәдхәл, Ваки, 1924, стр.49–50.

³¹ Б.Чобан-заде. Мәдхәл, Ваки, 1924, стр.50.

Говоря о слабом присоединении, мы имеем в виду, что аффиксы, присоединяясь к корню, не теряют свой фонетический облик и сущность, и в то же время, остаются самостоятельными словами, а последующие аффиксы присоединяются к ним тем же способом. Например: баба+лыг + лар+дан.

Большинство языков мира входит в эту группу".³² Под "синтетическими языками" Б.В.Чобан-заде имел в виду группу американских языков, где несколько слов, соединяясь, образуют один состав, выражая то же значение.

Порою морфологическая классификация использовалась для проповедования расистских принципов деления языков на высшие и низшие, о чем Б.В.Чобан-заде высказывался отрицательно, считал это в корне неправильным.³³

Последний раздел посвящен рассмотрению взглядов Б.В.Чобан-заде по вопросу о генеалогической классификации языков.

Б.В.Чобан-заде подвергался резкой критике за то, что он отстаивал теорию родства языков, в частности за отнесение азербайджанского языка к тюркской семье. "Эту правду"³⁴ тогда не поняли многие, рассматривая это положение как признание азербайджанского языка в качестве нескладного говора турецкого языка. Б.В.Чобан-заде же решительно

³² Б.Чобан-заде. Мədxəl, Bakı, 1924, стр.51.

³³ Turg dili. Баку, 1928, стр.67.

³⁴ Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tarixinə dair. Труды, института литературы и языка АН Аз. ССР. 1957, №8, стр.36.

заявлял, что признание родства языков вовсе не означает подчинения одного из них другому, точно так же утверждение, что “азербайджанский язык входит в семью языков тюркской системы”, не означает признание зависимости азербайджанского языка от турецкого. Он писал: “...Было время, когда со страниц журнала “Феюзат” идеологи пантюркизма объявляли, что азербайджанско-тюркский язык не что иное, как извращенная форма “османа-турецкого”. Конечно, с точки зрения научной и исторической такое заявление не имеет никаких оснований. Азербайджанский язык настолько же стар и самостоятелен, как османотурецкий: мы уже в XI веке христианской эры в монументальном труде Махмуда Кашгарского “Диванлугат-ат-тюрк” встречаемся с важнейшими грамматическими и фонетическими особенностями азербайджанско-тюркского языка. К этому же времени относится, как известно, начало образования и выделения из состава огузо-кыпчакских диалектов сельджуского, а затем османотурецкого языка”.³⁵

Развивая и уточняя эту мысль, Б.В.Чобан-заде указывал, что понятие “семья тюркских языков” не обозначает говоры османско-турецкого языка, а самостоятельные языки этой семьи, иные из которых

³⁵ Б.Чобан-заде. Деятельность Научного совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка. “Культура и письменность Востока”, 1930, книга 6, стр.136.

возникли даже до османско-турецкого³⁶, что подтверждается и профессором А.Демирчи-заде.³⁷

По происхождению Б.В.Чобан-заде делит языки мира на три группы:

1. *Семья индоевропейских языков.*
2. *Семья урало-алтайских языков.*
3. *Языки семитские.*

Среди индоевропейских языков Б.В.Чобан-заде выделил ветви:

- 1) *индийская,*
- 2) *иранская,*
- 3) *армянская,*
- 4) *албанская,*
- 5) *греческая,*
- 6) *романовская,*
- 7) *келтская,*
- 8) *германская ветвь,*
- 9) *балтийская,*
- 10) *славянская ветвь.*

В диссертации широко комментируется положение Б.В.Чобан-заде о характеристике, древнейшие памятники этих ветвей.

В семью урало-алтайских языков Б.В.Чобан-заде включает следующие семьи языков:

- 1) *финно-угорскую ветвь,*

- 2) *самодейскую ветвь,*
- 3) *тунгусскую ветвь,*
- 4) *монгольскую ветвь,*
- 5) *тюрко-татарскую ветвь, каждая из которых охватывает несколько языков.*

По классификации Б.В.Чобан-заде, финно-угорская семья включает финский, мордовский, марийский, удмуртский, карельский, эстонский коми языки и саамский. Он дает беглые сведения о самоедской ветви. В тунгусскую семью включает маньчжурский и нанайский языки, прослеживая в них влияние русского и китайского языков.³⁸ Монгольская ветвь соединяет два языка – бурятский и калмыцкий. По выражению Б.В.Чобан-заде самой богатой ветвью урало-алтайской семьи является тюрко-татарская ветвь. Языки этой группы исторически развивались очень бурно, на них созданы произведения, обогатившие сокровищницу мировой культуры, почему они и исследованы больше.

Б.В.Чобан-заде включает в эту семью языков следующие:

³⁶ Azərb. türk xalq şivələrinin lüğəti. Bakı, 1930, c.8–9.

³⁷ Dəmirçizadə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qırçaq lisan ünsürləri. Труды института языка и литературы АН Аз. ССРИ, 1948, стр.3.

³⁸ Б.Чобан-заде. Мədxəl. Bakı, 1924, стр.76.

- 1) якутский,
- 2) язык алтайских тюрков,
- 3) калавутский,
- 4) командинский,
- 5) тюрков верхнего Енисеня,
- 6) урянхай- счий,
- 7) тарапинский,
- 8) киргизский,
- 9) ногайский,
- 10) кумыкский,
- 11) карагасский,
- 12) башкирский,
- 13) сартский,
- 14) узбекский,
- 15) туркменский,
- 16) язык османских турков,
- 17) татарский,
- 18) азербайджанский,
- 19) чувашский,
- 20) гунский.³⁹

В диссертации подробно сопоставляется классификация тюркских языков Б.В.Чобан-заде с другими существующими классификациями.

Как признавал сам Б.В.Чобан-заде, его позиция была близкой к радловской. В согласии с В.В.Радловым он делил все тюркские языки на основе территориально-географических факторов в 4 группы:

³⁹ Б.Чобан-заде, Мәдхәл. Баку, стр.76.

I. Восточная:

- 1) *алтайский,*
- 2) *сойонский,*
- 3) *карагасский,*
- 4) *уйгурский и барабински,*
- 5) *верхне-алтайский,*
- 6) *(лебедивский, шорский),*
- 7) *абаканский,*
- 8) *кюзэрикский (чулымский) языки.*

II. Западная:

- 1) *киргизский, кара-киргизский, казахский, каракалпакский;*
- 2) *иртышский, гурашский, кюрдагский, тюменский языки,*
- 3) *башкирский язык (степной и горный говоры);*
- 4) *волжский или восточно-русский, в том числе:*
 - а) *мишарский,*
 - б) *сибирский,*
 - г) *казанский,*
 - д) *касимовский говоры.*

III. Средне-Азиатская:

- 1) *таранчинский (уйгурский),*
- 2) *хамийский,*
- 3) *аксуйский,*
- 4) *яркендский,*

- 5). джагатайский, в том числе северо-сартский,
- б) кокандский,
- в) узбекский или зарафшанский,
- г) бухарский,
- д) хивинский диалекты.

IV. Южная:

- 1) туркменский,
- 2) азербайджанский,
- 3) кавказский,
- 4) анатолийский, в том числе худа-вендгярский
говор, караманский говор,
- б) крымский говор,
- в) османский диалекты.⁴⁰

Очень близкая к этой классификации дана и в “Введении в тюрко-татарское языкознание”.⁴¹ Принципы, положенные в основу классификации Б.В.Чобан-заде (географические, фонетические, исторические), признаются тюркологией и ныне.

Семитскую семью Б.В.Чобан-заде классифицирует таким образом:

- 1) *ассирийская,*
- 2) *кенанская,*
- 3) *арамейская, арабская ветви.*⁴²

⁴⁰ Баку, 1927, с.33—37.

Elmi və ədəbi dil məsələsi. Maarif işçisi 1926, N 5 səh.28

⁴¹ Б.Чобан-заде. Мəдхəл, Баку, 1924, стр.81.

⁴² Б. Чобан-заде, Мəдхəл, Баку. 1924, стр.93.

Ф.Е.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, А.А.Серебреников и другие тюркологи⁴³ как и Б.В.Чобан-заде в своих классификациях исходят не столько из географического принципа, сколько из лингвистического, но делают это более последовательно.

Глава II. Роль профессора Б.В.Чобан-заде в развитии азербайджанской советской языковедческой науки.

В первом разделе “Б.В.Чобан-заде об азербайджанском научном и литературном языке” дается краткая характеристика взглядов Б.В.Чобан-заде на научный литературный азербайджанский язык. Говорится о борьбе Б.В.Чобан-заде за чистоту азербайджанского литературного языка на фоне дискуссии о самостоятельности и чистоте литературного азербайджанского языка. В эпоху, когда иные пантюркисты отрицали существование самостоятельного литературного азербайджанского языка и не признавали обогащения его за счет слов других языков, Б.В.Чобан-заде определил пути развития азербайджанского языка следующим образом:

⁴³ А.Н.Самойлович. Некоторые дополнения к классификациям турецких языков. Петроград, 1922; К вопросу о классификации турецких языков. Бюллетень комиссии по созыву I Всесоюзного тюркологического съезда, 1926, №2.

1) отказ от употребления слов и выражений, заимствованных из арабского и персидского языков:

2) сохранение только тех из них, которые проникли в общенародный язык (*kitab, təktəb, xalq, qələt* и т.д.);

3) отказ от искусственно выдуманных в родном языке терминов;

4) возможность заимствования только интернациональных и европейских, медицинских, технических и научных терминов;

5) эти слова должны быть приняты как корни, грамматическое оформление которых должно проходить согласно законам родного языка.

При создании научной терминологии в таких науках, как ботаника, зоология необходимо изучать и учитывать народную лексику.⁴⁴

В 1926 году Б.В.Чобан-заде написал обширную статью о состоянии научного и литературного азербайджанского языка и его задачах (по терминологии). Совершенно справедливо он указывал в ней: “Для формирования литературного языка необходимо создание культурных центров и появление деятелей литературы”, т.е. художников слова.

⁴⁴ Б.Чобан-заде. Деятельность Научного совета ВПК НТА, после 3-го пленума и проблемы языка. – “Культура и письменность Востока”, 1930, кн. 6, стр.145.

Развивая эту мысль, он продолжал: *“Вопрос о литературном языке, т.е. о языке газеты, театра, поэзии, как и у других народов, так и у нас относится к проблемам, связанным с социальным развитием, развитием культурных центров, появлением личностей, представляющих эти центры.., она, эта проблема не может быть решена силой, волей”*.⁴⁵

Б.В.Чобан-заде подчеркивал первостепенное значение создания терминов для литературного языка, основные источники и средства для которых он призывал черпать из лексической сферы родного языка, не отказываясь, конечно, от необходимых и нужных, некогда заимствованных из арабского, персидского и европейских языков. Все эти вопросы нашли глубокое изложение в докладе Б.В.Чобан-заде на Первом тюркологическом съезде.⁴⁶

Рекомендуя родной разговорный язык в качестве основы для обогащения научно-литературного языка,

⁴⁵ “Maarif işçisi”, 1926, №5, s.28.

⁴⁶ В.Б.Чобан-заде. О системе научной терминологии. В кн.: Первый Всесоюзный тюрк, съезд. Стенографический отчет. Баку, 1926, стр.190.

Б.В.Чобан-заде исходил из цели “облегчить приобщение народных масс к науке, культуре”.⁴⁷ Созвучное этой мысли положение выдвигает он в статье “Работы по терминологии”:

*“Европейские термины не могут быть заимствованы нами без изменения, так как мы должны создать научно-литературный язык, соответствующий требованиям данного этапа Поступать по другому означало бы европеизировать родной язык без надобности, без особой необходимости”.*⁴⁸

В диссертации подробно освещается работа Б.В.Чобан-заде в качестве председателя азербайджанского терминологического комитета.

Историю формирования литературного азербайджанского языка Б.В.Чобан-заде делил на три этапа: I-XV XIX вв.; II-XIX до 1905 года, III – после апрельский этап.⁴⁹ Профессор Н.А.Баскаков также предложил сходную периодизацию истории азербайджанского литературного языка.

Второй раздел данной главы озаглавлен “Высказывания и заслуги Б.В.Чобан-заде в области азербайджанской диалектологии”.

⁴⁷ В.Чобан-заде. Elmi ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi”, 1926, №5, стр.31 (В автореферате источники только один раз указаны как в оригинале).

⁴⁸ Б.Чобан-заде. İstilah-terminoloji işlərij – “Азербайджаны ойренме ёлу” – 1930, №4-5, с.4.

⁴⁹ Elmi gramerin əssları, Баку, 1932, с.51.

В те годы ни один из диалектов азербайджанского языка не был исследован. Исключение составляет пожалуй лишь монографическое исследование Нухинского диалекта Н.И.Ашмарина. Работы Б.В.Чобан-заде в азербайджанском диалектологии следует отнести к пионерским. Сравнительное преподавание диалектов в вузах заставляли Б.В.Чобан-заде исследовать диалекты и высказывать о них определенные мысли.

Еще в 1927 году была написана Б.В.Чобан-заде “Тюрко-тагарская диалектология”, где дано сравнительное изучение тюркских языков⁵⁰, только 3 из 8 глав книги посвящены вопросам диалектологии.

Как известно, диалекты азербайджанского языка стали объектом систематического исследования лишь с 1928 года, в результате чего на материале, собранном из 20 районов, был выпущен трехязычный “Словарь народных азербайджанско-тюркских говоров” в двух томах.⁵¹

(Главные редакторы Б.Чобан-заде, В.Хулуфлу). Статья “Словарь и его составление” представляет собой рекомендации исследователям диалектов и не потеряли своего значения и в наши дни. В статье говорится о значении диалектологии, о методах исследования и особенностях.

⁵⁰ Б.Чобан-заде. Türk-tatar dialekteolojisi. Bakı, 1927.

⁵¹ Azərbaycan-türk xalq şivələri lüğəti. Bakı, 1930.

Автор дает диалектологам также и конкретные указания по группировке слов, советуя не изолировать их от этнического значения. Помимо этого, он указывал, что нужно:

- 1) *правильно фиксировать услышанное слово;*
- 2) *видеть, описывать и рисовать обозначаемый словом предмет;*
- 3) *устанавливать и фиксировать возраст, происхождение и степень образованности объекта;*
- 4) *знать историю, экономическую и социальную жизнь и географическую среду изучаемого района;*
- 5) *вносить каждодневную работу в дневник.*⁵²

В диссертации высказывания Б.В.Чобан-заде сопоставляются с высказываниями ряда ученых.

Третий раздел посвящен высказываниям Б.В.Чобан-заде о проблеме дефинитивности в азербайджанском языке.

В статье “Проблема дефинитивности в тюркском (азербайджанском – А.Б.) языке” Б.В.Чобан-заде (1936) говорит о языковой категории определенности-неопределенности, о морфологическом, синтаксическом и стилистическом использовании этой категории, а также прослеживает историю исследования данной категории.

⁵² Б.Чобан-заде. Lügət və onun təşkil (Azərbaycan gənc leksikoqraflarına). “Азербайджаны ойренме йолу”, 1928, №1, стр.16–17.

Первые компоненты в сочетаниях “*dağın təpəsi*” (вершина горы), “*dənizin dibi*” (дно моря), выражают, по его мнению определенность, а “*dağ təpəsi*” (горная вершина), “*dəniz dibi*” (морское дно) – неопределенность. Иногда одно и то же слово, принимая один и тот же аффикс, может выражать разные значения и вне контекста, это слово, неопределенно. Так, слово *gələsək* он рассматривал и как существительное, и как прилагательное, и как глагол.⁵³

Четвертый раздел второй главы посвящен высказываниям Б.В.Чобан-заде о фонетике азербайджанского языка, которые подробно изложены в книге “Тюркский язык”. В ней рассматриваются органы речи, их роль в процессе звукообразования, характеристике звуков, фонетические явления,⁵⁴ артикуляция звуков и т.д.

Гласные звуки Б.В.Чобан-заде классифицировал по двум признакам:

- 1) *широкие – открытые;*
- 2) *узкие – закрытые.*⁵⁵

⁵³ Б.Чобан-заде. Проблемы дефинитивности в тюркском языке. – “Труды. А. ФАН СССРИ”, 1936, т.31.

⁵⁴ Turg djli. Баку, 1928. “Maarif işçisi”, 1928, №3, с.9.

⁵⁵ Б.Чобан-заде. Мədxəl. Bakı, 1928, стр.53.

Он делил гласные также по месту образования и положению губ. Согласные он делил по месту образования на 9 групп.⁵⁶ Особое внимание обращал на глухие и звонкие согласные. Б.В.Чобан-заде дал подробные сведения о фонетических явлениях, об их разновидностях и условиях возникновения в азероиджанском языке, впервые определив ряд особенностей этих явления в азербайджанском языкознании, указав на два вида ассимиляции.⁵⁷ Б.В.Чобан-заде указал на ограниченный характер проявления диссимиляции лишь в некоторых словах⁵⁸, на роль звуков **р, ф, с** в процессе метатезы.⁵⁹ Он рассматривал закон гармонии как чистый придаток ассимиляции: *“Ассимилирование окончаний корнем в агглютинативных языках есть подчинение звуков окончания звукам корня. Следо вательно, так называемая гармония, переводимая нами как уподоление звуков, вот главная причина, основной смысл этого явления”*.⁶⁰

Он говорил о гармонии гласных и согласных, губной и небной гармонии, анализируя в этом плане стихи М.А.Сабира “Нищий”⁶¹ Б.В.Чобан-заде определяет слог таким образом:

⁵⁶ Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.51.

⁵⁷ Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.36.

⁵⁸ 1925, с.8.

Mirzə Fətəli Axundovda Azəri ləhcəsi (bir neçə xüsusiyyətləri)

⁵⁹ Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.58.

⁶⁰ Turqcenin səs ujus masi qanunu – “етш ёл”, 1924, 7 ноября.

⁶¹ Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.62–73.

“Один или несколько звуков, произносимые в один раз, называется слогом”.⁶² Он сопоставляет слоговое деление на основе арабской графики со слоговым делением на основе латинской графики, демонстрируя неудобность первого для нашего языка.

Пятый раздел. *“Высказывания Б.В.Чобан-заде о грамматике азербайджанского языка и грамматических категориях”*. Бекиром Чобан-заде вложено много труда в дело создания научной грамматики азербайджанского языка. Им высказаны ценные мысли о теоретических основах, методологическом направлении научной грамматики азербайджанского языка, которые способствовали подведению марксистской методологии под азербайджанское языкознание. Совершенно справедливо и очень смело утверждал Б.В.Чобан-заде: *“Существующие до сих пор грамматики не удовлетворяли наши нужды, не исцеляли наше горе”*.⁶³ Должна быть создана новая научная грамматика азербайджанского языка на основе нового мировоззрения. А вот исходные условия этого, предлагаемые Б.В. Чобан-заде:

1. *Знать методы языкознания.*
2. *Изучить живой язык.*

⁶² Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.16.

⁶³ Б.Чобан-заде. Türk dili sərfərinin ümumi qüsuruları. Bakı, 1925, стр.8.

3. Грамматики тюркского (азербайджанского) языка не должны быть написаны путем подражания грамматикам иностранных языков.

4. Заимствованные слова должны рассматриваться как корень.⁶⁴

Он требовал, чтобы научные грамматики, были методологически выдержаны и находились в диалектической связи с другими предметами.⁶⁵

В духе московской грамматической школы Б.В.Чобан-заде проводил четное различие между вещественным и формальным значениями в слове: “...Носителем значения слова является корень... Что касается аффикса, то он, присоединяясь к корню, способствует определенному изменению их значения и формы”.⁶⁶

Б.В.Чобан-заде различал 3 вида корня: простые, производные (уарта) и сложные (qoʒta – присоединенные). А аффиксы, кроме словообразовательных и словоизменятельных, делил еще и на живые и мертвые. К первым относил функционирующие ныне продуктивные аффиксы, а к старым – непродуктивные типа – **arı** (*dişarı*, *yuxarı*), – **əri** (*işəri*, внутри, внутренний), – **rə** (внутри – *içrə*), – **pa** (в *bura*, здесь, сюда).

⁶⁴ Б.Чобан-заде. Ук.соч., стр.33.

⁶⁵ Elmi gramer məsələləri – “muellime kömek”, 1932, №8, с.89.

⁶⁶ Б.Чобан-заде. Türk dili. Bakı, 1928, стр.139.

Мысли Б.В.Чобан-заде о различных категориях языка изложены в работе – “Turk Grameri”, написанной в содружестве с Агазаде, где части речи и синтаксические категории даны не отдельно, и последовательно, как это делается теперь, а в другом порядке. Так, масдары он по форме относит к существительному, а по содержанию – к глаголу. Различал 6 падежей существительного (обозначая их арабскими терминами).⁶⁷

Причастные аффиксы **-an, -ən** – он относит к прилагательным, а **-mah, -məli** – и к прилагательным и к глаголам. Он не говорит о грамматических признаках имени прилагательного.

Б.В.Чобан-заде обозначает числительные следующим образом: количественное – простое (обыкновенное), порядковые (производные). Разделительные – *birər* (по одному), *ikişər* (подва), *üçər* (потри).

В трактовке категории местоимений (*əvəzlik* и *zəmir*) Б.В.Чобан-заде не полностью порвал с традицией и иногда относил к личным местоимениям аффиксы принадлежности.

⁶⁷ Turq qrammeri. Bakı, 1936, s.139.

Значительное место отводится глаголам. По его мнению, мена глагола так: *hal* (настоящее), *mazi* (прошедшее), *miuq, -ik, -uq, -ük, -ar, -ər, -dir, -dir, -dur -dür* – образуют глаголы. Он говорит и о наклонениях глагола. Обозначает времена глагола так: *hal* (настоящее), *mazi* (прошедшее), *müstəqbəl* (будущее).⁶⁸

Б.В.Чобан-заде указывал, что наречие имеет признаки и знаменательных и служебных частей речи⁶⁹ и колебался в определении места наречия и служебных частей речи. К последним он относил послеслоги, союзы и междометия.⁷⁰

Определительные словосочетания он делил на два типа *tərkibi-tövsifi* (т.е. I тип – *uzun yol* “длинная дорога”, *yüksək ev* “высокий дом” и *tərkibi-izafi* (т.е. III тип *sözün doğrusu* “правдивое из слов”, *malın ucuzu* “дешевый товар”).

Менее обстоятельные замечания он сделал о подлежащем, сказуемом, обстоятельстве (по терминологии Б.В.Чобан-заде элавэ), определении, дополнении.

Б.В.Чобан-заде верно указывал границы предложения и суждения определяя структуру простого распространенного предложения таким образом: подлежащее обстоятельство вреемни +

⁶⁸ Б.Чобан-заде, Ф.Ага-заде. *Türk qrameri*. 1936, с.106–108.

⁶⁹ Ук соч. стр.119.

⁷⁰ Ук. соч. стр.114.

зависимое обстоятельство + самостоятельное обстоятельство + сказуемое.

Говоря о сложных предложениях, он отмечал, что сложно-сочиненные предложения имеют большое распространение. К придаточным он относил и глагольные обороты. Например, “*yağış yağdıqsa yer göyəri*”, по мере того, как идет дождь, земля пробуждается. Он неправомерно относил к сложным. Синтаксический анализ он делил на три группы – логический, психологический и лингвистический.

Последний раздел диссертации назван “Борьба Б.В.Чобан-заде за новый азербайджанский алфавит и новую орфографию”.

С первых же дней прибытия в Баку Б.В.Чобан-заде совместно с другими членами. Научного совета до созыва съезда унифицирует проекты тюркских алфавитов, активно участвуя в создании единого тюркского алфавита. А когда 26

февраля 1926 года в Баку открылся I Всесоюзный тюркологический съезд, Б.В.Чобан-заде принял в нем активное участие и вместе с другими учеными формулировал его известные решения.

В диссертации даются подробные сведения о съезде, где с докладом о новом алфавите и вопросах терминологии выступил Б.В.Чобан-заде. Сторонники нового алфавита победили 101 голосом против 7. После этого съезда Комитет нового тюркского алфавита перешел в ведение Совета национальностей ВЦИК СССР, в результате чего научный совет

комитета, а, стало быть, и его председатель вышел на всесоюзную арену.

Это было признанием вклада азербайджанского национального комитета в культурное социалистическое строительство страны в целом.

Первый Пленум ВЦК НТА был созван в июне 1927 года в Баку Б.В.Чобан-заде подготовил программный доклад и выступил на пленуме. Пленум обсудил проекты алфавитов для разных народов. Говоря о проектах для лаков, даргинцев, лезгинов, абхазов и т.д. Б.В.Чобан-заде сформулировал 7 принципов создания единого алфавита тюркоязычных народов. При этом, по мнению Б.В.Чобан-заде за основу общетюркского алфавита необходимо было взять принятый в Азербайджане латинский алфавит.⁷¹

Большую работу вел Б.В.Чобан-заде на пленумах ВЦК НТА в Ташкенте (январь 1928 г.), Казани (декабрь 1928 г.), Алма-Ате (май 1930 г.).

Б.В.Чобан-заде часто выступал в печати, подчеркивая значение нового алфавита.⁷² Б.В.Чобан-заде отлично знал историю идеи нового алфавита. Успех нового алфавита он объяснял тем, что в новом обществе он приобрел государственное значение.

⁷¹ Б.Чобан-заде. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народ. – “Культура и письменность Востока”, 1928 г., кн.3, стр.20.

⁷² Б.Чобан-заде: а) *Türkoloji qurultayın müəllimləri üçün əhəmiyyəti*. “Maarif işçisi”, 1926, №1; б) *Yeni əlifba və türk dili*. “Maarif ve medeniyyət”, 1927, №12.

Он писал: *“Арабский алфавит в течение столетий воздвигал между трудящимся народом и светом китайскую стену, отравлял, душил жизненные силы. Даже, может быть, это продолжалось бы еще несколько столетий, и он сыграл бы свою гнусную роль. Никто об этом не говорил, не проявлял инициативы, и Восток спал крепким сном. Фактором, разбудившим Восток, стряхнувшим Восток стала Октябрьская революция...*

*Эту, очень серьезную, очень большую реформу первым начали (осуществлять – А.Б.) трудящиеся Азербайджана. Преодолела все преграды на этом пути, все трудности, заставила замолчать всех врагов, открыла путь для Востока Азербайджанская Советская республика. Это – ее исторический шаг”.*⁷³

Б.В.Чобан-заде в своих выступлениях перед общественностью и участием в азербайджанской периодической печати и в печати-других республик освещал различные вопросы нового алфавита.⁷⁴

⁷³ Б.В.Чобан-заде. Yeni əlifbanı doğan oktyabr inqilabıdır. “Maarif işçisi”, 1929, №1, с.8–9.

⁷⁴ а) Б.Чобан-заде. Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti. “Maarif işçisi”, 1926. №4;

б) Б.Чобан-заде. Yeni əlifbenin yeni yutunqları və qaldığı vəzifələrimiz. – “Alanqa”, 1928, №12;

в) Kazan plenumunun nəticələri. “Maarif işçisi”, 1929, №1. стр.6–7;

г) Чобан-заде. Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı. “Şura kütləçisi”, 1928, №7–8, с.1-2;

д) Б.Чобан-заде. Унификация (əlifbaları birləşdirən) turunda. – Məqarif, Kazan, 1929, №1, с.13–16;

е) Б.Чобан-заде. Şuralar ittifaqının yazı sərgisi. İnqilab və mədəniyyət, 1929, №11, стр.47.;

Он был активным участником составления новых правил орфографии азербайджанского языка, отдавая при этом преимущественно фонетическому и традиционно историческому принципу. За несколько месяцев до I Азербайджанской конференции по орфографии (1927 г.) он разъяснил свои соображения и наметил работу конференции.⁷⁵ Впоследствии он изложил в 41 пункте правила азербайджанской орфографии.⁷⁶ Следует отметить активное участие Б.В.Чобан-заде на этой конференции и в качестве председателя.

В заключении подводятся итоги сказанного в двух главах диссертации. В

сжатой форме эти итоги можно было бы изложить в виде тезиса: Роль профессора Б.В.Чобан-заде в развитии азербайджанской советской языковедческой науки состоит не только в том, что он одним из первых понял и помог сформулировать стоящие перед республикой задачи в области культурного социалистического строительства и принял посильное участие в их решении, но и в том, что он внес в азербайджанскую и вообще тюркоязычную научную среду и студенчество передовую русскую и западноевропейскую лингвистическую мысль.

ж) Б.Чобан-заде. Деятельность научного совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка "Культура и письменность Востока". 1930, №1, стр.130.

⁷⁵ "Maarif işçisi" 1927, №1, с.63.

⁷⁶ С.М. "Культура и письменность Востока", 1928, кн.2, стр.161.

По теме диссертации опубликованы следующие статьи:

1. Историческое соответствие азербайджанской графики фонетической системой азербайджанского языка и идея нового алфавита. Уч. записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова №3, 1966.
2. О литературных взглядах профессора Б.В.Чобан-заде. Материалы научной сессии проф. препод. состава АПИЯ, 1966.
3. Проф. Б.Ф.Чобан-заде как видный представитель Азербайджанской советской языковедческой науки. Материалы научной проф. препод. состава АПИЯ, 1967.
4. Б.В.Чобан-заде. Билик №30, 1968.
5. Роль Б.В.Чобан-заде в развитии Азербайджанской советской языковедческой науки. Материалы научной сессии проф. препод. состава АГШЯ (находится в печати).
6. Университетская деятельность проф. Б.В.Чобанзаде. Уч. записки АГУ им. С.М.Кирова (находится в печати).

ФГ 09946

Подписан к набору 6/V-69 г. печати 15/V-69 г.	Подписан к
Формат бумаги 60x90/16 печ. Тир.150 зак. 287.	объем 1,5

“Статистика” Тип. №19. Баку, 5-я Перевальная
21.

БЕСПЛАТНО

AZƏRBAYCAN SSR ALİ VƏ ORTA İXTİSAS
TƏHSİLİ NAZİRLİYİ
V.İ.LENİN ADINA AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
PEDAQOJİ İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ADİL MƏHƏMMƏD OĞLU BABAYEV

AZƏRBAYCAN SOVET DİLÇİLİK ELMİNİN
İNKİŞAFINDA PROF. B.V.ÇOBAN-ZADƏNİN POLU
(№661 – Azərbaycan dilçiliyi)

Filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın
AVTOREFERATI

BAKI –1969

***B.ÇOBANZADƏ HAQQINDA YAZILMIŞ
MƏQALƏLƏR***

PROF. B. ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCAN SOVET DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Azərbaycan Sovet dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, professor B. Çobanzadə o sahədə müəyyən qədər çalışmasın. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı ilk illərdə o, milli filologiyamızın aparıcı nümayəndəsi kimi dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Dilimizin fonetikasi, fonetik hadisələri, fonetik vasitələri və fonetik xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə geniş tədqiqat aparan B. Çobanzadə olmuşdur. “Türk dili” (1928) adlı kitabında o, dilimizin səs sistemi və danışıq üzvləri haqqında geniş məlumat verir. “Türkcənin səsuyuşması qanunu” (1924), “M.F. Axundovda azəri ləhcəsi” (1928) adlı məqalələrində isə dilimizin fonetik hadisə və qanunları haqqında ilk dəfə elmi məlumatlar vermişdir.

B. Çobanzadə Azərbaycan dilinin yazı və orfoqrafiyasına 10-dan artıq məqalə və məruzə həsr etmişdir. Yeni türk əlifbası mərkəzi komitəsi elmi şurasının sədri kimi yeni əlifbaya keçmək və bu əlifba əsasında yeni tipli orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək işində B. Çobanzadənin xidmətləri çox böyükdür. Yeni əlifba və orfoqrafiya məhz B. Çobanzadənin layihələri əsasında tərtib və qəbul edilmişdir.

Prof. B. Çobanzadə Respublika Maarif Nazirliyi nəzdindəki Terminologiya Komitəsinin sədri kimi ədəbi dilimizdə işlənən istilahları yaratmaq yolları və onun mənbələri haqqında dəfələrlə məruzə və məqalə ilə çıxış etmiş, canlı dilimizin lüğətini toplayıb nəşr edilməsi işinə

bilavasitə rəhbərlik etmişdir. Onun “Azərbaycan gənc leksikoqraflarına bir neçə söz” (1928) adlı məqaləsi bu sahədə indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Dilimizin dialektologiyası sahəsində ilk addım atanlardan biri də B. Çobanzadə olmuşdur.

İnqilaba qədər dilimizə aid bir sıra qrammatika kitabları yazılmışsa da, yeni marksist dünyagörüşü əsasında elmi qrammatika yaratmaq problemlərini ilk dəfə B. Çobanzadə həll etməli olmuşdur. O, 1925-ci ildə “Türk (Azəri) dili sərflərinin ümumi qüsurları” adlı geniş məqalə yazaraq inqilaba qədərki qrammatikaların naqis cəhətlərini göstərməklə yanaşı, yeni marksist dünyagörüşü əsasında yaradılmalı olan elmi qrammatikanın nəzəri problemlərini irəli sürmüşdü. Bu məqalədə ən maraqlı cəhətlərdən biri onun “Azərbaycan dili qrammatikası başqa dillərin qrammatikasını təqlid etməməlidir” deməsidir. Alim “Türk dili” (1928), “Türk qrameri” (1937), “Elmi qramerin əsasları” (Q. Bağirovla birlikdə, 1932) kitablarında və bir sıra məqalələrində dilimizin elmi qrammatikasının bir sıra sahələrinə toxunmuşdur.

B. Çobanzadə təkcə dilimizin bu və ya digər sahələrinə aid əsərlər yazmaqla məhdudlaşmırdı. Bununla yanaşı, o dilimizin yaranması, formalaşması, türk sistemli dillər ailəsindəki mövqeyi haqqında cəsarətli və qiymətli elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Ona edilən əsassız hücumlara baxmayaraq, B. Çobanzadə cəsarətlə dilimizin türk dili ailəsinə daxil olduğunu sübut edirdi. Bununla belə, alim göstərirdi ki, bu, heç də Azərbaycan dilinin müstəqilliyini inkar etmək deyil, çünki “Azəri Türk dili osmanlı dilindən çox əvvəl

təşəkkül etmişdir”.

Bütün bunlardan aydın olur ki, B. Çobanzadə Azərbaycan Sovet dilçiliyinin inkişafı üçün böyük işlər görmüşdür. Cəmi 13 illik (1924–1937) elmi fəaliyyəti müddətində o, milli filologiyamıza və onun müxtəlif problemlərinə 12 kitab və 150-dən çox məqalə həsr etmişdir.

*APDİ elmi konfrans materialları.
Bakı, 1969, səh. 37–38*

B. ÇOBANZADƏNİN UNİVERSİTET FƏALİYYƏTİ

Respublikanın ən qocaman və böyük ali məktəbi olan universitetimizdə hazırda onlarla azərbaycanlı akademik və professor, yüzlərlə elmlər namizədi – dosent çalışmaqdadır.

Universitet belə bir yüksəlişə birdən-birə nail olmamışdır. Təşkil olunduğu ilk illərdə universitetdə bir nəfər də olsun azərbaycanlı elmlər doktoru, professor fəaliyyət göstərmirdi. Bu səbəbdən də ayrı-ayrı fənlər üzrə mühazirələr oxumaq və ya kurslar təşkil etmək üçün yüksəkixtisaslı kadrlar başqa şəhərlərdən dəvət edilirdi. Bunlardan bəziləri bu və ya başqa fəndən yüksək səviyyədə elmi mühazirələr oxumaqla, elmimizin bu və ya başqa sahəsinə aid dərslik və monoqrafiyalar nəşr etməklə, öz taleyini tamamilə Azərbaycan Universiteti ilə bağlayırdılar. Belə alimlərdən biri də professor Bəkir Çobanzadədir. O, Bakıya gələnə qədər Kırım Universitetinin professoru və rektoru olmuşdur. 1924-cü ilin yayında Azərbaycan MİK sədri Səmədağa Ağamalı oğlu onu Bakıya – yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi şurasına rəhbərlik etməyə dəvət etdi.

Azərbaycanın Şərqi qapısında bir mayak kimi bütün Şərq xalqlarına nümunə olduğunu və burada yazıb-yaratmaq üçün geniş imkan olduğunu nəzərə alan B. Çobanzadə bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdi.

1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn B. Çobanzadə 1937-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycanda geniş ictimai, pedaqoji və elmi fəaliyyəti ilə milli

mədəniyyətimizin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. O, Azərbaycan yeni Türk Əlifbası Komitəsi Elmi Şurasının sədri, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Terminologiya Komitəsinin sədri, Azərbaycan Tədqiq Tətəbbə Cəmiyyəti Tarix və Dilçilik şöbəsinin rəhbəri, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Elmi Prezidiumunun Elmi Katıbu və s. vəzifələrdə çox geniş fəaliyyət göstərmişdir. Bununla belə, alimin əsas fəaliyyəti universitetlə bağlıdır. O, universitetin Şərq fakültəsinin dekanı, türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və müdiri kimi milli filoloq kadrlarımızın yetişməsində çox zəhmət çəkmişdir. B. Çobanzadənin universitet fəaliyyətindən danışmazdan əvvəl, bu böyük alimin şəxsiyyəti haqqında bir neçə söz demək faydalı olardı.

Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə 15 may 1893-cü ildə Tavrida quberniyasının Simferopol qəzasının Qarasubazar kəndində çoban ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası çobanlıq edər, anası Zibeydə isə varlı ailələrində paltar yumaqla dolanardı. Bəkir də atası ilə qoyun otarır, vaxt tapdıqca kənd mollasının yanına gedərək ondan “əlifbey”i, Quranı, Şərq klassiklərindən Füzuli və Hafizi öyrənirdi. Böyük fitri istedadla malik olan uşaq 13 yaşına qədər oxumaq imkanı tapa bilmir. 1906-cı ildə Yusif Ziyanın açdığı Rüşdiyyə məktəbinə gedir. 1909-cü ildə imtahan vaxtı “Günəş” qəzetinin redaktoru İ.Kaspirinski və mühərrir-şair Həsən Səbri Ayvazov imtahanlarda iştirak edirdilər. Kiçik Bəkir paltarı köhnə olduğundan lap son cərgədə oturur. Ondan familiyasını soruşurlar, uşaq familiyasını bilmir. Müəllimlər “bizim çoban qurd Vahabın oğludur” – deyər

onu komissiya üzvlərinə təqdim edirlər. Lakin “çoban oğlu” hamıdan yaxşı cavab verdiyinə görə, öz xahişi üzrə ondan buraxılış qrupları həcmində imtahan götürürlər. Uşaq əla qiymətlərlə buraxılış imtahanını vaxtından bir neçə il əvvəl verir. Lakin təhsilini davam etdirmək üçün onun maddi imkanı olmur. Nəhayət, kəndin xırda sənətkarları pul yığaraq onu İstanbula oxumağa göndərirlər. O, 1909-cu ildə İstanbulda “Sultani” məktəbinə daxil olur. Eyni zamanda, universitetin ərəb və fransız dilləri üzrə ali kursunu da bitirir. 1915-ci ildə “Sultani” məktəbini “Əliyull-əla” şəhadətnaməsi ilə bitirərək vətənə qayıdır. Sonra 1916-cı ildə Macarıstana gedərək Peştə Universitetinin filologiya-fəlsəfə fakültəsinə daxil olur. Dörd il məşhur alim, D. Nemetin şəxsi rəhbərliyi ilə ərəb, türk və fars filologiyasının əsaslarını öyrənir. 1919-cu ildə həmin universiteti bitirdikdən sonra Nemetin təklifi ilə orada qalıb elmi-tədqiqatla məşğul olur. 1921-ci ildə “Kodeks Kumanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dilində məxrəc bazası” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya doktoru alimlik dərəcəsi alır. Elə həmin il vətənə qayıdaraq Tutayuk pedaqoji texnikumunda dərslər deməklə yanaşı, Tatarıstan XMK nəzdində Tatar Dili Şöbəsinə başçılıq edir. 1922-ci ildə Krım universitetinə professor dəvət edilir. Sonra həmin universitetin rektoru olur.

Göründüyü kimi, Çobanzadə muzdurluqdan universitet rektorluğuna qədər böyük zəhmət və elmi yaradıcılıq yolu keçmişdir. Alim bu yolu Azərbaycanda davam etdirirdi. O, Bakıya gələn gündən universitetdə türk dili və ədəbiyyatından dərslər deməyə başladı.

Universitet elmi şurasının 31 mart 1925-ci ildə keçirdiyi iclasın üçüncü məsələsi B. Çobanzadənin türk dili və ədəbiyyatı kafedrasına müdir seçilməsi idi. Həmin şurada o, 6 səsə qarşı 16 səsə həmin kafedranın professoru və müdiri seçilir.⁴⁵¹ İki aydan sonra, mayın 21-də cümə axşamı saat 3-də universitetin rektoru Qulyayev universitet elmi şurasının çağırılması haqqında elan verir; burada iclasın gündəliyi də göstərilirdi.

Birinci məsələ B. Çobanzadənin şərq fakültəsinin dekanı seçilməsi idi. Bu məsələ fakültə elmi şurası 6 may 1925-ci il tarixli iclasının 5 nömrəli protokolundan çıxarış əsasında gündəliyə daxil edilmişdi. Həmin çıxarış fakültənin elmi katibi Ə. Haqverdiyevin imzası ilə rektorluğa təqdim edilmişdi. Bu iclasda B. Çobanzadə 15 səsə fakültə dekanı seçilir.⁴⁵²

Universitet elmi şurasının qərarını təsdiq olunmaq üçün rektor Qulyayev 2449 nömrəli təliqə ilə Xalq Maarif Komissarlığına göndərmişdir. XMK həmin qərarı təsdiq etdikdən sonra B. Çobanzadənin bütün fakültə miqyasında geniş elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti başladı. O, təkcə rəhbərlik etdiyi kafedranın deyil, eyni zamanda fakültənin yenidən qurulmasında, daha yaxşı elmi hazırlıqlı məzunlar yetişdirilməsində var qüvvəsi ilə çalışırdı. Bunu belə bir faktdan aydın görmək olar ki, o fakültənin nəinki yaxşı işləməsinə, habelə Azərbaycan Universiteti nəzdində qalmasına (başqa respublikaya verilməməsinə) çalışırdı. Məs., XMK-na 1925-ci ilin mayında yazılan təliqədə oxuyuruq:

⁴⁵¹ Azərbaycan mərkəzi dövlət arxivi, fond 1640, qovluq № 27, səh 24

⁴⁵² Bax: Azərbaycan Mərkəzi dövlət arxivi, fond 1670, qovluq № 27, səh 45

- Şərqlə fakültəsi cəmi 3 ildir ki, mövcuddur. Onun 16 tələbəsi vardır. Şərqlə fakültəsi SSRİ ilə Şərqlə arasında mədəni və ictimai islahat keçiricisi ola bilər. Bu o vaxt ola bilər ki, o Bakıda ADU-nun nəzdində qalsın.⁴⁵³

Alim dekanı olduğu fakültənin hərtərəfli inkişaf etməsi üçün çox çalışırdı. Belə ki, onun təşəbbüsü ilə fakültədə jurnalistlik şöbəsi açılmış, dil və ədəbiyyatşünaslıqla üzrə universitetin elmi xəbərlərinin nəşri təşkil edilmişdir.

B. Çobanzadə özü ümumittifaqla miqyasında tanınmış alim olduğundan özü mühazirə oxuduğu auditoriyalara başqa alimləri, hətta akademikləri cəsarətlə buraxırdı. Məs., o, Moskva və Leningrad şəhərlərindən akad. V.V. Bartold, N.Y. Marr, A.N. Samoyloviç, İ.İ. Meşşannikov kimi alimləri Bakı universitetinin şərqlə fakültəsində mühazirələr oxumağa dəvət edirdi. Həmin alimlər ümumi dilçiliyin və türkologiyanın mühüm və mübahisəli məsələləri barədə öz mülahizələrini söyləyir, B. Çobanzadə isə onların fikrini xülasə edir və onlara qarşı öz fikrini bildirirdi.

B. Çobanzadənin ciddi səyi nəticəsində Azərbaycan dilinin nüfuzu universitetdə xeyli artmışdı. Buna görə də, dilimiz təkcə şərqlə və pedaqogika fakültəsində deyil, hətta tibb fakültəsində də tədris edilirdi. Fakültə elmi şurasının 3 may 1928-ci il tarixli iclasının qərarında deyilirdi ki, tibb fakültəsinin bütün kurslarında türk dilindən imtahan verilməlidir.⁴⁵⁴

⁴⁵³ Bax: Azərbaycan mərkəzi dövlət arxivi, fond 1640, qovluq № 27, səh 173

⁴⁵⁴ Bax: Azərbaycan mərkəzi dövlət arxivi, fond 1640, qovluq № 3, siy.112, səh.

Fakültədə şərq dilləri üzrə yaxşı mütəxəssis olmadığına görə o, hətta ərəb və fars filologiyası üzrə də məşğul olur, aspirantlardan (Akimova E.K.) ərəb dili üzrə namizədlik minimumu qəbul edir, diplom işlərinə rəhbərlik edir və s.

Bu qədər geniş elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, B. Çobanzadəni Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya başqa məsələləri daha çox özünə cəlb edirdi. O dövrdə “kompleksçilərin” səy göstərmələrinə baxmayaraq, B. Çobanzadə dilimizin ali və orta məktəb proqramlarında əsas mövqə qazanması uğrunda var qüvvəsi ilə çalışırdı. Onun yaxından köməyi nəticəsində nəinki dilimizin müasir vəziyyəti, hətta dialektologiyası, tarixi və s. tədris edilməyə başladı.

O, dil kafedrasının müdiri kimi, canlı dilimizin və onun dialektlərinin öyrənilməsinə çox böyük əmək sərf edirdi. Çünki bu və ya digər məsələnin həllində onun qarşısında çoxlu çətinliklər dururdu. Məsələn, dialektologiya kursunun əhəmiyyətini çox yaxşı dərk edən alim bu fənnin tədrisini təşkil etmişdi. Lakin kursun tədris edilməsi üçün dialektoloji faktlar yox idi. Dialektlərimiz isə monoqrafik cəhətdən tədqiq edilməmişdi. Bəs nə etməli? O, bunun üsulunu tez tapdı. Rayonlardan gəlmiş tələbələrin hər biri öz dialekti haqqında məlumat verməklə ona bu işdə kömək etdilər. Bu haqda B. Çobanzadə özü belə deyir: “Azərbaycan Şərq fakültəsində iki saatlıq bir seminardan ibarət olan türk-tatar dialektoloji kursu canlı mətnlər və çox dəfə müxtəlif şivələrdə söylənən tələbələrin öz ana şivələrindən topladıqları material üzərində aparılan qrammatik və mümkün olduğu qədər müqayisəli təhlil

üzərində qurulmuşdur.

Beləliklə, ayrı-ayrı rayonların dialektal xüsusiyyətləri ümumiləşdirilirdi. Bunun əsasında da o, dərslilər yazır, kursun əsas istiqamətini müəyyənləşdirirdi. O, rayonlara dialekt materialı toplamağa gedənlərin təcrübəsiz olduğunu nəzərə alaraq, onlara məsləhət tərifi ilə geniş bir məqalə yazmışdır ki, bu məqalə indi də əhəmiyyətini itirməmişdir.

B. Çobanzadə təkcə dilimizin deyil, ədəbiyyatımızın da elmi əsaslarla, yeni metodologiya əsasında tədrisinə çox böyük səy göstərmişdir. O, ədəbiyyatımızın bu və ya digər sahələrinə aid mühazirələrdə oxumaqla yanaşı, onun tarixi və müasir vəziyyəti haqqında gözəl elmi-tədqiqat əsərləri ilə də tələbələrə xeyli kömək etmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, B. Çobanzadənin dilimizin və ədəbiyyatımızın ali və orta məktəblərdə tədrisinə aid əsərləri daha lazımlı və aktual idi. Belə ki, inqilaba qədər milli filologiyamızın dil və ədəbiyyatın tədrisi üsullarına aid bir əsər yazılmamışdı. İnqilaba qədər belə əsər yazıla bilməzdi də, çünki geniş məktəb şəbəkəmiz yox idi, çox azlıq təşkil edən məktəblərdə isə dil və ədəbiyyatımız tədris edilmirdi. Bundan əlavə, ərəb əlifbası yeni metodla dərs deməyə imkan vermirdi. İnqilabdan sonra isə dil və ədəbiyyatımız ali və orta məktəblərdə tədris edilməyə başladı. Lakin nə ali, nə də orta məktəblərimizin istifadəsində dil, ədəbiyyat və bunların tədrisi üsullarına aid yeni bir vəsait və ya dərslik yox idi. Belə bir boşluğu universitetin professoru B. Çobanzadə öz elmi əsərləri ilə doldurmalı oldu. Belə ki, onun “Türk-tatar lisanıyyətinə

mədxəl” (1924), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk qrameri” (1929), iki cildlik “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” (1926-1927) kimi kitabları və yüzə qədər elmi məqaləsi milli filologiya və metodika elmimizin yeni dünyagörüşü və metodologiya əsasında inkişafı üçün təməl rolunu oynadı. Bu əsərləri ilə o həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən həm universitet, həm də başqa məktəblərin ehtiyacını ödəmiş olurdu. O, belə hesab edirdi ki, ali və orta məktəblərimizin inkişafı ilə onların istifadə etdiyi dərsliklər dialektik vəhdət təşkil etməlidir. Buna görə də, dil və ədəbiyyat dərsliklərini günün tələbi səviyyəsində qurmağı tələb edirdi. B. Çobanzadə o vaxta qədərki qrammatika kitablarını ümumiyyətlə, gözdən keçirərək “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” adlı məqaləsində göstərirdi ki, bu vaxta qədərki dərsliklər “dərdimizə çarə ola bilməz”, yeni dərsliklər yaradılmalıdır. Onun 1929-cu ildə universitetin 10 illiyi münasibətilə nəşr olunan “Tələbə” adlı qəzetdəki (M. Arif, L. Hüseyinzadə, H. Mirzəzadə və b.) redaktorluğu ilə (bu qəzet yalnız bircə dəfə nəşr edilmişdir) (burada B. Çobanzadənin şəkli də verilmişdir) müsahibəsi də maraqlıdır. Burada o deyir ki, bizim kafedra yenə də Azərbaycan dili üzrə mükəmməl bir dərslik yaratmaq niyyətindədir.

Lakin belə bir dərsliyi yaratmaq mümkün olmur, çünki universitet haqqındakı islahatla əlaqədar olaraq, o elmi-tədqiqat institutunun dil və ədəbiyyat şöbəsinə müdir göndərilir. Alimin bundan sonrakı (1930–1937) fəaliyyəti həmin institutla bağlıdır.

ADU elmi əsərləri. 1970, № 56, səh. 45–48

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ZİNDAN HƏYATI

(“B.Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika konfransı materialları. B., 2013, səh.26–33)

Azərbaycan filologiyasının inkişafında özünəməxsus iz qoyub gedən görkəmli alim B.V.Çobanzadə 1924-cü ilin payızında Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində dərslər deməklə, orada fakültəyə və kafedraya rəhbərlik etməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışırdı.

Belə geniş əməli və elmi, ictimai işlə məşğul olmasına baxmayaraq, eyni zamanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər də yazır. Özünə xas olan bir enerji ilə milli filologiyamızın inkişafına kömək edirdi. Cəmi 16 il davam edən elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində 15 kitab və 200-ə qədər artıq nəşr edilmiş əsər yazmışdı. Hələ onun Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyalara da vardır.

Bəkir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı kitabı o zamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Bu əsərlə o, nəinki Azərbaycanda, habelə ümumiyyətlə Türk dünyasında ümumi dilçiliyin əsasını qoydu. Bundan əlavə, o zamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926-1927),

“Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk qrameri” (1929-1930) və s. göstərmək olar.

26-I-1937-ci il tarixdə AXDİK DTİ 4-cü şöbəsinin 4-cü bölməsinin rəis müavini təhlükəsizlik leytenantı Şer B.Çobanzadə haqqında belə bir arayış tərtib edir. B.Çobanzadə - 1893-cü il təvəllüdü, simferanollu, kırım-tatarı, SSRİ vətəndaşı, bitərəf, dilçi.

APİ və ADU-da dil və ədəbiyyat kafedrasının rəhbəri, SSRİ EA Azərbaycan filiahının baş elmi işçisi B.Çobanzadə görkəmli pantürkist xadim, “milli firqə”nin keçmiş katibi,

Kırım qurultayının üzvü olub.

1924-cü ildən Bakıda yaşayır. Fasiləsiz əksinqilabi iş aparır.

a) 1926-cı ildən firqə MK-sı adından Müsavat MK-sı ilə söhbətlər aparır (müttəhim Baharlının ifadəsindən)

b) Bu günə qədər əksinqilabçılarla (Yaqub Zəki, Şirinski və s.) əlaqəsi vardır. Onların arasında əksinqilabi, faşist və dağıdıcı iş aparır.

c) R.Axundov B.Çobanzadə ilə partiya və sovet hakimiyyəti əleyhinə söhbət aparıb (müttəhim Çiçikalovun ifadəsindən)

ç) Öz ədəbi əsərlərində və mühazirələrində əksinqilabi müllətçi ideyalar yayır.

Deyilənləri (nə tutarlı deyilənlər imiş! – **A.B.**) nəzərə alaraq B.Çobanzadəni həbsə almağı və onu Az.SSR CM 72/73-cü maddələri üzrə məsuliyyətə cəlb etməyi zəruri sayıram.

Bu vaxt alim Kırmda “Dağ fəhləsi-mədənci” (Qornyak) sanatoriyasında istirahət edirdi. Azərbaycan XDİK DTİ-nin məktubu əsasında SSRİ XDİK Şimali Qafqaz ölkəsi üzrə DTİ əməliyyat müvəkkili Barski 28-1-1927-ci il tarixdə Kislovodsk şəhərində gecə ikən alimi həbs etdi. 29-I-1937-ci ildə Kırım DTİ rəisi Pletnikov Pyotiqorsk türmə rəisinə yazır: “Məhbus B.Çobanzadə ikinci mərtəbədə 15№-li kamerada saxlanmaq üçün göndərilir. Bizdən xəbərsiz onu heç yerə etap etməyin (göndərməyin).

31 yanvar 1937-ci ildə B.Çobanzadə üçün 554№-li cinayət işi açılır. Pyatigorsk həbsxanasında açılan bir neçə anket və arayışı özündə birləşdirən, sonradan Bakıda tərtib ediləcək üç cildlik cinayət işinin içinə əlavə edilən işdəki məlumatlardan bəlli olur ki, müttəhim B.Çobanzadə inqilabdan əvvəl heç bir partiyada olmayıb, ağların ordusunda iştirak etməyib, atası Vahab kişi 1928-ci, anası Zübeydə 1930-cu ildə vəfat edib. 26-I-1937-ci ildə haqqında arayış tərtib edilən kimi Azərbaycan XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-in əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqıl Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Vorosilov küçəsində yerləşən 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan, müttəhimin arvadı Ruqiyyə Kireyevna Çobanzadə

sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədən) aşağıda dayanmış yük maşınının içinə atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq olub məhv oldu.

Fevralın əvvəlində başqaları kimi, yalan, uydurma ittihamlar əsasında həbs edilən B.Çobanzadəni Bakıya gətirirlər. Əsl faciəli günlər də bundan sonra başlanır. 1930-cu ildən nahaq töhmətlərə, yalan ittihamlara psixoloji cəhətdən alışmış olan B.Çobanzadə haqqında cinayət işi qaldırılır. Cinayət işi 3 cilddən, 1021 səhifədən ibarətdir. Cinayət işi başlanıb: 27-1-1937; qurtarıb: 1-09-1037

İtliham edilir: Azərbaycan SSR CM. 64, 68, 70, 73-cü maddələri üzrə.

B.Çobanzadə Bakıya gətirildikdən sonra fevralın 7-dən avqustun 25-dək üst-üstə 57 dəfə dindirilməyə aparılmışdır. Bu dindirmələrin 11-i 3 gün fasiləsiz davam etmişdir. Dindirmə protokollarını təmkinlə, dəqiqliklə araşdırdıqdan sonra mütləq statistik məlumat verməyi lazım bildik. Birinci cilddə 14 dindirmə protokolu, ikinci cilddə 12 dindirmə protokolu, üçüncü cilddə 8 dindirmə protokolu vardır. Aşağıda dindirmə tarixləri və dindirənlər haqqında tam və dəqiq məlumatı veririk (işdəki səhifələri göstərməklə).

Birinci cilddə:

7-9 fevral (səh. 18-69) - Şeir, Ohanesov

14 fevral - (70-82) - imzalar yoxdur, başqa xətlə yazılıb.

16 fevral - (83-97) Şeir, Ohanesov.

17-19 fevral - (98-108) Şeir tək.

Buradaca məlumata müdaxilə etmək istəyirik; 3 gün dindirmədən sonra cəmi 10 səhifəlik protokol tərtib edilir. Bu o demək deyilmi ki, Şer müttəhimin boynuna çox şeyləri qoya bilmir, öz siyahısını müttəhimə təkrar etdiyi bilmir. Buna görə də daha amansız cəllad X.Qriqoryan işə qarışmalı olur. Görün indi səhifələrin sayı necə çoxalır, “canilərin” siyahısı genişlənilir:

3-5 mart (səh.109-168) - Qriqoryan, Ohanesov

16 mart (169-179) Şer Ohanesov

17 mart (180-205) Şeir, Ohanesov

20 mart (206-213) Şeir tək

20 mart (214-230) Şeir (bir gündə iki dəfə - A.B.)

21 mart (231-246) Şeir, Ohanesov

23 mart (247-259) Şeir tək

24 mart (260-269) Şeir tək

17-20 aprel (270-332) X.Qriqoryan, Kerasimov

23-25 aprel (333-359) X.Qriqoryan, Kerasimov

Bu dindirmə ilə istintaq işinin birinci cildi tamamlanır. Oxucuya bu faktlara dərindən nüfuz etməyi xahiş edirəm. X.Qriqoryan işə girişən kimi dindirmələr günlərlə uzanır və protokoldakı səhifələr də çoxalır. Nələri necə soruşub müttəhimin boynuna qoyur, bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik. İstintaq işinin ikinci cildi tamam dindirmələrdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bundan sonra dindirməni X.Qriqoryan aparır.

27-29 aprel (360-393) - Qriqoryan, Ohanesov

4-7 may - (394-407) - Qriqoryan, Ohanesov

7 may - (408-524) - Kerasimov, Qriqoryan, Ohanesov

Görün bugünkü dindirmədə nələr olub: İşgəncə, qayıqla, təpiklə vurmaq, təhqir etmək nəticəsində 80 səhifəlik protokola yerləşdirilə bilən “dəqiq” məlumatlar. Kimin ağına gələ bilər ki, ölüm qorxusu altında psixoloji cəhətdən əzilən, nəm, rütubət yerdə gecələyən, allahın havasını udmağa belə həsrət olan bir adam cəlladların qabağında belə dəqiq ifadələr verə bilər.

Bu dindirmə Özbəkistanda olan “əksinqilabçı” pantürkistlərin ifşa edilməsinə həsr edilmişdir. Yenə dindirmələr.

14 may (525-528) - Qriqoryan (cəmi 3 səhifəlik dindirmə. AB)

11 iyun (529-541) - Qriqoryan, Ohanesov

13 iyun (542-546) - Qriqoryanın imzası

25 iyun (547-572) Görün neçə saat dindiriblər. 30 səhifəlik protokol. Dindirmələr - cəlladlar dəstəsi XDİK müavini Kerasimov. 4-cü şöbənin rəisi Qriqoryan, şöbə rəisi Zıkov, IV şöbə katibi - Ohanesov.

5-9 iyul (573-617) - Qriqoryan, Ohanesov

13-14 iyul (618-654) - Qriqoryan, Ohanesov

16-17 iyul (659-685) - Qriqoryan, Ohanesov

20-21 iyul (686-703) - Qriqoryan, Ohanesov
İkinci cild bu dindirmələrlə qurtarır. Üçüncü cild yenə dindirmələrlə başlanır:

27 iyul (704-719) - Qriqoryan tək.

28-29 iyul (720-737) - Qriqoryan, Ohanesov

29 iyul (738-745) - Qriqoryan, Ohanesov

29 iyul (746-751) - Qriqoryan, Ohanesov

Diqqət edin: bir gündə üç dəfə dindirmə.

2 avqust (752-756) - Qriqoryan tək

25 avqust (757-758) - Qriqoryan tək cəmi birçə səhifəlik protokol. Çünki müttəhimi dindirmək olmur. O, ayaq üstə dura bilmir, cavab vermək iqtidarında da deyildir.

25 avqust (759-760) - Qriqoryan tək. Göründüyü kimi, ikinci dəfə həmin gün dindirməyə cəhd göstərilir. Ona isti və soyuq su verilir. Onu döymək lazım deyil, çünki onsuz da taqəti yoxdur.

Sentyabrın 1-də (761-771) altı günlük “istirahətdən” sonra Qriqoryan əzrail kimi yenə müttəhimin gözüne görünür.

3-5 mart dindirməsi protokolundan:

Sual: Sizde bu fikir (pantiirkizm) nə vaxt varanmışdır?

Cavab: Pantürkizm ideyası hələ mən Türkiyədə oxuyanda məndə varanmışdı. Yuxarıda dediyim kimi əksinqilabi fikir isə məndə 1925-ci ildə yarandı.

Sual: Siz mübarizənin yolunu necə düşünürsünüz?

Cavab: Mən hesab edirdim 1) Tatarstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Krım, Qazaxıstan və Azərbaycan

əksinqilabçıların işini əlaqələndirib birləşmiş mərkəzdən idarə etmək. 2) Emiqrasiyada olan, pantürkist, əksinqilabi əhval-ruhiyyəli dairələrlə əlaqə yaratmaq. Bu cəhətdən mən D.Seyidametov prof. Köprülüzadəyə ümid edirdim. (c.I. səh.158)

Sual: Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün siz nə etmişdiniz?

Cavab: Bu suala cavab verərkən mən 1925-30-cu illər arasındakı əməli fəaliyyətimdən danışacağam. Bizim əksinqilabi təşkilat Bakıda 5 əksinqilabi qrup yaratmışdı.

Birinci qrup - Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi. Rəhbəri - Çobanzadə (niyə mən yox? – **A.B.**)

İkinci qrup - Bakıda təhsil alan Krım tələbələri. Rəhbəri - Çobanzadə (yenə mən əvəhinə Çobanzadə – **A.B.**)

Üçüncü qrup - Azərbaycan ziyalıları - Rəhbəri - İsmayıl Hikmət: O, 1927-ci ildə SSRİ-dən gedəndən sonra qrupun bir hissəsi mənim ziyalılarından ibarət qrupuma qoşuldu.

Dördüncü qrup - Azərbaycan ziyalılarından ibarət idi.

Rəhbəri - Qubaydulin Əziz idi.

Beşinci qrup - Qazan tatarlarından ibarət idi.

Rəhbəri Qubaydulin Əziz idi.

Müstəntiq Şer dairəni daha da genişləndirmək məqsədi ilə Çobanzadənin nəinki tələbələrinin, habelə heç tanımadığı adamların adlarını da buraya əlavə etdirirdi. Görün 3 gün aramsız davam edən, əzab və işkəncələrlə dolu dindirmə protokolunda nə qədər əksinqilabçı, millətçi adamların adları meydana gəlir. Yuxarıda deyilən 5 qrupun siyahısına baxın:

Sual: Əksinqilabçı qrupların tərkibini deyin.

Cavab: Əksinqilabçı qrupların aşağıdakı üzvləri mənə məlumdur.

I qrup: - Rəhbəri Çobanzadə (yenə niyə birinci şəxs yox – A.B.) – 15 nəfər, II qrup – 19 nəfər, III qrup – 14 nəfər, IV qrup – 9 nəfər, V qrup – 3 nəfər.

İndi oxucu təsəvvürünə gətirə bilərmə ayaq üstə, soyuq, rütubət, qaranlıq yerdə qalasan, işgəncələr verələr, sonra da döyülüb təhqir ediləndən sonra cəlladının qabağında 60 nəfər haqqında dəqiq məlumat verə biləsən, özü də hər qrupu ayrı-ayrı. Yəni birinci qrupda 15 nəfər, ikinci qrupda 19 nəfər, üçüncü qrupda 14 nəfər, dördüncü qrupda 9 nəfər, beşinci qrupda 3 nəfər.

Buradan cəlladın siyahını necə bəzən savadsız-məntiqsiz tərtib etməsi də aşkarlanır.

Yenə həmin dindirmədə müstəntiq soruşur:

-Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün əksinqilabi mərkəz yaratmışdınız mı?

Cavab: Yox.

Aprelin 17-dən başlayaraq Qriqoryan işə qarışır. Bundan sonra suallar ciddiləşir. Dindirinə günlərlə 3 gün davam edir. Bundan əlavə suallar sərtləşdikcə cavablarda özünü ittiham daha da canlanır. 17-20 aprel dindirməsində (Bu 13-cü dindirmə idi) müstəntiq Qriqoryan və Gerasimovun imzası belə yoxdur. Başqa xətlə Ohanesov qol çəkmişdir.

İşin ciddiləşdiyini görəndə B.Çobanzadə özünün ən qəddar cəlladından aman diləmək belə istəyir. Lakin ona imkan vermirlər.

İşin ikinci cildi də tam dindirmələrdən ibarətdir. Cinayət işinin üçüncü cildində alimin bədbəxtlik yoldaşları, cəlladın ölüm dəyirmanında üyüdülməyə başqa ziyalılarımızın döyülərək B.Çobanzadə haqqında verdikləri ifadələr də vardır. Bunlara nəzər yetirin:

1. Vəli Xulufunun 29-I-1937, 26-27-II-1937, 25-28-II-1937, 20-IV-1937, 8-V-1937-ci il dindirmə protokolundan çıxarışlar.

2. Əli Kərimovun - 15-17-IV-1937-ci il

3. Ruhulla Axundovun - 9-IV-1937-ci il
4. Hənəfi Zeynallının - 15-17-IV-1937-cı il tarix, 15-20-V-1937, 25-29-V
5. Qubaydulin - 19-20-IV-1937, 23-30-IV-1937, 19-23-V-1937, I-VII-37, 4-5-VII, 4-5-VIII-37, 16-17-VIII
6. Mahmudzadə A. - 27-IV-37, I-VI-37, 4-VII-37, 4-VII-37, 7-VII-37
7. Tixomirov B.N. - 10-V-1937
8. Biləndərli H. - 20-23-V-1937, 26.VIII-1937
9. Yaqub Zəki - 13-VI-37, 21-VI-37, 21-25-IV-37, 21-25-VI
10. Dadaşov Ağakərim - 19.VI-37, 27-VII-37
11. Xəlifin - 19-VI-37, 13-19-VI-37, 13-14-VII-37
12. Xalid Səid - 6-21-VI-37, 13-14-VII-37
13. Əfəndiyev M. - 27-II-37, 26-VI-37, 27-VI-37
14. Salmanov Rza - 23-VI-37, 29-VI-37
15. Kərimov Əli - 8-9-VII-37, 27-VII-37

16. Dövlətov İ.N. - 7-VII-37

17. Əhməd Cavad - 25.VII-37

18. Səfərov Həsən - 27.VII-37, 7-VIII-37

19. Fərəczadə A. - I-VIII-37

20. Kamal Sami Suriya -2-VIII-1937.

27 iyul 1937-ci il dindirməsində təzəcə rütbəsi artırılmış 4-cü şöbənin rəisi Dövlət təhlükəsizliyi baş leytenantı X.Qriqoryanın “Sizə məlum olan əks inqilabçıların tərkibini deyin” sualına B.Çobanzadə aşağıdakı cavabı verir:

Cavab: Mənə məlumdur ki, əksinqilabçı tərkibə aşağıdakılar daxildir:

1. Baqri Aleksandr Vasileviç - professor, Slavyanşunas

2. Juze Panteleymon Krestoviç - professor, tarixçi

3. Yelpitevski Sergey Vladimiroviç - professor, botanik

4. Pisarevski Qriqori Qriqoreviç - tarixçi, professor

5. Uvar-uvar (adı – **A.B.**) - elmi işçi

6. Belyayev (adı yox – **A.B.**) - dilçi, indi Rostovdadır
7. Ryumin -(adı yox – **A.B.**) - elmi işçi
8. Aşmarin Nikolay İvanoviç - dilçi professor (1926-da Bakıdan gedib - AB)
9. Baybakov - (adı – **A.B.**) - tarixçi professor
10. Lapuxin - (adı – **A.B.**) - professor
11. Kovonko Aleksandr Serqeeviç - professor, riyaziyyatçı
12. Konfovski Boris Borisoviç - professor, pedaqoq
13. Makovelski Aleksandr Osipoviç - professor, psixoloq
14. Yevlaxov Aleksandr Mixayloviç - tarixçi, professor
15. Fridoloin Pyotr Petioviç - professor
16. Şirokoqorov İvan İvanoviç - professor, təbib
17. Akimov (adı yox – **A.B.**) - dos. şərqsünas
18. Paxomov Yevgeni Aleksandrioviç - dos. arxeoloq
19. Budnik Svirski - elmi işçi

20. Linin (adı) - indi Rostovdadır

21. Sısoev (adı) - dosent

22. Selixanoviç - professor pedaqoq

23. Mizerpitski Polin Qriqoreviç - tobib professor,
Moskva

24. Lukov İvan İvanoviç - professor

Görün Qriqoryan bəzilərinin adlarını belə bilmədiyi halda tərtib etdiyi əksinqilabçılar siyahısına bircə erməni salıbmı.

Çobanzadəni V.Xuluflu və Qubaydulin Əzizlə 1 avqustda Ruhulla Axundov 22 avqustda üzləşdirmişlər.

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin işi 1021 səhifədən ibarətdir. Avqustun 22-də R.Axundovla üzləşdirirlər. B.Çobanzadəni əvvəlcədən R.Axundovun əleyhinə hazırlamışlar. Burada B.Çobanzadənin R.Axundov haqqında dedikləri ikinci dəfə qəti şəkildə rədd edir. Üzləşdirməni Qriqoryan aparır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Xalq DİK Sumbatovun təsdiqi ilə 9 səhifədən ibarət ittiham qərarı (заклучение) tərtib edilir. Burada göstərilir ki, guya:

1. Həbs edilən günə qədər əksinqilabçı-pantürkist təşkilatın mərkəzinin üzvü olaraq ÜİK(b)P və Sovet hakimiyyəti ilə barışmaz mübarizə inövqeyində olmuşdur. Bu, təşkilat Milli Respublikaların SSRİ-dən silah işlətməklə ayrılmasını və “vahid-türk-tatar dövləti” yaratmağı planlaşdırırdı.

2. Kırıda, Azərbaycanda, Özbəkistanda və Dağıstanda silahlı üsyana hazırlaşmaq üçün bilavasitə və fəal iş aparmışdır.

3. Türkiyə və Polşa kəşfiyyatının agenti olaraq fəal cəsusluq işi aparmışdır.

Başqa sözlə, Azərbaycan SSR CM 21/64,68,70,73-cü maddələri üzrə cinayətdə ittiham edilir (vəssalam – **A.B.**).

Bundan başqa ittiham maddəsi, sübut-dəlil yoxdur.

Bundan sonra, müttəhim yenə də ümidini itirmədən görün kimə ərizə yazır.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarı 3-cü dərəcəli komissar Y.D.Sumbatova prof-filologiya doktoru Çobanzadədən:

Ərizədə alim özünün “günah”larını etiraf edir və aman diləyir.

Beş səhifəlik rusca çox savadlı, amma şəraitətsizlikdən əyri sətirlərlə, göy mürəkkəblə yazılmış bu aman diləmə

ərizəsinin üstündə sentyabrın 29-da qırmızı karandaşla yazılıb: “тов.Григорян сшить в дело!” - vəssalam.

Bu da böyük ümidlə həyatını xilas etmək üçün əl atılmış son saman çöpü.

Cinayət işinin 10-15-ci səhifəsində SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının səyyar sessiyasının hazırlıq iclasının protokolu gəlir. (11-X-1037) İnsanlığın - bəlkə də bizim millətin ən qəddar düşmənlərindən olan cəllad İ.Matuleviçin, İ.M.Zaryanovun, Y.K.Jiqurun, SSRİ prokurorunun baş köməkçisi V.S.Rozovskinin iştirakı ilə “tərtib edilən” protokol birçə səhifədir. Hər şey əvvəldən yazılıb. Təkcə açıqca seçilən ittiham qurbanının fəmiliası başqa makinədə yazılır.

Qərar hissəsi (əvvəlcədən hazırdır) belədir.

1. İşə (adı çəkilənlər) 1 dekabr 1934-cü il qanunu ilə baxılsın.

2. B.Çobanzadə (başqa xətlə yazılıb – **A.B.**) 64, 63-1, 70, 73 maddələrlə məhkəməyə verilsin.

3. İşə bağlı məhkəmə iclasında müdafiəçisiz, ittihamçısız, şahidsiz baxılsın.

4. Qəti imkan tədbiri kimi həbs qüvvədə saxlanılsın. Bu haqda müttəhimdən qəbz də alıblar. (Qanunun “aliliyinə” bax ki, özünə ittihamnamə vermək haqqında qəbz də alırlar - **A.B.**). Bağlı məhkəmə iclasının protokolu

cəmi səhifə yarımındır. İclas 11:20-də başlanıb 11:40-da qurtarıb.

Bu 20 dəqiqənin içində sədr kimin işinə hansı maddə ilə baxılacağını elan edir. Katib məlumat verir ki, müttəhim gətirilib, şahidlər çağırılmayıb (görəsən kimə məlumat verir, axı cəlladlar özü qurbanlarını qabağında görürdü. – **A.B.**)

Sədr işin mahiyyətini müttəhimə izah edir və özünü günahkar bildiyini soruşur. Müttəhim özünün cinayətini tamamilə boynuna alır.

Sonra sədr müttəhimə son söz verir. (Görəsən bu nə üçün imiş, axı hər şey hazırdır). Məhkəmə müşavirəyə gedir. Bundan sonra hökm oxunur.

Hökm: Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adından SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının səyyar sessiyası (Motuleviç, Zaryanov, Jiqur) 12 oktyabr 1937-ci ildə B.V.Çobanzadənin 64, 63-1, 70, 73-cü maddələr üzrə cinayət işinə baxaraq qərara alır:

B.V.Çobanzadə əmlakı müsadirə edilməklə ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilsin. Hökm qətidir. Ondan şikayət vermək olmaz.

SSRİ MİK 1 dekabr 1934-cü il qərarına əsasən hökm dərhal yerinə yetirilməlidir.

İşin 1021-ci səhifəsində B.Çobanzadənin 13-X-1937 il tarixdə güllələnməsi haqqında Şevolovun imzaladığı

arayış vardır. Güllələnmə haqqında akt SSRİ XDİK 1-ci şöbəsində cild -8 səh.33 saxlanılır.

*“B.Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri”
mövzusunda Respublika konfransı materialları,
B.,2013,səh.26–33*

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN NƏSRİ

(ADU, "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, 2010, №1(2), səh. 155–192)

Prof. Bəkir Çobanzadə dünya şöhrətli türkoloq alim, çoxlu lirik və ictimai məzmunlu şeirlər, "Anan harda" poemasının müəllifi kimi oxuculara çoxdan tanışdır. XX yüzillikdə tayı-bərabəri olmayan dilçi alimin yaradıcılığı da öz tərcümeyi-halına bənzəyir. Bir müddət-təxminən 20 il onun adını çəkmək belə qorxulu idi. O ki, qaldı onun əsərlərini oxucu kütləsinə çatdırmaq. Bundan əlavə, onun əsərləri taleyin hökmü ilə dünyanın bir neçə ölkəsinə: Macarıstana, Rumınyaya, Türkiyəyə, Özbəkistana, Rusiyaya, ana yurdu Krıma səpələnmiş vəziyyətdə idi. Onun əsərlərini Azərbaycanda toplayıb tədqiq etmək işinə ilk dəfə bu sətirlərin müəllif girişmişdir. Bəkir bəyin yaradıcılıq süfrəsi o qədər bol-bəhrəli, nemətli idi ki, çoxları ondan bəhrələnmiş, hələ bəzən ondan oğurlamışlar. Məhz buna görə də biz Bəkir Çobanzadə haqqında yazdığımız dissertasiyanı kafedraya təqdim etdikdən 5 il, 2 ay, 12 gündən sonra müdafiə edə bildik. Sonra alim haqqında monoqrafiya yazanda onun tək cə dilçilik fəaliyyətini deyil ədəbiyyatşünaslıq və şairlik fəaliyyətini də işıqlandıрмаğa çalışdıq, çox saylı şeirlərindən bir neçəsini nümunə kimi təhlil etdik. İndi onun şeirlər külliyyatı ələməzdədir və çapa hazırlanır.

Bəkir Çobanzadənin bədii yaradıcılığı, əsasən, onun gənclik, tələbəlik illərinə aiddir. Macarıstanda təhsil aldığı illərdə onun bədii yaradıcılığı daha məhsuldar olmuşdur.

Onun sosial, siyasi, lirik, tənqidi şeirləri gənclik hisslərinin təsiri ilə yazılmışdır. Bu bədii əsərlərin hamısı eyni vaxtda çap edilmişdir. 1919-cu ildə Peşte Universitetinin tələbəsi ikən yazdığı bütün şeir və hekayələri öz əli ilə yazdığı “Qaval səsləri” adlı əlyazmaları toplusunda cəmləşdirmiş, onlardan bəzilərini Türkiyədəki və Krımdakı dostlarına ithaf etmişdir.

Son vaxtlar məlum olmuşdur ki, B.Çobanzadə hekayələr də yazmışdır. İndi onun 6 hekayəsinə kiçik şərh verməklə ilk dəfə Azərbaycan oxucusuna təqdim edirik.

“İki dərviş” hekayəsinin mövzusu Həzrəti İbrahim və oğulları İsmayıl və İshaq hadisəsindən götürülsə də zaman etibarilə bir neçə əsr sonraya Həzrəti Ömər (591–644) (Ömər İbn Xəttab nəzərdə tutulur) aid edilmişdir. Şeyx İsmayıl Əl Qəndi öldükdən sonra onun iki oğlu Yusif və İshaq sərbəst yaşamaq olar. Atadan qalan malı bölüşdükdən sonra İshaq iki keçi alıb əshabi-kəfin yanında bir mağaraya çəkildi. Yusif isə hər gün atasından qalan əttar dükənində başı üstündə asdığı Quranı Kərimin altından keçər Allaha şükür edərdi, hər gün “Əl Kasıbı Həbbibullah” (kasıbların dostu Allahdır) deyər dükənini açar və “Haza min Fadli Rabbi” (bu Rəbbin fəzilətidir) deyər dükənini bağlayıb evinə gedərdi. Şeytan nə qədər çalışdısa da camaatı aldad bilmir, Yusifin işləri irəliləyirdi. Qardaşı İshaq Yusifin bu böyük izzət və hörmətini görüb ona təklif edir ki, arvadı boşa çıxıb buradan gedək-mağaraya çəkilmək. Yusifin göstərdiyi bir möcüzə İshaqı dinə gətirir, onun ayaqlarına qapanır. Əsərdə gözəl təsvirlər də vardır. Müəllif hekayəni bu sözlərlə bitirir: “Bu sözlərin çoxu doğru, müsəlman insanlara rəvayət və bir çox tarixləri

şahidliyi ilə sabitdir. Bu kimi hadisələrə inanmayan çürük canlılar da bir çox elmlərdə təbirini tapırlar”.

1920-ci ildə B.Çobanzadə “Laqeyd Cəlil” adlı hekayəsini yazmışdır. Əsərdə təsvir olunan Cəlil ixtiyar kişi olub, qəlyanını sorub túsülədən, heç nəyə əhəmiyyət verməyən bir insan kimi verilmişdir. Əslində, Cəlilin içində vətən-Kırım adlı bir dağ (yara) vardır. 1914-cü ildə onu da əsgər aparırlar. Tatarlara təhqirlə baxan rus zabiti ona “Balvan idi” deyərək onu vurur. Çünki Cəlil kişi qaramal vaqonunun içində küləşin üstündə uzanıb öz sevimli adətindən əl çəkə bilməyərək qəlyan çəkirdi. Rus serjantı əsbləşib ona təhqiramiz sözlər deyir və döymək istəyir. Cəlilin bir zərbəsindən sonra ara qarışır. Sonra onu vaqondan atmaq istəyirlər. Muxtar yalvarıb ailəsi, uşağı var-deyə zabiti sakitləşdirir. Müəllifin bircə cümləsi ilə rus zabitlərinin tatar əsgərlərinə qarşı münasibəti aydınlaşmış olur: “Onlara (rus zabitlərinə – **A.B.**) görə bu vaqonlar düşmən atəşini söndürmək, toplarını tıxamaq, çuxurlarını doldurmaq üçün bir neçə vaqon qan və sümükdən ibarət idi. Təsadüfən müəllifin bir macar dostu bir tatar əsiri olduğunu bildirir. Onlar görüşürlər. Onların arasında səmimi bir söhbət baş verir; Cəlil çubuğunu üç dəfə sorduqdan sonra soruşdu:

– Kırımdan xəbər alırsınızmı?

– Alırıq Cəlil ağa, alırıq. Kırımda qarışıqlıq var, tatarlar xanlıq, müstəqillik istəyirlərmiş. Kırma getsəniz döyüşərsinizmi?

Cəlil ağa: Döyüşüb yenə medalmı alacağın? Biz çatdıq, artıq siz döyüşün!

– Medal, nişan yox: döyüşək Krımı, bütün Krımı alacağın.

Cəlil çubuğunu somurub bir az düşündü.

– Bəli, döyüşərək, Krımı alası olsaq çubuğumu belə buraxaram qardaşım-dedi və güldü. O, ömründə ilk dəfə idi ki, güldü. Müəllif savadsız, laqeyd Cəlilin içində yanar dağ, vətən yangını olduğunu göstərir.

Bəkir Çobanzadənin həcmcə ən böyük hekayəsi lirik-bədii-publisist üslubda yazdığı “On dörd yaşında” hekayəsidir. Hekayənin başlanğıcında müəllif qeydi vardır. Orada deyilir: bu hekayəni mənim qədər anlayan “Enis Behicə” ithaf edirəm.

Hekayə çox maraqlı bir süjet üzərində qurulmuşdur. Hekayə kiçik olsa da oradan çox şey öyrənmək olur. Burada tatarlar haqqında müəllifin düzgün təsəvvürü, uşaqılıq illərinə aid hərəkətlər, yeniyetmənin ilk, hələlik bişməmiş məhəbbəti və s. kimi maraqlı problemlərlə rastlaşırıq. Əsərin qısa məzmunu belədir: gənc 14 yaşlı (çox güman ki, Bəkirin özünü) gənci Qarasudan Uluözən kəndinə aparırlar. Burada onun yetim qohumu olan Hənifəcik adlı bir qız uşağını Hacı Akay adlı bir nəfər övladlığa götürmüşdü. Hacı qonağı çox mehriban qarşılayıb “Maşallah qırx bir dəfə maşallah” deyir. Bəkiri Hacı ağaya çoban oğlu kimi təqdim edirlər. Hacı ona “Nəməcik” dedikdə uşaq qəlbən inciyir ki, “mənim adım

yoxdurmu?” bu bütün yeniyetmələrə aiddir. Çünki onlar özlərini kiçik hesab etmirlər.

Uşaq bir gün Carcur çayının sahilinə gedir. Əlində də Jül Verninin “Gizli ada” adlı kitabı varmış. Krım, onun kəndlərinin təmiz havası, gözəlliyi, xüsusilə bu il bol albalısı olan bağları bura çoxlu müsafirləri çəkib gətirmişdi. Müəllif yazır ki, biz elə bilirdik ki, nənəm demişkən, bütün rus qızları maruskə adı daşıyır. Amma gənc oğlandan xoşu gələn qızın adı Ayida imiş. Gəlmələr arasında Ayida adlı bir qız yeniyetmə oğlana daha çox maraq göstərir.

Bir müddətdən sonra gənc, xanımlara ayrılıb getməli olduğunu söyləyir. Xanımlardan biri gəncə daha çox təvəccah göstərirdi. Hələ başqa qadınlar içəridə yaylıq seçdikləri vaxt gənc Ayida oğlana yanışıb mehribanlıq gösətərərək əlinə pul da basmışdı. Gənc oğlanın pulu o biri əlinə götürərək qızın əl sumkasına ötürməsi qızın lap xoşuna gəlmişdi. Ona görə də gənc oğlan ayrılıb getmək istərkən qız irəli gəlib yavaşcadan: “Sabah yenə Carcura gələrsənmi?” deyə soruşduqda “Hər gün eyni vaxtda Carcurdayam” - deyə cavab verir. Onlar əl verib ayrıldılar. Gənc qızın nitqindəki titrəyiş, mehribanlıq, gözlərindəki məhəbbət ifadəsi yeniyetməni bir an rahat buraxmır. Gözünün önündən sarı saçlı, mavi gözlü, uzunca üzlü, iti çənəli, incə uzun qaşlı, uzun toqay burunlu, incə müntənasib bədənli, oynar, gülürüz, “sən dayan, mən söyləyim deyə təsirli gözlər” bir an belə çəkilmir yeniyetmə oğlanın halını dəyişirdi:

Oğlan evə qayıdır Hənifəcik kuklulardan ibarət bir toy dəstgahı düzəldib gənc oğlanı gözləyir. Burada yazıçı

tatar-türk-müsəlman toy adətlərini gözəl təsvir edir. Burada müşahidə ilə fantaziya birləşərək lirik-psixoloji bir səhnə, bir an yaradır. Oğlan içəri girən kim Hənifəcik əsəbi halda:

“Harada qaldın, gedib orada bir çox uşaqla oynadın deyilmi? mən də bundan sonra səninlə danışmayacağam. Kuklalarımın ağlamaqdan gözləri şişdi. Qaynatlar ac, toy sahibi əsəbi, xərəklər soyudu. Xeyirsiz!”

“Haydı, haydı! İndi kuklalarını atəşə tutaram. Mən uşaq deyiləm” - dedim Hənifəcik kədərlənib məsumcasına gözlərimə baxdı. Sonra birdən uzun kilimin üstünə oturub ağlamağa başladı. Dərhal yetimliyi ağılıma gəldi, peşman oldum, qabağında oturdum. Gəl oynayaq. Mən zarafat edirdim. Belə toy günü zarafat edilməzsə, nə vaxt edilər? Haydı qaynataları göndər! Qazanı endir, mən qonaqları yerləşdirim-deyib, yol havası (Azərbaycanda vağzal – **A.B.**) çalmağa başladım. Hənifəcik barışdı. Bir saatin işində yeddi gün, yeddi gecə toy edib İsfahan şahının qızını bir dərvişə verdik. Gəlin kürəkən itaətlə gözləyirdi. Mən də Hənifəciyin qaynatasına qatılıb gəlin havası çalsam da gəlinin qohumu olaraq ağlayacaq taqətim qalmadı Hənifəcik. “Mütləq ağlamlısan, mütləq ağlamalısan- arxasınca ağlanılmayan gəlin olarmı!? - deyə məni sıxışdırdı. Mən: bunun anası da razı, atası da burada ağlayacaq nə var ki!? - desəm də olmadı. Yenə Hənifəciklə ədavətə düşdük. Qız kuklaları bir-birinə vurdu. Yeməklərini tökdü. Gəlinlə kürəkəni bir küncə tulladı. Məndə şamları söndürdüm. Süfrələri pozdum.

Beləcə toy bitdi. Çoxdan bəri hazırlanan bir toy pozuldu. Nə əhəmiyyəti var bizdə belə hadisələr gerçəkdə də olur”.

Bütün bunlar Ayidanın çöhrəsini, şirin danışığını mehriban münasibətini gəncin yadından çıxara bilmir. Sabahısı gün gənc oğlan əyin-başını təzələyib yeni bir şövlə Carcura tələsdi. Amma bu dəfə yolunu dəyişdi ki, onu tanıyan olmasın deyə dəyişdi. Carcura çatanda Ayida orada idi. O görüşə tək gəlmişdi. Oğlan qızın gəlişini görüb ilk görüşün incə duyğuları içərisində az qala geri qayıdıb qaçmaq istəyir. Onlar bir az səmimi söhbətdən sonra bur qayanın üstündə xəyallara dalır. Sonra Ayida tatar mahnıları oxumağı təklif edir. Onlar hər ikisi tatr dilində türkülər oxuyur. Qız bir neçə tatar mahnısını tatar yeniyetməsindən də gözəl oxuyur. Hətta belə bir incə duyğulu məqamda milli hisslər oğlanı tərklətmir (Kaş millətimizin hər şeyini bir erməni qızına satan dönüklərimizdə də belə qeyrət olaydı).

Oğlan qızın “Siz yaxşı xalqsınız, igid xalqsınız” kimi sözlərinə cavab olaraq:

–Siz bizi sevmirsiniz, mən gördüm. Rus məktəblərinin divarlarındakı şəkillərdə gördüm. Siz bizi öldürürsünüz:- dedim.

Qız qəhqəhə çəkdi: “Onlar başqa adamlardır, onlar bizi də sevmirlər. Mən isə həmişə tatrı sevirəm - deyə oğlanın qulaqlarından yapışır. Onun başını sinəsinə sıxır. Oğlan isə bu hərəkətlərin mənasını qiymətləndirə bilməyib geri çəkilir:

–Buraxın sizinkilərdən deyiləm!

Qız geri çəkilib əlləri ilə gözünü qapayıb ağlayır. Bu, gənc oğlanın qəlbini yumuşaldıb, onu sevgilər dünyasının ilk dadlı çağlarına aparır. O da qızın yanında oturub, gözləri yaşarmış halda onun boynunu qucaqlayır, əllərindən tutur. Artıq sanki “məhəbbət, sevgi dünyanı, onun bərişmaz təzadlarını xilas edir. Onların dodaqları bir-birinə söykənmiş halda hər ikisi ağlayır. Sonra onlar bir-birinin gözündən-üzündən öpə-öpə ağlayırlar. Bu məqamı gənc yazıçı belə qiymətləndirir:

“O anda Kırmda, Qazanda, Qoşqarda, Kitayda danışılan bir tək türkü, bir tək beyt, bir tək söz ağıma gəlmir... Onun da başqa vaxtlar danışmaqdan boş qalmayan, dodaqları, mənim hökmümdə, mənim əmrimdə sakit, səssiz qalmışdı. Huşsuz, dumanlanmış gözlərinə bir az baxdıqdan sonra “Gördünmü, tatarca doğrusu budur” dedim. Ayıda sən on dörd yaşında deyilsən - deyə qəribə bir hala düşür. Sonra onlar ayağa qalxıb qaçır, ilk sevginin ecazkar aləmində hər seydən ayrılmış vəziyyətdə vaxt keçirilər.

Gənc yazıçı bu anı belə qiymətləndirir:

“Mən indiki vəziyyətdə Maşadan deyil, gecə-gündüz toqquşan qılınclardan, minlərlə don kazaklarından belə qorxmazdım. Müəllim deməsə də mən bilirəm, Çingizlər də, Axsaq Teymurlar da, belə gözəl bir cüt gözün xatiri üçün dünyanı alt üst edirdilər. Mən də onların nəvəsiyəm. Mən də belə edərdim...”

Sonra bu görüşü, bu incə duyğuları müəllif öz gənc qəlbində həmişə yaşadır.

B.Çobanzadənin bu kiçik həcmli hekayəsi onun böyük yazıçı təxəyyülünə incə müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunu sübut edir. Dediklərimizi təsdiq üçün onun bircə təsvirinə nəzər salmaq kifayətdir. Gənc Uluözən kəndini, onun adamlarını belə təsvir edir.

“Onların da məscidləri, bizim Qarasudakı kimi hörümçək bağlamış; səhərdən axşama qədər uşaqları başına yığıb hüccülərdən (ərəb dilindəki hecalama üsuluna aiddir – **A.B.**), türkü kimi əzbərlətdirən; cüzlərini verib kötəkləyərək evlərinə yollayan sürməli müəllim xanımları, günorta və axşam namazlarından sonra qəhvəxanaya gedib, bardaş qurub oturan imamları varmış. Bu imam bizim Kaybullah əfəndiyə iki araq şüşəsi bir-birinə nə qədər bənzəyirsə o qədər bənzəyirdi”.

Bəkir Çobanzadənin hekayələri içərisində həcmcə ən böyük olanı “Xeyirli səfərlər” hekayəsidir. Əsər vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Əsərdə Çar Rusiyasının, kazakların dağıdıb viranə qoyduğu qədim tatar yurdunu əzəli torpaqlarını, ev-eşiyini buraxıb Rumıniyaya üz tutan bir növ qaçqın tatarların həyatından bəhs edilir. Əsərin əvvəlində müəllif ürək ağrısı ilə belə bir müqayisə - paralel aparır:

“Avropada bir yer xarab olsa, gəlib baxcaq nəvələr, ziyarətçilər çıxır. Akropolları, Pompeyləri hər il minlərlə

turist gəzir; mərmilərin üstünə oturub ağlayır. Bizim viranələrimizi küləklər təvaf (Məkkədə Həcərəul-əsvadın başına dolanmaq – **A.B.**) edir, yağışlar ağlayıb isladır. Günəş baxır, buludlar yas saxlayır.

Ərəbistana, ərəb çöllərinə rəvan olanlar, niyə bu viranələrin yanında düşünüb ağlaya bilmirsiniz?

Onda ürəyiniz nurlanar, daha yaxşı müsəlman, daha igid tatar olarsınız. Orada Peyğəmbər, burada Ümməti islam basdırılmış...”

Hekəyənin qısa məzmunu belədir.

Qurd (Qurd türklüyün igidlik rəmzidir) ata ilə məhrum Böru (böru da qədim türk dilində canavar-qurd deməkdir) hər ikisi igid, ağsaqqal qədərbilən mehriban dostlardır. Krimdən köçüb (qaçıb) Rumıniyada birmərtəbəli ev alıb yaşayırlar. Onların dərdi bir, kədəri birdir.

Qurd Atanın Fatma (Hənifə) adlı bir qızı, məhrum Börünün isə 3-4 yaş ondan böyük Seyid Nəbi adlı bir oğlu var idi. Müəllif qürbət eldə Qurban bayramını belə təsvir edir:

“Bir gün bayram gəldi, Qurban bayramı: Yağlı, ətli, qan qoxulu tatar bayramı. Bayraqsız, topsuz, türküsüz (mahnısız), gizli bayram. Uşaqlar alınlarında qurban qanları, ayaqlarında ağ, təmiz corabları, gözlərində ötəri bir sevinc qaçışır, əl öpürdülər. Məhrum Börünün arvadı

Zeydabay erkəndən dan vaxtı qalxıb dəstəmaz aldı, bəyaz yaylığı bağladı, əzbərdən bildiyi ayələri, duaları oxuyub yağlı tavasını ocaq üstünə qoydu... sonra Zeydabay evə keçib Nəbiciyi boynundan tutub yataqdan çıxartdı. Paltarını səliqə ilə geyindirdi. On beş qəpiyə aldığı yalançı saati qoluna bağladı, qəşəng bir igid oğlan halına gətirdi:

–Haydı, görüm, sən də dəstəmaz al, Quran oxu, xeyirsiz. Bu gün bütün ölülərimiz bayramdır- deyə ocağımıza toplanacaqlar.

–Kənddə ölən qardaşlarım da gələrmə ana?

–Əlbəttə, gəlməyib hara gedəcək yazıqlar?

–Gələndə onlara yolu kim göstərəcək? Onları kim geydirəcək?

Sadəlövəh uşaq anası ilə qucaqlaşib dərdləşdiyi vaxt ataları məhrum otağa girdi. Az keçmədi ki, qızı Hənifəciyin (Fatimənin) əlindən tutmuş halda Qurd Ata da buraya gəldi. Onlar köhnə adətlə mehribanlıqla Qurban bayramın qeyd edirdilər. Bayramda hamı bir-birinin əlini öpər, küsülülər barışar. Məhrum Bөрü oğlunu igidliyə səslədi. Haydı, Hənifəciyin boynuna sarılıb onu öp! Uşaqlar bir-birinə baxdı, Bөрü təkrar etdi: bayramdır öp deyirəm sənə... Nəhayət, Seyid Nəbi Fatmanı (Hənifəciyi) burnundan öpəndə sanki bir uşaq öpüşü onları bir-birinə sevdirdi...

Bir neçə ildən sonra Nəbi oxudu, rusca öyrəndi, imtahan verib, dumada katib oldu. Adı məşhurlaşdı. Sonra şöhrət onun gözünü qapadı, içkiyə qurşandı. Bir gün bir neşə polis Nəbini palçıqın içində görüb saçlarından tutub bir təhər evə gətirirlər. Bir neçə gün o, xəstəhal olur. Anası nəzir verir, oğluna tövbə etdirir. Oğlan ayağa qalxıb yenə işə gedir. “Dostları” onu ələ salırlar; hə, mən də bayramda beşinci dəfə tövbə etmişdim... Onlar yenə oturub içdilər.

Bir gün sərxoş evlərinə deyil, polis bölməsinə apardılar. Küçə uşaqları dərhal Nəbinin anasına xəbər gətirdilər. Polisdə həkim Nəbinin yaşamayacağını anasına belə bildirdi:

–Get müəllim əfəndiyə xəbər ver, bunu daha gözəl yerlərdə (yəni o dünyada) hurilərlə içməyə göndərsin.

Beləliklə, Nəbi ölür. Ata ana acı göz yaşları axıdır. Hər gecə onların evinin qabağındakı qoca qovağın budağına qonan bayquş deyirdi:

“Ox olsun ana yurdunu viran edənlərə, ocaqlarını əlləri ilə söndürüb, məscidlərini, xırmanlarını buraxıb gedib şəhərlərə köçənlərə ox dəysin, ox dəysin. Kırmda oxuyan bu bayquşun səsi kim bilir Kaşqarın, Qafqazın, Rumelinin haralarında eşidilirdi. Sonra müəllif hekayəsinə epiqraf verir:

Vaxtında sevilməyən vətən viran olar, vaxtında sevilməyən igid ölər!”

B.Çobanzadənin hekayələrindən biri də “Xırmanda bir şair” adlı hekayədir. Əsər həcmcə o qədər də böyük olmayıb Peşte Universitetinin tələbəsi ikən 1920-ci ilin fevral ayının 2-sində yazılmışdır. Müəllif ürək ağrısı ilə tatar varlılarının kasıblara əl tutmaq istəmədiklərini tənqid edir. Əsərin qısa məzmunu belədir:

Əbdüləziz adlı bir nəfər oxuyub molla olmaq üçün İstanbula gedir. Sonra kasıblıq ucundan fikrindən daşınaraq Çanaşa Çonqar kəndlərindən birində xırman işçisi olur; samanı sovurur, dəni toplayır. Əbdüləziz çox savadlı bir adam idi, amma yeyib-içməklə arası yox idi. Onu xırmanda hamı mehriban qarşılayır. Bir gün Əbdüləzizə bir şeir oxu deyə xahiş edirlər. O:

Sən bir sirrin əslini bilim desən,

Əvvəl çıxar günahını könlündən

deyə bir parça oxuyur. Bu şeir Çoxbilmiş Zübeydə bacını əsəbləşdirir. Qadın Əbdüləzizi təhqir edir. Əbdüləziz başa düşür ki, onun yeri bura deyil. Hamı yatanda o, göylərə baxır, ulduzların min ildən bəri bi sirrli-sehrli dünyada nələrin şahidi olduğunu düşünür. Başqaları başını yerə qoyan kimi yatır. Əbdüləziz isə dünya, axirət, insanlıq kimi dərin düşüncələr dənizində yüngül bir qayıq kimi çırpınır, gözüne yuxu getmir...

Bir gün sahibkar Cabbar Çələbiyə şəhərdən hörmətli qonaqlar gəlmişdi. Cabbar Çələbi cibindən bir “Tərcüman” qəzeti çıxarıb oxumasını Əbdüləzizdən xahiş

etdi. Dünyadan bixəbər olan bu adamlar Almaniyanın müharibəyə hazırlaşdığını eşidib qəzəbləndilər. Eyni zamanda oxumaq bildiyi üçün Əbdüləzizə afərin dedilər. Sonra onun şeir yazdığını bilib bir beyt oxumasını xahiş etdilər. Əbdüləziz cibindən kağız çıxarıb bir beyt oxudu.

*Biz tatarıq, işimiz yaxşı getmir
Günahımız çoxdur, Tanrı əfv etmir
Başqa xalqlar zənginləşir, yurd qurur
Bizim pulumuz bir günlük toya yetmir.*

Cabbar Çələbi yerindən “Ölənlərinə rəhmət” sən yaz “Tərcümana” göndər. Qaspiralı onu çap edər. Sonra birdən Çələbi əfəndi əsəbləşib ağzından ölüm qorxulu od püskürdü:

-Əbdüləziz, sən bundan sonra belə beytlər yazıb xalqa olmayacaq fikirlər versən, ayağını yerə dəydirmədən səni o dünyaya göndərəm... Haydı, işinizə başlayın, Allah özü əcrinizi versin! Hey ölünə lənət! Birdən-birə anlaya bilmədim. Nə oyanıq, nə tülkü insanlardır-deyə qonaqları götürüb getdi. Yazıq Əbdüləziz: vallah billah düşünərək yazmadım deyə köksünü ötürür.

B.Çobanzadənin müşahidə qabiliyyəti o qədər güclü imiş ki, indi doxsan il keçdikdən sonra belə türk-tatar xalqlarında kasıba əl tutmaq adəti zəif olaraq qalır.

“Bir neçə günahım” hekayəsi publisistik-esse üslubunda yazılmışdır. Əsərin yazılma yeri və tarixi göstərilməmişdir. Çox güman ki, bu hekayə də tələbətlik illərində yazılmışdır. Nədir müəllifin günahı? Açıqgözlülük. O, hər şeyi görür bəzən ona etiraz edə bilir.

O, arzu edir ki, çiyimizdəki mələklərin yazdığı dəftərdə günah və savabdan başqa da sahələr olaydı. Əsərin sonunda o, kiraman katibin mələklərinə müraciətlə deyir:

–İl on iki ay bizim çiyimizə minib oturacağınıza sözüm yox, bir az da yerə, bizim qırmızı palçıqla isladılmış qatı yerimizə enin, ağır kədərimizin bir kənarından da siz yapışsanız nə olar? Kiraman katibin mələkləri, sevimli göyərçinlər, yaşamayan bülbüllər, müşk, ənbər qaynaqları yetişmiş, bişmiş, enmiş qızlar, tibb bacıları, nə olar?”

Göründüyü kimi B.Çobanzadədə yaradıcı təfəkkür və təxəyyül o dərəcədə güclü olmuşdur ki, o bütün sahələrdə öz qələmini sınamaq istəmiş və buna nail olmuşdur. Onun daha bir keyfiyyətini nəzərə çarpdırmaq üçün bir hadisəni danışmağı lazım bilirəm. 1962-ci ilin noyabr ayında mən namizədlik dissertasiyası mövzusu təsdiq etdirirdim. Fakültə elmi şurasının sədri prof. Ə.Abdullayev cari məsələni şərh etmək üçün prof. M.Hüseynzadəyə söz verdi. O, yarı qəmgin və həsrət dolu bir intonasiya ilə sözə başladı:

– Əziz həmkarlar, nəhayət o gün gəldi ki, gənclərimizdən biri B.Çobanzadədən dissertasiya mövzusu götürür. Bu vaxt mənim həmişə sevgi və sayğı ilə xatırladığım akad. F.S.Qasımzadə dilləndi:

– Ay Muxtar, bu, çox çətin mövzudur; B.Çobanzadə dilçi, ədəbiyyatşünas, metodist, islamşünas olmuşdur. Muxtar müəllim:

– Qorxma Mirzə, Bəkir bəy iqtisadçı da olsa onu yazan öz məzunumuzdur, gücü çatar – deyə məni göstərdi. Mirzə özü məni aspiranturaya tövsiyə etdiyindən yaxşı tanıyırdı, və dərhal razılaşdı. İndi məni başqa bir şey

düşündürür: Bəlkə B.Çobanzadənin islamşünaslığa dair də əsəri var, ya da olmuşdur. Hər halda axtarmaq lazımdır.

“Hacı Əmir Həsən əfəndi Bəkirzadə cənablarına”

İKİ DƏRVIŞ

Həzrəti Ömər in ədaləti bütün kafirlərin gözlərini yaşartdığı, islamın yaşıl bayraqları, Hindin, Çinin, Rum Qeysəriyyəsinin qübbəli tavanlarında dalğalandığı zamanlarda, bu gün yerlərin, qurdların yediği, sarı daşlı türbələrin altındakı igidlər “Əbədiyyət, əbədiyyət!” deyərək türküləri söylərkən, bizim Yayla Dağlarında aslanlar, qaplanlar dolaşarkən, xilafətin şəhərində, Şami Şərifdə ağ saqqallı, ağ sarıqlı bir qocanın Şeyx İsmayıl əl Qəndinin əkiz oğlu dünyaya gəldi. Birinin adını Yusif, digərinin adını İshaq qoydular. Ataları bir çox illər beş vaxtda, beş dəfə uşaqlarının salamat olması üçün dini İslamın dünyanın sonuna qədər mənsur və müzəffər olmasına dua etdikdən sonra Kiramən Katibin mələkləri əməl dəftərini doldurub Münkir və Məkr mələklərinin əlinə verdilər. Daha o vaxtlar ölümdən qorxmayan möminlərin canın almaq üçün Əzrail Əleyhissəlam sarığını sarıyıb, dəstənamazını alıb, təsəbhini çəkə-çəkə qapını döyüb: “Salamun əleyküm” deyərək gələr, xoş beşdən sonra ziyarətinin səbəbini açıqlayardı. Hələ görüləcək xeyirli işləri olanlara möhlət də verərdi. Əzrail Əleyhissəlam Şeyx İsmayıl əl Qəndinin ruhunu təslim almaq üçün bütün qəzalarını tamamlayıb, borclarını

ödəyib, oğullarını oxudub hazırladıqdan sonra bir gün gəlib onun otağına girdi.

-Ya Şeyx əl Qəndi hazırsanmı? Bu fani dünyada qismətin bitdi. Tək bir udum zəməzəm içmək istəyirsənsə iç. İkinci namazını qıl, axşam namazını isə Allahın dua etdiyi qulları ilə qılarsan.

Şeyx İsmayıl çoxdan bəri gözlədiyi qonağına yer göstərdi və:

-Ya Əzrail! Hazıram. Zəməzəmi içdim, ikinci namazını qıldım, iman dualarımı oxudum. Ruhumu təslim al! – dedi. Əzrail şeyxin verdiyi ruhunu alıb yaşıl pul kisəsində əzəldən ayrılan hücrəciyə yerləşdirdirdi. Təsbehi çəkə-çəkə o günki ziyarətinin daha bir neçəsini bitirmək üçün yola rəvan oldu.

Ataları öldükdən sonra Yusiflə İshaq Şeyxdən qalan mirası paylaşdılar. İshaq pambıq kimi iki keçini aldı. Təbiəti uşaqlıqdan bəri sofuluğa meyilli olduğuna görə **HAVRAN** dağlarından birinə gedib bir mağaraya qapandı. **TƏNHALIĞA ÇƏKİLDİ.** Əshabi-kəfin mağaralarının da buralarda olduğu söylənilir.

Yusif isə atasından qalan əttar dükənində alış-veriş işlərinə başladı. Arşın tərəzi ilə şeytanın bu iki qara icadıyla oynamağa başladı. Hər gün, hər saat başı üstündə Quran-i Kərimin “Veylün lil-mütəffifin” buyuran ayəti başının üstündə atəşdən yazılıb sallanırdı. Çox zaman iblis arşının uzadır tərəzisinin daşlarını dəyişdirir, malların qiymətlərini artırırdı. Fəqət Yusif hər səfərində şeytanın

hiyləsini sezər, hamısını düzəldərdi. Şeytan bir müddət qonşulara gedib “Yusif sizi aldadır, Yusif oğrudur, o, ucuzu baha, azı çox, uzununu qısa yerinə satır” deyərək damarlarına şübhə soxub qanlarını qaraldırdı. Lakin Yusif “əl-Kasibi Həbibullah” deyə dükanı açar, “Haza min fadli Rabbi”. deyə bağlayıb axşam namazına gedərdi. Yusifin körpə quzuları da vardı. Evində Allahın verdiyi nemətlərə “əlhamdulillah” deyərək əl açınca dörd-beş məsum uşaq da “Amin!” deyərdi. Yusifin bacası səhər-axşam bəyaz dumanlar çıxarıb tüstüləyir, bu duman göydə gözəl bərəkətli kiçik buludlar olub Şami-Şərifin uzun minarəli məscidləri üstündən keçib türbəli dağların təpəsinə qonardı. Beləcə yeddi il keçdi və Yusif-İshaq qardaşlarına sıla-i rəhm etmək vəzifəsi verildi. İshaq, Yusifin şəhərin hay-küylü, tozlu, palçıqlı halını, dərviş mağazasının təmiz, ləkəsiz yollarına bulaşdırmasını deyə “Mənim getməmə əhvan-i şərreyindir (iki pisdən yaxşısı) deyərək Şam yolunu tutdu. Bir də Yusifə kəramətini göstərmək istəyərək, qırmızı yaylığına bəyaz keçi südü doldurub götürdü. Bu gün elektriyə, avtomobilə, gəmiyə çaşan Avropa bu süt dolu yaylığı görsə, hər şeyi unudardı. Amma o zamanlar övliyə yatağı olan şamda buna kimsə çaşmadı. Hər dövrün özünə məxsus möcüzəsi vardır. Yusif dolu yaylığı İshaqın əlindən alıb “Allah razı olsun” deyərək mismara asdı.

Dükən qadınlar, xanımlar, seyyidlər, şərifələrlə doluydu. İshaq özünün bir toy məclisində zənn etdi. Gözəl gözlər, incə qaşlar ürəyində bilinməyən anlaşılmayan nə ərəbcə nə əcəmcə təfsiri çətin sözlə dilə gətirməyən bir çox duyğular, həyat dünya diləkləri oyandırdı. Lakin elə o anda öndəki mismara asılan yaylıq içindəki süd tam onun

altına oturub bir **mişk** şüşəsini açmağa çalışan zənci qadının başına damlamağa başladı. Qadın astadan səsləndi. Yusif yaylığı elə o anda yerindən aldı. İshaka da:

Ey dərviş həzrətləri özünə diqqət et. Bu dükanda şeytan çoxdur dedi. İshaq, beləcə illərcə əmək və əziyyətlə qazanılan kəramətin qısa bir zamanda dağılıb getdiyini gördü.

O gecə İshaq sabaha qədər tövbə istiğfar etdikdən sonra ertəsi gün tezdən mağarasına dönmək istədi.

Ya Yusif, ey yazıq qardaşım.Mənim kimi ən abid, ən zahid bir sofunun bir saat ərzində belə **sarsaq** bir yerdə illərdən bəri kim bilir nə qədər günaha girmisən əlçək bu dünya malından xanımını boşa, uşaqlarını dostlarına göndər, dükanını bağla, gəl mağaraya çəkilək. Başqa cürə səninlə cənnətdə rastlaşmağımız, sabah axırətdə əl-ələ verib, qardaş olaraq, ömür sürməyimiz çox çətindir. Yusif çox düşündükdən sonra:

–Sən get, Allah salamatlıq versin. Mən də bəzi şeylər edərim dedi. Sonra da “Gətirdiyin süd dükanda çıxıb bitsə də bizi bu qədər düşündüyünə görə Vacib Allah səndən razı olsun! Sənə bəzən atəş lazım olar deyə bir az qor gətirdim!” – deyə kisəsindən bir yaylıq çıxartdı, açdı, içində bir gül kimi qor vardı.

İshak o anda Yusifin dərəcəsinə anladı. Ayaqlarına qapandı. Vaxt itirmədən Yusifin dükanında şagird oldu. İkisi də çox kəramətli insanlar idi. Öldüklərində qəbirlərində nur yandı.Türbələrini də xalqa tikdirməyib, öz qazandıqları pulla inşa etdirdilər. Allah şəfaətlərindən məhrum etməsin. Amin!

Bu yazdıqlarımız doğru,müsəlman insanların rəvayəti və bir çox tarixlərin şahidliliyi ilə sabitdir.

Bu kimi hadisələrə inanmayan çürük canlılar da bir çox elmlərdə təbiri tapırlar.

LAQEYD CƏLİL

Cəlil ağa, orta Tatar boylu, geniş çiyinli, qara bıqlı, qara gözlü, gur saçlı, ağ bədənli, incə burunlu bir adam idi.

Arvadı Zübeydə Bacı, axşam səhər, ocaq başında, açar ağzını, yumar gözünü, qonşulardan, uşaqlardan, kəndin yetkin qızlarından deyilmədiyi sözləri deyər, ortaya atmadığı şey qalmazdı. Sonunda, daim, çək-çevir edib Cəlil Ağaya “Anladınmı? Bizim Səlahəddin, yaşlı qızının toyunu etdikdən sonra həccə gedəcək, eşitdinmi?” desə də, Cəlil, “hə!” deyər başını yelləyər, qalxıb orağını götürüb biçinə gedərdi.

Bizim xalqa, tək aydın olmayan adam olsun. Dərhal qırx növ tərcüməçi tapılar. İşçilər “Cəlil Ağanı görüb; sevindən uçur. Onun danışmağı: “Mən hamınızdan çox ora qalar, məhsul biçərəm; mən sizin kimi uşaqlarla sözə girişməyəm.” demək olardı; bu qədər burnu böyük adam görülübümü? O bir **dərz** biçənə qədər biz bütün düzənliyi çalib bitirərik” deyirdilər. Bir az daha oxumuşlar, müəllimlər “Gözətçilər, polislər Cəlil Ağanı gözdən qaçırmırlar. Söyləsə, dövlətsiz - təhlükəsizliyə toxunan sözlər söyləyəcək; danışmadığı daha yaxşıdır; Cəlil Ağa siyasi adamdır. Tolstoyu da danışdırmırdılar deyirdilər: Tolstoy yazır. Cəlil Ağa da yazmağı bilsə! Öyrətmənin məktəbinə girməli idi. Çox təəssüf, bizim belə aydın

kəslərimiz qrammatika, ədəbiyyat bilmirlər; qəzet oxumurlar” deyə acınırdılar. Qadınlar deyərdi: Bu, qara sevda, görürsən tək qalanda açzını bağlayar, səsini çıxarmaz. Başı havalarda gedərdi. Vah, vah! Birinə aşıqdır. Yazıq Zübeydənin bir şeydən xəbəri yox” deyər; sonra da kimə aşıq ola biləcəyini araşdırar, araşdırar, tapa bilməzdilər.

Kitab açanlar, fala baxanlar “**Sala** vaxtında söyülmüş olmalı; Qırx Pirə, çatanlara götürüb getməli, çirkab suyuyla əfsunlamalı, ilan ətiylə cadu pozmalı, tilsim yazmalı” deyərdilər.

Cəlil Ağa, nə siyasətçi, nə də qara sevdalı idi. O, digərlərindən daha çox Krımlı, köhnə Krımlı idi. Krımlının qayğısı, can çətinliyi, günlərinin faydasız görünməsi, onu daha çox əzir, daha sıxırdı. Sizin anlayacağımız, ona, əcaib, xəstə deyə baxırdılar. Batu, Çingiz, Teymurun yad göründüyü kəslərə, əlbəttə, Cəlil Ağa da xarici idi. Bir də heç ağzından salmadığı bir çubuğu vardı. Onun, könlünün dərinliklərindən ağır-ağır gələn, heç dəyişməyən bir türküsü vardı. Ağzının bir tərəfindən çubuğunun tüstüsünü çıxarar, o biri yanından da bu türkünün kəsik, boğuq səsi eşidilirdi. Cəlil Ağanın hər şeyinə qəribə deyə baxanlar, bu türküyə də çox əhəmiyyət vermirdi. Lakin heç kim, yaşlılar belə, nə olduğunu fərqi nə varə bilmirdilər. Nə başı vardı, nə də sonu..

Cəlil Ağa, payız, bahar günəşləri, qar, paltarını yandırdığında evinin önündəki səkidə oturur, çubuğu ağzında saatlarla zümzümə edər, iniltilər çıxarardı. Krımın böyük bir şəhərində çıxan bir Rus illik qəzeti “Tatarların Tənbel Həyatı” başlıqlı uzun bir məqalə çıxarmış və bu

məqalədə təpəsi qamış örtülü, pəncərəsi kağızla tutulmuş qablı Tatar evcikləri, bir bulaq, yanında oynayıb dayanan bir qrup Tatar uşağı görünür, bir səhifəsində də evin qarşısında oturub dalğın çubuğunu sümürən bir Tatar kişisi, “Cəlil Ağa” nın rəsmi şəkli dururdu.

Bu məqalə, Krımda heç bir Tatarın əlinə keçmədi, kimsə də görmədi. Onsuz da Krımlılar üçün yazılmamışdı. Cəlil Ağanın belə portretləri, adları qəzetlərə, kitablara düşdükcə, Krımlıların bəxtləri pisləşir, ömürləri, pulları azalır, günləri qaralırdı.

Cəlil Ağanın çubuğu 1914-ə qədər beləcə tüstülədi. 1914-də səfərbərlik deyilən bir yeni söz çıxdı; bir də indiyə qədər heç görülməmiş bir hərbi, dünya döyüşü..

Cəlil Ağanın kəndinə gələn xəbərlərə baxıldığında “Bütün dövlətlərin bir-biri ilə vuruşduğu” aydın olurdu.

Göydə uçan şeylərlə döyüşüləcəkmiş. “Almanlar torpaqları, Fransız göyləri, İngilis dənizləri, Rus hamısını istəyirmiş” deməyə, müəzzini tapıb bu qəzeti oxutmağa vaxt qalmadan “Səfərbərlik!”. “Ver!” deyə kəndə çatdı. Öncə ehtiyatları çağırdılar. Cəlil Ağa, sarı kartlı idi. Muxtara gedib sarı kartlıların çağırıldığını öyrəndilər. Sarı kartı bir gün boşuna axtardılar. Beş ildən bəri kimsənin axtarıb soruşduğu yox idi. Zübeydə keçən payızda böyük ev təmizliyi əsnasında, vergi kağızlarıyla birlikdə bir yerə qoymuşdu. Axtardılar, axtardılar! nəhayət, tozlu rəflərdən birinin arxasından sarı kartı tapdılar. Muxtarın evinə getdilər, kaxıl, rusca “Svoluç, sənin adın dünən çəkildi yelləyə-yelləyə bu gün gəlirsən. Yeddi para kəndi axtardıq. Mən uydurma dinləməm, cəza yazacağam” deyə çıxış edirdirsə də muxtar tərcüməçilik edib “Uşağı var,

arvadı var.. hamısı ağlayır!” deyərək və Cəlil Ağanı da ayrıca danlayaraq cəzadan qurtardı.

Eyni gün avtomobillərə minib Ağməscidə gəldilər. Zübeydə bacı, kiçik Abdürrəfi` ağlayırdı, avtomobillərin ardından kəndin xaricinə, Totay Ana Türbəsinə qədər keçirdilər. Cəlil Ağanın donuq gözlərində də bir neçə damla göz yaşı yığıldı. “Hərb bir ayda bitəcək, deyirlər. Qarğıdalıları, yeməyini yaxşı güd; qonşulara, yaxınlarına güvənmə, özünə bax!” dedi. Zübeydə bacıya tövsiyələr etdi.

Ağməscid Stansiyasında başqa tərəflərdən gələn əsgərlərə, Kazaklara, Çıfitlara, Rumlara qatıldılar.

Kazaklar dayanmadan votkalrını doldururlar; Rumlar, Karaimlər Tatara acıqlanırlar; Çıfitlar da bunların arasında hal əhval soruşub araşdırırlardı.

Rus zabitləri, o qrupun adlarını yazdıqdan sonra bir neçə dəfə sayıb getdilər. Onlara görə, bu vaqonlar düşmən atəşini söndürmək, toplarını tıxamaq, çuxurlarını doldurmaq üçün bir neçə vaqon qan və sümükdən ibarət idi.

Bir neçə stansiya getdikdən sonra, zabitlərdən biri vaqona girib yoxlayanda Cəlil Ağanın çubuğunu görüb üstünə qışqırdı: “Balvan! vaqonun içi ot, saman dolu. Bir qəza çıxaracaqsan, burax onu!” Urumlar və o biriləri gülüşdülər.

Cəlil Ağa özünə nə söyləsələr, nə qədər qışqırsalar özünə aldırılmazdı. Amma söz çubuğuna gəlincə saçları dimdik olardı. Cəlil Ağa, birdən birə yerindən sıçrayıb zabitə “Gic!” deyə qışqırdı. Rumlar, o anda tərcüməçilik etdilər. Zabit, hiddətindən turp kimi qızarıb Cəlil Ağanın qolundan tutub vaqondan itələyib atmaq istədi. Cəlil

qolunu silkələyib qurtardıqdan sonra qafil çavuşa bir şapalaq yapışdırdı, yazıq o anda vaqonun o biri başına qədər atılıb düşdü. Rumlar, Quruyamlar, hər biri qulaq pərdəsini cıracaq qədər qışqıraraq Cəlil Ağanın üstünə getdilər; hamısı birdən “Heyvan! İt!” qışqırdılar. Cəlil, bunlardan qırmızı boyunlu birini samanların üstünə aşırtdı. İşin uzanacağını gören nəzarətçi əsərgərlər araya girdilər. Cəlilə: “Qardaşım, nə edirsən! Sən anlamamısan, sənə pis bir söz söyləmədilər ki!” filan; zabitə də “Bəy-əfəndi, bu dəli Tatardır; nə sözdən anlar, nə tərbiyədən!” deyə işi vaqon içində bitirdilər. Cəlili Mujiklərdən bir neçəsi bir az anlayıb öz aralarında “Eşq olsun Tatar!” dedilər.

Bu şapalaq, Cəlilin iki ay cəbhəyə getməsinə səbəb oldu. Onu Tatar alayına verməyib Sibir Kazaklarından çətin bir alayın içinə buraxdılar. Cəbhədə də Kazakların komandirinə “Donuz əti yemərəm, Kazaklar kimi çukunmaram!” deyə bir çox iş açdıqdan sonra Karpat Dağlarına çatdı.

Cəlil Ağa bir neçə ay içində bir Avstriyalının boynunu бүkdü. “Bu Avstriyalıların hamısı belədirsə hər b daha çox uzanmaz” deyirdi. Bir il içində bir neçə nişan aldı. Ən sonunda ən böyük Sent Georgi nişanını da. Bir neçə cəbhə qəzeti, şəkilini də çoxdu. Cəlil Ağa, Krıma dönənə qədər nişanlarını Karpat kəndlərində tütünlə dəyişdirib bitirdi.

Kənddə Cəlilin dəliqanlı olduğunu eşitmişdilər. Qadınlar, “Cəlil artıq kəndə dönsə o qədər adam öldürdükdən sonra arvadına da gün göstərməz; tövbələr tövbəsi!” deyirdilər.

Bir gün Budapeştedə bir Macar dostum “Sizin tərəfdən bir əsirim var, heç bir dil bilmir; yaraşılıq, maraqlı adamdır. Bir gün gəlirsinizsə bir az danışarıq. Çubuq narkomandır, gəlirkən bir az tütün gətirin!” dedi. Getdim, görüşdük, salavatlaşdıq, xatir soruşduq, danışdıq. Cəlil Ağa, yenə bu “Boş verən Celil” idi. Çubuğunu üç dəfə sourduqdan sonra ağzından bir söz çıxırdı. “Kırmıdan xəbər alırsınızmı?” deyə soruşdu. Mən də “Alırıq Cəlil Ağa, Kırmıda qarışıqlıqlar var; Tatarlar xanlıq istəyirlərmiş. Kırmı getsəniz döyüşərsinizmi?” dedim. Cəlil Ağa:

–Döyüşüb yenə medalmı alcağıq? Bizə kifayətdir, artıq siz döyüşün! dedi.

–Medal, nişan yox; döyüşsək, Kırmı, bütün Kırmı alacağıq, Cəlil Ağa!

Cəlil Ağa, çubuğunu sourmadan bir az düşündü:

–Bəli, döyüşərik. Kırmı alası olsaq çubuğumu belə buraxaram, qardaşım, – dedi, bir də qəhqəhə ilə güldü.

Bəlkə illərdən bəri ilk dəfə gülürdü.

Mənim, Cəlil Ağanın sözünə etibarım var. Cəlil Ağa Söz verdikdən sonra Kırmı yalançı danla “səhərlə” həqiqi dan “şəfəq, gün doğuşu” arasında alarıq. 1920. B.S.Çobanzadə.

ON DÖRD YAŞIMDA

Bu hekayəmi, mənim qədər anlayan “Enis Behic”ə ithaf edirəm.

Biz Tatarlar, çox sürətlə doğulur, böyüyür, oynayır, gülür, sonra da düşüb ölürük. At üstündə, aygırların kürəyində qaçırdıb dayandığımız bir taleyimiz var. Toz qaldırıb, göz qamaşdırıb ortaya çıxırıq, sonra bir **dönüş** əsnasında, bir kənar, kimsəsiz yerdə atımızdan düşüb səssiz, iniltisiz, kədərlənmədən, hıçqırmadan, ağlamadan ölüb, unuduluruq.

Getsin hər xalq dilədiyi kimi yaşasın. Biz həyatın bu növünü, ölümün bu yolunu sevirik.

Bir Tatar uşağı, səkkizində ata minməsinə, onunda qaytarmağı, səkərək oynamağı, on üçündə fidan baxışlı gözlərə vurulub sevdalanmasını bilməsə, iyirmi beş otuzlarında körpəciə uşaqlarını buraxıb təmiz al qanlar içində, yaxud da həyatın boğucu, öksürtücü əllərində daşsız, işarəsiz bir məzara necə düşəcək? Söyləyin, necə?

Tatarlıq asan olsa, Tatarların həyatı, yalnız onların qaldıra biləcəyi qədər olmasa, bu qədər az qalardıqmı?

Keçən il albalı bol oldu. Qarasuya bu il gələn tatın, toplanan albalının hesabsız olduğunu, mənim, yetmişdən yuxarısını çaşmadan saya bilməyən nənəm söyləyərdi.

İşdə bu tatlardan biri, məni avtomobilinə yerləşdirib “Uluözən”ə apardı. Yollarda nə gördüyümü ya unutmuşam, ya da keçə döşəli avtomobilin içində albalı yeyərək yatıb qalmışam.

Uluözənə şamda çatdıq. Qohumumuzdan bir yetim qız, Hənifəcik, bu kənddə bir hacının övladlığı olmuşdu. Bu hacının evinə ilk dəfə gəlirdim.

Hacı Ata dəstəmaz alırkən evə girdik. Əlində misvakı, **çıraqları** çiyinlərinə qədər çirmənmiş, sarıqlı fəsi boynuna enmiş; gülərək “Maşallah, qırx bir dəfə Maşallah!..” deyə qarşıladı. Albalıçı, Qarasunu, orada gördüklərini, polisins insafsızlıqlarını izah etdikdən sonra məni göstərib “Bizim çobanın oğludur” dedi. içimdə “Mənim adım yoxmu?” deyəcəkdim ki Hacı Akayın özü “Nəməcik” – deyə bir ad da qoydu.

– “Nəməcik xoş gəldin, səfa gəldin. Fanatikcik...Bu su, bu ləyən, yerində. Çıx küncə. Gəl də gəlinin əlini öp, sonra yeyər, sakitləşər, yatarsan” dedi.

Hacının söylədiklərini başından sonuna qədər yerinə yetirdim..

Sabahısı gündən etibarən bir neçə gün, Hacı Atanın uşaqları incitməyən zarafatçı, öyüdləri ilə keçdi. Bu kəndin xalqı da müsəlmanmış.

Onların da məscidləri, bizim Qarasudakı kimi hörümçək bağlamış; səhərdən axşama qədər uşaqları başına yığıb hecaladan, türkü kimi əzbərlədən; cüzlərini verib kötəkləyib evlərinə yollayan sürməli müəllim xanımları, günorta, axşam namazlarından sonra, çərşənbə axşamı günü küçəyə çirkab tökən arvadlarını söyə-söyə qəhvəyə gedib, bardaş qurub oturan imamları varmış. Bu imam, bizim Kaybullah Əfəndiyə, iki araq şüşəsi bir-birinə nə qədər bənzəyirsə o qədər, bənzəyirdi. Bəzən yanına gedib “Qardaşınız Kaybullah Əfəndidən sizə salam var” deyərək gözünə girməyi belə düşünürdüm. Kazakların Rusu, Mujiki, müəllimi, baş məmuru hər növü

var. Bizim Tatar xalqının qəlibdən çıxmış kimi bir-birinə bənzədiyinə daha o vaxtlar aqlım çatmırdı. Uluözənin bir yaxşı tərəfi xalqının çox söhbətə qaynaşmış olmasıdır. Keçərkən biri-birlərinə salam verirlər. Aydın olan çox, zəngini yoxdur.

Bir gözəl şey daha varmış: Kəndin bir az uzağında “Carcur” deyilən bir çay vardı. Bizdə yaxşı, gözəl şeylərin adı daim belə yarım yapalaqdır. Bizim qonşunun qızı Qurd Totay da ağ, pak, gözəl, dilbər bir qız idi. Carcurun ətrafı, uzun, ağ ipəklə **bürünmüş** kimi qayın ağaclarıyla bəzənmiş qonur, sarı, yaşıl yosunlarla örtülmüş bir çuxur, yanında da saysız, sellərin ağırlığı, dişləri arasında gəmirilən, xətt xətt olan qayalar.. Sərt, içinə girilməyən, nə üçün doğulduğu bilinməyən qayalar.. Axşamüstü, qırmızı buludlar, Qaradəniz üstündə İstanbul tərəfindən gəlibən sakit, bulud (?) Krımın təpəsində qaralıb yerə düşdüyü zaman buralara çökən bir səssizlik, bir qəribəlik var. Bu qəribəlik, səssizlik daha o vaxt ürəyimə işlədi. O zamandan bəri də, nə böyük şəhərlərin küçələrində, nə də böyük izdihamların qalmaqallı, qayğısız, dərdsiz oyunlarında məni buraxmır, itmir. O qayaları, onların gəmirilmiş, saralmış yerlərini, oralara dolan sirləri sevirəm. Bizim bələdçi kimi, Rus süvariləri kimi, içib, sərxoş olub qışqıra çağıra deyil; Tatar qızları kimi kimsəyə eşitdirmədən, özünə belə söyləyə bilmədən, hiyləsiz sevirəm; həqiqətən sevirəm.

Bir gün axşama doğru Carcura getmişdim. Əlimdə bizim üsuli-cədid müəlliminin verdiyi, “Jül Vern” adlı bir

müəllifin “Gizli Ada” adlı bir kitabı vardı. Bir qrup gəncin başına gələnləri, uzun uzun izah etmiş, Koroğlu dılındə.. Şah ismayılın, Koroğlunun gürzlə, qılıncla etdiklərini, bunlar, ağılla, fikirlə daha yaxşı etmişlər. Onlardan daha yaxşı, daha qəhrəman Kəslər...

Carcur, şarıldayıb, ötüb, köpürüb gurul-gurul axırdı. Ağ, qırmızı, mavi çiçəkləri köpüklərinə qarışır, çevrilir, dalır, batır axıb gedirdi. Köhnə sellərdə yığılan bir qovaq, qumlar altında qalar bir neçə mərtəbə ot, Carcura küsüb, qəmli, dayanırdılar. Xoşuma gələn bir qovağın altında oturdum. Bir az düşündüm. Sonra arxası üstə yatdım. Göydə ağca buludlar, növ növ geyinib oynasa oynasa dağların üstündən dənizə doğru sürətli-sürətli gedirdilər. Bu pambıq buludlar gözümə örtülmüş kimi oldu. Yuxuya getmişəm. Bir neçə səs eşitdim, qalxıb baxdım.. Önümdəki sıx ağaclıqda bir şey görə bilmədim; yenə yatdım.

Yenidən və birdən at, it və insan səsləri və bu səslərin sahiblərini yaxınımda tapdım. Beş altı mavi gözlü, qara gözlü, sarışın, qumral, solğun bənizli Rus qadınları; iki də bələdçi.

Rəhbər olan Tatar gəncləri, qara sətindən paltar, dar çəkmələr geymişdilər. “Qaraya qara yaraşmaz, şər olmasa” deyilir. Bunlara, lentsiz, bəzəksiz də çox yaraşmışdı. Rus qızları, qısa fistanları, çılpaq qol və boyunlarıyla, “Qara Davud” kitabının dediyi kimi, geyinməyi bilməyən kimsələr kim olduqlarını müəyyən edirdilər. Belə gözəl qızların açıq geyinməsində qəbahət yoxdur. Mənə görə, bizim məhəllənin qızları kimi, çirkin albastılarını örtmələrindən başqa çarə yoxdur. Başlarında, Tatar əl işləməsi, üzərində beyt yazılı, küləkdən

dalğalanıb dayanan baş örtüləri olur. Atları, bizim, alıb qaçan, şahlanan, sahibini tanıyan, son zamanlarda kənddə, Kolan çöllərində (düzənlikdə) doğub şəhərlərin bir küncündə ölüb qalan sevimli atlarımızdandı. Əvvəlcə, atalarımız, bu atlarla düşmən qovmuş dünyanın yeddi dənizini görmüş, bunların üstündə doğulub ölmüş, sevgilisini, nişanlısını qaçırmış; öldüyündə ayrıca qəbirə basdırılmış; quyruğu, heç əyilməyən bayraqlarımızın ucunda dalğalanmışdır... Biz piyadayıq... Biz nəvələr bu atları unutduq. Onlar da bizi buraxıb getdilər. İndi, kim bilər hansı xalqların əmrində, köhnə günləri, ataların səslə, varlıqlı, sırmalı günlərini unudub yenə köpürür, yenə qaçırlar. Düşmənləri kəndlərinə, muradlarına götürüb aparırlar. Biz piyada qaldıq... Neçə yüz ildən bəri.. Hər yerdə, hər qaçışda, hər mübarizədə... Atları sevərdim. İncəmizə görə, peyğəmbərimiz də göyə Buraq adlı atıyla çıxmışdır. Başqa cür onsuz da çıxa bilməzdi. Köhnə atlarımız olsaydı, onlara minəcək igidlər olsaydı, biz də çıxardıq; quran öpüb çıxardıq.

Tatar atlarından bu qədər bəhs etməmə baxmayaraq Tatar gəncləri haqqında söyləyəcək çox da şey yoxdur. Bunlar hər kəsin bildiyi kimi, yolçunu tanıyan, zadəganlarla tanış olan tazı itlərindən min qat daha yaxşı olan bələdçi gənclərdir.

Bir müddət atlarını çapdıqdan sonra, Carcurun sağını, solunu gəzdilər. Aydın olan əylənəcək çox bir şey tapa bilmədiklərindən mənə baxışib gülümsəməyə başladılar. Mən, Rusun gülməsinə əsasdan düşmən olduğumçün qalxıb getmək istədim. O anda öndəki gənclərdən biri yanıma gəlib: “Bura gəl; Xanımlar səni görmək istəyirlər” – dedi.

“Səni gördükləri çatdırmı? Mənə nə edəcəklər? - deməyə vaxt qalmadan xanımlar iki dəfə hoppanmaqla ətrafıma yığılıdılar. Belə zamanlarda, hər Tatar uşağında olduğu kimi, mənim də gözlərim kəlləmə çıxdı, başım əyildi, üzüm qızardı. Bu halım xanımların daha çox xoşlarına gəlmiş olmalı idi ki, biri əlimdəki kitaba yavaşca baxdı. Rusca “Nə oxuyursan?” dedi. Mən öz özümə deyilirmiş kimi”Jül Vern” dedim. Qızlar birdən “Afərin, afərin!” deyə anlamadığım bir şeylər soruşmağa başladılar. Rəhbərlər vasitəsiylə “Jul Vern hansı kitab?” deyə soruşdurdular.

Mən bələdçilərə. Janların, Pıyerlərin başına gələnləri izah etdim. Xanımlara çox təsir etdi. Zadəgan insanlar mərhəmətli olurlar canım...,

Bir az daha gözümə baxdıqdan sonra neçə yaşında olduğumu, bu kənddə işləməli yaxşı başörtülərinin harada tapılacağını bilib bilmədiyimi soruşdular. Mən də “On dörd yaşındayam, ən gözəl başörtülərinin yerini bilirəm” dedim. Bir az müşavirədən sonra öndəki qızlardan birini, yanına bir xanım qatıb, araşdırmağa göndərdilər. Bu qızın adı hər Rus qızının adı, nənəmin dediyi kimi, Maruske deyil təbii!- Ayida imiş.

Sarı saçlı, mavi gözlü, uzunca üzlü, iti çənəli, incə uzun qaşlı, uzun togay burunlu, incə müəyyən, oynayar, gülər, “Sən dayan, mən söyləyim” deməsə də kimsəyə boyun əyməyən **məğrur**, canlımı, cansızımı? Yeyilərimi, yeyilməzmi?

Yavaş yavaş kəndə endiyimizdə geridə qalanalar uzun müddət bizə qışqırıb, fit çalıb dayandılar. Alaca qaranlıqda hərdənbir dar küçə küncündə birdən yanıb sönən bir neçə siqaret və çubuq, orada bəzilərinin oturub

danışdıqlarından xəbər verirdi. Hərdənbir itə sürtünüb, bəzən də toyuqları, civ-civləri hinlərində ürküdüb getdik.

Xanımı məni Uluözənə gətirən adamın evinə apardım. Qadın, bizi, göydən düşüb yerdə olan ildırım daşı kimi böyük ehtiramla qəbul etdi. Ocaq başında dayanan sədəfli mizin üstündəki lampanı götürüb ətəyi ilə tozunu torpağını sildikdən sonra xanımı əlindən tutub üstünə oturtdu. Bizə də bir döşək verdi. Çaydanı odun üstünə qoyduqdasənra bələdçilərdən niyə gəldiyimizi soruşdu.

–Bacı gözəl yaylıqların varmı? Hesab, əsl, mindir. İstədiyini istə! Amma mənə yüzdə qırx dəllallıq verərsən - dedi.

Qadın, səssizcə qalxıb evə girdi. Bir boxça çıxardı. “Öz gəlin paltarı cehizimdir: amma, nə də olsa rahatlıqla istifadə etdiyim yoxdur” - deyə qıza uzatdı. O da götürüb Rus qadına, olanca ruscasıyla yaylıqlarını, məhrəmələri, şərbəndiləri çevirə-çevirə, silkələyə, yelləyə izah etməyə başladı.

Qadın bir neçə dənəsini bəyənib ayırdı. O vaxt ev sahibi xanım da qəhvələri dəmləyib qulpsuz fincanlarla əlimizə verdi. Rus qonaq, qəhqəhəylə güldü;əvvəlcə “içməyəcəyəm” desə də sonra alıb dibinə qədər içti. Bizim əfəndinin də toylarda “Mən yeməyəcəyəm” deyib sonra sünnə loxmasına qədər doya bilmədiyini çox görmüşdük.

Qadınla bələdçi qız, çoxdan bazarlığa başlamışdılar.Bələdçi qız, məhrəmələrin, şərbəndilərin qiymətinə çoxdan razı olmuşdu. Amma öz dəllallığına qiymət biçə bilmir, daha çox qoparmağa çalışırdı. Nəhayət, yüze otuza “Mənə dua edərsən, ölümə rəhmət oxuyarsan, bacı” deyə razı oldu. Rus qadını pulları verdi,

başörtülərini mən götürdüm; çıxdıq. Bələdçi, bacıyla hesablaşmaq üçün geridə qaldı. Taxta nərdivanları enərkən xanımın gözünə baxdım. “Anlayıram, rəhbər.. Nə edərsən?” deyər kimi gülümsədi. Çöldə bir az gözlədik. Bələdçi gəldi. Qaranlıqda mənim əlimə də bir az pul sıxışdırdı. Mən pulu o biri əlimə köçürdükdən sonra kisəsinə tökdüm. Hər halda çox sevindi ki, kürəyimi oxşadı. Xanım yenə güldü. Gülərkən gözlərində bir dostluq, bir istilik görünürdü. Bir neçə saat içində onun dilini bilmədiyimi, yeddi qat xarici olduğunu tamamı ilə unutmuşdum. O zamanlarda gülən kəsləri, danışan kəslərdən daha tez tanıyan bir xasiyyətim vardı. Aydınlıq, işıqlı gecələrdə, gözlərinə baxa baxa bir az daha getdikdən sonra rəhbərə “Mən dönürəm” dedim. Xanım anladı. “Sabah yenə eyni saatda Carcura gələrsənmi?” deyər soruşdurdu. Mən “işim olmazsa gələrəm” dedikdən sonra çevrilib “Hər gün eyni vaxtda Carcurdayam” dedim. Qadın, öz aralarında etdikləri kimi əlini uzatdı; mən də müəllimimə etdiyim kimi tutdum, gülüşdük. Rəhbər arxama vurub “imansız farmazon!” deyər gülürdü. Ayrıldıq. Evə gəldiyimdə kefim qaçdı. Amma, bir xanımın gəlib əl sıxıb danışdığına məmnun oldum, sinəm qabardı. Daha çox danışmadığıma, bildiklərimi ortaya tökmədiyimə, heç olmazsa, Jül Vern Robinzonlarından, başqa şeylərindən söz açmadığıma peşman oldum. Tək olduğuma kədərləndim. Qarasu'da olsa da kaş o təpədən baxan təşkilatlı liseylilərim bunu görəydi dedim. “Sabah, Hənifəciyə, Hacı Akayın oğluna izah edim ki, heyrətlənsinlər” deyər xəyallandım. Sonra, “ya lağ edərlər, ya da inanmazlar” deyər söyləməməyə qərar verdim. Qısacası, “Xınalı barmaq, düyü (sarı) dırnaq, qızıl oymaq.

Sənin şirin dilindən olarmı doymaq” deyərkən evə gəldiyimin fərqinə belə varmadım.

Evdə Hənifəcik kukllarını düzmüş, üzərlikdən, qurbağa otundan yeməklər bişirmiş, yaşıl külgi şalından kəcicik xalalar biçib tikmiş, bazarlar qurub satışlar etmiş, qız və oğlan tərəfləri razılaşmışlar, şamları yandırır toyu başlatmaq üçün məni gözləyib dayanırlarmış. iri, quru gözlərini açıb, bir əliylə saçlarını düzəldə düzəldə məni danlamağa başladı.

“Harada qalmısan? Gedib orada bir çox uşaqla oynadın deyilmi? Mən də bundan sonra səninlə danışmayacağam. Kukllarımın ağlaya-ağlaya gözləri şişdi. Qayınatalar ac, toy sahibi əsəbi yeməklər soyudu. Xeyirsiz!”

“Haydı, haydı!Mən uşaq deyiləm.. İndi kukllarını atəşə tutaram!” dedim. Hənifəcik kədərlənib məsumcasına gözlərimə baxdı. Sonra birdən uzun kilimin üstünə oturub ağlamağa başladı. Dərhal Hənifənin yetimliyi ağılıma gəldi, peşiman oldum; qabağında oturdum. “Gəl oynayaq”. Mən zarafat etmişdim. Belə toy günü zarafat edilməzsə nə vaxt edilər? Haydı qayınataları göndər; qazanı endir; mən qonaqları yerləşdirim” deyə yol havasını çalmağa başladım. Hənifəcik bir az küsülü dayandıqdan sonra barışdı. Bir saat içində yeddi gün yeddi gecə toy edib İsfahan Şahının qızını bir dərvişə verdik. Gəlin kürəkənlə kədər içində sakit-sakit dayandı. Mən də Hənifəciyin qayınatasına qatılıb gəlin havası çalsam da gəlinin qohumu olaraq ağlayacaq, ürəyi gedəcək taqəti qalmadı. Hənifəcik “Mütləq ağlayacaqsan, mütləq ağlayacaqsan; belə arxasından ağlanılmayan gəlin olarmı?” deyə sıxışdırırdı. Mən, “Yetişir artıq qardaşım,

bunun anası da razı, atası da; bunda ağlayacaq nə var?” desəm də olmadı. Nəhayət yenə ədavətə düşdük. Hənifəcik kukllarını biribirine vurdu. Yeməklərini tökdü. Gəlinlə kürəkəni bir küncə atdı. Mən də şamları söndürdüm; bazarları pozdum. Beləcə bitən bir toy, hazırlanan bir səadət pozuldu, yığıldı. Nə əhəmiyyəti var, bizdə belə hadisələr gerçəkdə də olur.

Sabahısı gün tam günorta Carcura getdim. Rüşdiyədən verilən yun urbasını geydim, qara lake parlaq qayışımı taxdım. Kiçik ağı kalpağım da paltarıma uyurdu. Carcura hər günki yolumdan deyil, meşə içindən getdim. Bu gün, çəyirtkələr, kəpənəklərlə çox işim olmadı. Dayanmadan gedib yarım saatda oraya çatdım. Ayıdan əlində kamçısı su başında tək tapdım. Birdən üstümdən belə bir sərinlik keçdi. Qorxmağa başladım. Qaçıb gedəcəkdim; amma gördü. Sürətlicə qaçıb gəldi. O da qızarmışdı. Xalis Tatar dilində “Sən bu yolu da bilirsənmi?” – dedi. “Bəli” deyə gülümsədim. O da gözlərini açıb gülümsədi. Sonra bir az düşünüb “Sənin çox təsirli gözlərin var” dedi. Bir az səssiz getdikdən sonra “Gəlin, sizə bir az kögem toplayaq” dedim. Razı oldu. Yamaca doğru dırmaşmağa başladıq. Yolda “Siz Tatarcanı bir gündə haradan necə öyrəndiniz?” dedim. “Mən Tatarcanı çoxdan bilirəm. Biz hər yaz Kırımdayıq. Moskvada da yaxınlarımız Tatardır.. Tatarlar yaxşı insan olur” deyərək gülümsədi. Bu vaxt kögemi unudub bir qayacağıın üstünə oturdıq. Önümüzdə, Qaradəniz tünd

mavi bağrını açmış, göründü, ikimiz də dənizə baxırdıq. Buludlar, bəyaz, pambıq buludlar, sərin külək gözlərimizi alır, sinəmizi şişirirdi. Gözəl, bağı bəyaz qaranquşlar, parlaq quru qarğalar, durnalar; yelkənlərini doldurub ocaqlarını tüstüldən ağ sirli gəmilər; şimşəkli yağışlı bərəkət buludları bizə həmişə Qaradənizdən gəlir. Kırım, Qaradənizin ilk gözdəsi, ilk xatunu. Kırımın gözəlliyi, Kırımın inciləri, bağı, bağçası hamısı Qaradəniz'in hədiyyəsi; onun dalğalarının gətirdiyi üz görümlüyüdür. Bu gün bunları yaxşı bilirəm, gözəlcə görürəm. O zaman könlüm doyur. Qaradənizə, hacıların Kəbədə Həcəri Əsvada tapındıqları kimi tapınardım.

Ayıda, dənizə baxıb dalan, təmiz, dalğasız, sakit dəniz kimi mavi gözlərini bir az sonra mənə çevirdi, uzun qaşlarını qaldırıb “Mən tatar tərəfindən türkülər də bilirəm” dedi “Haydı söyləyək” Başım göyə dəydi. “Buyurun, başlayın” deməyə imkan vermədən gözəl, təzə qüvvətli səsiylə “Ayvazalın Bulağı” başladı. Mən, bu türkünün bu qədər gözəl, bu qədər qiymətli olduğunun indiyə qədər fərqiinə varmamışdım. Bizim çoban Abdüssəlam “Kırım türküsü, sərxoş olmadıqca insana təsir etmir” deyərdi. Ayıdanın könülünə girmiş, onun dilində incə qırmızı dodaqlarında gəzən bu mahnını qısqandım. Ayıda, mahnının hər beytini, hər sözünü dənə dənə söyləyib bu kiçik Tatar sözlərinə, içinə doldurulmuş duyğularını, fikirlərini, ümidlərini bir-bir ayırıb, anlayıb, eşidib, heç şübhəsiz sevib söyləyirdi.

“Sarılardım, dolanardım incə belinə!” – heç çəkinmədən söyləyib keçdi. Bundan sonra “Xınalı Barmaq”, “Əbabil Quşun Yuvası”, “Siydane Köz”ü mən

söylədim, o da qatıldı. “Ah, nə gözəl türkülərdir, Allahım, nə gözəl... Siz yaxşı xalq, siz igid xalqsınız!” dedi.

– “Siz bizi sevmirsiniz; mən gördüm. Rus məktəblərinin divarlarındakı şəkillərdə gördüm. Siz, bizi öldürürsünüz. Sizin bizi sevmədiyinizi hər kəs bilir” dedim. Bir qəhqəhə çəkdi. “Onlar başqa adamlardır. Onlar bizi də sevmirlər. Onlar təhlükəsizlik mənsublarıdır. Mən Tatarları sevirəm” deyə bir əliylə qulağımı tutub gözümün içinə baxmağa başladı, sonra iki qolunu boyuma salıb başımı özünə çəkmək istədi. Gözlərinə baxdım. Köhnə sevinci, köhnə açıqlığı tapa bilmədim. Gözləri tüstülənmiş, qarışmış idi. Məni qadın, qız yerinə qoyan bu kişi kimi qızdan birdən-birə qəlbim üşəndi; başımı arxaya çəkdim. “Buraxın, mən sizinkilərdən deyiləm!” dedim. Ayıda, birdən çəkildi. Bir az pozulmuş kimi olub düşündükdən sonra iki əliylə gözlərini bağlayıb, dünən axşam Hənifəciyin etdiyi kimi, ağlamağa başladı. Yanına oturdum. Gözlərim yaşayardı, incitmədən, hiss etdirmir kimi, əllərini tutdum, üzündən ayırdıqdan sonra nəzakətli boyuncuğunu əllərimlə qucaqlayıb, qızıl kimi saçlarıyla örtülən başını yavaşca arxaya doğru sürüşdürdüm; sonra tərənən, yarı açıq qalan incə dodaqlarına dodaqlarımı söykəyib mən də ağlamağa başladım. Sonra, mavi, yaşlı gözlərini öpdüm, öpdüm. O anda Kırmda, Qazanda, Qaşgarda, Kitayda danışılan tatarcadan bir tək türkü, bir tək beyt, bir tək söz ağılıma gəlmir.. Onun da başqa zamanlar danışmaqdan boş qalmayan dodaqları, mənim hökmümdə, mənim əmrimdə sakit, səssiz qalmışdı. Huşsuz, dumanlanmış gözlərinə bir az baxdıqdan sonra “Gördünmü, tatar tərəfindən doğrusu budur” dedim. Ayıda, yaşlı gözləriylə gülümsədi. Gözləriylə süzgün

süzgün baxdı. Sonra, “Sən on dörd yaşında deyilsən!” dedi.

Qalxdıq, qaçıxdıq, oynadıq. Ona, dayımı, evimizi, ailəmizi izah etdim. Liseyi bitirdikdən sonra universitetə girəcəyimi, ibtidai məktəbdə birinci olduğumu; güləşdə, ata minmədə kimsədən geri qalmadığımı, sevdiyim atları, onların xasiyyətlərini; onu sevindirəcək, güldürəcək şeylərin hamısını söylədim, tökdüm. O da Tatarları nə qədər sevdiyini, mənə gözümdən anladığını, Tatarla evlənəcəyini, nəhayət bütün sirlərini izah etdi. Dünənki xariciliyim, bu günkü sevinclərlə əridi, yox oldu. Dünən, onu faytonlara mindirib Qarasunun ana prospektində gəzdirmək istəyirdim. Bu günsə, ikimizi, daha çox onu görərlər deyə qorxuram. Onu gizləmək, tülbəndlər, qəfəslər arxasında gizləmək, kimsəyə göstərməmək istəyirəm. Rahatlığım da yerində deyildi. Hərdənbir qaşqabağını tökən Hacı akay, küllü dəmir maşasını götürüb mənə vura bilən anam gözümün önünə gəlirdi. Mən indiki vəziyyətimdə maşadan deyil, gecə gündüz toqquşan qılınclardan, minlərlə Don Kazakından belə qorxmazdım. Müəllim deməsə də mən bilirəm, Çingizlər də, Axsaq Teymurlar da belə bir cüt gözün xatiri üçün dünyanı alt-üst edərdilər. Mən onların uşağıyam. Sevdiyim olsa mən də edərəm.

Çox düşünmədən qalxdıq, yığmadığımız çiçək buraxmadıq. Sonra, Ayidaya bənövşə, çobanyastığı, gəlincik, ağ, mavi, qırmızı növ çiçəklərdən boyunbağılar hördük. Öpdüyüm yerlər al, bənövşəyi çiçək çıxmış kimi oldu. Ayida, mənə vals öyrətdi. Puşkinin, Lermontovun bizə olan sevgiləri haqqındakı yazılarını oxuyub izah etdi. Mən də ona tapınacaq oldum. Bir daha öpüşdük. Ertəsi

səhər görüşmək üzərə ayrıldıq. Bir böyük kötüyə sürünür kimi endik. Çoxdan axşam olduğunu fərqi nə vardım . Ayıda, uzaqdan “Bavbe!” deyə qışqırdı. Mən də “Ayıda!” deyə bağıraım. Yaxın qayalar bir neçə dəfə “Ayıda!.. Bavbek!” deyə əks-səda verdilər . Uzaqdan göz qırpan lampalar, bir neçə fit, bir qaval, heyvan səsləri.. Dənizi oxşayıb gələn sərinçə bir yel. O sırada, bütün eşitdiyim, duyduğum bunlar idi...

Evdə Hacı Akay hirsli idi. Avtomobilini hazırlamış, Qarasuya gedəcəkmış. Hənifəciklə məni toya aparacaqmış. 'Mən getməyəcəyəm; mənim toyda başım ağrıyır. Mən qayınata deyiləm; qayınatalar getsin” kimi bəhanələr gətirdimsə də gəlinbacı da mənə qarşı çıxdı. Gecə yarısı ay işığında, sulardan başqa heç bir şeyin səsi eşidilmədiyi bir sırada avtomobilə mindik.

Hənifəcik şirin-şirin yatırdı. Bu gecə onunla kukla oynamağı nə qədər istəyərdim.

Bir müddət, yavaş-yavaş keçib gedən yol boyundakı ağacları seyr etdim; yüksəklərdən axıb gələn suların şırıltılarını dinlədim. Ayıdanı, onu nə vaxt görəcəyimi, onun indi kim bilir haralara gedəcəyini, haralarda başkasını sevib evlənəcəyini düşündüm. Xəyal atlarına minib Moskvaya Kazak içlərinə getdim. Oralarda onu ballarda, konsertlərdə, rəqslərdə qəmsiz, kədərsiz, Kazak zabitlərinin arasında, dərhal yanlarında cılvələnərək oynadığını gördüm. Birdən boğazım sıxılırmış kimi oldu; başıma atəşlər doldu. Hıçqıra hıçqıra ağlamağa başladım.

Hacı Akay “ Ədə, sənin kimi inadçıl, sənin kimi yaramaz uşaq görmədim. Kənddə oturub nə edəcəksən?. Səni oxuyub. adam olacaq deyirlər!. Təəssüflər olsun!” dedi. Yenə də ürəyi yumşalmış olacaq ki, başımı oxşayıb “Ağlama oğlum, dedi, sən artıq uşaq deyilsən; ayıbdır! Gələn yaz mən özüm gətirərəm. On dörd yaşında adamsan, ər bir igidsən; ayıbdır, yetkin bir adamsan!”

Bundan sonra bir deyil, bir çox yaz oraya yenə getdim. Carcuru alt-üst etdim. Oralarda qayğıdan, çətinlikdən, bir neçə də buruq üzlü, öskürüb, inləyib dayanan qadınlardan başqa bir şey tapa bilmədim. Ayıda. Car-curdan axan su kimi, bir daha dönüb gəlmədi. Kim bilir onu indi bəxti, hansı tərəflərə, hansı dənizlərə alıb götürür. Tez-tez gedib öndəki qayanın üstünə oturur, düşünər, narahat olar; nəhayət, “Heç olmazsa, Hacı Akayla atamın xəbəri olmadı!” deyər sevinib dönərdim. Bu gün də bu qədər illər, uzun, dopdolu illər keçdikdən sonra da, bundan başqa sevinəcək, könlümü oxşayacaq hadisə yoxdur.. Bəlkə heç bir zaman da ola bilməyəcək...

XEYİRLİ SƏFƏRLƏR

Bir yerdə dayana bilməyən su axıb gedir; bir yerdən axıb gedən su da geniş, əngin dənizlərə qarışır, yox olur!.. Yurdunda otura bilməyənlər, ata ocaqlarını buraxıb onun bunun şəhərində, onun-bunun toyunda (yəməyində) ətrafında gəzənlər, çox keçmədən itirlər. Oturduğu yeri, diləklərinə uyğun bir şəkildə dəyişdirməyənləri, yeyər, ya qaldırır atar, ya da çürüdüb yeyərlər. Tarixin qüvvətli, qüdrətli Yehova milləti, köçdükdən sonra, hörmətsiz

“Çıfıt” oldu. Tarixin adam olmaz Kazakları, yerləşdikdən sonra yeddi dənizə hakim “Rus” kəsildi. Bir rahatlıq tapar: Torpaq; bir süd verər: Torpaq; bir cəllad var: Torpaq..

Bizdə qonşuluq başqa yerlərdəki kimi deyil; yaxınlıq, qardaşlıq.. Çox yer görməyən adam, tək bir yerdə yaxşı gedə bilər; çox adam ilə tanış ola bilməyənlər, tək öz qohum və qonşularını çox yaxşı tanıyarlər..

Başqa yerlərdə, insanlar, tanışlarının tək adını söyləyə bilirlər. Bizdə isə “Uşaqlıqdan tanıyıram” deməsə tanış sayılmır.

Qurd Babay ilə Bөрü ailələri, beləcə iki qonşu idi. Ataları, Çongarın bir vəqf kəndində, qara paltarlı, al qurşaq, yağlı kürklü bir cütçü idilər. Birlikdə əkər, birlikdə biçər, xırman basdırar, toy edər, oynayar, gülərdilər. Şübhəsiz məzarları da yan-yana olacaqdı.

Çongarın o bərəkətli zamanlarında atalarımızın necə bir həyat sürdüyünü, artıq, Sivastopol hərbində doğlan yaşlılar da bilmir.

Onların zamanında Çongarın işlək, tozlu yolları, bu gün həyat əlaməti olmayan, izsiz qaldı. Onların “at dəyirmanı” çökdü, bu gün burada, Kazak uşaqları polad çomaq oynayır.. Xarab evlərində alaca botalar üstündə çəyirtkələr, kərtənkəllər, sərçələr, ivik quşları öz dillərində mahnı söyləyir, əmrlər verir, toy edirlər.

Ovaxtkı qızların sırmalı xalatları, işləməli hamayilları, al duvaqları, kimsənin yığıncağına, türküsünə, yuxusuna girmir; ağılına gəlmir.

Avropada bir yer xarab olsa, gəlib baxacaq nəvələr, ziyarətçilər çıxır. Akropolları, Pompeyləri hər il minlərlə turist gəzir; mərmərlərin üstünə oturub ağlayır. Bizim

viranələrimizi, küləklər təvaf edir, yağışlar isladır, ağlayır; günəş görür; buludlar yas saxlayır.

Ərəbistana, Ərəb çöllərinə rəvan olanlar. Niyə bu viranələrin yanında düşünüb ağlaya bilmirsiniz?

Ürəyiniz nurlanar, daha yaxşı müsəlman, daha igid Tatar olardınız. Orada Peyğəmbər, burada ümməti İslam basdırılmış...

Qurd Ata ilə Məhrum Börü, nəhayət belə viran olub unudulan, nə vaxtsa adsız bir vaxt kənddən şəhərə köçmüşdülər.

Şəhərdə mirzə yox, çələbi yox, öz bildiyini edirsən; qazandığın özünə oğurladığın, vurduğun özünə deyə eşitmişlərdi. Şəhərdə qazanmaq imkanı vardı; amma, oraqçı, biçinci üçün çox çətin idi.

Bir neçə ay içində, kənddən gətirdikləri davarları, atları, ağırya ağırya, qorxa qorxa satdılar, əllərinə keçən pulla bir yəhudidən tək qatlı iki ev aldılar. Bu evlər, bir neçə ay əvvəl Rumıniyaya köçən Tatarların evi idi. Dükkanlarının qarşısında, əlləri kisələrində küçə başlarında, məscid həyətində, xan bağçalarında gəzən son Tatar əlverişi üçün qəhvəçilik olduğunu çox yaxşı qavradılar..

Qürd Ata ilə məhrum Börü Zəncirli Xan deyilən yarı uçuq, yarı viranə bir evi kirayəyə götürüb içində bir qəhvəxana açdı, bir də aşbaz oturdular. Qurd Ata qəhvə ocağına oturdu. Məhrum Börü odabaşılıq işlərini götürdü.. Qəhvə bişirdilər, yemək hazırladılar, otaq təmizlədilər. Kənddə kişi, tarixdə igid olan bir xalq, şəhərdə xidmətçi qadın oldu.

Ölməyə alışan Tatarlar, yavaş-yavaş şəhərin başqalığına, qəribəliyinə də alışdılar. Səhər saat doqquzda boğaz arıdaraq tüpürə-tüpürə qəhvəyə yetişmək, axşama

qədər, qəhvənin sahibinin kim olduğunu bilməyən yeni bir müştəri gəldikcə şeyirdləri söymək, şillələmək; axşamüstü də əl dəsmalına şaftalı, zərdəli, armud, alma qoyub avtomobil yolundan, arvadlarının söylədiyi kimi “küçələri doldurub” evə dönməyə, əslində şəhərli olan Tatarlar kimi bunlar da alışdılar.

Şumdan, xırmandan uzaq qalan uşaqlar, gecikmədən qonşu Kazak uşaqlarıyla tanış oldular. Onlar tatarca yalvarmağı, bunlar da kazak tərəfindən söyməsini öyrəndilər. Kəndli Tatar, beləcə, “Tanrıya min şükr” şəhərdə yerləşdi.

Məhrum Börünün on yaşındakı oğlu Seyid Nəbiyə, Qurd Atanın altı yeddi yaşındakı qızı Fatma (Hənifə) ya şəhərli uşaqlar kimi, yağış sularına qarşı daş düzüb hovuz etmək, Ramazanda oynamaq, qapı ipini kəsmək, yaxın bağçalardan meyvə oğurlamaq, biçilmiş xalat kimi uyğun düşmüşdü.

Məhrum Börünün arvadı Zaydabaya borc un, yağ istəməyə gələn qadınlar:

Dünən bağban Mahmud: “ikisinə də Maşallah; çox açıq göz uşaqlardır.. Başqaları necə yetişir, analmıram” – deyər söyləyirdi.

Əvvəlki gün mənim çantamdan da başörtümü alıb qaçmışlar, heç fərqiñə varmadım. Gülə-gülə barışdıq. Allah bağışlasın, çox cəld uşaqlardır..

Zaydabay da sinəsini qabardıb:

“Tanrı cümləyə qismət etsin” deyər; digərləri də:

“Amin, amin! deyər təsdiq edərdilər.

Bir neçə ay sonra Qurd Atanın qapısını, şüşələri qırılan yəhudilər, paltarlarına palçıq atılan qadınlar, başı yarılan uşaqlar döyməyə başladı. Bunlar da, hər birinə ən

az bir fincan qəhvə, bir neçə şəkərləmə, beş -on qəpik vermək məcburiyyətində qalırdılar. Hər birinin xətirini almağa çalışar, Allah bağışlasın, uşaqdırlar.. Onlara fikir verməyin! dedirdənə qədər könüllərini alıb göndərirdilər.

Bir gün Seyid Nəbinin də başı yarıldıqdan onra Məhrum Bөрü Akay, bu uşaqları müəllimə verməkdən başqa çarə tapa bilmədi, müəllim döysə də baş yarmaz, göz çıxarmaz deyə düşündülər. Görünməyən cinləri, pəriləri, görməkdə olan xalqımız, müəllimlərimizin yardığı başları, kor etdiyi gözləri, kəkələmə buraxdığı dilləri görə bilmir.

Kazak uşaqlarının başını yaran Seyid Nəbi, Hacı Qurd Salam müəllimə boyun əymədi. Quranı qonşu Kazak'ın evində qoyub alma oğurlamağa, üzməyə, sərçə yumurtası, əməm göməci yığmağa gedərdi. Müəllimə, bir neçə; ay boş yerə əllişər qəpik xərclədikdən sonra, Məhrum Bөрü Akay, Seyid Nəbini bir yəhudinin dükanına şeyird verdi.

Düzgün, təmiz dükan idi. Seyid Nəbinin çox xoşuna gəldi. Dərhal dil tökməsini, təmiz pak geyinməsini gördüyünü, eşitdiyini öyrənməyə başladı. Digər tərəfdən Hənifəciyin də başı yetkinləşdi. İllər keşmiş, sözsüz türküləri sözlü, mənasız sözləri mənalı, bilməcələr həll etməyə başladı. Apte Bikedən, Qurana keçmədən “Əbabil Quşunun Yuvası, əylənım Şalından, Köçigindən”ləri öyrəndi. Tatar uşaqlarının neçə yaşında olduqları türkülərindən aydın olur.

Qısacası, Seyid Nəbi, parlaq qara saçlı, geniş çiyinli, orta boylu, geniş alınlı bir Tatar gənci idi; Hənifəcik də bir gözünün kənarıyla başqa qızların bütün ağızıyla güldüyü

qədər gülən, sakit, çox danışmaz, dərrakəli, möhkəm vücutlu, canlı, fidan bir qız olmuşdu.

Bayram gəldi; qurban bayramı. Yağlı, ətli, qan qoxulu Tatar bayramı.. Bayraqsız, topsuz, türküsüz, səssiz, gizli bayram. Uşaqlar alınlarında qurban qanları; ayaqlarında ağ, təmiz corablar; gözlərində aşırı bir sevinc qaçışır, əl öpürdülər. Məhrum Börünün arvadı erkəndən, dan vaxtı qalxıb dəstəmaz aldı, bəyaz yaylığı bağladı, əzbərdən bildiyi ayələri, duaları oxuyub yağlı tavasını ocaq üstünə qoydu. Ağır yağ qoxusu ortalığa yayılarkən qıyqac, loxum bişirməyə başladı..

Seyid Nəbi, yeni, qara paltarını, ayaqqabılarını, qaloşlarını, al qurşağını yastığının yanına qoymuş, gecə heç yata bilməmişdi.

Gecə anası ləyənə oturdub oğlunu çimdirdi; başına baxdı, qayçı götürüb qırmızı-mis saçlarını qırxdı etdi, pərçimlərini daradı, dırnaqlarını gecə kəsmək yaxşı deyil, – deyə gündüzə saxladı.

Nəbicik, bütün gecəsini aynanın qarşısında keçirdi. Anasından qorxmasa paltarını da geyib yatacaqdi.

Anasının, səhərdə qalxıb qıyqac bişirməyə, Quran oxumağa başladığını görünə cəsarətlənib birdən sıçrayıb qalxdı, paltarını qarmaqarışığı üstünə keçirməyə başladı.. Anası səs-küyünü eşitdi. Həyətdən otaq qapısını açdı. “innellezine atı” deyə bir qışqırdı. Yazıq uşaq, bir sıçrayışda bütün paltarlarını üstündən atıb bir küncə qaçdı.

Bir az sonra Zaydabay otağa girdi; Nəbiciyi boynundan tutub yataqdan çıxardı. Paltarını yolu yöndəmli geydirdi. On beş qəpiyə aldığı yalançı saati da taxıb qəşəng bir igid halına gətirdi.

Haydı baxaq; sən də dəstəmaz al Quran oxu, xeyirsiz! Bu gün bütün ölülərimiz- bayramdır deyə ocağımıza toplanacaqlar.

Kənddə ölən qardaşlarım da gələrmə, ana?

Əlbəttə! Gəlməyib də hara gedəcək yazıqlar?

Gələndə onlara yolu kim göstərəcək, onları kim geydirəcək?.. İndi qardaşlarım olsa oynayırdıq. .yalnız başıma canım sıxılır ana.. Canım sıxılır.

Seyid Nəbi, hər məzhəbin qanun və qaydalarının verdiyi xüsusi istifadə edərək ortalama bir dəstəmaz aldı, Quranını açdı, bir müddət üstündə, atam, Qurd Nəbi Akay, Əfəndi əllərini öpdüyümdə nə verərlər əcəba? deyə yelləndi. Sonra kitabı bağladı, əllərini açıb dua etdi, üzünə sürtdü. Həyəətə çıxanda anası:

“Səni farmazon səni, Quranı yarımçıq buraxıb gəldin, söylə baxaq, sonuna qədər oxudunmu? Oxumadınsa ölülərin, qardaşların kədərlənər” dedi.

Bu anamın da inanmır.. Tələsik oxudum, görürsən, dayanacaqlarda çox dayanmadım, uzatmadan oxudum, Quran öpüm oxudum.

Ah. mənim oğlum, oğlum övladım.. Haydı, əlimi öpsənə.. Bayramda elə baxılıb dayanılırmı? Sarıl boyuma!..

Nəbicik birdən anasının boyuna sarıldı.

–Səndən başqa kimim var, övladım.. Anam öldü, atam öldü, qohumlarım çil balası kimi dağıldılar, yox oldular.. Səndən başqa kimim var? Öp ananı, sarıl anana.,

bax belə!. Mənim övladım, aslanım, mirzəm., dedi. Nəhayət ağlamağa başladı, qana qana ağladı. Bu yazıq yaşlı gözlü, sarı bənizli qadınlar, tək analıq deyil, tək qadınlıq deyil, bütün tatarlıq, bütün Tatar tarixi ağlayır.. Xarab olan, aşındırılan, gəmirilən, gündən-günə itirilən bütün bir varlıq, həyat ağlayır..

Bir az sonra öskürə, tüpürə Məhrum Börü gəldi, sair zamanlarda çox əsəbi olan adam, bu gün quzu kimi idi:

–Salam əleyküm ev xalqı! Sənmi mənim əlimi öpəcəksən, yoxsa mənmi səninkini? Hamısı birdir.

O sırada Nəbicik gəlib boyuna sarıldı. “Afərin oğlum, bu gün bir qarış daha böyüdün, Tanrı artıq sənin toyunu göstərsin. Müəllim vaiz də, Həsən, Hüseyin dedikcə gözümün önünə Həzrəti Fatma, onu andıqca peyğəmbər gəldi, çox gözəl söylədi; bir ayəni oxuyarkən ağızından deyil, könülündən oxuyur.. Nüfuzlu danışır, qüvvətli adamdır, Allah bağışlasın” dedi.

Süfrəni açdılar, qıyqac, peçenyə, ət suyu ilə səhər yeməyi yedilər; Məhrum Börü otağa keçdi, iki ayağını ovxalaya-ovxalaya baş kündə oturdu; taxtına oturan sultan kimi qonaqlarını, gəlib salavatlaşacaq, əlini öpəcək dostlarını gözləməyə başladı. İti bir göz, bu qəhvəçi Tatarın qüvvətli ayaqlarında atı sürərkən ata mirasını necə xəyal edirsə, onun bayramdakı bu oturuşunda da bu qıyıq gözlü, sarı bənizli kişinin qurulmağa, hökm etməyə alışan bir soydan olduğunu dərhal sezərdi.

Başda, könüldə çoxdan quruyan düşüncə və duyğuların, bədəndə, əllərdə, gözlərdə, ayaqlarda, oturuş-duruşda daha çox zamanlar izləri qalır. Bu gün də “Axşama nə yeyərəm?” deyə gəzib dayanan kəndli Tatarın halında köhnə bolluq, bərəkət dövrlərindən qalma

bir çox şeylər var. Xalq, başıyla, könülüylə qara bəxtinə, bədbəxtliyinə çoxdan razı olmuş; amma, sümükləri, göz qapaqları, sərt boyu birdən birə dəyişə bilmir.. Rus qadınlarına Tatarları bu qədər sevdirən də onlarda davam edən bu məğrurluqdur.

Məhrum Börü, qutusunu çıxarıb bir siqaret götürdü. O sırada qapı açıldı; əlindən tutduğu Hənifəciklə birlikdə Qurd Babay içəri girdi.

“Salam əleykum! Bayramınız mübarək olsun! Allahümmə salli əla.. Bu günlərə də çox şükr..” Hənifəcik əl öpüb bir küncə sıxışdı.. Xalatını, hər halda büzülməsin deyə, ayaqlarının altına sıyırdı, əlindəki kiçik gümüş bilərziklə oynamağa başladı... Məhrum Börü:

Götür kiçik Xanım, sənə saqqızlıq! deyə bir iyirmi qəpiklik atdı. Hənifəcik, pulu götürüb kiçik çadrasının ucuna düyümlədi, qurşağına qısdırdı. Rus uşaqlarının “ıspasiba”, istanbulluların “Təşəkkür ederim”ləri yerinə biraz gülümsədi, sonra önünə baxıb qızardı..

Qurd Ata, bayram namazını hansı məsciddə etdiniz?
Şor məscidində. Siz?

–Biz İldırımda qıldıq. Bu bayram, Müəllim Əfəndi çox əsəbi idi. Kürək məscidindəki Süleyman Əfəndiyə çatdı, çox təsirli sözlər söylədi. Baharda, Süleyman Əfəndinin qızının toyunda bir-birlərinə bir az hirsələnmişlərdi. Oturdub çox pis danışdı..

–Haydı baxaq; ildə bir bayram olur.. Bizim imamlarımız, belə zamanlarda xidmət etməsələr başqa nə zaman işə yarayacaqlar. “Məscid bizim evimizdir” deyirlər. Üşüyüb, titrəyib, şəkərsiz, qəhvəsiz evlərinə gedirik. Heç olmazsa qəlbqırıcı sözlər eşitməyə; bu mübarək, ildə bir dəfə..

Yox canım; sən nə deyirsən.. Oxumuş adam başqadır.. Ah! Mən də yanımdakılara onun kimi təsirli, əsaslı söyləməyi bilsəm nə yaxşı olar!

O da doğrudur.. İnsan oxumuşlardan, döyüşməyi, çəkişməyi çox yaxşı öyrənir..

Ağızlarından qalın çubuqları çıxdıqca, heç düşünmədən, belə bir çox məqsədsiz, qayğısız sözlər deyib dayandılar.

Bir az sonra, Seyid Nəbi süfrəni gətirdi. Taxta qaşıqları düzdü, salfetləri verdi, ləyən aftaha hazırladı. Hər ikisi, əyləşib yadığa söykəndilər; Zaydabay da otağa girdi, Hənifəciyin əlindən tutub süfrəyə oturdu.

Məhrum Börü, “Haydı Bismilləh, buyurun; yeyin uşaqlar” deyə işə girişdi. Səssizcə yedilər. Arada qurbanın kürəyinə baxdılar; qışın yüngül keçəcəyi, yazın da bolluq olacağı aydın oldu.

Əllərini yaş əl bezinə sildilər. Qəhvələr gəldikdən sonra, Məhrum Börünün kefi yerinə gəldi. Bir neçə dəfə gəyirib “Əstəğfürullah!” dedikdən sonra ev sobasına (qalxın) kürəyini söykəyib oturan Seyid Nəbiyə baxıb:

– O yepyeni paltarlarını divara elə neyə sürtürsən, övladım? Haydı, Hənifəciklə bir Asma yelləncək oynayın.

Bir az nazlandıqdan sonra uşaqlar qalxdı.

– Əl-ələ alovlanın. Ha belə..

Bağçada qurdum asma yelləncək,

Yar gəlib, yar gedib, yar yellənəcək!

Hənifəcik, xınalı saçlarını yığıb, xınalı barmaqlarını belinə yapışdırıb oynamağa başladı.

–Hay Maşallah, qırx bir dəfə Maşallah.. Baxsanız necə oynayır; yetkin qız kimi.. Yetkin qız ol övladım

Haydı baxaq, indi də səni görüm Seyid Nəbi; igid olduğunu.. Hənifəciyi, boyuna sarılıb öp baxım.. Nəbicik qızardı:

Öpməyəcəm. Hənifəcik dünən mənim südümü töküüb qaçdı.

Hıh, mən tökmüşəm. Valah Billah Məhrum Börü Akay, özü tökdü də Zaydabaydan qorxub qəbahəti mənim üstümə atdı.!

Sən bu xeyirsizlərə bax. Bayramlarda qanlı düşmənlər bir-biri ilə barışır – deyərlər amma. bunlar çəkişirlər -dayanır.. Öp deyirəm sənə, Nəbi!:

– Öpüncə pul verərsənmi?

–Al sənə bir söz daha! Belə pambıq kimi bir qızı öpmək üçün pul istənərmimi? Pulu sən verərsən, uğursuz, Yəhudilərin yanında işləməyə başladıqdan sonra, baxsana, tamamilə dəyişdi.

Seyid Nəbi, öpməkdən başqa çarə olmadığını anlayıb..

Hənifəcik öpdürmək istəyirmi? Müqəvva kimi dayanır – dedi.

Qız uşaqdır; görürsən; qaçıb tutarsan.. Atası razı olmasa götürər, qaçarsan.

Hənifəcik bir gəlin kimi qızarıb gözlərini Məhrum Börü Akayın ağızına tikmişdi. Nəbicik birdən atılıb Hənifəciyin tam burnundan öpüb küncə sığındı.

Uşaqlar, həyatlarına, tərbiyələrinin inkişaf etdirilməsinə sevinib gülüşdülər. Hənifəcik küsdü:

Örtümü dişləyib götürəcəkdik, kobud! – dedi.

İncinmə, incinmə; gələcək səfər üsulu ilə öpər!. Zaydabay da:

Gələcək bayram Hənifəcik yetkin qız olar, çarşaf örtər, yeldirmə işlər, evdən çıxmaz. Nikahsız öpmək də haram olar. Buyurdu.

Seyid Nəbi yasdığı altından başını çıxarıb soruşdu:

–Elə isə niyə öyrədirsiniz?

Bu sual, atalara dəydi. Onların ürəyində əks tapdı. Düşüncəyə daldılar. Bu torpaqlarda oynamaq, öpmək, sevmək, dincliyə qovuşmaq istəyən Tatarla “görməyəcəksən, sevməyəcəksən, öpməyəcəksən!” deyilər tərəfindən din ilə həyat yenə çarpışmğa başladı; bu yüzlərlə ilin mübahisələrindən, çəkişmələrindən yığılan hiddətli bir döyüş idi, yenə razılığa bilmədilər, yenə anlaşı bilmədilər. Bu sualın cavabı yenə sabaha qaldı...

Seyid Nəbi, bir neçə il sonra icraçılıqdan yetişən digər ziyalılarımız kimi bir aydın oldu. Rusca öyrəndi. Mühasibat imtahanına girib dumada katib oldu.

Müəllimlik etdi. Cəmiyyəti xeyriyəyə bir az pul yığdığı üçün adı “Seyid Nəbi Məhrum Böriyef Cənabları” olaraq İsmayıl Gaspıralının qəzetində belə adlandı.

Kolalı yaxa taxdı, kəmər taxdı. Tatarcasına kazakca tərəfindən qarışdırıb atasının, anasının anlaşı bilməyəcəyi qədər modabaz oldu. Adı kəndlərə qədər yayıldı:

Bizim Məhrum Börünün oğlu dumaya girmiş, bravzoni çıxmış. Qubernatorun özüylə danışır – dedilər.

Aman canım, inanmayın; elə bir geridə qalmış adamın uşağı dumada nə edəcək.. Bəlkə də qlavaya qəhvə bişirir..

Şəhərdə qalan, sakit-sakit oturan köhnə mirzələr, Seyid Nəbi Cənabları ilə yavaş-yavaş dost oldular. Sıra Kazaklara gəldi. Bir tərəfdən Rus qızlarını bədbəxt edir, göndərir; digər tərəfdən də köhnə bərbər, “prikkaşçik” içir, dostlarıyla çox pis sərxoş olub özünü məzara yola salırdı.

Qısa zamanda adı çıxdı. “Adın çıxınca canın çıxsın” deyərlər. Bizdə adın çıxdıqdan sonra canın da dərhal çıxır.

Gözəl, nazlı Krımın atlaslı, məxmərli, gülümsəyən yaşıl baharında, sarı. altınbaş payızında, ağ saçlı, gümüşlü qışında içdi, içdi.

Çörək qazanmaq döyüşündən başını qaldırıb bu kimi hadisələrə baxanlar “Pulu çoxdur” – dedilər; doğru çıxmadı. “Sevdiyi var” dedilər; o da doğru çıxmadı. Pulu çox olan mirzələr, yoldaşı olan gəncilər, çoxdan paylarını götürüb gözdən itmişdilər..

Bir gün, bir neçə Qaraçı, onu, uzun, gur saçlarına qədər palçığa batmış halda, sürüyüb evə gətirdi. Babası, “köpək, it, soysuz, alçaq!” deyə qışqırdı, təpiklədi, şillələdi; sonra da hirsindən ağlayaraq itib getdi.

Anası, toplaşan qonşuların, “Soğan yedir”, “Ağızına limon sıx”, “Başını soyuq suyla yu” “Cavanlıq cahillikdir dedilər!.. Kənddə olub bıçaqlaşsa dahamı yaxşımı olardı? Özünə edir; kimsəyə zərəri toxunmur” dediklərini eşitmirdi.. Qaraçıların köməyiylə evə aparıb, yatağa yatırdılar.. Qumlu palçıqların arasında saçlarını, o köhnə parıltılı qara saçlarını axtardı; palçıqlı üzünə baxıb baxıb ağlamağa başladı..

–Öz kəndimizdən, öz yurdumuzdan nə deyə çıxdıq gəldik?. Nələr yazılmış alnımıza!..

Qonşular arasında gözə dəyməyən Hənifəcik, onların dağılmasını fürsət bilib yavaşca otağa girdi.. Səssizcə, kimsəyə eşitdirmədən, Zaydabayın ətəyini tutub yanına oturdu. İri qara gözləri, hər zamankindən daha çox açılmış, çəşmiş, yaşarmışdı. Hər ikisinin də ağılına kiçik, on yaşındakı Seyid Nəbi gəldi. Ağlaşdılar, ağlaşdılar.. Zaydabay, ləyən, aftafa gətirmək üçün həyəətə çıxdı. Otağa dönüb gəldiyində, Hənifəcik, hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı.

Uşaqları üçün başkalarının ağlamasını belə çəkə bilməyən Zaydabay:

Aa! Sənə nə oldu? Sən neyə ağlayırsan, balam? dedi.

Sənin ağladığınızı gördüm, özümü saxlaya bilmədim!

Hənifəcik, o axşam Zaydabayın yanından ayrılmadı. Yamyaşıl olan sərxoşu ölü kimi uzatdılar. Əllərini, qollarını, sinəsini ovuşdurarkən, keçən zamanı, Seyid Nəbinin uşaqlığını, kiçiklikdəki sözlərini düşünüb, andılar.. Hənifəciyin keçən bayram ağına gəldi:

Zaydabay, bizim köhnə kəndimizə geri dönsək necə olar səncə?

Necə gedəcəksən ki? Torpaqları Almanlar, Ruslar aldı; kəndimizi yıxdı, yerinə yeni evlər tikdilər; yaxşıca araşdırmazsaq köhnə kəndimizin harada olduğunu belə tapa bilmərik.

Atam məni şəhərdə birinə verər deyə ödüm partladı. Kənddən çoban olsun, işçi olsun. Qaçıb, itib gedərdim. Bu şəhərdə bütün evlər cinli, bütün ocaqlar sehriymişdir. Qorxuram; gündüz qorxuram..

Azırıq, çarpılıraq indi. Hanı, köhnə Seyid Nəbi harada? Artıq sözlərini də anlaya bilmirəm. Qara saçları, mənim gözümə bənzəyən gözləri, hərdənbir gülüsləri

olmasa, korlar tanıyacaq, mən tanıya bilməyəcəyəm. Cinli yerlər, cinli yurdlar..

Gecə.. Səssiz, nəfəssiz, ulduzsuz, zülmət qaranlıq Tatar gecəsi; kiçik evin taxtaları, küncələri, yüklükləri cırıldamağa, çartıldamağa, deyişməyə, qızmağa başladı.. Qapqara göydən üstlərinə iki qızgın, mis kimi atəşli gözlər açıldı.

Zaydabay, alnına odla yazılmış yazıları bir-bir qulağında eşitdi. Hənifəcik, gözəl, günahsız alnında kızgın bir istilik hiss etdi. O iki mis gözün əlləri, alınlarına, dayanmadan, cahil, kasıb Tatarların oxuya bilmədiyi, bilmədiyi şeyləri yazırdı.

–Lənətliyin, lənətli.! Düşündülər. Döşəklərin üstündə yığıq məzar daşları, qatı tabut, eşilmiş, yıxılmış məzarlar, ağ tülbəndlərə bürünmüş skeletlər görüdü. Görülməmiş, eşidilməmiş bir fırtına, kiçik evin içinə məzar tozu və məzar havası ilə ölüləri, doldurdu, tıxışdırdı.

Seyid Nəbi, artıq, bir neçə gündən bəri qalxıb gəzə bilirdi, imamı çağırıb tövbə etdirdilər. “Qırx Əzizə”, “Tez Verənə” şamlar, şallar göndərdilər, nəzir verdilər..

Zaydabay sevincindən nə edəcəyini bilmirdi. Oğulunu, uşaqlığındakı kimi, dizinə yatırdı; alnını oxşadı; saçlarını yoxladı.. Bu oxşama ilə oğulunun alnına yazılanları silmək istəyirdi.

Atan, baban içmirdi; sən neyə içirsən? Acı, pis bir zəhərdən nə gözləyirsən, övladım? dedi.

İçməsəm nə edim, canım sıxılır. Uşaqkən alma oğurlayar, şüşə qırar əylənərdik. Bu günsə edəcək bir şey yoxdur.. Bir Mariskə, bir də araq var; ikisi də bir-birindən bətər.

Evlən övladım. Sənə öz gözlərimlə bir gözəl qız seçim; ağıllı, gözəl uşaqların olar. Evimiz, ailəmiz şənlənər. Bir Müsəlmana, belə şeylər, Mariskələr, araqlar yaraşarmı? Sabah axırdə kövsəri necə içəcəksən?

Kimi alım? Ana! Mən səhər, axşam döyüş istəmirəm. Haydı sonra üç ayda bir boşanma. Bizim evlənməmizdən bir imam, bir də çalğıçı Qaraçı qazanır, zərərdə olan kürəkən, içmək ayıbmı? Bu gün “içmə!” dediyin isə hörmətli Müsəlman gənclərinin, ziyalılarının hamısı içir. İsmayıl Gaspıralı, Qazanlı Abdullah Tokayef deyilən yazıçıların, şairlərin hamısı da içir. Tokayefi hər gün küçədən qaldırıb evə gətirirlər. Sevəcək kimsən, arxasından qaçacaq işin olmadığıdan sonra içməyib nə edəcəksən? Biz sərxoş olmasaq bir-birimizi sevə bilməz, qucaqlaya bilmərik.

Bir neçə gün belə dərdləşdilər; hər kəs, öz bildiklərini, öz anladıklarını söylədi; yenə özləri anladılar. Cavan, öz dərdlərini tökdü; özü anladı.

Ana da, göz yaşlarıyla, uşaq sevgisiylə, maneləri, Quranıyla köhnə Tatar kimi yaşayır; uşaq isə arağı, barışnası, qayğısı, can çətinliyiylə yeni Tatar şəhəri doğulurdu.

Könülləri, duyğuları dəyişməkdə olan bir xalqın insanları, dilləri bir olsa da razılaşa bilmirlər. Seyid Nəbi evdən çıxar çıxmaz, yenə köhnə dostlarını tapdı; onların da Zaydabay kimi anaları, qatılaşan, kiflənən tövbələri vardı.

–Mərhaba Böriyef! Tövbə etdiyini eşitdik. Mən də keçən Ramazan bayramında beşinci dəfə tövbə etmişdim. Bir daha tövbə etsən, yazıq ananı sevindirəcək bir fürsət

çıxar. Müəllim Əfəndi də tövbə ikramlarına bir çox dəfə qovuşmaq istər.

Yenə oturdular, yenə içdilər, yenə huşlarını itirdilər. Qadınlar yenə ağlaşdı. imam, “Yasef Yusuf” tövbəsini yenə oxutdu, dedirdi. Hər dəfə hər şey yenə yerli yerinə otururdu. Tək, həyat, zaman dayanmır və geri dönmür; tək ürəklər saralır; başlar çürüyür; gözlər bulanırdı.

Böriyefin dostları, bərişnalar, Kazak qızları, yeyən bir heyvan olan bu Tatar gəncinə gülüşüb, lağ edib həzz alırdılar. Onun üzündəki xəttlər, gözündəki bənövşəyi çuxurlar, onlarla mənasız, ifadəsiz, görülməyə dəyməyən dəyişikliklər idi. Tək Zaydabayla Hənifəcik, bu çuxurlarda onun taleinin, gəncliyinin basdırıldığını görür, anlayırdılar.

Bir gün Seyd Nəbinin sərxoş gövdəsini, evə deyil, polis bölməsinə apardılar. Küçə uşaqları, dərhal gəlib Zaydabaya xəbər verdilər. Müjdələrini alıb getdilər. Polis həkimi, sərxoşun əlini tutub baxdı, nəbzini yoxladı. sonra katibi çağırıb:

–Get, Müəllim Əfəndiyə xəbər ver, bunu daha gözəl yerlərdə (o dünyada) hurilərlə içməyə göndərsin.

Zaydabay, tənənfəs yetişdi. “Mütləq yalandır; şübhəsiz səhvdir!” – deyirdi.

Qapıçı Kazak:

–“Nə istəyirsən? Burada sənə işin yoxdur, haydı baxa, get!” deyə qapını bağlayarkən sevindi. Amma, pəncərədən Zaydabayı görəndə həkim “ana” olduğunu

anladı, qapıçıya “Burax, girsin!” deyə qışqırdı.. Zaydabay girdi. Həkim, yarım tatarcasıyla:

–“Belə uşaq yetişdirmə, yaxşı yetişdir” dedi.

Zaydabay, ağlaya bildiyi qədər ağladı. Sonra seyid Nəbinin yoldaşı dostunun “Tək sənin başına gəlmir ki. Xədicə bacının oğlu da barışna arxasında intihar etdi. Nəbinin oğlu, dükan basıb adam öldürdüyü üçün Sibirə sürgün edildi. Səninkinin kimsəyə zərəri dəymədi. İşylə, eviyə qismətini yedi, bitirdi, getdi” demələrini eşidə-eşidə alışı, yumşadı, quru bəxtinə razı oldu. Ata, ana öz başlarına oturub yemək yediyi zaman, Zaydabay, heç düşünmədən deyərdi:

Fəsadçı birinin cadusu tutdu; bizə sehr, cadu etdilər.. Məhrum Börü:

Kənddə yurdlarımızın divarları üstümüzə yıxıldı. Ölülərimizin lənəti tutdu. -deyərdi.

Hər gecə evlərinin önündəki yüksək, qoca qovaq ağacına bayquş qonaraq: “Ox olsun, ana yurdunu .viran edənlərə, ocaqlarını əlləriylə söndürüb məscidlərini, xırmanlarını buraxıb, gedib şəhərlərə köçənlərə Ox olsun! Ox olsun!” – deyərdi.

Krımда oxuyan bu bayquşun səsi, kim bilər, Kaşğarın, Qafqazın, Rumelinin haralarında eşidilirdi...

Unutdum: Mənim əsl söyləyəcəyim bunlar deyildi. Bunlar, hər kəsin bildiyi, gördüyü şeylərdir. Əsl mənin gördüyüm, Hənifəciyin müxtəlif səbəblər uyduraraq qəbiristanlığa qaçıb Seyid Nəbinin baş tərəfində Quran oxuması, onun məzarını nurlandırması, təmizləyib

yaraşdırması idi. “Seyid Nəbini sevmişdi, sevirdi”. Ə: “Ölü sevilir mi?” deyəcəksiniz..

Gənc qızlarla gənc kişilərin sevişməsinin haram olduğu yerdə müxtəlif sevgi olar.. Bu da bir növü. Bu sevgidən, qara gözlü, qara qaşlı, çətnəyə-çətnəyə qışqıran bir Tatar uşağı yerinə bənövşələr, gəlinciklər, üzərliklərlə bəzədilmiş bir gözəl məzar doğuldu...

Vaxtında sevilməyən yurd viran olar; vaxtında sevilməyən igid ölər!

Qurd Ata ilə Məhrum Börünü, bundan sonra, təkrar, pasport çıxartmaq üzərə gedib-gələn gördüm. Dərdlərini dedilər . “Qarşı”ya gedəcək, dincliyə qovuşacaqdılar”.

Dinlədim. “Məni bağçaya çıxarın, çölə (düzənliyə) aparın, su kənarına yatışım!” deyən xəstələri çox gördüyümçün, onları da anladım:

– “Bizi unutmayın; xeyirli səfərlər!..” dedim.

Budapeştenin gurultulu səkilərində Rum ordusu ilə gələn Dobrucalı bir Tatar əsgəri gördüm. Uşaqlığım dövründən gördüyüm hər şey yenidən ağıma gəldi.

BİR NEÇƏ GÜNAHIM

Gözlərində ümid nuru, sinələrində həyat, bəxtiyarlıq atəşi ilə, fidan boylu, al yanaqlı, almaz saçlı gənc qızlar, məni sevgidə, eşqdə əsassız, təmkinsiz, təbiətsiz görürlər.. Mən yurdumun nişanlısıyam; onları, bəzən yurduma bənzəyir kimi görüb sevir; bəzən də yurdumdan uzaq, xəbərsiz tapıb onlardan sədaqətim sıyrılır, üz çevirirəm.. Bir ürək birdən çoxunu sevə bilmir, nə edim?..

Dostlarım, öz qardaşlarım kimi sevimli; fədakar, zadəgan duyğulu dostlarım, məni vəfasız, unutqan, xudpəsənd hesab edirlər. Mən, o sapsarı, can verən, məzarlardan əvvəl torpaq üstündə çürümək üçün doğulan çobanların, kəndlilərin dostuyam. Soyumun bütün igidlikləri, xalqımın hər yüksək, uca diləyi onların solğun üzlərində, yorğun gözlərində yanıb sönür. Mən kiçik ürəyimi bunlar arasında paylaşdımışam, dostlarıma qalmasa nə edim, Tanrı, bir az daha geniş, bir az daha böyük ürək verə idi.

Kəndimin ağ başlı, təmiz ürəkli imamı, məni, məscidə getmirəm deyə günahlandırır. Bütün günümü, unudulub qalan, isti külləri çoxdan qatılaşıb, buz kimi olub daşlaşan uzaq, yaxın viranələrdə keçirirəm.. Gün doğur, gün batır.. Buralarda basdırılan kəsləri, duyğular və xəzinələri unuda bilmirəm. Namaz vaxtlarım, ibadət saatlarım beləcə gəlib keçir.. Nə üçün məscidləri əsl belə viran yerlərdə qurmursunuz? Bu yerlərdə, nə qədər ər, nə qədər igid yata bilmədən yatır; gözlərini bağlaya bilmir.. Buralar gerçək Müsəlman yerləridir.. Nə üçün azan səslərini buralarda eşitdirmirsiniz?.. Bu viranələrdə artıq

nə qədər illərdən bəri namazını, niyazını tərk edən uşaqlar, gəlinlər, gözəl qızlar var. Tatarın evi yıxılrsa, kəndi viran olsa məscidininəmi yox olması lazımdır?.. Mən bazarların ortasında, xalqın hər şeyini satdığı bazarlarında qurulan məscidlərə girib ibadət etmirəm.. Görərlər, yaxşılığımıza, qulluğuma müştəri çıxarlar..

Çiyinlərimdə qızıl saçlı, yaşıl yaqut qanadlı Kirama Katibin mələkcikləri artıq, neçə illərdir mənim işlərimi savab, günah dəftərlərindən hansına yazacaqlarını bilməyirlər.. Yazıq qızlar. Bizim mollalar: “Mələklər nə kişi, nə də dişidir” deyirlər. Onlar, günahsız, bakirə qız uşaqlarıdır, görürsən. Kişi kimi narahat, qadın kimi yüklü olsalar, uçub onun bunun yuxusuna girə bilərlərmi?.. Mən onlara, “Fatmacıq, Ayışəcik!” deyirəm.. Fatmacığa “Mələyim!” dedikdən sonra onlara da belə xitab etmək nə üçün mümkün olmasın?

İndiyə qədər dünyaya mənim kimi müsəlman gəlmədi.. Mən yeni işlər, yeni sözlərlə doğuldum. Mənim üçün. mənim dostlarım üçün, Tanrıdan, içində savabdan, günahdan başqa cədvəlləri olan ayrı bir dəftər istəyin!.. Gözəl yaxınlarım, sevimli Kiramən katibin mələkləri!.. Ya da siz gedin, bizim işlərimizi dəftərə yazmaq üçün yaşlı Cəbrayılın özü gəlsin; bizim işlərimizi yazmaq sizin gülümsəyən gözcüklərinizə qayğı salar; düz, yumru üzləriniz, yanaqcıqlarınız büzülər, qocalar, bükülər..

Kiramən katibin mələkcikləri, gözəl qızlar.. Aramızda qalsın, mənim çiyinimdə oturmaqdan qorxmursunuzmu? Qızların yazması, ər işlərini yazması mümkünmü?

Sonra, kədərlənməyin, il on iki ay bizim çiyinimizə minib oturacağınıza bir az da yerə, bizim qırmızı palçıqla

isladılmış qatı yerimizə enin də ağır kədərimizin bir kənarını da siz yapışsanız, nə olar? Kiramən katibin mələkcikləri, sevimli göyərçinlər, yaşamayan bülbüllər, müşk əmbər qaynaqları, yetişmiş, bişmiş, enmiş qızlar, tibb bacıları, nə olar?..

XIRMANDA BİR ŞAİR

Keçmiş illərdən birində Əbdüləziz Molla dərsi oxumaq üçün İstanbula getmişdi.

Kəndin əfəndisi”Hifzi hali,ilmi halı Kırım müdərriələrindən yaxşıca oxuduqdan sonra bir az da İstanbulun fəndini öyrənsən mərhum Qazı Cəlal kimi qüvvətli adam olarsan” – demişdi.

Əbdüləziz Molla, pasportunu çıxardıb, körpüdə şeylərini oğurladıb, gəmiyə minib İstanbula çatdısa da, dərhal yenə mədrəsə təttilində öyrüşçülük üçün Kırma dönməsi lazım gəldi. Yazın istisində Kırma gələndə fikrini dəyişdirdi: bir at, bir avtomobil tapıb almaq üçün yığacaq pulu yoxdur, çox da düşünsə yaz keçib gedəcək. Nə etsin? Nəhayət Canaşa Çongar kəndlərindən birinə gedib xırmanda sovuruqçu etməyə qərar verdi. Bu xırman yeddi para kənddə, adı çəkilən zənginlərdən Porsuqlu Cabbar Çələbinin idi. Əbdüləziz, artıq “İşdəsənə!” deyilən mollaların çoxu kimi iyirmisini keçmiş olsa da, mədrəsələrdə, gəmilərdə əlindən, belindən qüvvətini bir az itirdiyindən sovuruqçu kim çox xeyiri görüləcək qədər deyildi. Özü, sirrli danışmaq, mətn oxumaqda hər vaxt

birinci mollalardan sayılsa da, güləşdə, yemək-içməkdə mədrəsə “böyük” lüyünə layiq bir yeri yox idi.

Buna baxmayaraq. “ Qüvvətin əldən deyil, könüldən gəldiyini “ bilən igidlər xırman yerində “Xoş gəldin, molla bu sənin dırmığın, diyranin! Üstünə işarə qoy, başqalarınınkiylə qarışmasın! “deyərək çox gözəl qarşıladılar. Tək davarçının arvadı Zübeydə, sözünü qısa kəsə bilmədi:

–“Xoş gəldin, səfa gəldin! Amma bu dırmıq sənin boyundan böyük; sən keşikçi olmalı idin. Xırmanda basdıracaq, yük daşıyacaq başqa kəslər də tapırdı” deyə başlayıb axmaq sözlərlə yazıq Əbdüləzizin başını şişirtti. Zübeydə Bacının sözünə “qadın sözü” deyib keçmək asan deyil; ırgıdların aşına, suyuna, paltarına, daha eşələsən qonşu qızlarla olan eşq, nişan, kaçıрма, nikah işlərinə baxan, onlarla məşğul olan tək Zübeydə bacı idi. Dilini tuta bilməzsə muxtara, imama belə ilişərdi:

–“Muxtar Xəlilə də nə olur? Mən araya girməsəm ömrümün sonuna qədər evlənməyəcəkdi. Onu adam sırasına salan mənəm. İmama gələndə, kəndə gəldiyində yeni doğulmuş, tüksüz, fikirsiz bir buzov kimi idi. Məscidini yaraşdıran, xanımına “totay=həmşirə” – deyə kənd xalqını alışıdıran mən oldum. Ağızlarını açıb “Zübeydə belədir” desinlər, mən nə edəcəyimi bilərəm” daha nə yabanı armudlar tökərdi qovaq ağacı.. Cəbbar Çələbi, bəzən kefli-saz olduğu zamanlarda “Belə qadınlar, dünyanın dirəyidir, uşaqlar!” – deyərdi. “....., belə bir qadının ağızından çıxırmış; Zübeydə sən əsgər olsaydın, rus, Yaponun ölüsünü qovalardı” deyə ilişərdi.

Beləliklə yazıq Əbdüləziz Mollanın ən az beş aylıq ulduzu belə bir qadının əlinə düşdü.

Irgadlar gecə qaranlığa qədər çalışır, sonra xırmanın yanındakı buğda, arpa, yulaf yığınlarının dibinə gedib yeməklərini yeyər, içlərindən taqəti, kefi yerində olanlar qaval çalar, türkü söyləyər; çox yorulanlar da dərhal başlarına çalmalarını qoyub şirin, röyasız, kabussuz bir yuxuya gedərdi. Səhər sərinliyində, Çoban Ulduzu daha batmadan, hər kəsin iş başında olması lazım idi.

Hər kəs yatsa da Əbdüləziz dərhal yata bilmirdi. “Her şeyi bu biçimsiz kəndliylə birlikdə etməyim zərurət oldu; heç olmazsa yuxum onlarla birlikdə olmasın” deyirdi.

Sonra, gözlərinə baxışan ulduzlar, yatanların üstündən yavaş-yavaş basıb getmiş kimi yaxınlaşan ağ, pambıq buludlar da yuxu yorğanını ağır ağır gözlərinə çəkilirdi.

Gözlərini ulduzlara çevirdiyində sanki onların üstünə çıxmış, oralardan hər şeyi, hər adamı, hər zamanı görər kimi olurdu. Ah çəkərək “Ey fani dünya.. Necə dövrlər, alimlər, mollalar gəlib keçmiş, bu ulduzların altında.. Kim bilər nə qədər toy olmuş, nə qədər cənazə qalxmış. Əslində bu dünya nədir?.. Bu dünyanın ucları harada? Rus nə? Çin nə? Ya Tatar nə?.. Bu ulduzlar, kimlərin gözləridir? Nəyə baxırlar, nə axtarırlar? . Nələr oldu; nə qədər kəslər gəldi, keçdi.? Bu ulduzlar daha kimi gözləyirlər?” Düşünər, ağılı ulduzlardan ayrılıb qarşı çöldə daşları qarmaqarışiq dayanan kənd qəbiristanlığına enərdi. Bu sıralarda, könülündə o qədər böyük, atəşli bir bilmək, hər şeyi bilmək istəyi, diləyi oyanardı ki, indiyə qədər heç bir kitabı, heç bir dərsi oxuduğunda bu qədər bilmək, bu qədər anlamaq arzusuna qapıldığı olmamışdı..” Zübeyde Bacının, bütün kəndin içini, xaricini, varını, yaxşı bildiyi

kimi, bütün dünyanın əslini, nəsilini bilən bir adam tapsam da soruşsam,..” – deyərdi.

*Bir gecə, ağılına, düşünə, düşünə:
“Sən bir sirrin əslini bilim desən
Əvvəl çıxar günahını könlündən..”*

deyə bir beyt gəldi. Ertəsi gün yük avtomobilinin altında qarpız yedikləri vaxt, Çoban Qurd Nəbiyə, davarçı Əbdülhalimə və işçilərdən bir neçəsinə bunu söylədi. Qəhqəhəylə güldülər. Bu vaxt, Zübeydə gəlin də əlində qəhvə güzümü ilə gəldi. “Ee, nə gülüşürsünüz? Söyləyin biz də gülək?” dedi. Özünü bir neçə adam sayaraq.

–Haydı Əbdüləziz, de qardaşım; bir beyt yazmış də, əcaib bir şey; söyləsənə qardaş, haydı nazlanıb dayanma. Əbdüləziz söylədi:

“Sən bir sirrin əslini bilim desən

Əvvəl çıxar günahını könlündən..”

Zübeydə bacı bir əsəbləşdi, bir qızdı ki:

–Zəyli ağız (patavatsız), formason;bir daha belə bir şey söyləsən, iki ayağını bir başmağa soxaram. Bu “sirr” dediyi nəymiş? Mənim “sirr”im yoxdur. Mənə görə Şam yolu dümdüz. Mənim kim olduğumu hər kəs bilir. Gəlməcə. Sən çıxar günahını könlündən; mənim günahım yoxdur. Utanmaz,arlanmaz!...

Zübeydə Bacı az qala başmaqlarını çıxaracaqdı; oradakılar araya girdilər:

–Sənə nə olur? Sən neyə qızışırsan? Bunun kimsəylə əlaqədar tərəfi yoxdur.. Əbdülhalim ağa:

–Onsuz da özünün uydurduğu da müəyyən deyil; kim bilir hansı ilahi cüngündən oxuyub öyrənmişdir – desələr də Zübeydə Bacı sakitləşmədi:

–Haydı, haydı mənə dilbazlıq etməyin; söyləyəcəyiniz varsa açıq deyin. Mən zarafatı sevənəm amma, belə gizli, qapaqlı, sirli-sirli şeylər mənim canımı sıxar. Bu davarçı da davar kimi ilahi, ilahi deyib zırlıyır. İlahi belə olarmı? Bu da ilahi. Cənazəndə oxusunlar.. Sonra yenə qızıb, yarı gülüb oturan Əbdüləzizə dönüb:

–Sən bir daha söylə baxaq, belə şeylər mən də sənə bilmədiyin sirlərini öyrədim. Daha da söyləyəcəkdi; amma Əbdüləziz öz-özünə “Davarçı arvadı, beytdən, şeirdən nə anlayacaq; düşüncəsiz, fikirsiz xalqın arasına düşdüm” deyərək dırmığını alıb işinə getdi.

Bundan sonra haradan bir qız qaçsa, Zübeydə bacı: “İşdə, Əbdüləziz farmazonu “Qara qaşlım, ala gözlüm” deyə kağız yazmışdır da araya girib fitnə soxmuşdur; sən onun başqa nə bildiyini zənn edirsən?” Uşaqlar, harada yaramaz bir mahnı,türkü söyləsələr “Əbdüləzizdənmi öyrəndiniz?” – deyə çıxardı. Xırmançılar hərdənbir damarına basmaq istəyərlərsə “Sirr” deyərdilər; Zübeydə, tutulub bağlanacaq kimi dəli olardı.

O gündən bəri Əbdüləzizin nə paltarını yaxşı yudular, nə də yeməyinə, suyuna baxdılar. Amma Əbdüləzizin də inad damarı tutmuşdu. Yenə zamanında yatmır, yenə eyni şəkildə düşünür, sonra da beytlər çıxarırdı. Artıq özünə kağız qələm alıb yazmağa da başlamışdı.

Bir gün Cabbar Çələbiyə şəhərdən hacılar, çələbilər qonaq gəldilər. Zübeydə Bacıda artıq, dedi-qodunun, sirin həddi hesabı yox idi. Axşam sərinliyində xırman yerinə gəldilər. Cabbar çələbi, Əbdüləzizin İstanbulda tohsil aldığı bilirdi.. Kİsəsindən bir “Tərcüman”⁴⁵⁵ çıxarıb “Oxu baxaq, nə yazırmış!” deyə Əbdüləzizə verdi. Zübeydə Bacı da aralarındaydı, qəzeti su kimi oxudu,sonra,ayrıca Avropanın, yeddi dövlətin vəziyyətlərindən xəbər verdi. Cabbar Çələbi çox çaşaraq:

–Demək Almaniya böyük işlər etmək istəyir? Bunu biz indiyə qədər necə eşitməmişik. Mənim yanıma hər gün bu qədər Alman gəlib gedir. ..Necə söyləmədilər bunu. Gizlədilər baxsana. .dur sən, mən onları sıxışdırım. Bu oxuduğun yaxşı oldu. Afərin. Ölüsünə yandığım almanları. Afərin, afərin, yaxşı oxudun. -dedi.

Cabbar Çələbi sonradan görmə çələbilər kimi, olar-olmaz şeyə “afərin” deməzdi. Əbdüləzizin bir-birinin

⁴⁵⁵ İ.Kaspiralının nəşr etdiyi “Tərcüma”na işarədir.

ardından afərin qazanması, bütün ırgadların sinəsini qabartdı.

–Çələbi Akam,Abdülaziz tək oxumaq bilmir,o beyt də yazır. dedilər. Çələbi:

–Haydı oxu dinləyək. Əbdülaziz Molla, göstər kamilliyini desə də Zübeydə bacını görüb içi bulandı; yavaşca “Zübeydə bacı yenə hirsələnər”, qarşılıq vermiş olar; sən oxumağına bax!

Əbdüləziz, paltarının iç cibindən bir neçə kağız çıxarıb birini oxudu:

“Biz Tatarıq, işimiz yaxşı getmir...

Günahımız çox, tanrı əfv etmir,

Başqa xalqlar zənginləşir, yurd qururlar,

Bizim pulumuz bir gündəlik toya yetmir”.

Cabbar Çələbi “Ay ölmüşlərinin canına rəhmət! Çox gözəl! Sən onu yaz da “Tərcüman”a yaz göndər, Gaspıralı onu çap etdirər. Əvvəlki həftə Ağməscid şəhərinin bir iddiası vardı yazıb göndərdilər, basdı. yaz, göndər. ..Baxın öyrənin, öküzlər, insan ırgad olsa da yazını öyrənə bilər..”

İrgadlar dərhal Çələbi Əfəndinin gözünə baxıb “Çələbi Əfəndi çox doğru söyləyir; həqiqətənn bizim pulumuz bir toya deyil, bir bəxşişə belə yetişmir! Gaspıralıya yazınca onu nə edəcək. Bu dərddə bir əlac tapsa-tapsa Çələbi Əfəndinin özü tapar” dedilər.

Çələbi Əfəndi, Zübeydə Bacı kimi atəş püskürməyə başladı:

–Demək bu bizə atılan daşmış..” Bizim pul bir gündəlik toya çatmır!” Yox dəvə. Boğazınızı, paltarınızı düşündüyümüz bəs deyil, toyuna da pul verək. Mən öz qızımı evləndirə bilmirəm. Mərd adam belə beytlər söyləyə bilməz; gələr, “Çələbi ağam, mən çalışa bilmirəm, kisənizə bərəkət” deyər. Mən də “Yolun açıq olsun; xeyrə qarşı!” deyərəm; çıxar, gedər. Əbdüləziz, sən bundan sonra belə beytlər yazıb xalqa olmayacaq fikirlər versən ayağını yerə dəydirmədən səni göndərəm... Haydı işinizə başlayın! Allah əcrinizi versin. Hay ölünə lənət! Birdən birə anlaya bilmədim. Nə oyanıq, nə tülkü insanlar.. deyə qonaqlarını alıb, yox olub getdi. Yazıq Əbdüləziz nəyə ilişdiyini bilmədi.

–Vallah Billah düşünərək yazmadım, amma lal qəribə insanlardır! deyirdi.

Çələbi gedər getməz Zübeydə Bacı ağzını açdı:

–Mən Əbdüləzizə Afərin deyirəm!Mənim kimi quyu ilə axır arasında qocalacaq bacılarla məşğul olan bu kimi serleri(?), əyri yoldakıları dilə almalıdır. Çox yaxşı oldu. “Daha toyunuza da pul verək!” deyir; xeyirsiz,xəsis, xəsis uğursuzlar. Bu evsiz, eşiksiz gənclərin toyunu görsən, uşaq-muşağın başını oxşasan nə olar sanki?

Özünün bir qart qızı var; Vallah bizim qaz çobanı dəli Əbdürrəfiyə versən götürməz. Yaz sən, qardaşım Əbdüləziz, mənə söylə, mən “Tapdım!” deyə bütün kəndə yayaram. Zənginlərin pulu varsa kasıbın da dili var. Bir neçə qəpik verib uşaq-muşağımızı əyləndirir. Dilimizi bağlaya bilməz ki. Yaz sən; həm də bu axşam otur, yaz.

Nə də gözəl oldu.. Sən qorxma, heç bir şey olmaz. Mənə, səhər qəhvə gətirəndə söyləyərsən – dedi.

O axşam bütün xırmaçılar, Əbdüləzizin əkin yığımında görüşdülər, oraqçı Qurd Mambet ağa kəndin, qonşu kəndlərin köhnə ozanlarından söz açdı. Zübeydə Bacı, oğmac şorbasına yağ da qoymuş, qatıq da qatmışdı. Əbdüləzizə ətin bir də baldır tərəfindən gətirmişdi. Gənclər, bir-birinin ardından tütün qutularını uzadırdılar. O gecə Əbdüləzizin beyti Zübeydə Bacıdan yaşlı oraqçıya qədər hər kəsin könlünü aldı. Cabbar Çələbi bu beyti dərhal unutmuşdu. Zübeydə Bacıyla ırgadlar illərcə unuda bilmədilər. Əbdüləzizə gəlincə illərcə:

–Vallah Billah düşünərək yazmadım; amma da qəribə insanlar! Dedi durdu. (Budapeşt, 2 fevral 1920.)

SUMMARY

Bakir Chobanzadeh's prose

Name Bakir Chobanzadeh is familiar to Azerbaijan readers as linguist and poet. Investigator Chobanzadeh's prose A.Babayev achieved to find and translate from krimiar-tatar language six stories of the scientist.

РЕЗЮМЕ

Проза Бакира Чобанзаде

Имя Бакира Чобанзаде знакома Азербайджанскому читателю как известный языковед и поэт А.Бабаеву – исследователю наследие Чобанзаде удалось найти и перевести из крымско-татарского языка шест рассказов ученого. В данной статье автор подвергает к анализи этих рассказов каждого в отдельности.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ YENİ TIPLİ TƏDRİS SİSTEMİ

(BDU, “*Dədə Qorqud diunyası*”. Bakı, 2012, səh.38–79)

B.Çobanzadə istər Azərbaycan dili, istərsə də onun ədəbiyyatının tək-cə nəzəri əsasları deyil, onların məktəblərdə tədrisi üsulları haqqında da qiymətli əsərlər yazmışdır. Dilimizin və milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulu haqqında Çobanzadənin fikirləri, onun filologiyanın bu və ya başqa sahələri haqqındakı fikirlərinə nisbətən daha aktual idi. Çünki filologiya sahəsində B.Çobanzadəyə qədər müxtəlif elmi əsərlər yazıldığı halda, dil və ədəbiyyat tədrisi haqqında sözün əsil mənasında elmi əsər yazılmamışdır. Belə bir əsər sovet hakimiyyəti qurulana qədər yazıla da bilməzdi. Çünki, dilimiz və ədəbiyyatımız kütləvi məktəblərdə öz lazımı mövqeyini tuta bilməmişdi.

Dilimiz XIX əsrin axırlarına qədər məktəblərdə geniş tədris edilmirdi, keçən əsrin axırlarından və XX əsrin əvvəllərindən “Туземный язык” deyə tədris edilməyə başlandı. Ədəbiyyatımız da XIX əsrin ortalarına qədər tədris edilmirdi. Molla məktəblərində dərs kitabı çərəkə və quran, müntəxəbat-oxu materialı isə Sədinin və Hafizin aşiqanə əsərləri idi. XX əvvəllərində isə XIX əsrin ortalarında başlanmış maarifçilik hərəkatının daha da qüvvətlənməsi ilə əlaqədar olaraq yeni üsullu məktəblər açılmağa, orada ana dilimiz və milli ədəbiyyatımız tədris edilməyə başlandı.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dilimizin və ədəbiyyatımızın tədrisi sahəsində də ən böyük dönüş nöqtəsi 1920-ci ildən sonra başlandı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması ilə əlaqədar olaraq tək-tək qalan

mollaxana və mədrəsələr ləğv edildi. Sovet hakimiyyəti dönəmini birmənalı şəkildə ya mənfi, ya da müsbət dəyərləndirmək olmaz. Çünki çox vaxt adamlar 1970-ci illərdən sonrakı nisbi demokratiya dövrünü əsas götürüb sovet hakimiyyəti, bolşevik rejimi haqqında ağız dolusu tərif deyir. Təkcə bunu demək tələbələr (ÜİK(b)P MK, SSR XKS, SoviKP MK, SSRİ №5 qərarları) yalnız bolşevizmə, inqilabi doktrinanın insanların şüuruna yeridilməsinə, yeni insan (kommunizm qurucusu) tərbiyəsinə xidmət etməli idi. Buna görə də xüsusilə 1920-1930-cu illər sovet dövlətinin bolşevizmin demokratiya dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki ilk onillikdə hələ sovet dövləti möhkəmlənmədiyi, sosializm tam və qəti qələbə çalmadığı üçün, Stalin planlarının reallaşmadığı üçün hələlik demokratiyaya bəzən yol verirdilər. Ümumi icbari təhsil bu qəbildən idi. Çünki əhalinin savadlanması sovet ideologiyasını mənimsəməyə xidmət edirdi. Bu illərdə sovet dövləti milli respublikalarda adamların savadlanması üçün bəzi tədbirlər həyata keçirirdi.

Dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrılması ilə əlaqədar olaraq yeni üsullu tədris sistemi həyata keçirilməyə başlandı. Sovet hakimiyyəti qurulan kimi maarif sahəsindəki öz vəzifələrini çox tez müəyyən etdi. Çünki əvvəlki tədris üsulu kütlələrin elliklə savadlanmasını təmin etmək mümkün deyildi. Əvvəlki tədris sistemi elmi olmadığı kimi, metodiki cəhətdən də tamamilə əlverişsiz baş çatlardan idi. Bunu daha yaxşı başa düşməkdən ötrü bir haşiyə çıxaraq keçmiş tədris sistemi haqqında qısa bir məlumat vermək yersiz olmazdı.

Əvvəlki tədris sistemində mollaxana və mədrəsələr əsas yer tuturdu. Bunların hər ikisində dini fənnlər tədris

edilirdi; mollaxana orta, mədrəsələr isə ali dini təhsil verirdi. Bu məktəblərdə dərs deyən molla şagirdin valideynindən əmək haqqı alır, şagirdlərlə istədikləri kimi rəftar edirdi. Molla və onun əlaltısı olan xəlfə tədris prosesinin ağası idi. 8 yaşlı uşağa dərsə getdiyi ilk gündən çərəkənin ilk sözü olan bismillahirrəhmanirrəhim öyrədilirdi. Şagirdin heç hərfləri anlamadığını nəzərə almadan bu kimi çətin sözləri onlara mexaniki surətdə əzbərlədirdilər. Bundan sonra ərəb əlifbasının adları öyrədilirdi. Bir gündə bütün 28 hərfin hamısının adlarını şagird öyrənməli-əzbərləməli idi. Bu əlifbanı başdan ayağa yadda saxlamaq üçün əbcəd hesabını da şagirdə əzbərlətdirirdilər. Əbcəd hesabını və burada ehtiva olunan hərfləri əzbərləmək üçün aşağıdakı 8 mənasız sözü yadda saxlamaq lazım idi:

1) *Əbcəd,*

2) *Həvəc,*

3) *Hütti,*

4) *Kələmən,*

5) *Səfəz,*

6) *Qərəşət,*

7) *Səxiz,*

8) *Zəziq.*

Bu həriflərin hər biri əbcəd hesab ilə müəyyən rəqəmi ifadə edir. Bundan əlavə, hər bir sözü hüccüləyəndə həmin sözün tərkibindəki həriflər əlifba sistemində tutduğu adla deyilir. Məsələn, qar sözünü, qaf (____) + əlif (qa) + rey (____) = qar kimi hecalamaq lazımdır.

Aydındır ki, şagirdlər bu qədər çətin şeyləri öz uşaq beynində yerləşdirə bilməz. Buna görə də dərslər mənimsəmə aşığı olur. Bu isə molla üçün şagirdi fələqqaya salıb döyməsinə səbəb olurdu. Avam valideynlər isə molla üçün bu hərəkətini qanuni hesab edirdilər.

Biz keçmiş tədris sistemi və üsulu haqqında çox danışmaqdan əvvəl böyük dramaturqumuz və görkəmli publisistikimiz N.B.Vəzirovun 1876-cı ildə “Əkinçi” qəzetində dərc edilmiş bir məqaləsində dediyi sözləri burada versək yerinə düşmüş olar. O, yazırdı:

–Məktəbdə molla üçün fələqqəsi və çubuğu, ustadın (xəlfənin – **A.B.**) və qeyri şagirdlərin qapazı, evdə atasının yumruq və silləsi, onların hamısının bəd əməli biçərə uşağı bir az zamanda oğru, yalançı və hər bir bəd-bi hesablıqdan xəbərdar edir. Necə eləməsin ki, bu şərtlərdən daş daşlığı ilə əzilib tamam olur, uşağın zərif bədəni buna davam edərmi? Bizim müəllim uşaq üçün cəlladdır. Uşağı döyməyə, papiros çəkməyə adət edən tək adət edib... Ata və ana uşağı ona tapşırılanda deyir: Əti sənə, sümüyü mənə, döy ki, adam olsun və dəxi bunu fikir etmir; belə döyülməkdən özü bu günə qalıb və belə vaxt günə onun övladı həm qalacaq.

Ey uşağı olan və onlara təlim edən! Rəhm edin ol biçarələrə ki, onlar sizin düşməniniz deyillər. Onlarla adam kimi rəftar edin ki, adam olsunlar. Barı bunu yaddan

çıxarmayın ki, sizin sillə, yumruq, fələqqə, çubuq eşşəyi adam etməz. Uşaq, meymun kimi bir şey görsə ona əməl edər və əgər uşaq bir bəd əmələ mürtəkib olmuşsa, onda təqsir yoxdur, təqsir ol kəsdədir ki, bu əməli ona öyrədib. Yəni təqsir sizdədir, dəxi ol biçarəni niyə döyürsünüz...

Əgər bizim handa bir yaxşı müəllimlərimizdən sual edəsən ki, on üç dəfə on doqquz nə qədərdir, sənə cavab vermək üçün bir saat barmaqların yumar, ya təsbih çəkər, bəs belə də avam olduğumuzu gizlətməyib, səy edib elm təhsil etsək yaxşı deyilmi.⁴⁵⁶

N.B.Vəzirovun bu sözləri inqilabdan qabaqkı tədris sistemi haqqında gözəl təsəvvür yaradır. Təhsil üçün xüsusi bina və ləvazimatın, ixtisaslı müəllimlərin və vahid dərş rejiminin olmaması da elm və fənnlərin tədrisinə əngəl törədən amillərdən biri idi.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda məktəb şəkəki çox məhdud idi, ali məktəb isə tamamilə mövcud deyildi. Buna görə də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində bütün sahələrdə olduğu kimi, savadsızlığa qarşıda mübarizə elan edildi. Savad məsələsi ümumxalq, ümumdövlət işinə çevrildi. Xarici müdaxilə və daxili əksinqilab şəraitində Sovet hökuməti köhnə məktəbləri bərpa edərək ölkədə “vahid əmək məkğəbləri” təşkil etməyi qərara aldı. “Kütlələr, bilik və təhsil uğrunda mübarizəyə!” şüarı xalqın keçmişdən miras qalan savadsızlıqla mübarizəyə atılmasına signal oldu. Hər yerdə savadsızlığı ləğv etmə kursları, fəhlə fakültələri, orta və ali ixtisas təhsili məktəbləri yaradıldı.

⁴⁵⁶ “Əkinçi” qəzeti, 6 noyabr, 1876, №20. İmza Nəcəf.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan bir ay sonra, 1920-ci il 26 mayda, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının birinci Kollegiyası RSFSR-də iki ildən artıq tətbiq və təcrübə edilən vahid əmək məktəblərinin Azərbaycanda tətbiqinə dair təqdim edilmiş proqram əsasında yeni bir proqram düzəltməyi qərara aldı.⁴⁵⁷

Azərbaycanda vahid əmək məktəbi rejimi tətbiq edildiyi vaxtdan da tədris sisteminin bir növ istiqamətvericisi olan vahid proqramlar da yaradıldı. Bu proqramlarda dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə bütün başqa fənlər kimi lazımı yer verilmişdi. Bu proqramlara əsasən dilimizin qrammatikası, şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək və s. məsələlər məktəblərdə tədris edilirdi. Bundan əlavə, şagirdləri ali məktəblərə hazırlamaq məqsədi ilə belə məktəblərdə dilçiliyə və dilimizin dialektologiyasına aid bəzi məlumatlar da verilirdi. Lakin bir neçə il (3-4 il) sonra həyat və cəmiyyət haqqında məktəbdə geniş məlumat vermək adı ilə bir çox fənnlər, o cümlədən Azərbaycan dilini də tədris proqramında ikinci dərəcəli – arxa plana keçirirlər. Bu, “kompleksçilər” adı ilə maarif sahəsində tanınanların tezisidi idi. Onların fikrincə hər şey kompleks halında götürülməli, tədris edilməlidir, daha ayrı, ayrı (dil, ədəbiyyat və s.) fənnləri tədris planına salmaq lazım deyilmiş. Məsələn, Dil və ədəbiyyat dərsləri bu və ya başqa hadisə ilə kompleks şəkildə tədris edilməli idi. Yəni dildən müəyyən bir mövzu keçərkən onu (məsələn, ilin fəsilləri ilə həyat hadisələri və s. ilə) əlaqələndirmək və misalları da onlardan götürməli idi.

⁴⁵⁷ A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, Azərənəşr, 1958, səh.193.

Prof. M.Mehdizadə kompleksçilərin səhvi baxışlarından danışarkən deyir:

-Beləliklə, kompleksçilərin metodoloji səhvi, əvvəllən ondan ibarət idi ki, şagirdlərə elmi biliklər öyrətmək əvəzinə onlara ayrı-ayrı hadisələri göstərirdilər və unudurdular ki, bu yolla həyatın mürəkkəbliyini, təbiyyət və ictimai həyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını uşaqlara başa salmaq mümkün deyildir. Kompleksçilərin səhvi həm də onda idi ki, hadisə və şeylər arasında olan ümumi əlaqə prinsipini yanlış başa düşürdülər və şagirdlərə bu əlaqəni süni yollarla aydınlaşdırırdılar. Onlar unudurdular ki, hadisələr və şeylər arasında olan təbii və üzvi əlaqəni başa salmaq üçün əsas və etibarlı yol, kompleksləri keçərkən onlara dair şeirlər, hekayələr, məsələləri həll etmək və ya şəkillər çəkdirmək deyil, şagirdləri həmin hadisə və şeyləri şərh edən elmi biliklərlə silahlandırmaqdır.⁴⁵⁸

Kompleksçilər təkcə elmi fənnləri məktəb proqramlarına salmamaqla kifayətlənmirdilər. Onlar hətta ana dili, ədəbiyyat, yazı, rəsmxətt, riyaziyyat və s. kimi fənnlərə qarşı şagirdlərdə əmələ gələn həvəsi də söndürməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Kompleksçilərin “elmi”, “rəhbəri” Nuxadakı Nümunə məktəbinin müəllimləri idi. Kompleks tədris üzrə bütün “göstərişləri” də onlar verirdilər. Məsələn, 1927-ci ildə

⁴⁵⁸ M.M.Mehdizadə. Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, Azərənəşr, 1959, səh.131.

kompleks sistem üzrə dərs deyən müəllimlər bu sistemin təlim keyfiyyətini aşağı salması, şagirdlərdə bu sistemə deyil ədəbiyyat, dil, yazı, riyaziyyat və s. fənlərə qarşı maraq olması haqqında xəbər verirdilər. Onlar verdikləri suallara Nuxa “Nümunə” məktəbinin müəllimlərindən belə cavab almışdılar, həmin sual-cavab çox maraqlıdır.

Sual: Uşaqların özgə şeylərdən (komplekslərdən) ziyadə riyaziyyat, yazı və oxuya həvəsləri var. Bunun qabağını nə cür alağ?

Cavab: Uşaqların ən çox yazı və riyaziyyat həvəsində olmasına mühit və başqa məktəblər və olduğunuz məktəbin başqa qruplarının iş gedişi səbəb olur. Ancaq uşaq bir şeyi həmişə istəyə bilməz tez dəyişər. Siz onlara istədiklərinin mütəmadi bir müddət üçün verin, bəzən başqa işlər də təklif edin, onda onlar sizin təklifinizə tərəf gələcəklər. (Beləliklə şagirdlər fənnləri öyrənmək həvəsini itirəcəklər – **A.B.**)

Sual: Uşaqların hüsn-xəttini düzəltməyə çarə nədir?

Cavab: Hüsn-xətt üçün uşaqları yormağ lazımdır deyil.⁴⁵⁹ Kompleksçilərin belə göstərişləri həyat sınağından çıxma bilmirdisə də, onlar bu ideyalarında israr edirdilər. ÜİK(b)P MK-nın 1935-ci il 5 sentyabr tarixli qərarı elan edilənədək B.Çobanzadə dilimizin tədrisinə dair bir sıra əsərlər yazmışdı. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” I və II cild 1926/27-ci il, “Türk dili” Bakı,

⁴⁵⁹ Bax: “Yeni məktəb” jurnalı, 1927, №4, səh.105–106.

1927 (Burada da bəzi metodik məsələlər vardır) və s. göstərmək olar.

B.Çobanzadənin 1926-cı ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış olan “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” adlı əsəri dövrü üçün böyüü əhəmiyyətə malik idi. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, 1926-cı ildə Bakı şəhərində çağırılan Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay (Birinci beynəlxalq türkoloji qurultay) Əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələləri ilə yanaşı, dil tədrisi metodikası məsələsini də müzakirə etmişdi. Qurultayın son günü 5 mart 1926-cı il günorta iclasında S.Ağamalı oğlu sədrlik edirdi. İclas bu gün səhər Mehmet Fuad Kopruluzadənin “Türk dil xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” mövzusunda H.Habitovun, Nemət Həkimovun tatarca çıxışlarından sonra yeni məsələnin – “Ana dilinin tədrisi metodikasında yeni cərəyanlar” mövzusunda məruzələri dinləməyə başladı. İlk sözü Leninqraddan qurultaya fərdi şəkildə dəvət edilmiş professor Lev Vladimiroviç Şərbaya verildi. O, mənzərəsinə belə başladı:

–Mən professor B.Çobanzadənin dil tədrisi metodikasına aid kitabını yenidən gördüm və utanıram ki, mənim məruzəm yalnız məlumat xarakterində olacaq. Mənim deyəcəklərim kitabdan aşağı səviyyədə olmaması üçün, təəssüf ki, mən kitabı oxuya bilməmişəm. Buna görə də mən yalnız ən zəruri problemlərə toxunacağam. Mən bir də ona görə utanıram ki, tədris metodikası məsələlərində mən buradakıların müəllimi yox, şagirdi ola bilərəm. Çünki mən hiss edirəm ki, buradakıların çoxu təcrübəli müəllimdir. Bununla belə, sizin üçün yeni olan

bəzi məsələlərə toxuna bilərəm, sonra alim səs metodu, əyani vəsaitlə öyrətmə nitq vərdişlərinin inkişafı və s. haqqında danışır. Sonra Simferapoldan gəlmiş Krım tatarı Lemanov tatar dilində “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları” mövzusunda məruzə etdi. O dil tədrisi metodikasını əsas etibarilə 2 əsas qrupa böldü. Sonra C.Əfəndizadə Azərbaycan (türk) və Qazan şəhərindən gəlmiş Əbdürrəhman Səədi əlavə məruzələrlə çıxış etdilər. Sonra B.Çobanzadə məruzələri yekunlaşdırmışdı.

Doğrudur, bu əsərdə mövzu ilə əlaqədar olmayan bəzi məsələlər də vardır. Bununla belə, əsərin dilimizin məktəblərdə geniş surətdə tədris edilməyə başladığı dövrdə ilk metodik əsər olaraq müsbət hadisə olduğunu qeyd etməmək olmaz. Bu əsər haqqında cəsarətli bir fikir prof. A.Abdullayev tərəfindən söylənmişdir. Prof. A.Abdullayev heç kəsin B.Çobanzadənin adını çəkmədiyi 1960-cı ildə bu əsərə yüksək qiymət vermişdir. Əsərin çatışmayan cəhətlərini də göstərən A.Abdullayev əsər haqqında yazırdı:

–Prof. B.Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Türk dili və ədəbiyyat üsulu-tədrisi” kitabına gəlincə qeyd etməliyik ki, bu əsər Azərbaycan dilində o vaxta qədər çapdan çıxmış ən mükəmməl əsərlərdən biri sayılmalıdır.

Əsərin giriş hissəsindən məlum olur ki, bu kitabı yazmaqdan əvvəl müəllif ana dilinin tədrisi metodikasına dair rusca yazılmış bir sıra əsərlərdən istifadə etmişdir. O,

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyatı metodikası kursu üzrə mühazirələr oxuduğu zaman həmin materialları sistemə salmış və “Türk dili və ədəbiyyat üsulu-tədrisi” adı ilə nəşr etdirmişdir...

Prof. B.Çobanzadənin həmin əsəri 1925/26-cı illərdə ana dilinin tədrisi metodikasına dair müəllimlərin əlində əsaslı bir vəsait olmadığı bir vaxtlarda yazılıb nəşr edilmiş və həqiqətən zamanı üçün faydalı bir addım olmuşdur. Bu əsərdə əlifba təliminin müxtəlif növləri, yaxud orfoqrafiya, imla, ifadə və inşa məsələlərinə dair verilmiş məlumatdan aydın olur ki, müəllif həmin bəhslərə dair rusca və xarici dillərdə yazılmış bir çox mənbələri oxumuş və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.⁴⁶⁰

Prof. A.Abdullayevin bu fikr ilə tamamilə razılaşımaq olar. 5000 tirajla nəşr edilmiş 264 səhifəlik bu əsər (I cild) yeni tipli tədris üsulu ilə dilimizin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik əsərlərdən biridir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1) *Başlanğıc.*

2) *Dil və fəlsəfə.*

3) *Dil bilgisinin və türk lisanının əsasları.*

⁴⁶⁰ A.Abdullayev. 40 ildə Azərbaycan dili tədrisinin inkişaf yolları. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1960, №4, səh.57–58.

- 4) *Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi.*
- 5) *Hərf və səs.*
- 6) *Əlifbanın öyrədilməsi.*
- 7) *Əlifbasız oxutma.*
- 8) *Əlifba dərsi nümunələri.*
- 9) *Yazı və doğru yazma.*
- 10) *İnşa və kitabət.*
- 11) *Türk sərfinin tarixçəsi.*
- 12) *Şimdiyə qədər yazılmış türk sərfləri.*
- 13) *Türk sərfinin tədrisi üsulu.*
- 14) *Doğru söyləmə.*
- 15) *Oxutma (qiraət).*
- 16) *Türk dili kabineti.*
- 17) *Türk xalq ədəbiyyatı və onun məktəblərdə yeri.*

Kitabın fəsilələrinin adlarından da görünür ki, əsərdə dil tədrisi metodikası ilə çox da əlaqəsi olmayan bəhslər vardır. Bu bəhslər ayrılıqda elmi məlumatlar versə də həmin adı

daşıyan kitabın içərisinə salınmaya bilərdi. Bundan əlavə, yuxarıdakı fəsillərə bölünmədən aydın görünür ki, əsər dil tədrisi məsələlərini əhatə edir. Ədəbiyyat tədrisinə isə çox cüzi yer verilərək bu məsələ əsərin II cildinə buraxılmışdır.

O, belə hesab edirdi ki, dil dərsləri təkcə şagirdə ana dili dərsliyindən kiçik materiallar tədris edilməsi ilə kifayətlənməməlidir. Dil dərsləri, habelə şagirdlərin ümumi inkişafına kömək etməlidir. Bunu isə nə köhnə qrammatika kitabları təmin edə bilirdi, nə də metodik vəsaitlər tələb edirdi. Bunun bir səbəbini də B.Çobanzadə köhnə tədris sistemində dil dərslərinə əhəmiyyətsiz bir fənn kimi baxılmasında görürdü. O, yazırdı:

–Məktəblərimizdə tədris olunan dil dərslərini üsul nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edənlər bu dərslərin əski, – “xılqətbəşər” əfsanələrindən daha ziyadə cocuqların, hətta yaşlı-başlı tələbələrin zəhnini qarışdırdığını, canını sıxdığını və riyaziyyat, təbiyyat, ictimaiyyət kimi dərslərin verdiyi məntiqi təkamülə, ruhi inkişafa qarşı daban-dabana zidd bir əngəl, bir maneə kimi durduğunu qeyd etmədən keçməzlər.⁴⁶¹

Başqa bir məqaləsində isə dil dərslərlərində dilin başqa elmlərdən və ictimai həyatdan təcrid olunmuş şəkildə verilməsini başlıca nöqsan kimi qeyd edirdi. O, yazırdı ki:

⁴⁶¹ B.Çobanzadə. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1925, №1, səh.26.

-Bu gün dürlü ünvanlar altında mövcud dil tədrisinə təxsis olunmuş kitablarımız istinad etdikləri ümumi elmi və fəlsəfi prinsiplərində digər elmlərin tədqiqinə məzhur olmadıqları kibi, həyatdan canlı, mütəhərrik qarışıq həyat külçəsindən özünə aid olan hadisə və təzahüratı alaraq həll və təhlildən aciz qalırlar.⁴⁶²

Ana dili dərsləri başqa texniki – dəqiq elmlər kimi zehni beyni yormur Əlbəttə, burada da müəllimin məharətindən, dərsi şagirdlərə çatdırma bilmək metodundan çox şey asılıdır. Pis metodla ən əyləncəli mövzunu belə şagirdlərə mənimsətmək olmaz. Bu sözlər dil dərslərinə də aiddir. Əgər müəllim bu və ya başqa bir mövzunu şagirdlərin ruhuna, düşüncə və savad dərəcəsinə uyğun şəkildə, gözəl metodla tədris edirsə belə müəllimin dərsi çox maraqlı və mənimsəmə faizi yüksək olur. Əgər müəllim dərslərini quru formullar üzərində qurub, cansıxıcı bir üsulla aparırsa o, “əkdiyindən heç nə biçə bilməz”.

Bildiyimiz kimi, vaxtilə lazımı ixtisasa – pedaqoji təhsilə malik olmayan, rəhbərlik üçün müəyyən metodik vəsaitə əsaslanma bilməyən dil müəllimləri öz dərslərini mütərəqqi üsullarla apara bilmir, dərslərini şagirdlərin mənimsətməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə “cansıxıcı” dərslər səviyyəsinə endirildilər. Bunun obyektiv səbəblərini B.Çobanzadə belə izah edirdi:

⁴⁶² Yenə orada, səh.27.

-Dil dərslərinin ən cansıxıcı, ən ziyadə ölü dərslərdən birisi olaraq məktəblərdə yer aldığı hər kəsə məlumdur. Əcəba nə üçün?

Çünki dil dərsi elmi-zehniyyəti cocuqların inkişafını irəlilədir və maraqlandırıcı bir dərslər deyildir. İnsan nasıl mədəsinə, yaxud ümumiyyətlə üzviyyətinə xoş gələn o üzviyyətinin meylləri, inkişafı ilə uyuşan şeylərə meyl edərsə, elə də zehin və ruhumuz inkişafına istedad və meylinə müvafiq fikirlər, duyğulardan ləzzət alır.

Dil dərslərini ümumi psixoloji və fizioloji əsasları ilə bağlamayan bir müəllim, heç bir zaman sinifdə böyük və ciddi bir müvəffəqiyyət qazana bilməz. Halbuki dil dərslərini bu əsaslarla bağlamaq elmi lisaniyyət ilə az-çox aşınqa, tanış olmaq deməkdir.⁴⁶³

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil dərslərinin aşağı səviyyəyə keçirilməsinin bir səbəbi də “kompleksçilərin” dilə və onun məktəblərdəki mövqeyinə yalnız qiymət verməkləri idi. Onlar dil dərslərini guya qrammatik qanunlara aludə olub həyatdan, ictimai mübarizədən uzaqlaşmaq kimi dərk edirdilər.

B.Çobanzadə kompleksçilərin belə bir fikri ilə razılaşmırdı. O, dil dərslərinin müasir vəziyyətdə cansıxıcı olmasını başqa səbəblərdə görürdü. O, haqlı olaraq göstərirdi, ki, bunun birinci səbəbi “dil” dərslərinin məktəblərdə lazımi mövqə işğal etməməsi, digər səbəbi də

⁴⁶³ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. I qism, Bakı, 1926, səh.85—86.

dil dərslərinin keçmişdəki kimi, hələ də primitiv üsullarla keçilməsidir. O yazırdı:

–Avropa və rus məktəblərində tədrisat dil və ədəbiyyat ətrafında tplandığı, mərkəzləşdiyi halda, bizim məktəblərimizdə daha ziyadə din və dini mövzular ətrafında mərkəzləşmə olmuşdur. İştə bunun üçün bu məsələ ətrafında mərkəzləşmə üsulu (комплексный метод преподавания) məsələləri ilə bağlı olaraq çıxan dəvalar bizim məktəblərimizdə və məktəb ədəbiyyatında görülməz...

Dilin məktəblərdə mərkəzi rol və əhəmiyyət qazanmasına etiraz edənlərin haqqı vardır. Çünki əski məktəblərdə dil ən cansız, maraqsız və zehni inkişafa mane olacaq bir tərzdə tədris olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, dili zehni inkişafın vasitəsi və ictimai rabitələrin ən mühümlərindən biri olaraq əlaqələndirmək lazımdır.⁴⁶⁴

Burada B.Çobanzadənin kompleksçilərin fikrinə haqq qazandırması səbəbi aydındır. Çünki dil dərslərini apan müəllim özü elmi hazırlıqdan və müəyyən dərsləklərdən məhrum olduğu bir təqdirdə dili şagirdlərinə necə sevdirə bilər. Hələ B.Çobanzadə orta məktəblərdə dili şagirdlərə sevdirə bilməkdən başqa, onlara dilin elmi əsasları haqqında da məlumat verməyi lazım bilirdi. O,

⁴⁶⁴ B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu. Azərnəşr, 1926, I qism, səh.96.

göstərirdi ki, məktəblərimizdə dil və ədəbiyyat haqqında çox primitiv, bəsit məlumatlar verib, elmin əsaslarını darülfünun kurslarına saxlamaq düzgün deyildir. Çünki şagirdlərin hamısı orta məktəbi qurtardıqdan sonra darülfünun və başqa filoloji ali məktəblərə girə bilməzlər. Əgər orta məktəb onlara müəyyən elmi məlumat verə bilməmişsə, demək başqa elm və sənət sahəsi seçmiş olan şagird ana dilini və milli ədəbiyyatı heç bilməyəcək. O, burada çox sadə bir formul irəli sürürdü ki, heç bir elm orta məktəbdə bitmir və heç bir elm ali məktəbdə başlanmır. Ali məktəbin verəcəyi elmi biliklərin əsasını isə orta məktəb verməlidir.

Yuxarıda bir yerdə də qeyd etmişdik ki, Çobanzadə hər hansı ixtisas sahibi olursa-olsun ondan ana dilində mükəmməl danışmağı bacarmaq qabiliyyəti tələb edirdi. Çünki ana dilini yaxşı bilməyən adam nə başqa fənnləri nə də başqa bir dili öyrənə bilər. O yazırdı:

–Şimdiyə qədər dilə təbir çizsə, yalnız filoloji ədəbi baxış var idi. Dil ilə uğraşmaq da yalnız şairlərin, mühərrirlərin, ədiblərin işi sayılırdı. Halbuki yeni pedaqoji (təhsil sistemi – A.B.), dili təbii və ruhi hadisələr zümrəsinə girdirmiş və bu nöqtəyi-nəzərdən dilimizin tədqiqi təbiət və cəmiyyət bilgilərinin tamlığı üçün şərtidir. Nasil təbiətin, cəmiyyətin, üzviyyətin əsas amillərini, təməl qanunlarını bilmək ümumiyyətlə, zehni inkişaf, şüurlu düşüncə üçün lazım isə, hansı məsləkdə olursa olsun, təhsil və mərifət sahibi olmaq istəyən hər adam üçün dilin başlıca hadisələrini anlama bilmək labüd və lazımdır. Bu sərətlə dil yalnız başqa elmlərin öyrənilməsi üçün alət məqamında qalamaz. Bəlkə ona başqa elmlərin (riyaziyyat, təbiyyat və

s.) yanında məktəbin birinci qanunlarından başlayaraq yer verilməlidir.⁴⁶⁵

Məktəblərdə dil tədrisinə belə böyük əhəmiyyət verən B.Çobanzadə müəllimin də vicdanından çox şey asılı olduğunu göstərirdi. O, bilirdi ki, müəllim öz sənətini, ixtisasını sevməsə, dili də şagirdə sevdirə bilməz. Müəllim özü ən gözəl metodik üsullar əxz etməli və bir usta şagirdinə öyrətdiyi kimi, öz biliklərini onlara verməlidir. Bununla bərabər, B.Çobanzadə məktəblərimizdə ana dili dərslərinin ən əsas yerlərdən birini tutmasını dönə-dönə tələb edirdi. O, aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, əgər dil dərslərinə lazımi miqdarda saat verilməsə nə qədər bilikli və təcrübəli müəllim olursa olsun, müvəffəqiyyət qazana bilməz. Dilçilik elminin əsaslarını şagirdlərə öyrədə bilməz. O, deyirdi:

–Hər halda dilin insanın ruhiyyət və üzviyyətindən gələn zəruri bir nəticə olduğunu öyrənən və qəbul edən müəllim, ümumiyyətlə dili, xüsusilə türkcəni bir sənət olaraq deyil, psixoloji və fizioloji kibi bir fənn olaraq alacaq və verəcəkdir. Demək ki, məktəb proqramlarında “dil dərsi” bilxassə “ana dili” yalnız qonuşmaq və yazmağı öyrənməyə xadim bir maddə olaraq deyil, bəlkə insanıyyətin pək mühüm və çox qarışıq bir parçasını öyrədən fənn olaraq yerləşməlidir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ B.Çobanzadə. Yuxarıda adı çəkilən əsəri, səh.224.

⁴⁶⁶ B.Çobanzadə. Dilin fənn və sənət olaraq tədrisi. “Maarif işçisi” jurnalı, 1925, №1, səh.27.

Dil dərslərinin vəzifəsi və məktəblərdə yeri haqqında B.Çobanzadənin mülahizələri ilə qısaca tanış olduqdan sonra dilimizin və ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinin orta məktəblərdə tədrisi metodikası haqqındakı fikirlərinə keçmək olar. Lakin burada da yadda saxlamaq lazımdır ki, dil və ədəbiyyat tədrisi üsulu o vaxt hələ təzə olduğundan bu barədə elmi əsər yazılmadığından B.Çobanzadənin fikirləri bəzən bəsit görünə bilər. Bu, o demək deyildir ki, dil və ədəbiyyat metodikası haqqında B.Çobanzadənin fikirləri elmi əsaslardan məhrumdur.

Aşağıda nisbətən müfəssəl görəcəyimiz kimi, dil və ədəbiyyat tədrisinin hansı məsələlərindən bəhs edirsə, elmi mülahizələr söyləyir. Lakin o vaxt dilimizin tədrisi üsuluna aid başqa bir əsərin və ya vəsaitin olmaması ucundan B.Çobanzadə metodika elminin indi əhatə etdiyi bütün sahələr haqqında fikir söyləməmişdir. Bunu ondan tələb etmək də doğru olmaz.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ “DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI

(*“Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları”
Uluslararası Sempoziumu Bildiriler Kitabı*)

Şərqdə ilk elmlər doktoru professor olan Bəkir Çobanzadə (1893–1937) filologiyanın, demək olar ki, bütün sahələri ilə məşğul olmuş və dəyərli fikirlər söyləmişdir. B.Çobanzadə üçün dilçilik və ya ədəbiyyatşünaslıq sərhədi yox idi. Yəni o, dilçilikdə hansı məqama yüksəlmişdisə, ədəbiyyatşünaslıqda da həmin məqama qalxa bilmişdi. Onun elmi maraq dairəsi çox geniş idi. Konkret olaraq, “Dədə Qorqud Kitabı” üzərində apardığı tədqiqatdan danışsaq, göstərə bilərik ki, alim bir çox Azərbaycan və türk alimlərindən, habelə dünya şərqşünaslarından daha əvvəl “Dədə Qorqud Kitabı”nı tədqiq etməyə başlamışdır. Alimin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının arxivində 153-1957 şifri ilə saxlanan şəxsi işindən öyrənirik ki, alim 1933-cü ilə aid elmi-tədqiqat hesabatında yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı elmi-tədqiqat işini tamamlamışam”. Amma əsəri çap etdirə bilməmişdi. Çünki 1933 –1934-cü illərdə Azərbaycan dilinin 1000 ildən artıq yaşı olduğunu demək sovet imperiya siyasətinə tamamilə zidd idi. Bəlkə də, onu həbs edəndə həmin əsəri də məhv etmişlər.

Amma o, “Dədə Qorqud Kitabı” haqqındakı fikirlərini deməyə xüsusi üsul tapdı. Məlum olduğu üzrə,

1934-cü ildə böyük İran şairi Əbülqasim Firdovsinin 1000 illik yubileyi dünya üzrə qeyd edilirdi. Bu hadisə Azərbaycanda da qeyd edilirdi.

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1934-cü il 9–10-cü nömrəsi Ə.Firdovsinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdi. Bir çox Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, B.Çobanzadə də burada böyük bir məqalə ilə çıxış etdi. Alim məqaləsini belə adlandırmışdı: “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı”. Burada o, “Dədə Qorqud Kitabı” və onun qəhrəmanları haqqında düzgün və ürək sözlərini deyə bilmişdi. Alim bu məqalədə “Şahnamə”dəki hadisələri “Dədə Qorqud Kitabı”, “Qutadqu bilik”lə, rus ədəbiyyatında “İlya Muramets”lə, alman ədəbiyyatındakı “Nibellunq nəğmələri” və s. ilə müqayisə edir. Konkret olaraq bu yazıda biz B.Çobanzadənin “Dədə Qorqud Kitabı” haqqındakı mülahizələrindən bəhs edəcəyik. Alim yazırdı: “Türksistemli dillərdə bulunan epik mahiyyətli və “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıx əlaqə saxlayan əsərlərdən birisi də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış olan “Dədə Qorqud” kitabıdır. Əvvələn, “Şahnamə” adının da göstərdiyi kimi, əsas etibarilə İran şahlarının dastanı olduğu halda, “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır. “Şahnamə”də vaqeələrin rəhbərcə silsiləsi müəyyən xronoloji rabitəyə malik olduğu halda, “Dədə Qorqud” kitabında bu rabitə yoxdur, bunun yerinə hekayə və vaqeələrin rabitəsi, bu kitabda rol oynayan şəxslər, qəhrəmanlar vasitəsilə təmin edilir. “Şahnamə”dəki baş qəhrəman yerini burada Qazan işğal edir. Rüstəm kimi, Qazan da “qovğa günü öndən dəpən”, yəni qovğa günü birinci hücum edən qəhrəmandır. Bundan başqa, şahənşah, şahlar şahı məfhumunun

qarşılığı “Xanlar xanı” ünvanını daşıyan Bayındırخان və nəhayət yarım köçəri əfsanəvi aşıq Qazan, qopuz çalan, ad qoyan Dədə Qorqud həmin bütün hekayələrdə o, yaxud bu surətə rol oynadıqlarından bu, dastan müəyyən vəhdət və rabitə bəxş edir”.

Dünya ədəbiyyatı haqqında zəngin məlumata malik olan alim “Şahnamə”ni X əsr miladi tarixinin ortalarında Şərqi Türkistanda uyğur dilində yazılmış olan “Qutadqu bilik” adlı əsər ilə də müqayisə edir. Biz bu müqayisələr haqqında danışmağı artıq hesab edirik. Lakin qədim Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı olan “Dədə Qorqud” əsəri haqqındakı dərin elmi mülahizələrini nəzərə çatdırmaq üçün “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”un müqayisəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik.

“Dədə Qorqud” haqqında maraqlı elmi mülahizə dedikdə ən əvvəl həmin əsərin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu təsdiq etməsini nəzərdə tuturuq. Bəzən bu tarixi əsərin Azərbaycan xalqına mənsub olmadığını iddia edirdilər. Akademik Bartolddan sonra, bizim fikrimizcə, bu əsərin Azərbaycana aid olduğunu Azərbaycan alimlərindən ilk dəfə B.Çobanzadə təsdiq və sübut etmişdir. B.Çobanzadədən sonra bu əsərin Azərbaycanla əlaqədar olduğunu inandırıcı faktlarla başqa alimlərimiz də təsdiq etdi.

B.Çobanzadə bu məqalədə dünya ədəbiyyatı haqqında da dərin və geniş biliyə malik olduğunu göstərmişdir. O, Rüstəmin öz oğlunu öldürməsi səhnəsini alman ədəbiyyatındakı “Nibellunq nəğmələri”nin qəhrəmanı Hildebrantın öz oğlu Hadibrantı öldürməsi ilə müqayisə edir. Bundan sonra rus xalq yaradıcılığında öz əzəməti ilə diqqəti cəlb edən baş epik qəhrəman olan İlya Murametsin

öz oğlu Sokolnikini öldürməsi də Rüstəm və Söhrabın mübarizə səhnəsi ilə ədəbi paralel kimi qiymətləndirilir. B.Çobanzadə yazırdı: “Alman əfsanəvi qəhrəmanı Hildebrand öz oğlu Hadibrantı, rus epikasını qəhrəmanı İlya Muramets öz oğlu Sokolniki öldürür.

Hildebrant nağılı alman ədəbiyyatı tərəfindən VI miladi əsrə aid olaraq göstərilir və nağılda Hildebrandın Atillaya qulluq etdiyi qeyd olunur. Maraqlıdır ki, Söhrab atasının bazubəndini daşdığı kimi, Hadibrant da atasının bilərziyini daşır. Lakin “Şahnamə”də Söhrab atasını axtardığı halda, Hildebrand öz oğlunu axtarır. Rüstəmlə Söhrabın vuruşması olduğu kimi, Hildebrantla Hadibrantın vuruşmasında hər ikisinin qoşunu tamaşa edirlər.

Rus epik mahnısı ilə “Şahnamə”nin Söhrab epizodu arasında yalnız paraleldən deyil, eyni zamanda “Şahnamə”nin rus epikasına olan müəyyən təsirindən də danışmağa imkan hasil olur”.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə “Dədə Qorqud Kitabı” haqqında Azərbaycanda ilk dəfə fikir söyləyən alimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Çobanzadə “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı”, “İnqilab və mədəniyyət” 1934, № 9–10, səh.27–29.
2. H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı-Azərnəşr, 1939.
3. Təhmasib M.H., “Dədə Qorqud” boyları haqqında, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, B.Azər.EA nəşri, 1961.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”, B. Öndər nəşriyyatı, 2004.
5. Bakir Chobanzade and “Dada Korgud”

BƏKİR ÇOBANZADƏ DƏDƏ-QORQUDU TANIDIR

Bu gün heç kəsin şübhə etmədiyi bir həqiqətdir ki, bütün türk xalqlarının qədim adət-ənənə, dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının vətəni Azərbaycandır. Bu barədə, yəni dastanların vətəni, mənsubiyyəti, oradakı hadisələr, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlər, habelə dünya epik ədəbiyyatı ilə səsleşməsi haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Amma əsərin dili haqqında ilk araşdırma aparan böyük alim-filoloq Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Alim 1933-cü ildə illik elmi-tədqiqat işini (təxminən 100 səhifə həcmində) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili”nin araşdırılmasına həsr etmişdir. Bəlli olduğu kimi, bu illərdə “Dədə Qorqud” kitabı, habelə “Qutadqubilik” millətçi, ziyankar əsərlər kimi yasaq edilmişdi. Buna görə də 1933-cü ilə aid hesabatlarında alim qeyd edirdi ki, bu ilin elmi-tədqiqat plan işimi– “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili haqqındakı araşdırmamı tamamlamışam. Amma əsəri çap etmək olmazdı, çünki 1937-ci ildə B.Çobanzadə haqqında arayış tərtib edilir. Elə həmin gecə XDİK DTİ-nin baş leytenantı Tsinmanın rəhbərliyi, XDİK-in əməkdaşları Səfər Məmmədovun, Zaidovun, Naumkinin və Zvenovun, habelə süpürgəçi Aqil Qulamın iştirakı ilə B.Çobanzadənin Voroşilov küçəsindəki 3 saylı mənzilində axtarış aparırlar. Həmin axtarışın şahidi olan, müttəhimin arvadı Ruqiyyə Kireyevna Çobanzadə sonradan danışdı ki, alimin əlyazmalarını, kitablarını balkondan (ikinci mərtəbədən) aşağıda dayanmış yük

maşınının içinə atdılar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixinə aid yazılmış çox qiymətli əsər olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” və onlarla qiymətli əlyazması vərəq-vərəq olub dağıldı”.

Həqiqətən, keçən əsrin birinci yarısında (1924–1937) 13 il ərzində Azərbaycan filologiyasında, eləcə də Türkologiyada ən nüfuzlu filoloq B.Çobanzadə idi. Göstərmək lazımdır ki, o vaxtlar türkologiyada, eləcə də Azərbaycan filologiyasında çoxlu professor vəzifəsi daşıyan adamlar var idi. Amma onların heç biri B.Çobanzadə kimi nə elmlər doktoru idi, nə də geniş elmi erudisiya diapazonuna malik idi (Şərqdə ilk rəsmi filologiya elmləri doktoru prof. B.Çobanzadə idi). Buna görə də, bütün elmi təşkilatlar, qəzet və jurnallar ona tez-tez müraciət edirdilər. Belə müraciətlər onu çoxşaxəli elmi yaradıcılığa sövq edirdi. Onun tədqiqat istiqamətləri sırasında Azərbaycan xalqının tarixi, linqvistik, etnik-əxlaqi dəyərlərinin birincisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xüsusi yer tutur. Hələ 1933-cü ilə aid elmi hesabatında qeyd edirdi: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı elmi tədqiqat işimi tamamlamışam”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili Azərbaycan türkcəsinin üstünlük təşkil etdiyi oğuz ədəbi dilidir... Oğuz ədəbi dili Göytürk ədəbi dilinin varisidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik, qrammatik, üslubi poetik dəyərlərini daha çox ifadə edir (M.Ergin, X.Koroğlu, F.Kırzioğlu, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, Anar, Ə.Ərcilasun, O.Sərtqaya) (Kitabi-Dədə Qorqud.B., Öndər, 2004, səh.111–112). Bu fikri B.Çobanzadə 1934-cü ildə irəli sürmüşdür.

“Dədə Qorqud”, hadisələr və qəhrəmanlar müəllifi, böyük fars şairi Əbülqasim Firdovsinin anadan olması münasibətilə yazdığı “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” adlı məqalədə müqayisəli şəkildə verilir.

Məlum olduğu üzrə, 1934-cü ildə dünyanın tərəqqipərvər xalqları dahi fars-tacik şairi Əbülqasim Firdovsinin anadan olmasının 1000 illik yubileyini keçirmişlər. Bu əlamətdar ədəbi hadisə respublikamızda da qeyd edildiyindən “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1934-cü il 9–10-cu nömrəsi Firdovsinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdi. Burada bir çox alimlərin əsərləri ilə yanaşı, B.Çobanzadənin “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Bu məqalə B.Çobanzadənin dünya ədəbiyyatı haqqında çox dərin biliyə malik olduğunu göstərir. Bundan əlavə, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında çox qiymətli fikirləri bu məqalədə əks etdirmişdir. Buna görə də məqalə üzərində müfəssəl dayanmaq lazımdır.

Hələ M.Qorki göstərirdi ki, yazılı ədəbiyyatdakı qəhrəmanlar ondan çox-çox əvvəl xalq tərəfindən yaradılmış olur. Doğrudan da, bir çox əsərlərin (Məsələn, “Leyli və Məcnun”, “Aşıq Qərib” və s.) mövzuları əfsanə şəklində yazılı ədəbiyyatdan daha əvvəl yaranmışdır. B.Çobanzadə də, yazılı ədəbiyyata, sənətkar qələminə keçənə qədər müxtəlif mövzuların yaranıb, cilalanması və xalqa təqdim edildiyini təsdiq edirdi. Bu münasibətlə o, mövzusu xalq yaradıcılığından alınmış bir çox əsərin adını çəkir. Bu barədə o yazır: “Şahnamənin Əbülqasim Firdovsiyə qədər keçdiyi təkamülü nəzərə alındıqda dərhal qrek eposunun (“İliada” və “Odiseyya”) və (Hamlet, “Don Juan” və “Faust” kimi) müxtəlif xarakterdəki dünya

süjetlərinin keçirdiyi təkamül xatirə gəlir. Qrek eposu-dastanı öz əsas motiv və süjetləri ilə Homerə (Homerin tarixi bir sima olub-olmaması ətrafında zamanımıza qədər davam edən münaqişəni nəzərə alaraq), daha doğrusu, Homer dövrünə qədər bir neçə əsr müddətincə müxtəlif istiharələrdən keçirdiyi və nəhayət, Homer dövründə müəyyən sistem və yüksək bədii keyfiyyət qazandığı kimi “Hamlet” də bir tərəfdən qədim Qrek ədəbiyyatı ilə, digər tərəfdən Skandinav folkloru (“Saca”lar ilə) bağlanaraq XII əsr miladidən Şekspirə qədər müxtəlif dillərdə müxtəlif mərhələlərdən keçir və nəhayət dahi dramaturqun əlində son bədii şəklinə malik olur”.⁴⁶⁷

Hələ əfsanə şəklində olan bu və ya digər bir mövzu və süjet müxtəlif xalqlar tərəfindən işlənərək improvizə edilir. Beləliklə, bir mövzunun müxtəlif variantları yaranır, çünki hər bir xalq həmin mövzuya öz dünyabaxışını, milli təfəkkür və koloritini və yerli və tarixi şəraitini əlavə edir. Bu və ya digər mövzu xalq təfəkkürünün müxtəlif boyalarını qəbul etdikdən və sənətkar qələmindən keçdikdən sonra o, artıq sabitləşir və əbədiləşir. Çünki çoxlu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin unudulduğu tarixə məlumdur.

Şahnamə müəllifinin də məhz bu yolla getdiyini, xalqının ağzından aldığı bir mövzunu işləyib, öz dühasının gücü ilə püxtələşdirərək yenə ona qaytardığını B.Çobanzadə təsdiq və təqdir edir. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, bu gün müxtəlif xalqlarda nümunələri qalmış olan şifahi xalq yaradıcılığına aid mövzu və

⁴⁶⁷ B.Çobanzadə. “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” (ədəbi paralellər), “inqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1934. № 9–10, səh.27

süjetlər bir sənətkarın təxəyyül süzgəcindən keçmiş olsa idi, bugünkü vəziyyətindən daha əzəmətli görünərdi. Şahnamə mövzusu məhz buna görə əzəmətli görünür. O yazırdı:

“Şahnamə və onun müəllifi də eyni tarixi yolla hərəkət etmiş və eyni şərəfli nəсібə nail olmuşdur. Firdovsiyə qədər cürbəcür şəkildə bir çox şahnamələr yazılmışdır. Tarixin xəbər verdiyinə görə, Axamenidlər zamanından başlayaraq İran epik materialı “Xudayinamə” yaxud pəhləvi dilində namları ilə yazılmış və eyni material islam dövründə də gərək həcm və gərəksə bədii işləniş cəhətlərindən xüsusən X əsrdən başlayaraq Firdovsiyə qədər müxtəlif şəkillər almışdır.

Firdovsi özünə qədər gələn bu materiala gərək tarixi və gərəksə əfsanəvi bir çox materiallar əlavə etməklə bərabər, ən mühümü, bütün bu materialı dünyanın ən yüksək bədii klassik ədəbiyyatı səviyyəsinə çıxaracaq surətdə işləmişdir.

Şübhə yoxdur ki, rus, fın, ingilis, alman, yerli Amerika epikası-dastan ədəbiyyatı da müxtəlif cəhətlərdən zəngin və orijinaldır. Lakin öz dövründə bu epik material Firdovsi kimi bir dahi şairin laboratoriyasında işlənməmişdir və başqa xalqların epik ədəbiyyatı ilə “Şahnamə” arasında olan əsas fərqlərdən biri də budur”.⁴⁶⁸

B.Çobanzadə dahi şair və yazıçının, eləcə də monumental əsərin yaranmasında tarixi şəraiti əhəmiyyətli faktorlardan biri hesab edirdi. Firdovsini nəzərdə tutaraq onun sənətkarlığının yüksək zirvədə qalmasında tarixi şəraitin rolu olduğunu söyləyir. Firdovsinin yaşamış

⁴⁶⁸ B.Çobanzadə. Göstərilən məqaləsi. səh. 27

olduğu feodal-patriarxal İranda ədəbiyyatın və sənətin inkişafına imkan var idi. Çünki o vaxt sənətkar istər xalq ədəbiyyatından alınmış, istərsə də orijinal bir əsəri yaratmaq üçün müəyyən gəliri nəzərdə tutmurdu. Belli olduğu kimi, ədəbi yaradıcılıqdan varlanmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edildiyi siyasi şərait belə yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmağa imkan verməzdi. Bunu B.Çobanzadə də təsdiq edir. O, göstərirdi:

“Kapitalizmin müxtəlif mərhələlərində epik ədəbiyyatla məşğul olanlar ancaq bir “kolleksioner”, nəhayət, pis-yaxşı bir tərtibçi və tənqidçi olmaqdan irəli gedə bilmirlər... halbuki, yüzlərcə və minlərcə müxtəlif epizod ehtiva edən müzzəm “Şahnamə”dən danışarkən, onun dünya ədəbiyyatı ilə olan əlaqəsini ortaya qoymamaq mümkün deyil”⁴⁶⁹.

Firdovsi şifahi xalq yaradıcılığından aldığı saysız-hesabsız epizodları o qədər sənətkarlıqla işləmiş və vahid süjet ətrafında o qədər ardıcılıqla düzmüşdür ki, həmin epizodların xalqdan gəlmə olduğu hiss edilmir. Deməli, B.Çobanzadənin təbiri ilə desək, Firdovsi “Şahnamə”ni yaradarkən “kolleksioner” səviyyəsindən dahi sənətkar səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Burada dünya xalqlarının şifahi yaradıcılığının bir çox ünsürlərinə rast gəlinir.

B.Çobanzadə belə ədəbi oxşarlıqlardan geniş bəhs edir. Rüstəmin öz oğlunu öldürməsi səhnəsini alman ədəbiyyatındakı “Nibellunq nəğmələri”nin qəhrəman Hildebrantın öz oğlu Hadibrantı öldürməsi ilə müqayisə edir. Bundan sonra rus xalq yaradıcılığında öz əzəməti ilə

⁴⁶⁹ B.Çobanzadə. “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” (ədəbi paralellər). “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1934. № 9–10. səh.27

diqqəti cəlb edən baş epik qəhrəman olan İlya Murametsin öz oğlu Sokolniki öldürməsi də Rüstəm və Söhrabın mübarizə səhnəsi ilə ədəbi paralel kimi qiymətləndirilir. B.Çobanzadə yazırdı: “Alman əfsanəvi qəhrəmanı Hildebrant öz oğlu Hadibrantı, rus epikası qəhrəmanı İlya Muramets öz oğlu Sakolniki öldürür”.

Hildebrant nağılı alman ədəbiyyatçıları tərəfindən VI miladi əsrə aid olaraq göstərilir və nağılda Hildebrantın Atillaya qulluq etdiyi qeyd olunur. Maraqlıdır ki, Söhrab atasının bazubəndini daşdığı kimi, Hadibrant da atasının bilərziyini daşıyır. Lakin “Şahnamə”də Söhrab atasını axtardığı halda, Hildebrant öz oğlunu axtarır. Rüstəmlə Söhrabın vuruşması olduğu kimi, Hildebrantla Hadibrantın vuruşmasına hər ikisinin qoşunu tamaşa edirlər.

Rus epik mahnısı ilə “Şahnamə”nin Söhrab epizodu arasında yalnız paraleldən deyil, eyni zamanda “Şahnamə”nin rus epikasına olan müəyyən təsirindən də danışmağa imkan hasil olur”.

Dünya ədəbiyyatı haqqında zəngin məlumata malik olan alim “Şahnamə”ni X əsr miladi tarixin ortalarında Şərqi Türkünstanda uyğur dilində yazılmış olan “Kutadqu bilik” adlı əsər ilə də müqayisə edir. Biz bu müqayisələr haqqında danışmağı artıq hesab edirik. Lakin qədim Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı olan “Dədə Qorqud” əsəri haqqındakı dərin elmi mülahizələrini nəzərə çatdırmaq üçün “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”un müqayisəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik.

“Dədə Qorqud” haqqında maraqlı elmi mülahizə dedikdə ən əvvəl həmin əsərin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu təsdiq etməsini nəzərdə tuturuq. Bəzən

bu tarixi əsərin Azərbaycan xalqına mənsub olmadığını iddia edirdilər. Azərbaycan aid olduğunu Azərbaycan alimlərindən ilk dəfə B.Çobanzadə təsdiq və sübut etmişdir. B.Çobanzadə sonra bu əsərin Azərbaycanla əlaqədar olduğunu inandırıcı faktlarla başqa alimlərimiz də təsdiq etdi.⁴⁷⁰

Bu əsər haqqında və onun Azərbaycan xalqına məxsus olması haqqında B.Çobanzadə başqa alimlərimizdən az və aşağı səviyyədə fikir söyləsə də, onlardan əvvəl söyləmişdir.

O, “Şahnamə”ni “Dədə Qorqud” boyları ilə müqayisə edərkən “Dədə Qorqud”u məhz Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi alır. B.Çobanzadə “Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”un mövzu xüsusiyyətlərindən və fərqli cəhətlərindən danışarkən deyirdi: “Türksistemli dillərdə bulunan epik mahiyyətli “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıx əlaqə saxlayan əsərlərdən biri də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış “Dədə Qorqud” kitabıdır. Əvvələn, “Şahnamə” adının da göstərdiyi kimi, əsas etibarilə İran şahlarının dastanı olunduğu halda, “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır. “Şahnamə”də vaqeələrin rəhbərcə silsiləsi müəyyən xronoloji rabitəyə malik olduğu halda, “Dədə Qorqud” kitabında bu rabitə yoxdur, bunun yerinə hekayə və vaqeələrin rabitəsi, bu kitabda rol oynayan şəxslər, qəhrəmanlar vasitəsilə təmin edilir. “Şahnamə”dəki baş qəhrəman yerini burada Qazan işğal edir. Rüstəm kimi, Qazan da “qovğa günü öndən dəpən”, yəni qovğa günü birinci hücum edən qəhrəmandır. Bundan başqa, şahənşah, şahlar şahı məfhumunun qarşılığı

⁴⁷⁰ Bax: H.Arslı. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Azərənəşr. Bakı. 1939

“Xanlar xanı” ünvanını daşıyan Bayındırخان və nəhayət, yarım köçəri əfsanəvi aşıq Qazan, qopuz çalan, ad qoyan Dədə Qorqud həmin bütün hekayələrdə o, yaxud bu surətə rol oynadıqlarından bu, dastan müəyyən vəhdət və rabitə bəxş edir.⁴⁷¹

“Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud” arasındakı oxşar cəhətlər fərqli xüsusiyyətlərinə nisbətən daha çoxdur. Lakin bu oxşarlıq nə “Şahnamə”ni, nə də “Dədə Qorqud”u orijinallıqdan çıxarır. Çünki nəticə etibarilə oxşar olan bir hadisə səbəb etibarilə fərqlənir. Başqa sözlə desək, “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”dakı paralel epizodlar başqa-başqa ədəbi səbəbiyyətlər zəminində əmələ gəlir. Buna görə də, nə “Şahnamə”nin “Dədə Qorqud” üzərində, nə də əksinə təsiri hiss edilmir. Bu xüsusiyyət təkcə “Şahnamə” və “Dədə Qorqud”a aid olmayıb dünya şifahi xal ədəbiyyatının başqa nümunələrinə də aiddir.

B.Çobanzadə “Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”un oxşar cəhətlərinin orijinallığına xələl gətirib-gətirməməsindən və buradakı ümumi cəhətlərdən bəhs edərkən yazırdı:

“Ayrı-ayrı hekayə və epizodlarda daha konkret paralellərə təsadüf edilir. Məsələn, Qazan, ya Salur Qazan ilə oğlu Uruz, Təpəgöz, Dirsə xan ilə oğlu Buğac, Bəkil oğlu İmran hekayələrində bu fikrimizi qüvvətləndirəcək misallar tapa bilərik.

Salur Qazan ilə oğlu Uruzun hekayəsində Qazan ilə Uruzun vuruşması, Söhrab ilə Rüstəmin vuruşmasına səbəb olan hadisələrdən tamamilə başqa hadisələrlə şərtlənmiş olmaqla bərabər, hər halda atasını axtaran,

⁴⁷¹ B.Çobanzadə. “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” (ədəbi paralellər). “İnqilab və mədəniyyət jurnalı”, 1934, N 9- 10.(116–117). səh. 28.

lakin onu tanımayan oğul ilə atanın vuruşması “Şahnamə”nin Rüstəm və Söhrab hekayəsində olduğu kimi, “Dədə Qorqud”un bu hekayəsində də oğul birinci həmlədə ataya qalib gəlir. Lakin Rüstəm Söhrabı öldürdüyü halda, Salur Qazan oğlu Uruz tərəfindən məğlub edilərək aman diləməyə məcbur olur. Yəni Rüstəm ilə Söhrabın üçüncü dəfə vuruşması çıxarılacaq olursa, “Şahnamə” və “Dədə Qorqud” dastanlarının bu hekayələri bir-birinə daha yaxındırlar.⁴⁷²

“Şahnamə” və “Dədə Qorqud”u müqayisə edən B.Çobanzadə maraqlı və qiymətli elmi mülahizələr irəli sürür. O, “Dədə Qorqud” dastanlarında “Bəkil Oğlu İmran boyu” istisna edilərsə, bir nəfər də olsun ərəb və ya farsın olmadığını göstərirdi. Bundan sonra hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərin coğrafi cəhətdən Azərbaycan ərazisi ilə bağlı olduğunu da qeyd edirdi. Dastanlardakı bəzi momentlərdən istifadə edərək əsərin məhz XII-XIII əsrlərdə yarandığı söyləyirdi. Məsələn, Orada düşməne tatar deyilməsi tatar-monqol işğalçılarına işarədir ki, bu da XIII əsrin birinci rübünə təsadüf edir.⁴⁷³

Bundan əlavə, həmin əsərində B.Çobanzadə “Dədə Qorqud”un dünya ədəbiyyatı ilə səsleşməsinə də qeyd edir. Bu dediklərimizi B.Çobanzadənin sözləri ilə də təsdiq edə bilərik:

– “Dirsəxan ilə oğlu Buğac” hekayəsində Buğacın buğanı öldürməsi Rüstəmin ağ fili öldürməsi epizodunu xatırladığı kimi, anasına təcavüz etdiyi haqqında iftira nəticəsində Buğacın atası Dirsəxan tərəfindən

⁴⁷² B.Çobanzadə. Yənə həmin əsəri, səh. 28

⁴⁷³ Yənə orada, səh. 28

yaxalanması yenə “Şahnamə”nin Keykavus və Əyavvuş hekayəsi ilə paralel təşkil edir.

“Dədə Qorqud” dastanında Oğuz qəhrəmanlarının heç biri ərəb və yaxud fars adı daşmadığı halda, “Bəkil oğlu İmran” hekayəsində İmranın yoldaşlarından bir “Alp Rüstəm” və yeni “Rüstəm Pəhləvan” adını daşıyır. 9 Tümen Gürcüstan (yəni 9 rayon, ya 900 qoşunlu) ilə və gah Trabzon Teqori ilə mübarizə edən Oğuz xalqına aid olan “Dədə Qorqud” nağıllarının birində düşmənlərin oğuzlara tatar dediklərini də öyrəniriz, ola bilsin ki, ümumən şərq və qərbdə o dövrdə tatar ünvanı ilə anılan monqollar dövrü ilə əlaqədardır.⁴⁷⁴

Bizə görə, “Şahnamə”də ərəb adlarının qəhrəmanlarının olması X əsr İranında ərəb nüfuzu ilə əlaqədardır. “Dədə Qorqud” bilavasitə xalq tərəfindən yaradıldığından ərəb istilacılarının adları ora daxil ola bilməmişdi. “Dədə Qorqud” kitabı islamdan daha əvvəl yaranmışdı. Çünki xalq o ərəb istilacılarına nifrət edirdi. B.Çobanzadəyə gəldikdə isə “Dədə Qorqud”un Firdovsi dövründə yaranmış və milliləşmiş olması ilə bərabər, onun Azərbaycan dilində ilk ədəbi əsər olduğunu söyləyir.

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib isə “Dədə Qorqud”un VII-VIII əsrlərdən yaranmağa başladığını göstərir. O, bu dastanın yaranma tarixi haqqındakı müxtəlif fikirlərə yekun vuraraq yazır:

“Bizcə, bu dastanlar təqribən VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrlə əsləşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış uzun bir müddət ərzində tarixi hadisələrdən

⁴⁷⁴ Bax: “Azərbaycan tarixi”. 1 cild. Bakı. 1958. səh. 190

rəvayətlərə, rəvayətlərdən əfsanələrə, əfsanələrdən nağıllara, boy və dastanlara çevrilmək yolu ilə həm kəmiyyətcə, yəni miqdarca, həm də keyfiyyətcə təkmilləşə-təkmilləşə gəlmiş X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsləşdirilmiş, axırını dərəcəyə köçürüldükdə isə kitabın əlavələri hesabına xeyli dəyişərək indi əlimizdə olan şəkllə düşmüşdür”.⁴⁷⁵

Məqalədən görüldüyü kimi, B.Çobanzadə nəinki türk xalqlarının, habelə şərq və qərbin klassik ədəbiyyatlarını da mükəmməl bilən alim kimi özünü təqdim edir. O, dünya ədəbiyyatının bu və ya başqa nümunəsi haqqında sadəcə təsviri fikir söyləməklə kifayətlənmirdi, habelə həmin əsərin tarixi mənşəyini də göstərirdi.

B.Çobanzadə yaxşı ədəbiyyatşünas alimi kimi, SSRİ ərazisində yaşayan, Oktyabr inqilabına qədər öz milli yazılı ədəbiyyatı olmayan xalqların da bədii yaradıcılığını ilk tədqiq edənlərdən biri olaraq şöhrət qazanmışdı. O, qırğız, kumık, malkar (balkar) xalqlarının şifahi ədəbiyyatı üzərində ilk tədqiqat aparanlardandır. O, belə hesab edirdi ki, başqa xalqlara ictimai, iqtisadi ədəbi əlaqəsi olmayan xalqların şifahi ədəbiyyatı dil və mündəricə cəhətdən çox səlis və koloritli olur. Özünün yazılı ədəbiyyatına malik olmayan xalqlar qüvvətli şifahi ədəbiyyat yaradırlar. Belə xalqların şifahi ədəbiyyatı janrlarla da zəngin olur. B.Çobanzadə belə xalqlara misal olaraq qırğızları və qazaxları götürür. Bundan əlavə, şifahi ədəbiyyat haqqında deyir: “Şimdiyə qədər məlum olduğu kimi, xalq ədəbiyyatı dilcə, mündəricə və şəkllcə ən

475 Bax: “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1961, səh. 12

ziyadə və təmiz olan bir xalq var isə, o da qırğız-qazaxlardır.⁴⁷⁶

Bundan əlavə, yazılı ədəbiyyatı gənc olan, son dövrlərə qədər dili və ədəbiyyatı tədqiq edilməyən kumuk xalq filologiyasında da B.Çobanzadənin xidmətləri vardır.

Söhrab epizoduna müşabeh epizodlar bununla qurtarmır. Qırğız dastanı “Manas” ilə bağlı epizodlarda, eston epik mahnısında və nəhayət bir neçə türk nağılında (dastanında –**A.B.**) bu növ paralellərə rast gəlmək olur. Məsələn, Koroğlu əksər variantlarda oğulsuz–uşaqsız olaraq göstərildiyi halda, bu variantlardan birində o öz oğlu ilə vuruşur. Buna yuxarıda “Dədə Qorqud”dan aldığımız paralellər də əlavə olursa türk və fars epikasının daha geniş əlaqəsi olacaqdır...

Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” hekayələri müxtəlif zamanlara (ilkin orta əsrlərə –**A.B.**) aid ola bilər, lakin heç birisi (boylar nəzərdə tutulur – **A.B.**), fikrimizcə, XIII ərdən daha sonraya tətbiq edilə bilməz. Bu şərtlə “Dədə Qorqud” nağıllar məcmuəsi “Şahnamə”nin Firdovsi tərəfindən yazılması və xüsusilə əlyazması dövrünə təsadüf etmiş və müəyyən əlaqə və paralellərə malik Azərbaycan türkcəsi ilə ilk ədəbi əsər olaraq qarşımıza çıxır.⁴⁷⁷

“Koroğlu” dastanında da ata-oğul vuruşması səhnəsi onu dünya xalqlarının ən dəyərli folklor nümunəsi səviyyəsinə qaldırır. B.Çobanzadə Koroğlunun iki dəfə öz oğlu tərəfindən basılmasını, nəhayət dəli bir nəvə çəkərək

⁴⁷⁶ B.Çobanzadə. Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər. “Maarif və mədəniyyət”. 1926. N 1, səh. 35

⁴⁷⁷ “Koroğlu”. B., Gənclik, səh. 264–285

rəqibini (oğlunu) yerə vurub sinəsinə çökməsini Hadibrant və Hildabrant, İlya Muromets və Sokolniki, Rüstəm və Söhrabı, Salur Qazan və Uruz səhnələri ilə müqayisə edir. Məlumdur ki, Dərbənd səfərində Koroğlu Dərbənd paşası Ərəb paşanın qızı Möminə xanımla evlənir. Sonra arvadı Möminə xanım atasının yurdunu buraxıb heç yerə getməyəcəyini bildirir. Onda Koroğlu bazubəndini Möminə xanıma verir ki, oğlu olsa ona versin.

Başqa nağıl və dastanlarda olduğu kimi, Həsən (babası Ərəb paşa uşağa Kürdoğlu adı vermişdi) atasını axtarır və onlar görüşəndə bir-birini tanımadan vuruşurlar. Sonra bazubənd ata ilə oğlu birləşdirir. Bu dediklərimizdən aydın olur ki, “Dədə Qorqud” nağılları haqqında və onun Azərbaycan xalqına aid olduğu haqqında tarixi məlumatlar verən B.Çobanzadə A.Abiddən sonra ikinci alimdir ki, əsəri düzgün qiymətləndirmiş, hadisələri dünya epik ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək qəti qərara gəlmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əmin Abid Bəkir Çobanzadədən on il əvvəl bu problemə toxunmuş və ilkin notları demişdi. Sonralar çoxlu xarici alim Dədə Qorqudun Azərbaycan xalqına mənsub olmadığını söyləsə də, artıq 1924-cü ildə Ə.Abid bu əsər haqqında, onun tarixi, milli mənsubiyyəti haqqında tutarlı faktlara əsaslanaraq demişdi: “Yuxarıdan bəri bütün izah etdiyimiz bu vəsiqələr “Oğuznamə” nağıllarının hicri tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə qədər Azərbaycanlılar arasında yaşadığını qəti surətdə isbat etməkdədir. Bu qüvvətli vəsiqələrə istinad edərək “Oğuznamə”ni Azərbaycan xalq ədəbiyyatının məhsulu sayaraq qəbul etdiyi kimi, üzü olduğu tarixi qiymət etibarilə də

ədəbiyyatımızın ilk əsəri olaraq qəbul etmək lazım gəlir” (6, 33).

ƏDƏBİYYAT

1. B.Çobanzadə. “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” (ədəbi paralellər). “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. 1934. № 9–10. səh.27
 2. H.Araslı. “Kitabi-Dədə Qorqud”. B.:Azərnəşr, 1939.
 3. Təhmasib M.H. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları haqqında. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”. B.: Az.EA nəşri, 1961.
 4. “Koroğlu”. Gənclik, 1975.
 5. “Kitabi-Dədə Qorqud”. B.: Öndər nəşriyyatı, 2004.
 6. Ə.Abid. “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış”. “Dan ulduzu”. 1925. № 6-səh.46–58
 7. A.Babayev “Bəkir Çobanzadə”. B.: Şərq-Qərb. 1998
-

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Bir neçə söz.....	3
Giriş.....	9

I FƏSİL

Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi.....	73
Bəkir Çobanzadənin yeni orfoqrafiya uğrunda mübarizəsi.....	102

II FƏSİL

Bəkir Çobanzadənin dilçilik fəaliyyəti.....	114
Bəkir Çobanzadənin ümumi dilçilik görüşləri..	125
Dilin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında Bəkir Çobanzadənin fikirləri.....	129
Bəkir Çobanzadə dilçilik elminin yaranması və inkişafı haqqında.....	139
Bəkir Çobanzadə Avropa dilçiliyi haqqında.....	151
Bəkir Çobanzadə dillərin təsnifi haqqında.....	155
Morfoloji təsnif.....	155
1.Cəzirə və yaxud hecayi lisanlar.....	160
2.Tərkibi lisanlar.....	160
3.Münsərif dillər.....	161
4.İltisəqi dillər.....	162
Dillərin genealoji şəcərəvi təsnifi.....	165
1.Hind-Avropa dilləri.....	174
2.Ural-Altay dilləri.....	184
3.Sami dillər ailəsi.....	205

Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf problemləri.....	207
Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dialektologiyası sahəsində xidmətləri və bu barədə fikirləri.....	243
Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin fonetikasi problemləri.....	258
<i>Sait səslər (vokalizm).....</i>	<i>266</i>
<i>Samit səslər (konsonantizm).....</i>	<i>271</i>
<i>Assimilyasiya (təmsil).....</i>	<i>276</i>
<i>Dissimilyasiya (təhlil).....</i>	<i>280</i>
<i>Metateza (səslərin yerdəyişməsi).....</i>	<i>281</i>
<i>Səs düşümü (eliziya).....</i>	<i>283</i>
<i>Ahəng qanunu (sinqarmonizm).....</i>	<i>286</i>
<i>Heca.....</i>	<i>292</i>
Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin qrammatikası sahəsindəki xidmətləri.....	294
Bəkir Çobanzadə dilimizin morfoloqiyası haqqında.....	300
<i>Kök (damar).....</i>	<i>300</i>
<i>Bəsit damar -sadə köklər.....</i>	<i>301</i>
<i>Yapma- düzəltmə damarlar(köklər).....</i>	<i>302</i>
<i>Qoşma damarlar (mürəkkəb köklər).....</i>	<i>304</i>
<i>Şəkilçilər.....</i>	<i>304</i>
<i>Canlı şəkilçilər.....</i>	<i>306</i>
Əsas nitq hissələri.....	311
İsim.....	311
Sifət.....	312
Say.....	314
Əvəzlik.....	315
Feil.....	316

Feilin zamanları.....	319
Köməkçi nitq hissələri.....	320
Zərf	321
Qoşma.....	322
Bağlamalar.....	324
Nidalar.....	326
Dilimizin sintaksisi (nəhv) haqqında Bəkir Çobanzadənin mülahizələri.....	327

III FƏSİL

Bəkir Çobanzadənin metodik mülahizələri.....	331
Əlifba tədrisi.....	352
Yazı və doğru yazma (orfoqrafiya) təlimi.....	357
Bəkir Çobanzadə qiraət dərslərinin metodikası haqqında.....	369
Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyat tədrisi metodikası haqqında mülahizələri.....	390
Bədii əsərin səhnələşdirilməsi.....	404
<i>Ədəbi dərnəklər.....</i>	<i>406</i>
<i>Ədəbi axşamlar.....</i>	<i>406</i>
<i>Ədəbi sərgilər.....</i>	<i>407</i>
<i>Ədəbi gəzintilər.....</i>	<i>409</i>
<i>Ədəbi əsərlərin təhlili.....</i>	<i>410</i>

IV FƏSİL

Bəkir Çobanzadənin ədəbi görüşləri və bədii yaradıcılığı.....	416
Ədəbi görüşləri.....	417
Bəkir Çobanzadənin bədii yaradıcılığı.....	451
Əlavələr.....	469
Tapdı.....	470

Tuvdım bir evde.....	472
Ax,tabılsam.....	473
Oxuyidji jash.....	474
Baltik yalısında.....	476
Nəticə.....	478
Son söz.....	484
Bəkir Çobanzadənin əsərlərinin bibliografiyası... Ədəbiyyat.....	486 493
ADİL BABAYEV. “Azərbaycan sovet dilçilik elminin inkışafında prof. B.V.Çobanzadənin rolu” filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın AVTOREFERATI.....	506
ÇOBANZADƏ HAQQINDA YAZILMIŞ MƏQALƏLƏR.....	554
B. Çobanzadənin Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkışafında rolu (APDİ elmi konfrans materialları. Bakı, 1969, səh. 37–38).....	555
B. Çobanzadənin universitet fəaliyyəti (ADU elmi əsərləri. 1970, № 56, səh. 45–48).....	558
Bəkir Çobanzadənin zindan həyatı (Respublika elmi konfrans materialları. ADU, 2013, səh.526–533)...	566
Bəkir Çobanzadənin nəsri (ADU, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2010, №1(2), səh. 155–192).....	585
Bəkir Çobanzadə və yeni tipli tədris sistemi (BDU, “Dədə Qorqud dünyası”. Bakı, 2012, səh.38–79).....	655
Bəkir Çobanzadə və Dədə Qorqud dastanları.....	674
Bəkir Çobanzadə Dədə Qorqudu tanıdır.....	679

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

V CİLD

**BƏKİR ÇOBANZADƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK
ELMİNİN BANİSİ KİMİ**

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 43,75 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

